АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ ТАТАРСТАН

ИНСТИТУТ ЯЗЫКА, ЛИТЕРАТУРЫ И ИСКУССТВА
имени ГАЛИМДЖАНА ИБРАГИМОВА

Из сокровищницы научных экспедиций

НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ

Татары Новосибирской области

2-е издание

КАЗАНЬ 2021

ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ФӘННӘР АКАДЕМИЯСЕ

ГАЛИМҖАН ИБРАҺИМОВ исемендәге
ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ ҺӘМ СӘНГАТЬ ИНСТИТУТЫ

Фәнни экспедицияләр хәзинәсеннән

МИЛЛИ-МӘДӘНИ МИРАСЫБЫЗ

Новосибирск өлкәсе татарлары

2 нче басма

КАЗАН 2021

УДК 39(571.14)+008(571.14)+811.512.145
ББК 81.2=632.3+82.3(2=632.3)+85.12
М 48

Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе
Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының
Гыйльми советы карарына нигезләнеп басыла

«Татар халкының милли үзтәңгәллеген саклау (2014–2019)»
ТР Дәүләт программасы кысаларында әзерләнде

Редколлегия:
К.М. Миңнуллин *(рәис),* ***О.Р. Хисамов*** *(фәнни мөхәррир),*
И.Г. Гомәров

Төзүче һәм җаваплы мөхәррир
филология фәннәре докторы ***И.Г. Закирова***

М48 **Милли-мәдәни мирасыбыз: Новосибирск өлкәсе татарлары.** – 2 нче басма. – Казан, 2021. – 572 б., рәс. – (Фәнни экспедицияләр хәзинәсеннән).
ISBN 978-5-93091-346-0

«Фәнни экспедицияләр хәзинәсеннән» сериясендә дөнья күргән бу китап 2017 елда Новосибирск өлкәсендә узган экспедиция нәтиҗәләре белән таныштыра, биредә яшәүче милләттәшләребезнең тормышы, рухи дөньясы турында бай мәгълүмат бирә. Хезмәттә төрле елларда Новосибирск өлкәсендә яшәүче татарларның милли-мәдәни мирасын өйрәнгән галимнәрнең мәкаләләре, Институтның архив материаллары да урнаштырылды. Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты галимнәренең тикшеренүләренә нигезләнгән әлеге басма киң катлау укучыларында кызыксыну уятыр һәм үзләрен кызыксындырган сорауларга җавап табарга булышыр дип ышанабыз.

ISBN 978-5-93091-346-0

© Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, 2018, 2021

Тел – уйлауның коралы, уйның – калыбы...
Миллият бинасының нигез ташларыннан
иң ныклысы – тел... Телнең эчендә халыкның рухы,
моңы, уй һәм тойгысы яшеренгән.

Галимҗан Ибраһимов

Язык – это инструмент мышления,
форма мысли… Самый прочный камень
в фундаменте бытия нации – язык… В языке
сокрыты душа народа, его мысли и чувства.

Галимджан Ибрагимов

КЕРЕШ

Һәр төбәкнең табигать тә, анда яшәүче кешеләр дә, аларның ышанулары һәм дөньяга карашлары да йогынты ясый торган язмышы, йөзе, рухи үзәге-асылы бар. Шушы үзенчәлекне тою-аңлау өчен, әлеге төбәктә яшәү, һич булмаса, андагы тормышны өйрәнү һәм халык белән аралашу кирәк. Болар төбәкнең хәзерге хәл-халәтен күзалларга мөмкинлек бирә.

Үткән-тарих исә күпмедер күләмдә чыганакларда саклана; аларны археологик тикшеренүләр үткәреп тергезәләр; архи документларыннан һәм тарихи һәйкәлләрдән, ташъязмалардан эзлиләр. Археолог-галимнәр борынгы кешеләр турында мәгълүмат сакланган урыннарда разведка уздыра, казу эшләре оештыра һәм, табылдыкларга нигезләнеп, бик ерак тарих хакында төгәл мәгълүматлар китерә. Археологик тикшеренүләр вакытында эралар-чорлар да, шул заманнарда билгеле бер урында яшәгән кешеләрнең кайсы халыкка каравы, көнкүреше, һөнәрләре, нинди технологияләргә ия булуы, ышанулары да, күпмедер күләмдә зәвыгы, мәдәни казанышлары да ачыклана. Алар язма тарихи чыганаклар булмаган ерак заманнарны кабат күзалларга мөмкинлек тудыра, архив материаллары, документлар, эпиграфик һәйкәлләр һ.б. исә безгә якынрак чорлар хакында сөйли.

Алар да күрсәтә алмаган бик күп сәхифәләрне шәҗәрәләр һәм гаилә истәлекләре дә; төбәк кешеләре хәтерендә буыннан-буынга тапшырылып килгән мифлар һәм легендалар, җырлар һәм бәетләр дә; халыкның тел-сөйләм, әдәби фикерләү хасиятләре, көнкүреш һәм мәдәни үзенчәлекләре; матди һәм мәдәни кыйммәтләр дә үзендә саклый. Боларны күрә, аңлый, өйрәнә һәм аңлата белергә

ВВЕДЕНИЕ

У каждого региона есть свой неповторимый облик, своя судьба, особая духовная составляющая, которые формируются под влиянием местной природы, живущих там людей, их мировоззрения, привычек и верований. Чтобы понять и почувствовать это своеобразие, необходимо здесь пожить или хотя бы понаблюдать местное жизнеустройство и пообщаться с людьми. Только так можно получить представление о современном состоянии региона.

Страницы прошлого в какой-то степени раскрываются в исторических источниках, их восстанавливают посредством археологических исследований, находят в архивных документах и исторических памятниках. Ученые-археологи проводят исследования в местах, сохранивших следы пребывания древних людей, организуют раскопки и, опираясь на сделанные находки, способны представить точную информацию об очень далеких эпохах. Во время археологических изысканий выясняются возраст рассмат-риваемых объектов, принадлежность населения данной местности к тому или иному народу, особенности их повседневного быта, используемые технологии и ремесла, их верования, эстетические предпочтения и культурные достижения. Археологи дают возможность представить те далекие времена, о которых нет исторических источников.

Исторические источники (архивные материалы, документы, эпиграфические памятники и др.) рассказывают о ближайших к нам эпохах. Многие страницы истории, которые не получили отражение в источниках, сохранились в родословных, семейных преданиях; в передаваемых из поколения в поколение мифах и легендах, песнях и баитах, в специфике разговорной речи и литературного мышления; особенностях повседневной жизни и культуры; в ма-

генә кирәк. Гаҗәеп күренеш: археологик һәм тарихи чыганакларда сакланмаган мәгълүматлар еш кына кешеләр хәтерендә, төбәкләрнең тормыш-көнкүрешендә яшәвен дәвам итә! Аларны төрле тармак галимнәре төбәкләргә экспедиция-сәфәрләр уздырып барлый, таба, өйрәнә... Аннары бу материаллар кабат халыкка кайта, шушы урынның, төбәкнең һәм бердәм татар милләтенең тарихи-мәдәни байлыгына әйләнеп яши бирә.

Татарстандагы академик фән, тарихи, археологик тикшеренүләр белән бергә, төбәкләргә чыгып, урыннарда халыкның яшәешен, көнкүрешен, матди һәм мәдәни хәл-халәтен өйрәнү белән һәрвакыт шөгыльләнә. Мондый тикшеренүләр XIX–XX гасыр чикләрендә үк аерым татар зыялылары инициативасы белән уздырыла башлый: бик күп татар җырларын, әкиятләрен, мәкальәйтемнәрен, миф-легендаларны язып алырга, татарларның телсөйләм үзенчәлекләрен ачыкларга ярдәм итә. Мәсәлән, К. Насыйри беренчеләрдән булып татар халык авыз иҗаты әсәрләрен җыю, тарихи-этнографик тикшеренү эшен башлап җибәрә, 1871 елдан үзенең «Казан календаре»нда фольклор үрнәкләре бастыра. Бу эшкә Р.Ф. Фәхреддин, Г.Н. Әхмәрев, Х.Б. Бәдигый, Җ.Җ. Вәлиди һ.б. бик күп фикер ияләре кушыла.

XX гасырның аерым чорларында мондый тикшеренүләрне оештыруда активлык күзәтелә. 1920–1930 елларда – бигрәк тә Гыйльми үзәк эшчәнлеге белән бәйле махсус экспедицияләр фәнни нигездә уздырыла башлый. Н.И. Воробьев, А.С. Башкиров, Ф.И. Терегулов, М.С. Гобәйдуллина, К.С. Гобәйдуллин, С.Г. Вахиди һ.б. тарафыннан Арча, Әлки, Балык Бистәсе, Мамадыш, Минзәлә, Спас, Чаллы, Чистай төбәкләрендә шундый кыр тикшеренүләре үтә; аларда этнография, фольклор, сәнгать, тарихи-мәдәни мираска караган материаллар туплана.

Мондый эшчәнлек хәтта Бөек Ватан сугышы чорында да тукталмый. 1940–1980 елларда аерым тармак галимнәренең махсуслаштырылган экспедицияләргә чыгуы киң тарала. Бигрәк тә эпиграфик (Һ.В. Йосыпов), археографик һәйкәлләрне (С.Г. Вахиди, М.И. Әхмәтҗанов, М.Г. Госманов һ.б.), диалектларны (Л.Җ. Җәләй, Л.Т. Мәхмүтова, Н.Б. Борһанова, Д.Б. Рамазанова, Ф.С. Баязитова һ.б.), төрки-татар фольклорын (Х.Х. Ярмөхәм-

териальных и культурных ценностях населения данного региона. Нужно только увидеть, понять, изучить и правильно интерпретировать эти явления. Удивительно то, что материалы, не сохранившиеся в археологических и исторических источниках, часто продолжают жить в памяти людей, в повседневном жизненном пространстве населения данной местности! Ученые и специалисты в различных областях знаний во время экспедиций в регионы находят, собирают, изучают эти особенности… А затем эти материалы, после комплексного изучения, возвращаются к народу и продолжают жить, став частью общего историко-культурного наследия татарского народа и данного региона.

Академическая наука Татарстана, наряду с историческими и археологическими изысканиями, всегда держала в центре своего внимания изучение жизни, быта, особенностей материального и культурного состояния татарского народа, проживающего в том или ином регионе. Подобные исследования проводились во время экспедиционных выездов по инициативе представителей татарской интеллигенции, на рубеже XIX–XX веков было записано много татарских песен, сказок, пословиц и поговорок, мифов и легенд; зафиксированы местные особенности татарского языка и речи. Например, К. Насыри одним из первых начал собирать материалы по устному творчеству татарского народа и по исторической этнографии; с 1871 года он регулярно публиковал образцы фольклора в своем «Казанском календаре». К этой работе присоединились Р.Ф. Фахретдинов, Г.Н. Ахмеров, Х.Б. Бадиги, Дж.Дж. Валиди и другие представители татарской интеллигенции.

В отдельные периоды XX века наблюдалась особая активность в организации подобных исследований. В 1920–1930-е годы начинают проводиться специальные научные экспедиции, что было связано с деятельностью созданного Академического центра. Подобные полевые исследования осуществляли Н.И. Воробьев, А.С. Башкиров, Ф.И. Терегулов, М.С. Губайдуллина, К.С. Губайдуллин, С.Г. Вахиди и др. в Арском, Алькеевском, Рыбно-Слободском, Мамадышском, Мензелинском, Спасском, Челнинском, Чистопольском районах, собирая при этом материалы

мәтов, И.Н. Надиров, Х.Ш. Мәхмүтов, Л.Ш. Җамалетдинов һ.б.) җыю-барлау максатыннан, Татарстанда һәм аннан читтә яшәүче татар авыллары һәм шәһәрләрендә тикшеренүләр уздырыла. Экспедицияләрдә тупланган материал «Татар халык иҗаты» (1951, 1954), «Татар халык әкиятләре», 2 томда (1946, 1956), «Татар халык җырлары» (1965), «Татар халык иҗаты», 12 томда (1976–1988), «Татар халык сөйләшләре», 2 томда (2008), «Татар теленең диалектологик сүзлеге» (2009), «Татар халык сөйләшләренең атласы», «Татары Среднего Поволжья и Приуралья» (1967) кебек фундаменталь хезмәтләр, мәдәният-сәнгать тарихы, милли һөнәрчелек, кулъязма һәм басма китап тарихы һ.б. өлкәләр буенча күпсанлы китаплар нигезендә ята.

XXI гасыр башында, Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең системалы эшчәнлеге нәтиҗәсендә, бу эш яңа баскычка күтәрелә: һәр елны милләттәшләребез яшәгән төбәкләргә комплекслы экспедицияләр оештырыла башлый. Комплекслы рәвештә өйрәнгәндә, тел, әдәбият, фольклор, сәнгать юнәлешенең төбәк хәзинәсендә булган барлык төр байлыгы – буыннан-буынга тапшырыла килгән авыз иҗаты үрнәкләре, бәйрәмнәре, йола-гадәтләре, музыкасы, бәйләү-чигү кебек кул эшләре осталыгы, йорт-каралты бизәкләре, кием-салымы, тел үзенчәлекләре, эпиграфик һәм археографик мирасы – һәрберсе барлана-туплана һәм җентекләп анализлап бәяләнә. Татарстанда Актаныш (2009), Апас (2010), Кукмара (2011), Чүпрәле (2012), Мамадыш (2013), Арча, Әтнә (2016), Минзәлә, Мөслим (2017), Азнакай, Буа (2019) районнарындагы татар авыллары һәм поселокларында шундый кыр тикшеренүләре уза.

Татарстаннан читтә: Түбән Новгород, Курган, Оренбург өлкәләре (2010), Мари Илендәге Бәрәңге районы (2011), Удмуртия Республикасы (2012), Пермь краендагы Барда районы һәм Әстерхан өлкәсе (2013), Омск һәм Самара (2014), Оренбург һәм Томск (2015), Чиләбе өлкәләре, Казакъстан Республикасы (2016), Новосибирск өлкәсе, Башкортстан Республикасының Стәрлебаш районы (2017), Ульяновск (2017, 2018), Иркутск, Киров (2018), Пенза, Төмән өлкәләре, Үзбәкстан Республикасы (2019) җирләрендә булып, анда яшәүче милләттәшләребезнең тел-сөйләш үзенчәлекләрен, тормыш-көнкүрешен, мәдәниятен, сәнгатен,

по этнографии, фольклору, искусству, историко-культурному наследию данных регионов.

Эта работа не прекращалась даже в годы Великой Отечественной войны. В 1940–1980-е годы широкое распространение получили специализированные экспедиции. В Татарстане и за его пределами, в местах компактного проживания татар, проводились исследования по сбору эпиграфических (Х.В. Юсупов), археографических (С.Г. Вахидов, М.И. Ахметзянов, М.Г. Усманов и др.) памятников, изучению диалектов (Л.Дж. Заляй, Л.Т. Махмутова, Н.Б. Бурганова, Д.Б. Рамазанова, Ф.С. Баязитова и др.), образцов тюрко-татарского фольклора (Х.Х. Ярмухаметов, И.Н. Надиров, Х.Ш. Махмутов, Л.Ш. Замалетдинов и др.). Собранные в экспедициях материалы легли в основу таких фундаментальных трудов, как «Татарское народное творчество» (1951, 1954), «Татарские народные сказки», в 2-х томах (1946, 1956), «Татарские народные песни» (1965), «Татарское народное творчество», в 12 томах (1976–1988), «Татарские народные говоры», в 2-х томах (2008), «Диалектологический словарь татарского языка» (2009), «Атлас говоров татарского народа», «Татары Среднего Поволжья и Приуралья» (1967) и многочисленных книг по истории культуры и искусства, народных ремесел, истории татарской рукописной и печатной книги и др.

В начале XXI века, благодаря системным усилиям Академии наук Республики Татарстан, эта работа вышла на новый уровень: началась организация комплексных экспедиций в регионы проживания представителей татарского народа. В ходе комплексного изучения собираются, тщательно оцениваются и анализируются все богатства духовной сокровищницы региона: язык, литература, фольклор, искусство, то есть все то, что передавалось из поколения в поколение – образцы устного творчества, праздничные традиции, обрядовая культура, музыка, искусство вышивки, убранство домов, одежда, особенности языка, эпиграфическое и археографическое наследие. В Татарстане подобного рода полевые исследования были проведены в деревнях и селах Актанышского (2009), Апастовского (2010), Кукморского (2011), Дрожжановского (2012), Ма-

кулъязма һәм ташъязма мирасын барлау, аларны фәнни эшкәртү, тикшерү эше җайга-системага салына.

Экспедициядә җыйган материалларны тикшерү, өйрәнү, фәнни әйләнешкә кертү белән бергә, шушы вакыттан Татарстан Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты архивында 1940–2000 елларда шул ук төбәкләргә, авылларга уздырылган экспедиция материалларын барлау, яңа кайткан мәгълүматлар белән чагыштыру башкарыла. Шул җирлектә фәнни хезмәтләр әзерләнә. Әйтик, бүген инде галимнәребез «Татар халык иҗаты»ның 25 томлыгын төгәлләү алдында.

Элегрәк җыелган һәм яңа гына алып кайтылган материалларны бергә туплау «Фәнни экспедицияләр хәзинәсеннән» сериясендә «Милли-мәдәни мирасыбыз» гомуми исеме астында фәнни-популяр китаплар әзерләү эшен башлап җибәрергә этәргеч була. Бу эшнең максаты – халыкның рухи байлыгын үзенә кайтару, аны популярлаштыру, тарихка кертеп калдыру, шушы мәгълүматлар ярдәмендә татар халкының милли үзаңын ныгыту.

Бүген инде бу сериядән 20 китап дөнья күрде, яңаларын әзерләү дәвам итә. Китапларда экспедиция үткән һәр төбәкнең мәдәни тарихы, танылган нәселләр, авыллар-шәһәрләрнең үткәне, гореф-гадәтләре һәм тел үзенчәлекләре төрле яктан яктыртыла. Шулай ук шәҗәрәләр, җирле кул осталарының эш үрнәкләре, кызыклы экспонатлар турында бай мәгълүмат бирелә.

Татар халкының рухи асылын, тарихи-мәдәни сыйфатбилгеләрен бербөтен итеп күзаллау һәм тергезүнең иң нәтиҗәле һәм ышанычлы ысулы булып фәнни экспедицияләр, кыр тикшеренүләре тора. Чөнки бу яшәеш бик борынгыдан килә, татар халкы Евразиянең гаять киң территориясендә формалашкан! Төрле табигый, тарихи, конфессиональ шартларда, төрле этник тирәлектә (төрки халыкларның төрле төркемнәре, фин, угор, славян этнослары янәшәсендә) татарларның этнотерриториаль (Идел-Урал буе, Себер, Әстерхан татарлары), субэтник (Казан, Касыйм татарлары, мишәрләр), субконфессиональ (керәшеннәр, иштәкләр, нагайбәкләр) төркемнәре барлыкка килгән. Бу төркемнәр кая гына яшәвенә карамастан, гомумтатар милли үзаңына ия. Татарстан Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм

мадышского (2013), Арского, Атнинского (2016), Мензелинского, Муслюмовского (2017), Азнакаевского, Буинского (2019) районов.

За пределами Татарстана также налажена системная работа по сбору, научной обработке, изучению особенностей говоров, повседневного быта, культуры, искусства, рукописного и эпиграфического наследия татар, проживающих в Нижегородской, Курганской, Оренбургской областях (2010), Параньгинском районе Марий Эл (2011), Удмуртской республике (2012), Бардымском районе Пермского края и Астраханской области (2013), Омской и Самарской (2014), Оренбургской и Томской (2015), Челябинской областях и Республике Казахстан (2016), Новосибирской области и Стерлибашевском районе Республики Башкортостан (2017), Ульяновской (2017, 2018), Иркутской и Кировской областях (2018), Пензенской, Тюменской областях и Республике Узбекистан (2019).

Наряду с исследованием, изучением и введением в научный оборот материалов, найденных в экспедициях, ведется работа по сопоставлению новых сведений с материалами, которые были собраны в этих местах ранее – в 1940–2000-х годах и хранятся сейчас в архиве ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ. На их основе готовятся серьезные научные труды. К слову, на сегодняшний день завершается работа над фундаментальным 25-томным сводом «Татарское народное творчество».

Проведенные исследования на основе объединения всего комплекса собранных материалов позволили начать работу по подготовке научно-популярных книг под общим названием «Национально-культурное наследие» из серии «Из сокровищницы научных экспедиций». Возвращение народу духовного наследия, популяризация и сохранение его в анналах истории способствует укреплению национального самосознания татарского народа.

На сегодняшний день увидели свет 20 книг из этой серии, продолжается подготовка новых. В книгах представлены обширные сведения по истории региона, прошлом известных татарских родов, деревень и городов, а также об обычаях, традициях и языковых особенностях татар. Вместе с тем в книгах дается богатая информация о родословных, работах местных умельцев и других интересных экспонатах.

сәнгать институты уздыра торган экспедиция материаллары нәкъ шул хакта сөйли, һәр сәфәр шушы фикерне куәтли.

Әлбәттә, уртак милли үзаңның нигезен татар теле тәшкил итә. Төрки телләрнең кыпчак төркеменә караган татар теле иң борынгы телләрдән санала. Татар теленең төп лексик, фонетик, грамматик үзенчәлекләре борынгы төрки телдә үк формалаша. Шуңа күрә дә дөньяның төрле кыйтгаларында яшәүче татарларның, төрле сөйләш вәкилләре булсалар да, тел-сөйләмнәре уртак лексик, фонетик, грамматик калыпларга-кануннарга нигезләнә. Шуңа күрә без борынгы рун язулы истәлекләрне укып, эчтәлегенә төшенә алабыз, казакъ, үзбәк, азәрбайҗан һ.б. төрки телләрне дә аңлыйбыз, татар теленең төрле диалектларында да зур аермалар сизмибез.

Татар милли әдәби теле исә XIX–XX гасырлар чигендә Казанда, Уфада, Оренбургта, Троицкида, Әстерханда һ.б. шәһәрләрдә һәм алар тирәсендәге авылларда гомумхалык теле булып оешып җитә. Тукай теле, Туфан теле, Еники теле – барыбыз өчен дә уртак байлык. Татар әдәби теленең үсеше барышында кайбер традицион хасиятләр һәм формалар югала, әмма алар сөйләшләрдә сакланып кала. Димәк, төрле урыннарда компактлы яшәгән татарларның сөйләшләре борынгы уртак телебезнең үзенчәлекләрен югалтмавы белән дә кадерле. Экспедицияләр материалы безгә шул хакта да сөйли.

Татарларның мәҗүси заман ышанулары ислам дине белән бәйле күзаллаулары белән бәрраттән бүген дә халык арасында яши. Бигрәк тә безнең халкыбыз тарихында мең еллык урыны булган ислам диненең һәм матди, һәм мәдәни тормышка йогынтысы халыктан җыелган материалларда аермачык күренә. Каберташ язмалары, борынгы китаплар һәм кулъязмалар, шәкерт дәфтәрләре, күчереп язылган текстлар, әдәп-әхлак кагыйдәләре, йола-гадәтләр, ышанулар һәм күзаллаулар, бәйрәмнәр һәм ырымнарда татар халкының барлык этник төркемнәре өчен уртак булган мәдәни мирас чагылыш таба. Ислам мәдәнияте гадәти көнкүреш һәм кеше тормышындагы иң мөһим вакыйгаларга (туу, исем кушу, өйләнү, гаилә, бакыйлыкка күчү) бәйле йолаларда этник мәдәнияткә үрелеп китә. Вакытны күрсәткән азан тавышы, намаз-догалар, җомга көнне бәйрәм дип карау белән бергә, татар халкының мәдәни

Единственно надежным и достоверным способом составления общего представления о духовных основах и историко-культурных особенностях татарского народа является организация научных экспедиций и полевых исследований. Это связано с тем, что образ жизни татар формировался с древних времен и на очень обширной территории Евразии. Различные этнотерриториальные (татары Волго-Уральского региона, сибирские, астраханские татары), субэтнические (казанские, касимовские татары, мишары), субконфессиональные (кряшены, иштяки, нагайбаки) группы татар сформировались в разнообразных природных, исторических, конфессиональных условиях и в сложном этническом окружении (рядом с разными группами тюркских народов, финно-угорскими, славянскими этносами). Несмотря на то, что данные группы татар проживают на различных территориях, они все объединены общетатарским национальным самосознанием. Каждая экспедиция ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ и собранные материалы неуклонно подтверждают это.

Разумеется, фундаментом общего национального самосознания является язык. Татарский язык, относящийся к кипчакской группе, считается одним из самых древних языков. Основные лексические, фонетические, грамматические особенности татарского языка сформировались уже в древнетюркском языке. Именно поэтому татар, проживающих в разных местах и являющихся представителями разных говоров, объединяет единая основа – общие лексические, фонетические, грамматические закономерности. Благодаря этому мы можем понять самые древние рунические письмена, понимаем казахский, узбекский, азербайджанский и другие языки, не ощущаем большой разницы между диалектами татарского языка.

Становление татарского литературного языка в качестве общенародного происходит на рубеже XIX–XX веков в городах Казань, Уфа, Оренбург, Троицк, Астрахань и др., а также окружающих их селах. Язык Тукая, язык Туфана, язык Еники – это наше общее богатство. В ходе развития татарского литературного языка теряются некоторые его традиционные свойства и формы, но они сохраняются в говорах. Поэтому говоры татар, компактно проживающих на разных территориях, ценны для нас сохранением особенностей

хәтеренә бәетләр, мөнәҗәтләр, дини-суфичыл текстлар кереп урнаша. Традицион йолалар һәм бәйрәмнәр: Сабан туе, Җыен, Корбан гаете, Ураза гаете, өмәләр, Карга боткалары һәм Яңгыр боткалары – болар да уртак байлыгыбыз һәм татарлыгыбызның аерылгысыз билгеләре.

Комплекслы экспедицияләр вакытында төрле җирлекләрдә кием-салым, һөнәрләр, азык-төлек әзерләү рәвеше, архитектура, музыка сәнгате буенча да күзәтүләр ясала. Әйтик, төрле җирләрдә яшәүчеләрнең киемнәрендә үзгәлекләр булса да, татарларның традицион гомуммилли өс киеме Казан татарларыныкы йогынтысында формалашкан дигән фикер безнең материаллар белән дә тагын бер тапкыр раслана. Татарлар кайда гына төпләнмәсен – мәчет торгыза. Халкыбызның һәрчак белемгә омтылышы, балалар тәрбияләүгә зур әһәмият бирүе, олыларга аерым бер хөрмәт белән каравы, туган җир һәм нәсел-ыруның һәр кешене саклаучы-яклаучы көч дип санавы, шигърияткә-иҗатка тартылуы да кыр тикшеренү нәтиҗәләрендә чагылыш таба.

Республикабыздагы күтәрелеш татар дөньясының җанлануына, милли үзаң уянуга, татарларның үзләрен бердәм халык итеп тоя башлавына китерде. Хәтта элек-электән туган җирләре, ватаннары бик еракта – әйтик, Польшада яки Литвада, Әстерханда яки Иранда, Уралда яки Себердә, Кытайда яки Финляндиядә булса да, уртак тарих, уртак мәдәният һәм Казан, Татарстан татарларны берләштереп торган үзәк булып кала.

Һәр милләт булып җитешкән бердәмлек төрле мәдәниятләрнең хасиятләрен үзенә туплый. Бу – аксиома. Көчле мәдәният үз тирәсенә башкаларны тарту сәләтенә ия. Алтын Урда чорында ук «татар казаны» күп кабиләләрне кайната, шул исәптән болгарларны да татар политонимына юнәлдерә.

Татар тарихы сикәлтәле, б.э.к. III гасырдан башлап язма истәлекләрдә эз калдыра. Шул ерак гасырлар чоңгылында Бөек кытай диварыннан төньяктарак төрки телле һуннарның империясе төзелә. II гасырда ул хәзерге Казакъстан далаларына күченә. Идел һәм Урал арасында угорлар белән укмаша, IV гасырда Европага юнәлә, халыкларның Бөек күчешен башлап

нашего древнего общего языка. Материалы экспедиций говорят именно об этом.

В народе и сегодня продолжают сосуществовать древние домусульманские верования татар и представления, связанные с исламом. Материалы экспедиций особенно ярко демонстрируют влияние ислама на материальную и культурную жизнь нашего народа на протяжении его тысячелетней истории. Общее культурное наследие всех этнических групп татар ярко выражены в надгробных памятниках, древних книгах и рукописях, тетрадях шакирдов, списках литературных произведений, нравственно-этических нормах, обрядах и обычаях, представлениях и поверьях, праздниках и верованиях. В моменты самых важных событий человеческой жизни (рождение, имянаречение, свадьба, семейная жизнь, похороны) традиции исламской культуры тесно переплетаются с обрядами этнической культуры. Наряду со звуками азана, по которым определяли время, с молитвами, с обычаем считать пятницу праздничным днем и т. д. в культурную память татарского народа вошли баиты, мунаджаты, религиозно-суфийские тексты. Наши традиционные обряды и праздники: Сабантуй, Джиен, Курбан байрам, Ураза байрам, коллективные помочи (өмә), обряды вызывания дождя и встречи весны – все это тоже наше общее наследие и то, что делает нас татарами.

Во время комплексных экспедиций в различные места проживания татар изучаются одежда, ремесла, традиции приготовления пищи, архитектура, музыкальное искусство и т. д. Например, наши материалы ещё раз подтвердили мысль о том, что, несмотря на некоторые различия в одежде татар разных регионов, очевидно, что традиционная национальная татарская одежда сформировалась под влиянием казанских татар. Где бы ни селились татары, они воздвигали мечети. Стремление народа к знаниям и просвещению, большое внимание, которое они уделяют воспитанию детей, особое уважение к пожилым, почитание родной земли и своего рода – как оберегающих и защищающих сил, склонность к поэтическому творчеству – все это отражается в материалах полевых исследований.

җибәрә. Һуннарның нәсел тамгасы – казан – безнең башкалабыз Казанның да үзәгендә, Казансу буеннан милләттәшләребезне сәламли.

V гасырда Һун империясе таркала – Бөек кытай диварыннан Дунайга кадәр җирләрдә Бөек Төрки каганлык калкып чыга. Аның җимерелүеннән соң исә Болгар цивилизациясе чәчәк ата. Көнчыгышта куәтле татар халкы үзенең дан-шөһрәтен яңгырата. Алтын Урда таркалгач, аның варислары ханлыклар төзи. Бүген алар касыйм, әстерхан, себер татарлары, мишәрләр, керәшеннәр, нагайбәкләр һ.б. атамалар белән исемләндереп йөртелгән төркемнәр буларак билгеле. Аларны бер тел, бер югары мәдәният – Мәрҗани фәһеме, Тукай шигырьләре, Сәйдәш музыкасы, Урманче сурәтләре берләштерә.

Татар асылын, аның рухи үзәген, татарлыкның гомуми һәм үзенчәлекле сыйфатларын аңлау-төшенү өчен, һичшиксез, тарихи барышны гына түгел, бәлки халыкның хәтерендә яшәгән рухи кыйммәтләрне дә барларга, өйрәнергә кирәк. Татарстан Фәннәр академиясе, аның институтлары, шул исәптән Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты галимнәре әлеге юнәлештә эшлиләр. Дөрес, татарлар элек-электән күпләп яшәгән барлык урынчылыклар да өйрәнелгән дияргә иртәрәк әле. Димәк, бу эш дәвам итәргә тиеш.

Фәнни күзлектән караганда, борынгы һәм бай тарихлы, үз әдәби теле, профессиональ әдәбияты һәм сәнгате булган бердәм татар милләте без. XX гасырда татар мәдәнияте, мәгариф һәм фән югары үсеш ала. Бу процесста төрле җирләрдә яшәгән, төрле этнографик төркемнәргә караган татарларның өлеше зур. Безнең көчебез – бердәмлектә!

* * *

Әлеге китап «Милли-мәдәни мирасыбыз: фәнни экспедицияләр хәзинәсеннән» сериясендә чыга торган басмаларның чираттагысы. «Милли-мәдәни мирасыбыз: Новосибирск өлкәсе татарлары» җыентыгы, исеменнән үк күренгәнчә, шушы өлкәдә көн күрүче милләттәшләребез мәдәниятен төрле юнәлештәге күзәтүләргә нигезләнгән.

Разумеется, современная жизнь татар, где бы они ни жили, связана с Татарстаном. Общественный и духовный подъем в нашей республике способствовал оживлению татарского мира, пробуждению национального самосознания, осознанию татарами себя как единого народа. Даже для татар, чьей родиной давно является Польша или Литва, Астрахань или Иран, Урал или Сибирь, Китай или Финляндия, средоточием общей истории, общей культуры и единым связующим звеном остаются Казань и Татарстан.

Каждая общность, достигшая уровня нации, вбирает в себя свойства различных культур. Это – аксиома. Сильная культура обладает способностью консолидировать вокруг себя другие. В эпоху Золотой Орды в «татарском котле» перекипели многие племена, по той же причине название «булгары» стало татарским политонимом.

Перипетии татарской истории нашли отражение в письменных источниках, начиная с III века до нашей эры. В те далекие времена к северу от Великой китайской стены формируется тюркоязычная империя хуннов. Во II веке они переселяются в степи современю ного Казахстана. Сплотившись с уграми между Волгой и Уралом, они устремились в Европу, начав процесс Великого переселения народов. Не случайно родовая тамга рода хуннов – казан – сегодня приветствует наших соотечественников на берегу реки Казанки в центре Казани.

В V веке Хуннская империя распадается, и на землях от Великой китайской стены и до Дуная возникает Великий Тюркский каганат. После его распада получает расцвет Булгарская цивилизация. Могучий татарский народ во весь голос заявляет о себе на востоке. После распада Золотой Орды её наследники создают отдельные ханства. Сегодня их потомки живут как касимовские, астраханские, сибирские татары, мишари, кряшены, нагайбаки и другие группы. Их объединяют общий язык, общая высокая культура – интеллект и разум Марджани, поэзия Тукая, музыка Сайдашева, творения Урманче.

Для понимания сути народа, его духовной сущности, общих и специфических особенностей татарства, безусловно, надо изучать не только историю, но и сохранившиеся в памяти народа духовные

Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты тарафыннан 1940 елда оештырылган беренче экспедиция Новосибирск якларына – Бараба далаларына юл тота. Менә шул чордан алып бүгенгәчә, халкыбызның аерылгысыз бер өлеше булган Себер ягы татарларының тарихын, телен, фольклорын өйрәнү институт галимнәренең һәрдаим игътибар үзәгендә калып килә. Узган гасырда ук туплана, өйрәнелә башлаган бу мирас соңгы елларда Көнбатыш Себер җирләрендә, аерым алганда, Омск (2014), Томск (2015), Новосибирск (2017), Иркутск (2018) өлкәләрендә узган экспедиция нәтиҗәләре белән тулыланды.

Новосибирск өлкәсендә эшләгән экспедициянең максаты да бу төбәктәге татар авылларын барлау, халыкның рухи һәм матди культурасын өйрәнү, тел үзенчәлекләренә һәм халык авыз иҗатына кагылышлы материаллар туплау иде. Экспедиция Колыван районының Умар (Юрт-Оры), Акбалык (Юрт-Акбалык), Казанка һәм Каргат районының Муса (Мусы), Җәйләү (Теренино), Кышлау (Шибаки), Форпост авылларында материал туплады. Рәсми мәгълүматларга караганда, Новосибирск өлкәсе Колыван районының Умар авылында чат татарлары, Акбалык авылында чат татарлары һәм Идел буеннан күченгән Казан татарлары, Казанка авылында Казан татарлары яши. Каргат районына кергән җирләрдә элек-электән бараба татарлары гомер иткәннәр. Алар да төрле чорларда бирегә күченеп килгән Казан татарлары белән шактый катнашып киткәннәр.

Экспедиция барышында галимнәр, бу җирләрдә көн күрүче татарлар белән аралашып, халыкның тел үзенчәлекләре, фольклоры, кулъязма һәм басма китап культурасы, сәнгате, һөнәрчелегенә кагылышлы мөһим мәгълүматлар, кызыклы материаллар туплады. Аерым алганда, эш төркеменең җитәкчесе, тел белгече Олег Хисамов җирле халыкның тел үзенчәлекләрен, төбәкнең топонимиясен өйрәнде. Фольклорчы Илсөяр Закирова тарафыннан фольклор ядкярләре – гасырлар дәвамында халык хәтерендә саклана килгән әкиятләр, риваять-легендалар, бәетләр, мөнәҗәтләр, җырлар, йола фольклоры текстлары язып алынды. Эш барышында җирле халыкның музыкаль мирасын җыйнауга да зур игътибар бирелде: Новосибирск татарлары арасында башкарыла торган җырлар һәм көйләр, мөнәҗәтләр һәм бәетләр, уен фольклорына

ценности. Академия наук Татарстана, её институты, в том числе ученые ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова, работают в данном направлении. Естественно, ещё не все местности и регионы исторического проживания татар охвачены и изучены. Значит, эта работа должна продолжаться.

Если судить с научных позиций, то мы – единая татарская нация с древней и богатой историей, имеющая свой литературный язык, профессиональную литературу и искусство. В XX веке культура, просвещение и наука татарского народа достигли очень высокого уровня. В этом процессе незаменима роль татар, проживающих в разных регионах и представляющих различные этнографические группы. Ведь наша сила – в нашем единстве!

* * *

Перед вами очередная книга из серии «Национально-культурное наследие: из сокровищницы научных экспедиций». Она посвящена исследованию традиционной культуры татар, проживающих в Новосибирской области.

Первая научная экспедиция ИЯЛИ, состоявшаяся в 1940 году, была посвящена изучению культуры барабинских татар. Начиная с того времени этот регион – язык, фольклор, искусство сибирских татар, являющихся неотделимой частью нашего народа, всегда были в центре внимания ученых института. В 2014–2018 гг. институтом были организованы экспедиции в Омскую, Томскую, Новосибирскую, Иркутскую области.

Целью состоявшейся в 2017 году экспедиции в Новосибирскую область был сбор информации о расположенных на ее территории татарских деревнях, изучение материальной и духовной культуры проживающих в них татар, особенностей их языка, фольклора. Во время полевых исследований были собраны материалы о жизни татар Колывановского (деревни Юрт-Оры, Юрт-Акбалык, Казанка) и Каргатского (деревни Мусы, Теренино, Шибаки, Форпост) районов. В этих деревнях проживают представители различных этнотерриториальных групп: в деревне Юрт-Оры – чатские татары, в Юрт-Акбалык – чатские и казанские татары, в деревне Казанка – переселившиеся некогда поволжские

кагылышлы мәгълүматлар музыка белгече Наилә Нургаянованың игътибар үзәгендә булды. Әдәбиятчы Илһам Гомәров тарафыннан әлеге төбәкнең элеккеге чорлардагы мәктәп-мәдрәсәләре, мәгарифе тарихына, кульязма һәм басма китап культурасына мөнәсәбәтле мәгълүматлар тупланды. Алар Новосибирск татарлары тарихын өйрәнүчеләр өчен генә түгел, гомумән, татар археографиясе фәне өчен дә файдалы булачак. Шулай ук яшь галимнәр Алсу Бәдртдинова Новосибирск өлкәсендә яшәүче татарларның сөйләм үзенчәлекләрен өйрәнде, Роза Фаткулова җирле халыкның декоратив-гамәли сәнгате, кул эшләре, милли киемнәре, татар йортларының эчке һәм тышкы күренешләренә, йорт җиһазларына, көндәлек эш коралларына игътибар итте – болар барысы да халыкның милли асылы, рухи дөньясы турында мәгълүмат саклый.

Шунысы да үзенчәлекле: бер яктан, экспедициянең максаты фәнни эзләнүләр өчен материал туплау булса, икенче яктан караганда, татарларның мәркәзе булган Казаннан читтә яшәгән милләттәшләребез белән очрашу, аларга билгеле бер игътибар күрсәтү милләтнең бердәмлеген раслау чарасы буларак та билгеләнә. Шуңа күрә экспедиция барышында узган күпсанлы очрашулар, әңгәмә-аралашулар әле күп еллар дәвамында һәр тарафның күңелендә матур бер хатирә булып сакланыр.

Китапта, 2017 елгы экспедиция барышында тупланган һәм фәнни яктан өйрәнелгән материаллар белән бергә, алдагы чорларда башкарылган гыйльми эзләнүләр һәм табышларны, архив материалларын, Новосибирск ягы татарлары тарихына һәм мәдәниятенә кагылышлы башка төр мәгълүматларны җыеп бирү дә урынлы булыр дип санадык.

Новосибирск өлкәсендә яшәгән татарларның рухи һәм мәдәни кыйммәтләрен, тел үзенчәлекләрен бербөтен система буларак ачу максатыннан, күренекле диалектологлар Л.Б. Дмитриева, Д.Г. Тумашева, фольклор белгече И.Ш. Кадыйров, галимнәр Т.Р. Рыжикова, Н.С. Уртегешев, В.Г. Кокоулин, А.Р. Рахматуллина һәм башкаларның мәкаләләре, фәнни күзәтүләре биредә урын алды. Шулай ук күренекле тюрколог В.В. Радловның «Халык әдәбияты үрнәкләре» күптомлыгында (IV том) басылган берничә текст, 2013 елда Новосибирск өлкәсенең Чаны, Кыштау, Венгер, Бараба һ.б. районнарында узган экспедиция барышында галимнәр Ф.Ю. Йосы-

татары; большую часть населения Каргатского района составляют барабинские татары, которые смешались с татарами-переселенцами из Поволжья.

Полевые исследования велись в разных направлениях. Руководитель экспедиции, языковед О.Р. Хисамов изучал особенности языка местного населения, топонимику. В этом вопросе имеются некоторые лакуны: в научной литературе недостаточно освещены вопросы топонимии, как местных, так и пришлых поволжских татар, переселившихся в разное время в Новосибирскую область. Сфера исследований И.Г. Гумерова – археография и эпиграфика. Собранные им во время экспедиции материалы представляют большой научный интерес не только для истории татар Новосибирской области, но и для татарской археографии в целом. Музыковед Н. Нургаянова собрала богатый материал по музыкальному фольклору, включающий в себя песни, мунаджаты, баиты, игровой фольклор. Молодые ученые Алсу Бадрутдинова сосредоточила свое внимание на особенностях языка местного населения, а Роза Фаткулова – на декоративных техниках татар Новосибирской области. Устное народное творчество (сказки, риваяты, баиты, обрядовый фольклор) разных этнических групп татар, проживающих на исследуемых территориях, стало предметом изучения фольклориста И. Закировой.

Авторы книги сочли возможным включить в нее написанные в разное время статьи ученых, в которых освещаются различные аспекты духовной культуры проживающих на территории Новосибирской области татар (известных диалектологов Л.Б. Дмитриевой и Д.Г. Тумашевой), а также работы современных новосибирских ученых-лингвистов Т. Рыжиковой и Н. Уртегешева, исследователей роли ислама среди татар Новосибирской области – В.Г. Кокоулина и А.Р. Рахматуллина, ученого-музыковеда И. Кадырова, посвятившего ряд трудов изучению песенной культуры сибирских татар. Кроме того, в книгу были включены хранящиеся в архиве Института образцы фольклора сибирских татар, а также несколько текстов, напечатанных в IV томе «Образцов народной словесности» В. Радлова.

пов, О.Р. Хисамов, И.Г. Гомәров тарафыннан тупланган язмалар да үрнәк буларак тәкъдим ителә. Шул җәһәттән караганда, бу хезмәт Новосибирск өлкәсендә яшәүче татарларның рухи мирасын бербөтен буларак күзалларга һәм өйрәнергә мөмкинлек тудыра.

Үз чиратында Институт галимнәре экспедиция эшенә ярдәм күрсәткән Колыван һәм Каргат районы администрациясе җитәкчелегенә, мәдәният хезмәткәрләренә, Умар (Юрт-Оры), Акбалык (Юрт-Акбалык), Казанка, Муса (Мусы), Җәйләү (Теренино) авыллары укытучыларына рәхмәт сүзләрен җиткерәләр. Материал туплауда, халык белән аралашуда һәрдаим ярдәм иткән милләтпәрвәр Навил әфәнде Шиһабетдиновка аеруча зур рәхмәт белдерәләр.

Ким Миңнуллин,
Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият
һәм сәнгать институты директоры,
Татарстан Фәннәр академиясенең
мөхбир әгъзасы

В книге нашли отражение и материалы состоявшейся в 2013 году экспедиции в деревни Новосибирской области, собранные учеными Олегом Хисамовым, Ильгамом Гумеровым и Фаритом Юсуповым.

Участники экспедиции выражают глубокую признательность администрациям Колывановского и Каргатского районов, работникам культуры и образования деревень Юрт-Оры, Юрт-Акбалык, Казанка, Мусы, Теренино, Шибаки за всестороннее содействие в организации экспедиции. Особые слова благодарности выражаем Навилю Шигабутдинову, который оказал большую помощь в сборе материала и установлении контактов с информантами.

Ким Миннуллин,
директор Института языка, литературы
и искусства имени Г. Ибрагимова,
член-корреспондент Академии наук
Республики Татарстан

БАРАБИНСКИЕ ТАТАРЫ: ИСТОРИЯ И ТОПОНИМИКА.

Олег Хисамов

Бара́бинские татары, бара́бинцы (самоназвание – барама, параба, бараба) — часть сибирских татар, коренное тюркоязычное население междуречья Оби и Иртыша.

Барабинские татары «…являются коренным тюркоязычным населением Барабинской степи» (Огородников, 1920, с. 219) и расселены в Барабинском (д.Тандов), Венгеровском (д.Воробьево, д. Улуцк), Каргатском (д.Шибаки, д.Теренино), Куйбышевском (д. Шагир), Кыштовском (д. Кыштовка, д. Усманка, д. Чеки, д. Альменево), Убинском, Чановском (д.Тармакуль, д.Кошкуль, д. Тебис, д. Белехта, д. Малый Тебис, д. Аялуцк) районах Новосибирской области, т.е. «по берегам реки Оми и ее притокам и в Барабинской степи» (Храмова, 1956, с. 473). Большинство этих районов находится в Барабинской степи (Барабе) на западе Новосибирской области. Н. И. Павлова, И. Н. Гайер отмечают, «до Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. барабинские татары жили в Усть-Таркском районе Новосибирской области в селе Угуй. Теперь там смешанное с прибывшими из европейских районов татарами население» (Павлова, Гайер, 2002, с. 216).

Есть данные о том, что барабинцы обитали независимо и имели достаточно высокий уровень жизни, в результате чего свою страну называли Улу-Барабой, т.е. великой Барабой (Мордкович, 1995, с. 36).

Территория расселения Барабинских татар в XVI столетии простирались от южных границ Васюганской низменности на севере, где население соседствовало с селькупами и хантами, и практически до Кулундинской степи на юге. На западе их земли смыкались с территорией Тарских татар, а на востоке кочевья охватывали район озера Убинского, где в верховьях Оми барабинцы контактировали, видимо, с чатами.

В XVI столетии барабинские татары жили в небольших отстоящих друг от друга поселениях, но имелись и укрепленные городки, например у озер Чаны и Яркуль, по реке Оми. Сохранились названия городков – Тон-Тура, Тунус и др. (Валеев, Томилов, 1996, с. 13).

К моменту русской экспансии в Восточную Барабу среди барабинцев проживало немало калмыков. С приходом русских в Западную Сибирь в XVII–XVIII вв. начались интенсивные миграции сибирских татар. Барабинцы отличались особым свободолюбием, и всякая попытка нарушить их независимость вызывало восстание и откочевывание за пределы подвластных Российскому государству земель (Бахрушин, 1955, с. 175). Часть их переселилась на запад к тарским татарам и на восток, где они оказались в составе чатов, чулымцев и, возможно, хакасов. С.К. Патканов отмечал, что чулымские татары произошли от смешения тобольских и барабинских татар с телеутами, енисейцами, самоедами (цит. по: Валеев, 1980, с. 490). Д.Г. Мессершмидт писал: «Одни из юрт по реке Ине, там, где жили чулымские тюрки, назывались Барабины, возможно, от самоназвания барабинцев – бараба» (цит. по: Валеев, 1980, с. 493), что косвенно указывает на присутствие в данной местности барабинских татар.

В результате изменений в расселении сибирских татар возникли разрывы в занимаемых ими территориях. Часть сибирских татар переселились в города; все большее их количество стало проживать рядом с представителями других национальностей – сибирскими бухарцами, поволжскими татарами, башкирами, казахами, каракалпаками, телеутами, чулымскими тюрками, сулькупами, манси, хантами, а также русскими.

Барабинские, чатские, тюменские, тарские татары расселены в трех ландшафтных зонах: южной лесной, лесостепной и степной. Такое распределение климатических и ландшафтных зон наложило отпечаток на тип хозяйства коренного населения. Реки и озера, богатые рыбой, способствовали занятию рыбной ловлей, а фауна лесов создавала условия для охоты. На лесостепных участках процветало скотоводство, на равнине – землепашество. Однако залежная система земледелия, рутинная техника и плохое качество обработки земли обусловили низкий уровень развития этой отрасли хозяйства (Кузьмина, 1969, с. 14). Еще в XVIII в. кочевое скотоводство продолжало быть основным средством существования Барабинских татар (Бахрушин, 1955, с. 153).

Вероисповедание барабинцев – ислам. Его сюда завезли бухарцы и казанские татары. До ислама барабинские татары были язычниками: поклонялись куклам (коңгырчак/курчак) и приносили им в жертву животных. До 1920 г. среди барабинсих татар встречались шаманы, которые лечили больных и камлали во время жертвоприношений.

У барабинских татар до сих пор сохранились названия тугумов (родов). Некоторые татары хранят память о своих тугумах и называют их *ырыспайлар, мишәрләр, барабалар, ак беләкләр, күчүк тогымы, полмоклар, тәләңгүтләр, пыймайлар, сартлар, казахлар* и др. Барабинские татары представляют собой этническую группу, в которую вошли такие племена, как *бараба* (или барама), *көлөбө* (или келема), *лонга, терене* (или тәрәнә), *тары, любей* (люба), *каргалы*, смешавшиеся впоследствии с поволжскими татарами. Многие наименования тугумов сохранились в памяти татар безотносительно конкретных представителей. Однако в ряде случаев родословные дают информацию о принадлежности той или иной фамилии (семьи) конкретному тугуму. Большой интерес для исследования представляют такие названия тугумов, как «сарт», «таленгут», «калмык», «иштяк», «сахтар». В среде сибирских татар сартами именуют так называемых «сибирских бухарцев». В данном случае этноним «сарт» относится к выходцам из Средней Азии. Татары рассказывают, что остяков они зовут

«иштяк». Этноним «остяк» до Октябрьской революции был очень нечетким и нередко не соотносился с какой-нибудь определенной этнической группой. Барабинцы контактировали и с собственно «остяками» (хантами). Например, А. Ф. Мидцендорф в XIX в. сообщал: «В верховьях Оми я встретил два остяцких семейства. Это были самые южные форпосты, охотившиеся с барабинцами в одних и тех же местах» (Мидцендорф, 1897, 57). Н. Костров сообщал, что в северную часть Каинской Барабы ежегодно заходили «остяки и самоеды Нарымского края» (Костров, 1972, 78). Таким образом, можно полагать, что название тугума «иштяк» относится к тюркизированным угорским элементам, влившимся когда-то в этническую среду барабинцев. Анализ таких тугумных наименований, как «калмык», «курчак», «таленгут», «сахтар», позволяет наметить пути поиска этногенетических связей барабинских татар. Б. О. Долгих в своем исследовании по родоплеменному составу народов Сибири в XVII в. пишет о калмыках-коурчаках, кочевавших в Барабинской степи (Долгих, 1949). Н. Г. Потанин писал, что для сбора ясака в Барабу «...приезжает ежегодно до 20 калмык» (Потанин Н. Г., 1907). Здесь, скорее всего, речь идет о телеутах. «Белыми калмыками» называли в исторических документах телеутов. Они кочевали по всей Юго-Западной Сибири, распространившись во второй половине XVII в. вплоть до Иртыша. Барабинцы и телеуты имели общую границу по южному берегу о. Чаны, по нижнему течению реки Каргат, по верхнему и среднему течению р. Чулым. Скорее всего, названия «таленгут» и «калмык» относятся к южно-алтайским этническим элементам, телеутам или теленгитам. Как установил Н. Т. Валеев, в этнической истории соседних барабинцам тарских татар заметный след оставили ассимилированные последними группы теленгитов (телеутов). Название тугума «сахтар» записано в а. Юрт-Угуй. Это форма множественного числа от термина «сах (саха)», который является самоназванием якутов. В. А. Кошкуль был записан тугум «сукар». У В. А. Радлова «сахалар» также названы «сукар». Эти данные свидетельствуют о возможности этногенетической связи барабинских татар и якутов.

Коротко о самом этнониме «бараба». Известно несколько преданий о его происхождении. Наиболее характерно следующее: «Кучум-хан звал татар кочевать в другое место. Татары не хотели, отвечали *барам* — приедем. Он три раза звал их. Они не ехали. Тогда он сказал им: «Бармасаң — оставайтесь здесь и будьте бараба — оставшиеся». Комментируя этноним, исследовательница языка барабинских татар Л.В. Дмитриева пишет, что слово «Параба (Бараба)» образовано посредством тюркского глагола «пар» (в отрицательной форме «парма» — «не идти»). Вероятно, отмечает она, это народная этимологизация древнего (возможно, не тюркского) названия местности и народа (Дмитриева Л.В., 1981, с.9).

Таким образом, материалы о тугумах отражают разные направления этнических и этноисторических связей барабинских татар с народами Алтая, Средней Азии, этносами таежной полосы Западной Сибири. Данные о группах родственных семей подтверждают целый комплекс выделенных на материалах этнографии, антропологии, археологии и лингвистики связей с названными этническими массивами. В составе современных барабинцев по генеалогическим материалам выявлены и другие этнические компоненты — казахи, черкесы, бухарцы, представители других территориально-этнических групп сибирских татар. Среди последних наиболее заметной оказалась группа тарских татар (аялу).

Свои селения барабинцы называли аулами или юртами.

Для деревень сибирских татар характерны приречные и приозёрные типы поселений. С сооружением дорог появились притрактовые селения. В конце XIX — начале XX в. для большинства поселений характерной являлась правильная прямолинейная планировка улиц. В некоторых пунктах прослеживались и другие черты — кривизна улиц, повороты, закоулки, некоторая разбросанность жилищ и т.п. Дома ставили по обе стороны улицы, односторонняя застройка встречалась редко, и то в прибрежных селениях.

Фольклорные материалы содержат сведения о жилище барабинских татар. Жилище представлено землянками, глинобитными, каменными и кирпичными постройками. Упоминаются жилые постройки как постоянного, так и сезонного назначения. Последние ориентированы на промысловиков – охотников и рыболовов. Встречаются в фольклоре и сведения о надворных постройках, в частности загоне для скота, бане.

В материалах Всероссийской переписи 1897 г. и Всесоюзной переписи 1926 г. барабинцы были выделены как отдельная этническая группа. Численность барабинских татар составляла 4433 чел. и 7528 чел. соответственно. В начале 1970-х гг. в барабинских населенных пунктах проживали приблизительно 8,4 тыс. татар. По данным института филологии СО РАН, в Новосибирской области в 2012 г. проживало около 8 тыс. барабинских татар.

Исторические данные о барабинцах мы приводим, опираясь на труд С.К. Патканова «Статические данные, показывающие племенной состав народов Сибири, язык и роды инородцев» (Санкт-Петербург, 1911, том 2). С.К. Патканов приводит подробные сведения о населенных пунктах барабинских татар, о количестве жителей, дворов и национальном составе. Они приведены по материалам Всероссийской переписи 1897 г.

Историческая справка. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи проведена 28 января 1897 г. путём непосредственного опроса всего населения на одну и ту же дату. Этому предшествовало высочайше утвержденное в 1895 г. «Положение о Первой всеобщей переписи населения Российской Империи». Инициатором проведения переписи был русский географ и статистик П. П. Семёнов-Тян-Шанский.*

Перепись 1897 г. – это первая и единственная всеобщая перепись населения Российской империи. Она обошлась государству в 7 млн рублей. Результаты переписи были опубликованы в 89 томах (119 книг) под заглавием «Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года».

В 1897 г. татары преимущественно проживали в Томской губернии, Каинском округе и относились к разным инородческим

управам. По материалам С.К. Патканова, барабинцами управляли: Барабинская, Каргалинская, Любейская, Теренинская, Тунужская, Туражская, Чайская управы.

Историческая справка. *Инородная управа — одно из звеньев в системе самоуправления инородцев. Создана в соответствии с «Уставом об управлении инородцев» (1822). Существовала параллельно с русскими волостями до 1912 г.*

Населенные пункты и микротопонимия барабинских татар в Новосибирской области

Мы постарались зафиксировать все возможные топонимы, имеющие отношение к барабинским татарам. Значение названий и мотивы номинации отошли на второй план и еще требуют более тщательного изучения. По этой причине приведенные этимологии и семантика названий не претендуют на роль последнего слова. Считаем, что данная тема может быть отдельно исследована в рамках кандидатской или даже докторской диссертации.

Топонимические термины (такие, как бүләк-пөйләк-пүләк; төң-дүң-түң) в зависимости от населенного пункта имеют различные фонетические звучания. В данной работе мы их привели так, как говорят жители той или иной деревни, аула.

Для определения координат топонимов использовались спутник Google и ресурс wikimapia.

Агачаул, Агачаулово, деревня (при реках Агачаулка и Тар). В 2013 г. – Новосибирская область, Кыштовский район, Кыштовская сельская администрация. Координаты: 56°32’32"N, 76°39’55"E. Население – 76 чел. (2007).

В 1897 г. – Томская губерния, Каинский округ, Тунужская инородная управа. Число хозяйств – 35. Население: мужчины – 106, женщины – 93. Русские: мужчины – 64, женщины – 67. Коренные тюрки: мужчины – 1, женщины – 1. Татары: мужчины – 41, женщины – 25 (Патканов, с. 257).

Аќбалык, деревня (при озере Акбалык). В 1897 г. – Томская губерния, Каинский округ, Тунужская инородная управа. Число

хозяйств – 13. Население: мужчины – 29, женщины – 38. Русских нет. Коренные тюрки: мужчины – 29, женщины – 38 (Патканов, с. 258). Координаты: 56°09’N 76°22’E. В настоящее время деревни не существует. Осталось только озеро **Большой Акбалык,** находящееся в Кыштовском районе Новосибирской области. Координаты: 56°9’4"N 76°21’58"E. Озеро и 2 населенных пункта с таким же названием находятся в Казахстане: Село в составе Озёрного сельского округа Жамбылского района Северо-Казахстанской области Казахстана (Координаты: 54°19’55"N 66°17’45"E), рядом с этим селом озеро Акбалык (Координаты: 54°20’18"N 66°17’58"E); Железнодорожный разъезд в Казахстане (Координаты: 46°34’2"N 79°12’48"E); в Новосибирской области есть село Юрт-Акбалык. Там проживают чатские татары. Население села 413 чел. Колыванский район. Новотроицкая сельская администрация (Координаты: 55°39’23"N 83°33’46"E).

Алак-Черга (Козуки), деревня (при озере Елганта). В 1897 г. – Томская губерния, Каинский округ, Туражская инородная управа. Число хозяйств – 7. Население: мужчины – 21, женщины – 20. Русских нет. Коренные тюрки: мужчины – 20, женщины – 20. Татары: мужчины – 1 (Патканов, с. 259). В наши дни сведений о деревне не имеется. В сочетании Алак и Черга больше названий не встречаются. Но отдельные элементы топонимы встречаются. Название, видимо, связано с названием реки Черга. Черга — река в России, протекает в Алтайском крае, Республике Алтай. Устье реки находится в 298 км по правому берегу реки Ануй. Длина реки составляет 14 км. Есть село с одноименным названием. Село Черга расположено в Шебалинском районе Республики Алтай, на левом берегу р. Сема при впадении в нее р.Черга (Координаты: 51°33’45"N 85°33’58"E). Река Черга стекает с Чергинского хребта. В переводе с алтайского *чаргы* и монгольского *царга* – «свирепый, неукротимый»; с алтайского и якутского *чаргы* – «мель, перекаты», *чарга* – «мелкий хариус». Местные жители утверждают, что небольшая и относительно спокойная река во время паводка буквально звереет. В холодное время года

бывает, что течение взламывает крепкий лед, нагромождая огромные торосы.

В районе Черги наблюдаются зоны от тайги до альпийских лугов и горной тундры. Максимальная высота Чергинского хребта – около 2000 м, протяженность – более чем на 100 км. В этом же районе есть еще село Улусчерга (Координаты: 51°30’58"N 85°27’0"E). В этом районе есть также населенный пункт Мухор-Черга (Координаты: 51°24’35"N 85°20’53"E).

С элементом Алак есть гора в республике Тыва (Координаты: 50°46’21"N 94°32’51"E). Гора с таким же названием встречается и в Дагестане (Координаты: 42°34’20"N 46°14’13"E). Рядом с горой есть населенный пункт с таким же названием (Координаты: 42°38’4"N 46°12’25»E).

(ЧЕРГА «очередь», южн., черга – то же, севск. (Преобр.), укр. черга ж., черег м. (Шахматов, ИОРЯС 7, I, 305, по черед), блр. черга, др.-русск. черга (Привил. Смол. 1505 г.; см. Срезн. III, 1499). Заимств. из тюрк., ср. чагат. carga «ряд, очередь» (Радлов 3, 1970); см. Бернекер I, 145. Неубедительно предположение о родстве с лит. kergiu, kergti «прикреплять», kargyti – то же, вопреки Зубатому (AfslPh 16, 387 и сл.).)

Альменево, Тарлар. В 2013 г. – Новосибирская область, Кыштовский район, Сергеевская сельская администрация. Координаты: 56°27’21"N 76°14’1"E. Высота над уровнем моря – 90 м. Население деревни 148 чел. (2007). «Альменево» деревню зовут только русские. Сами жители называют свою деревню «Тарлар». Ойконим образован от гидронима: рядом с деревней протекает река Тара.

Микротопонимия села Альменево

Гидронимы

Тара йылғасы. Та́ра — река в Новосибирской и Омской областях России, правый приток Иртыша. Длина реки — 806 км, площадь бассейна — 18 300 км².

Тиргәй күле. Озеро. Точное значение гидронима и мотив номинации неизвестны. Предполагаем от антропонима.

Лоңғыр күле. Озеро. Точное значение гидронима и мотив номинации неизвестны. Предполагаем от антропонима.

Килте бай күле. Озеро получило название от антропонима.

Бәйбәс күле. Озеро. Точное значение гидронима и мотив номинации неизвестны. Предполагаем от антропонима.

Сас күл. Тат. *сас* – «болото». Озеро больше похоже на болото, чем на озеро.

Кушылған күл. Тат. *қушылған* – «объединенное». Здесь два озеро слились в одно.

Аптул күле. Озеро получило название от антропонима.

Чубарка күле. Озеро. Точное значение гидронима и мотив номинации неизвестны.

Кортайақ күле. Озеро. Предполагаем, что гидроним образован от слова *қорт* – «волк».

Түгәрәк күл. Тат. *түгәрәк* – «круглый», свое название озеро получило из-за своей формы.

Болото местные жители в основном называют термином «рям». На татарский манер «рәм». Потому что эти болота находятся в лесу.

Самсоновский рям. На этой стороне находилась деревня с соответствующим названием.

Москолевский рям. На этой стороне находилась деревня с соответствующим названием.

Уразаевский рям. На этой стороне находилась деревня с соответствующим названием.

Толстовский рям. На этой стороне находилась деревня с соответствующим названием.

Оронимы

В языке барабинских татар, особенно в языке его северных представителей, встречаются топонимические термины: *олап* – открытая степная местность; *йек* – лог, форма рельефа, небольшая сухая долина; *сырт* – край, опушка леса; *түң* – возвышенность; *ну* – заливной луг; *рям, рәм* – лесное болото.

Шатов пакосы. Образован от антропонима.

Олап пакосы. *Олап* – оронимический термин, открытая степная местность.

Шарбаген урыны. Образован от антропонима.

Махмут йеге (лог). Образован от антропонима.

Бәйес йеге. Образован от антропонима.

Қызыл йар йеге. Тат. *қызыл йар* – «красный берег». Так называют глинистый берег реки.

Бибинур станы. Образован от антропонима.

Урожай станы. Название говорит само за себя.

Йалбақ йеге. От слова сибирскотатарского диалекта *йалбақ* – 'плоский, широкий' [Тумашева Д.Г. Словарь диалектов сибирских татар. Казань, 1992, 66 стр.]. Назван по форме.

Цыған йеге. Образован от этнонима: здесь останавливались цыгане.

Майор бүләге. Образован от антропонима (прозвища или реального военного статуса).

Қартан бүләге. Тат. *қартан* – «мой дед». Роща моего деда.

Муйлы бүләге. Точное значение оронима и мотив номинации неизвестны.

Иске йорт. Местность. На этом месте раньше находилась деревня.

Уразай йаланы. Образован от ойконима. Поляна находилась в направлении деревни Уразай.

Шатов түңе. Образован от антропонима.

Әтнәш түңе. Образован от антропонима.

Челеқ (Целек) сырты. Ороним образован от слова *челек* «акация (на лесопосадках)» [Тэтимол, т.2, 2015, 430 стр.].

Дәмин станы. Образован от антропонима. У человека по имени *Дәмин* на этом месте сгорел автомобиль.

Настасин йек. Образован от антропонима.

Тамақ йақ. Тат. *тамақ* – «горло, устье (реки)» [Тэтимол, т.2, 2015, 208 стр.].

Роды (тугымнар, тугумы): иштәкләр, дәминнәр, самоходлар (казаннар), шәймәрдәновлар. Надо отметить, жители этой

деревни не считают себя барабинцами. Они перечисляют себя к сибирским татарам, противопоставляя барабинским.

Арымзас, деревня (при озере Арымзас). В 1897 г. – Томская губерния, Каинский округ, Туражская инородная управа. Число хозяйств – 7. Население: мужчины – 15, женщины – 12. Русские: мужчины – 3, женщины – 3. Коренные тюрки: мужчины – 12, женщины – 9 (Патканов, с. 258). В настоящее время деревня не существует.

Аялу, Айалу, Аялуцк, Аялукский аул (при озере Остричек). В 2013 г. – Новосибирская область, Чановский район, Отреченская сельская администрация. Координаты: 55°10’00"N, 77°16’60"E. Высота над уровнем моря – 102 м. Население – 88 чел. (2007).

В 1897 г. – Томская губерния, Каинский округ, Барабинская инородная управа. Число хозяйств – 18. Население: мужчины – 42, женщины – 41. Русских нет. Коренные тюрки: мужчины – 30, женщины – 30. Киргизы: мужчины – 6, женщины – 6. Татары: мужчины – 6, женщины – 6 (Патканов, с. 256).

Аялу (Аялуцк) – происхождение названия имеет несколько версий:

1. Татарск. – *ай* – «месяц, луна» + *алу* – «брать, побор». Название села связано с какими-то месячными поборами. Возможно, в прошлом местные жители были обложены данью или ежемесячно сами собирали дань с других жителей.

2. Татарск. *аюлу* – «медведь», т.е. вблизи села водились медведи.

3. Татарск. «жалостливый».

4. От названия рода (тугума).

Микротопонимия деревни Аялу

Гидронимы

Итрәч коле. Гидроним образован от антропонима.

Айсқолу коле. Название образовано от антропонима.

Ақ саз. Название по цвету болота: *ақ* – «белый».

Итрәч^{т} сазы. Название образовано от антропонима.

Қарағат сазы. *Қарағат* – «смородина». Здесь росло много смородины.

Мәмәт сазы. Образовано от антропонима.

Йаланғач^{т} сазы. *Йаланғач* – «голый». Рядом с болотом пустая поляна.

Тәңгелдәй сазы. Гидроним образован от антропонима (прозвища).

Пабайлар сазы. Образовано от антропонима.

Оронимы

Қанну кырасы, Шийаплар кырасы. Образованы от антропонимов.

Отрау кырасы. Ороним получил название из-за формы. Пашня напоминает остров [отрау].

Отряд кырасы. Эту пашню обрабатывали отрядом или бригадой.

Арбахан табыры, Феткин табры, Виноградов табыры, Талашкин дачасы, Хачиәкмәт табыры, Уразабай табыры. Пастбища получили названия от антропонимов.

Пиш гектар, йегерме пиш гектар. Названия связаны с размерами пастбища.

Станка табры. Раньше находился стан, где доили коров. Летом там же и жили.

Қазақ б(п)өйләге, Хәмзә мулла б(п)өйләге, Айса бөйләге. Рощи получили названия от антропонимов.

Мәч^{т}ет бөйләге. Роща когда-то принадлежала мечети [мәч^{т}ет].

Қабый йаланы, Пөрч^{т}әтк йаланы, Тоқшаған йаланы, Ныйқыш йаланы. Предполагаем, что названия образованы от антропонимов. Ныйқыш йаланы считается местом обитания «нечистой силы»: местные жители рассказывают страшные истории и стараются обходить это место стороной.

Названия тугумов (родов). Бараба, қазақ, шәрә, полмоқ, ибрашкалар, сартошка, абрашкалар.

Белихта, Белекте, деревня (при озере Белекта). В 2013 г. – Новосибирская область, Чановский район. Координаты: 55°15’00"N, 76°49’00"E. Высота над уровнем моря – 114 м. 64 хозяйств, 265 жителей (на 2013 г.).

В 1897 г. – Томская губерния, Каинский округ, Туражская инородная управа. Число хозяйств – 34. Население: мужчины – 100, женщины – 90. Русских нет. Коренные тюрки: мужчины – 88, женщины – 77. Киргизы: мужчины – 1. Татары: мужчины – 11, женщины – 13 (Патканов, с. 258).

Белехта — название деревни произошло от наименования озера, которое, свое название получило по имени татарина по проз-вищу *Белекле* – «человек, который много знает».

Легенда об образовании деревни Белехта, записанная со слов Салимгарея Сальтгареевича Сагадаева: «Давным-давно на месте нашей деревни было озеро, а на берегу стоял одинокий домик. Хозяин прослыл человеком умным и многознающим. Люди из ближайших деревень ходили к нему за советом. Коренным населением были татары и этому человеку дали прозвище *Белекле* – «человек, который много знает». Постепенно это прозвище стало названием озера. Озеро же дало название деревне, образовавшейся возле него. Белекле перешло в русский язык как Белехта».

Микротопонимия села Белехта

Озера (гүлләр)

Белекте гүле. Образовано от антропонима, имени основателя деревни.

Тәрәнә гүл. Происходит от слова *тәрән-тирән* «глубокий».

Күчү Тәрәнә гүле. Малая Тәрәнә гүл.

Тибис гүле. Озеро расположено в стороне деревни Тибис. Соленое озеро.

Чеплюгүл. Образовано от слова *чүп* «мусор». Озеро сильно замусорено.

Йалан гүл. Получило название из-за своего местоположения: *йалан* – «поляна».

Оронимы

Қақ сасы. Болото. *Қақ* – «открытое место, где не растут деревья»: «ач^{т}ық йир, агач^{т} йоқ анда» («открытая местность, там деревьев нет»).

Сират сасы. Болото. *Сират* – «кладбище». Болото находится рядом с кладбищем.

Салам сасы. Болото. *Салам* – «солома». В поле рядом с болотом заготавливали солому.

Өргөн сасы. Орографический термин *өргөн* означает «непроходимую чащу, чащобу» («ч^{т}ытырман анда, йөрөп булмай»).

Таwлы сас. Болото. В этом болоте во время войны добывали торф. Почему болото названа *таwлы* «горный», непонятно, потому что вокруг нет даже холмика.

Қара бүләк. Роща. Дословно «черная роща». Термин *бүләк, пөйләк* означает «маленький лес, роща». Слово *кара* «черный» употреблялось в случае, если роща или лес была труднопроходимой, заросшей.

Қом қырасы. *Қом* означает «песок». Местность получила название из-за того, что там очень пыльно, много песка.

Тоқсан қырасы. *Тоқсан* – «девяносто». Поле получило название от своего размера – девяносто гектаров.

Өргөн сасы, Өргөн қырасы. Словом *өргөн* образованы названия и болота, и поля. Они находятся рядом. Слово *өргөн* соответствует литературному *үргән* «заросший»: «агач^{т} өрөлөп үскән, непроходимый, агач^{т} басқан».

Қырчыну бүләге. Термин, означающий чащу, чащобу, маленький лесок барабинские татары употребляют в двух вариантах: *пөйләк* и *бүләк*. Последний выражает влияние среднего диалекта татарского языка. Это фонетические варианты одного и того же слова. Сегодня представители барабинского диалекта употребляют эти термины с одинаковой частотой. *Қырчыну* означает «ива».

Стан бүләге. Роща. В этой роще находился колхозный стан.

Сабантуй бүләге. Роща. В этой роще проходил праздник Сабантуй.

Хабибулла йаланы, Сәбүрә йаланы, Сабит пакосы, Солдат талы, Шәймык йаланы, Шәймык кырасы. Все эти местности носят имена и прозвища своих владельцев.

Чочка үлгән ман. Местность, где умерла свинья (*чочка*).

Чыйган бүләге, Чыйган талы. Цыганская роща, цыганский ивник.

Сыңар қайын қыразы. Пашня где росла всего одна (*сыңар*) береза (*қайын*).

Ыштан балағы қыразы. Местность по своей форме напоминает штанину (*ыштан балағы*).

Көбөк қырасы. *Көбөк* в литературном языке звучит *күбек* «пена».

Спорный қыра. Название само говорит за себя.

Төң кырасы. *Төң, дөң, дүң* означает «грива».

Өйөк қырасы. Термин *өйөк* в диалекте барабинских татар означает «бугор».

Семенной кыра. В этой пашне сеяли только отборные семена. Здесь всегда получали хороший урожай.

Дороги (йоллар). Дороги названы по направлениям: **Гурьевский тракт, Торф йолы, Стан йолы, Калиновка йолы, Сарбалык йолы, Байбулат йолы, Чимгән йолы, Туры йол.**

Родников в местах проживания барабинцев очень мало, практически нет. Источниками питьевой воды являются озера и колодцы. В ауле Белехта есть колодец с названием **Сас қотоғо,** букв. «болотный колодец». Термин *қотоқ* в барабинском диалекте используется вместо литературного *қойо* (колодец).

Наследственные прозвища (атақлар, тугумы). У барабинских татар до сих пор сохранились родоплеменные названия (*атақлар*). В деревне Белехта сохранились такие родоплеменные названия: *ырыспайлар, черкеслар, тоскайлар, койаннар, эчәүләр, ақ беләкләр, мишәрләр, барабалар, күчүк тоғомы, башқортлар.*

Бергуль, Бергульский аул, Бергуль аул, Йәргүл (при озере Ярголь). В 2013 г. – Новосибирская область, Куйбышевский район, Гжатская сельская администрация. Координаты: 55°36’23"N, 78°21’28"E. Высота над уровнем моря – 115 м. Население аула

661 чел. (2007). Школа, почта, клуб, медпункт. Местные жители предпочитают название Йәргүл. Название состоит из двух элементов *йәр* – «җир, земля» и *гүл* – «озеро». Жители объясняют название Йәргүл как «земля, где много озер». Здесь очень много озер: «Җир күл, әдәби телдә инде пес аны җирле күл дип әйтәпес. Бу җирлектә күлләр күп. Ә бу җирле халыкԓлар аны *җир* дип әйтәлмиләр, *йәр* диләр. Күл – бу йәрдә күлләр күп, күл дигәне инде гүлғә, менә ничᵀек килеп чᵀыға бу» («Земля озер, в литературном языке мы его называем *Җирле күл.* А местные жители не говорят *җир*, а говорят *йер.* Здесь очень много озер, а «гүл» это «күл». Вот как то так получается»).

В 1897 г. – Томская губерния, Каинский округ, Барабинская инородная управа. Число хозяйств – 17+1. Население: мужчины – 42, женщины – 53. Коренные тюрки: мужчины – 42, женщины – 53 (Патканов, с. 256). В Куйбышевском районе при озере Беругль есть еще одна деревня с тем же названием. Село с одноименным названием есть и в Северном районе Новосибирской области. Там село расположено в 12 километрах к востоку от села Биаза, в 30 километрах к северо-востоку от Северного, на берегу реки Тары, окраине Васюганских болот.

Название села, по всей видимости, образовано от слов *бер* (тюрк.) — «один» и *гул* (тюрк.) — «озеро». В окрестностях этого села нет ни одного озера. Из этого можно сделать вывод, что деревню, скорее всего, основали выходцы из села Бергуль Куйбышевского района Новосибирской области.

В конце XIX в. в селе Бергуль Северного района проживали мордва (мокшане). В 1903 г. в селе поселились русские старообрядцы — переселенцы из западных губерний России (Виленская и Рижская губернии). Постепенно мокша переселились в другие места, а потомки старообрядцев отошли от догматов своей веры.

Население села — 478 жителей (1996 г.). Бергуль занимает 6-ое место по численности населения среди всех населённых пунктов Северного района.

Микротопонимия села Бергуль

Гидронимы

Йәргүл. См. Аул Яргуль.

Оло Күнәгәч^{т}лү гүл. Тат. *күнәгәч^{т}* – «береста». В березовой роще около озеро собирали бересту.

Кеч^{т}ү Күнәгәч^{т}лү гүл. См. Оло Күнәгәч^{т}лү гүл.

Оло Борч^{т}ақлу гүл. Тат. *борч^{т}ақ* – «горох». Около озеро находились гороховое поле.

Кеч^{т}ү Борч^{т}ақлу гүл. См. Оло Борч^{т}ақлу гүл. Озера находятся рядом.

Кеч^{т}ү билле гүл. Тат. *бил* – «поясница».

Оло билле гүл. См. Кеч^{т}ү билле гүл.

Неч^{т}кә гүл. Тат. *нечкә* – «тонкий». Название связано с формой озера.

Сарғач^{т} гүле. Смысл названия и мотив номинации неизвестны.

Аңған күле. Смысл названия и мотив номинации неизвестны.

Сары күл. Тат. *сары* – «желтый». Вокруг озера много желтых болот, рямов.

Оронимы

Кара пөйләк. Тат. *қара* – «черный, темный». Темный лес, роща.

Арыйақ төңө. Дословно «возвышенность, которая на той стороне».

Йалбақ бил. От слова сибирскотатарского диалекта *йалбақ* - ‘плоский, широкий’ [Тумашева Д.Г. Словарь диалектов сидбирских татар. Казань, 1992, 66 стр.]. Назван по форме.

Запас покос. По всей видимости, здесь были земли, которых держали про запас.

Жигалиха покосы. Название образовано от ойконима.

Барадок күпер (мост). Смысл названия и мотив номинации неизвестны.

Шайтан бөйләге. Нечистое место. Здесь люди часто теряются.

Мәчᵗит бөйләге. Роща принадлежала мечети.

Порлау бөйләге. Смысл названия и мотив номинации неизвестны.

Папас кырасы. Название образовано от антропонима.

Богоякова (Мангыт), деревня (при речке Кутайка). В 1897 г. – Томская губерния, Каинский округ, Тунужская инородная управа. Число хозяйств – 20. Население: мужчины – 44, женщины – 42. Русских нет. Коренные тюрки: мужчины – 41, женщины – 39. Татары: мужчины – 3, женщины – 3 (Патканов, с. 257). На данный момент деревни не существует. Мангыт (каз. Маңғыт; узб. mangg'ит) — династия правителей Бухары в 1756–1920 гг. (с 1785 г. титул — «Эмир»). Первоначально (в XII в.) одно из монгольских племен (мангуты). См. Воробьево.

Бокчугольский (Ново-Курупаевский) аул, Бакчакүл, Бакчагүл, Новокурупкаевка (при озере Бокчуголь). В 2013 г. – Новосибирская область, Барабинский район, Межозерная сельская администрация. Координаты: 55°6'4"N, 78°19'39"E. Высота над уровнем моря – 115 м. Население деревни 444 чел. (2007). Школа, клуб, библиотека.

В 1897 г. – Томская губерния, Каинский округ, Барабинская инородная управа. Число хозяйств – 19. Население: мужчины – 49, женщины – 43. Русских нет. Коренные тюрки: мужчины – 46, женщины – 43. Татары: мужчины – 3 (Патканов, с. 256).

Самоназвание деревни Бақчагүл. Местные жители объясняют, что около озера, в честь которого названа деревня, был большой сад (*бақча*).

Русские называют деревню Новокурупкаевкой. Название от антропонима. От имени человека по имени *Коропкай*. Это был богатый казах.

Две улицы: **Зур урам, Кечᵗе урам (**Большая улица, Маленькая улица).

Микротопонимия села Бақчагүл

Гидронимы

Бақчᵗагүл күле. См. Аул Бақчагүл.

Бақбағай күле. Гидроним образован от антропонима.

Арту күле. От татарского слова *арту* «увеличиваться/увеличиться, расти (о количестве, объёме)» [ТР, 2007, стр.125]. Озеро периодически увеличивается в объеме.

Зәйни күле. Гидроним образован от татарского антропонима *Зәйни*.

Қота күле. Смысл названия и мотив номинации неизвестен.

Усманкүл. Гидроним образован от татарского антропонима Усман.

Имат күле. Гидроним образован от антропонима.

Морза күле. В татарском языке слово *морза, мирза* означает представителей татарской элиты, человека принадлжащего к высшему сословию.

Күсәкәй күле. Гидроним образован от ойконима. Была деревня с одноименным названием.

Кеч^{т}ү қота. В этой деревни нам встретился топонимический термин *қота*, который обозначет «озеро». Дословно тат. «маленькое озеро».

Тәрәнә қота. От тат. *тәрәнә* – «глубокий». Дословно тат. «глубокое озеро».

Касприн күле. Гидроним образован от антропонима.

Иске Йорт күле. В этом месте раньше была деревня.

Сабир күле. Гидроним образован от антропонима Сабир.

Кумузлу күле. На берегу этого озеро было организовано производство кумыза.

Зәйни сасы. Гидроним образован от антропонима Зәйни.

Арту сасы. От татарского слова *арту* «увеличиваться/увеличиться, расти (о количестве, объёме)» [ТР, 2007, стр.125]. Болото, как и одноименное озеро, периодически увеличивается в объеме.

Қота сасы. См. Кечү қота.

Усманкүл сасы. Название образовано от антропонима Усман.

Йәмгилде сасы. Гидроним образован от ойконима. Недалеко от этого места находилась деревня Йәмгилде.

Голенький рямы. Это голое место посреди леса.

Оронимы

Зәйни түңе. См. Зәйни сазы.

Күчᵀәкәй түңе. См. Күсәкәй күле.

Арту түңе. См. Арту сасы.

Зәйни урманы. См. Зәйни сазы.

Усманкүл урманы. См. Усманкүл сасы.

Йәмгилде түңе. См. Йәмгилде сасы.

Йәмгилде урманы. См. Йәмгилде сасы.

Айғырбаш қырасы. Ороним состоит из двух элементов. Тат. *айғыр* – «жеребец»+ *баш* – «голова».

Большой Тебис (Чептары), деревня (при озере Чептары). В 1897 г. – Томская губерния, Каинский округ, Туражская инородная управа. Число хозяйств – 21. Население: мужчины – 51, женщины – 51. Русские: мужчины – 5, женщины – 3. Коренные тюрки: мужчины – 44, женщины – 46. Татары: мужчины – 2, женщины – 2 (Патканов, с. 258). В наши дни сведения о деревне отсутствуют. В Чановском районе Новосибирской области есть озеро Большой Тебис. Координаты: 55°27’35"N, 76°26’53"E. Деревня, видимо, находилась рядом с озером.

Буғайақ. В настоящее время деревня не существует. См. Воробьево.

Воробьево. В 2013 г. – Новосибирская область, Венгеровский район. Координаты: 56°7’35"N, 76°31’53"E. Высота над уровнем моря – 113 м. Население села 660 чел. (2007). В селе Воробьево раньше жили только русские. Сейчас около 40% жителей татары. Клуб, школа, детский сад, библиотека.

Вокруг Воробьево были татарские деревни **Манғыт, Буғайақ, Очᵀаймақ, Ақбалық, Иске йорт, Кийекле, Кытайғул, Көйөклү.** На сегодняшний день эти деревни не существуют. Большинство жителей переехало в Воробьево. Собранные нами топонимы располагаются и на территориях этих исчезнувших аулов. В этих деревнях были приблизительно по 30 дворов. Ойконим *Мангыт* образовано от этнонима, названия монгольского племени. *Буғайақ* – дословно «говнистая, грязная нога». Ойконим *Очᵀаймақ* дословно означает «три рода». *Ақбалық* – «белая рыба». *Иске йорт* – «ста-

рый дом, старая родина». *Кийекле – кийек*, «дичь, дикое животное». Ойконим *Кытайғүл* буквально означает «китайское озеро». Значение и мотивы номинации ойконима *Көйөклү* неизвестны. Возможно, деревня, когда-то сгорела.

Вокруг Воробьево огромное количество озер, урочищ, лесов и болот. Значение всех их названий еще предстоит изучить. Мы их даем с целью закрепления в едином справочнике.

Микротопонимия села Воробьево

Гидронимы

Ақбалық гүле. Тат. *ақбалық* – «белая рыба». Одноименное село получило свое название от этого гидронима.

Буғайақ йылғасы. Река. См. выше.

Тартас йылғасы. Tapта́с (от кетского *тар* — «выдра», *тас* — река) — река в Новосибирской области России, правый приток реки Омь. Длина реки — 566 км, площадь бассейна — 16 200 км^2. Исток находится в Новосибирской области на Васюганской равнине в междуречье Оби и Иртыша, расположен на высоте 150 метров над уровнем моря.

Омь (Омка) йылгасы. Омь — река в России, протекает в Западной Сибири по территории Омской и Новосибирской областей, правый приток Иртыша. Исток находится на Васюганской равнине, берёт своё начало из озера Омского, которое расположено среди Васюганских болот. Далее река течёт по Барабинской низменности. Устье находится в Омске, на 1831 километре от устья Иртыша по его правому берегу. Основные притоки Оми: Ачаирка, Ича (верхний приток Оми), Ича (нижний приток Оми), Угурманка, Узакла, Кама, Тарка, Тартас, Тарбуга.

На Оми расположены города Калачинск, Куйбышев и Омск, который получил своё имя от реки.

Название *Омь* по одной из версий произошло от тюркского слова *ом* — «тихая». Местное название реки в Барабе и Прииртышье — уменьшительное Омка.

Байдаw күле. Возможно состоит из элементов «бай» – «богатый» и «daw, тау» – «гора».

Күзәнү күле. Значение гидронима и мотив номинации неизвестны.

Куч^{т}қар (Кач^{т}кар) күле. От татарского *куч^{т}қар* – «петух».

Табану күле. Значение гидронима и мотив номинации неизвестны.

Сарбалық күле. см. деревня Сарбалык.

Томгу күле. Значение гидронима и мотив номинации неизвестны.

Мугурман күле. Значение гидронима и мотив номинации неизвестны.

Ч^{т}ич^{т}ка күле. Тат. *чичка, чучка* – диалектная «свинья».

Алайгыр күле. Сидроним состоит из двух элементов *ала* – «пегий», *айгыр* – «жеребец».

Порч^{т}ақ күле. Тат. *порчақ, борчақ* – «горох».

Өгөч^{т}әк күле. Озеро.

Инегүл. Озеро.

Кислы күле. Озеро.

Кугалы күле. Озеро.

Кече Агуч^{т}ак күле. Озеро.

Оло Бурлан күле. Озеро.

Йушабаш сазы. Озеро.

Паганай сазы. Озеро.

Оронимы

Йанчин пөйләге, Мухаметяр пөйләге, Бикбулат пөйләге, Мүкәш пөйләге, Хәтер пөйләге, Шапай пөйләге, Шымғайар пөйләге. Образованы от антропонимов, по именам владельцев.

Таwық кырасы. Тат. *таwық* – «курица».

Цыган пөйләге. В этой роще останавливались цыгане.

Карғач^{т}ақ пөйләге. Значение оронима и мотив номинации неизвестны.

Тирән пөйләк. Тат. *тирән* – «глубокий» в значении большой, непроходимый.

Қараңғы пөйләк. Тат. *қараңғы* – «темный». Темный, черный лес.

Күчүмхан түңе. От имени хана Кучума. Грива Кучумхана.

Алайгыр биле. См. Алайгыр күле.

Добринка. В 2013 г. – Новосибирская область, Чановский район, Щегловская сельская администрация. Координаты: 55°29’20"N, 76°28’22"E. Высота над уровнем моря – 104 м. Население деревни 90 чел. (2007).

Заречно-Убинское, Убинский аул (при озере Убинском). В 2013 г.– Новосибирская область, Убинский район, Черномысинская сельская администрация. Координаты: 55°31’50"N, 79°53’33"E. Высота над уровнем моря – 131 м. Население деревни 28 чел. (2007).

В 1897 г. – Томская губерния, Каинский округ, Чайская инородная управа. Число хозяйств – 25. Население: мужчины – 64, женщины – 56. Русские: мужчины – 13, женщины – 14. Коренные тюрки: мужчины – 46, женщины – 37. Татары: мужчины – 4, женщины – 2. Прочие: мужчины – 1, женщины – 3 (Патканов, с. 259).

Иске Йорт. В настоящее время деревни не существует. См. Воробьево.

Казатовский аул (при озере Казатов). В 2013 г. – Новосибирская область, Куйбышевский район, Гжатская сельская администрация. Координаты: 55°39’10"N, 78°8’13"E. Высота над уровнем моря – 118 м. Население деревни 76 чел. (2007).

В 1897 г. – Томская губерния, Каинский округ, Барабинская инородная управа. Число хозяйств – 12+1. Население: мужчины – 34, женщины – 28. Русские: мужчины – 5, женщины – 3. Коренные тюрки: мужчины – 29, женщины – 25 (Патканов, с. 256).

Казырский аул (при озере Убинском). В 1897 г. – Томская губерния, Каинский округ, Теренинская инородная управа. Число хозяйств – 8. Население: мужчины – 21, женщины – 16. Русские: мужчины – 7, женщины – 2. Коренные тюрки: мужчины – 14, женщины – 14 (Патканов, с. 257). На сегодняшний день сведений о деревне нет.

Кайлы, Кайлинский аул (при озере Атамыр), Новосибирская область, Куйбышевский район, Осиновская сельская администра-

ция. Координаты: 55°35’52"N, 79°6’17"E. Высота над уровнем моря – 113 м.

Последний житель покинул поселок Кайлы в 2006 г. Депутаты Законодательного собрания приняли решение об упразднении поселка Кайлы и исключении его из реестра населенных пунктов Новосибирской области во втором, окончательном чтении (26.09.2013). Население поселка 135 чел. (начало 21 века).

В 1897 г. – Томская губерния, Каинский округ, Чайская инородная управа. Число хозяйств – 9. Население: мужчины – 26, женщины – 22. Русские: мужчины – 8, женщины – 6. Коренные тюрки: мужчины – 17, женщины – 16. Татары: мужчины – 1 (Патканов, с. 259).

Каргатский (Лѣтники) аул (при озере Б. Одинекъ). В 1897 г. – Томская губерния, Каинский округ, Теренинская инородная управа. Число хозяйств – 24. Население: мужчины – 68, женщины – 54. Русские: мужчины – 1. Коренные тюрки: мужчины – 22, женщины – 14. Татары: мужчины – 45, женщины – 40 (Патканов, с. 257). На сегодняшний день сведений о деревне нет (не путать с городом и административным центром района Каргат).

Кийекле. На сегодняшний день деревни не существует. См. Воробьево.

Киктушман, деревня (при озере Киктушман). В 1897 г. – Томская губерния, Каинский округ, Туражская инородная управа. Число хозяйств – 10+2. Население: мужчины – 31, женщины – 31. Русских нет. Коренные тюрки: мужчины – 29, женщины – 27. Киргизы: мужчины – 2, женщины – 4 (Патканов, с. 258). На сегодняшний день сведений о деревне нет.

Киндырлы, деревня (при озере Киндерлы). В 1897 г. – Томская губерния, Каинский округ, Тунужская инородная управа. Число хозяйств – 20+2. Население: мужчины – 52, женщины – 51. Русские: мужчины – 2, женщины – 1. Коренные тюрки: мужчины – 48, женщины – 48. Татары: мужчины – 2, женщины – 2 (Патканов, с. 258). В настоящее время сведений о деревне нет.

Кирчитский (Сургутовский) аул (при озере Сургут). В 1897 г. – Томская губерния, Каинский округ, Каргалинская инородная управа. Число хозяйств – 30+1. Население: мужчины – 59, женщины – 74. Русские: мужчины – 28, женщины – 32. Коренные тюрки: мужчины – 30, женщины – 42. Поляки: мужчины – 1 (Патканов, с. 256). В настоящее время сведений о деревне нет.

Козубаева (Тюляки) (при озере Сауна). Деревня находилась на территории современного Венгеровского района Новосибирской области между озерами **Тюляки** и **Большая Сауна**. В наши дни деревня не существует.

В 1897 г. – Томская губерния, Каинский округ, Туражская инородная управа. Число хозяйств – 4. Население: мужчины – 15, женщины – 9. Русских нет. Коренные тюрки: мужчины – 7, женщины – 5. Татары: мужчины – 8, женщины –4 (Патканов, с. 259).

Кошкуль, Кошкульский аул (при озере Кошкуль). В 2013 г. Новосибирская область, Чановский район, Новопреображенская сельская администрация. Координаты: 55°17’16"N, 77°11’5"E. Высота над уровнем моря – 103 м. 490 жителей, 151 дворов (на 2013 г.). Школа. Есть 5 курганов-захоронений предположительно тюркского происхождения. 4 улицы. Была мечеть, после Октябрьской революции минарет срезали.

В 1897 г. Томская губерния, Каинский округ, Барабинская инородная управа. Число хозяйств – 54. Население: мужчины – 165, женщины – 145. Русских нет. Коренные тюрки: мужчины – 133, женщины – 124. Киргизы: мужчины – 19, женщины – 14. Татары: мужчины – 12, женщины – 7. Поляки: мужчины – 1 (Патканов, с. 256). Аул Кошкуль одно из старых селений Чановского района, предположительно образовался в 1680 г. Основателями были рыбаки, которые поселились в шалашах среди озер на маленьком островке, где все озера были соединены. Поэтому аул так и называется *Кош-куль* «соединенные озера» (татарск). Существует и другая версия: *кош* – «птица», Кошкуль – птичье озеро. Но среди татар популярна первая версия: «әнә бер ғүл, әнә икенч^{т}е ғүл, без уртада, алар очәү. Ғүлләр тоташкан.

Беренче бу якларга кем килгән?

– Первый раз рыбаклар охониклар килеп ооторған. Кешенең исеме билгеле түгел. Озған йыл аwылға оч^{т} йөз оотоз оч^{т} йыл боолдо».

Населенные пункты с названием Кошкуль встречаются в Омской (3), Челябинской (1) областях. В Новосибирской области есть также аулы Старый и Новый Кошкуль. Новый Кошкуль есть и в Омской области. В Чановском районе Новосибирской области есть одноименная станция, получившая название по озеру Кошкуль, когда на территории района проложили железную дорогу.

Микротопонимия деревни Кошкуль

Улицы (орамнар):

«–Авылда урам сүзен ничек әйтәләр? Орам шул инде, теге орам, пу орам. Аwылда новый, степной, кооперативный, дачный орамнар пар. Саймка орамы, ул хәсер новый» («Как в вашей деревни называют улицу. Так же и называют, улица. Та улица, эта улица. Есть улицы Новый, Степной, Кооперативный, Дачный. Улица Саймка сейчас называется Новый»).

Озера (гүлләр)

Оло гүл – Большое озеро.

Кеч^{т}ү гүл – Маленькое озеро.

Тас гүле, Морәс гүле. Названия образованы от антропонимов. В данным случаи от прозвищ.

Ч^{т}опло ғүл. От татарского *чүп* – «мусор». Озеро сильно замусорено.

Ақ сас гүле. Слово *ақ* означает «белый». Вода озера белого цвета и очень холодного: «Ақ сас гүле-ақ поолған, суақ поолған».

Әүгән гүле. *Әүгән* – топонимический термин, означающий «холм, насыпь».

Пашни (қыралар)

Мөкшән қырасы, Мөхшә қырасы, Морәс қырасы. Названия образованы от антропонимов, имен владельцев.

Илле төрт қырасы, Отос қырасы, Ондорт қырасы, Йегерме ике қырасы, тоқус-қырасы, Отос оч қырасы, Ондорт

қырасы, Қырық бер қыра, Отос алты қыра. Свои названия пашни получили из-за своего размера: пятьдесять четыре гектара, тридцать гектаров, четырнадцать гектаров, двадцать два гектара, девять гектаров, тридцать три гектаров, четырнадцать гектаров, сорок один гектар, тридцать шесть гектаров.

Кривой қыра. Назван так из-за своей формы.

Пишпуға қырасы. Слово *пишпуға* состоит из двух частей. *Пиш* – «пять» (биш), *пуға* – «бык» (*буға, үгез*).

Сарбалық қырасы. Пашня находится в стороне деревни Сарбалық. *Сарбалық* – «желтая рыба», т.е. карась.

Сенокосы, покосы, поляны. Поляны, покосы здесь называются термином *тай, тайы.*

Кечү тайы. Маленькая поляна, маленький покос.

Оло тайы. Большая поляна, большой покос.

Мәмәт тайы. Название образовано от антропонима, имени владельца.

Широкий тай. Название само говорит за себя.

Сарбалық тайы. См. **Сарбалық қырасы.**

Олоғ Қағылу. Большой коголь.

Малый Қағылу. Малый коголь.

Холмы, бугры, горы (түңнәр, дүңнәр, төңнәр):

әwгән түңе. Дословно: «Большой холм».

Қарагач^{т} тоңе. От названия дерева. Раньше эта местность носила название **Карабаш түңе.**

Болота (саслар)

Кәрим сазы, Бакир сазы. Названия образованы от антропонимов.

Ақ сас. Болота было белого цвета (*ақ*): «Ақ сас-ул ақ **поолған**».

Сенокосы, покосы (йаланнар, тайлар)

Кеч^{т}ү тай. Малый покос.

Оло тай. Большой покос.

Широкий, Малый когленка. Эти названия употребляются без перевода на русском языке.

Сарыбалық покосы. *Сарыбалық* – «желтая рыба», карась.

Дороги (йоллар)

Қоғол йоло, Сторофка йолы, Преображенко йоло. Дороги названы по направлениям вышеназванных деревень.

Разис йоло. Дорога названа по имени человека.

Чеплогол йоло. Ороним образован от гидронима. См. **Чеплогол.**

Пишбуға йола. Названия образовано от названия поля. См. **Пишбуға.**

Кочугач (Новый Кочугач), деревня (при речке Арымзас). В 1897 г. – Томская губерния, Каинский округ, Туражская инородная управа. Число хозяйств – 19. Население: мужчины – 45, женщины – 46. Русские: мужчины – 9, женщины – 11. Коренные тюрки: мужчины – 29, женщины – 28. Татары: мужчины – 7, женщины – 7 (Патканов, с. 258). В настоящее время сведений о деревне нет.

Кульча, Кульчинский аул (при озерах Аталыр, Большой и Малый Яргуль). В 2013 г. – Новосибирская область, Куйбышевский район, Осиновская сельская администрация. Координаты: 55°32’8"N, 79°6’21"E. Высота над уровнем моря – 120 м. Население – 494 чел. (2007).

В 1897 г. – Томская губерния, Каинский округ, Чайская инородная управа. Число хозяйств – 19. Население: мужчины – 72, женщины – 62. Русские: мужчины – 21, женщины – 7. Коренные тюрки: мужчины – 32, женщины – 35. Татары: мужчины – 19, женщины – 20 (Патканов, с. 259).

Куляба (Узунгуль, Каргаполово), деревня (при озере Узунгуль). В 2013 г. – Новосибирская область, Чановский район, Щегловская сельская администрация. Координаты: 55°26’16"N, 76°28’29"E. Высота над уровнем моря – 108 м. Население – 71 чел. (2007).

В 1897 г. – Томская губерния, Каинский округ, Туражская инородная управа. Число хозяйств – 8. Население: мужчины – 25, женщины – 22. Русских нет. Коренные тюрки: мужчины – 25, женщины – 22 (Патканов, с. 259).

Местные жители рассказывает про название деревни следующее: «Узунгуль возникло в 1716 году. Первопоселенцем был татарин Узун (Узунгулька). Отсюда название озера, потом перешедшее и на село. Другая версия происхождения имени озера– тат. *узун* – долгий, *гуль* – озеро – «долгое озеро». Первыми русскими поселенцами были некие братья Каргаполовы, ссыльные с западной России. Поэтому первое название села было Каргаполово».

Кыштовка. В 2013 г. – село, административный центр Кыштовского района Новосибирской области. Также является центром Кыштовского сельского поселения. Координаты: 56°33’14"N, 76°38’9"E. Высота над уровнем моря – 91 м. Население – 5833 жителя (2007).

Кыштовка расположена на реке Тара в 610 километрах к северо-западу от Новосибирска, 110 километрах к северу от Венгерово, 165 километрах к северу от железнодорожной станции на Транссибирской магистрали Чаны и федеральной автомобильной дороги М-51 «Байкал».

В Кыштовке более тридцати улиц, общая протяжённость которых более 150 километров.

Название «Кыштовка» происходит от *кыштау* (тюрк.) – зимовье.

Впервые Кыштовка упоминается в 1730 г. в рукописи описания земель иртышских татар. В 1870 г. Кыштовка стала центром Кыштовской волости Каинского округа Томской губернии, а в 1922 г. – центром Кыштовского района Томской губернии.

Кытайгүл. В настоящее время деревня не существует. См. Воробьево.

Көйөклү. В настоящее время деревня не существует. См. Воробьево.

Любейская (Сабрали), деревня (при озере Сабрали). В 1897 г. – Томская губерния, Каинский округ, Любейская инородная управа. Число хозяйств – 11. Население: мужчины – 30, женщины – 28. Русские: мужчины – 2, женщины – 1. Коренные

тюрки: мужчины – 28, женщины – 27 (Патканов, с. 257). На сегодняшний день сведений о деревне нет.

Малый Тебис, Черганье, Чортану, Чортанлы (при озере Бахтияр). В 2013 г. – Новосибирская область, Чановский район, Красносельская сельская администрация. Координаты: 55°29’12"N, 76°43’7"E. Население – 334 чел. (2007). Деревня входит в состав ООО «Красноселье», в которое кроме Малого Тебиса входят еще тир села. Основное занятие – животноводство. Выращивают пшеницу, кукуруз, подсолнух и овес. Около деревни имеются старое и новое кладбище, оба в неухоженном состоянии.

В 1897 г. – Томская губерния, Каинский округ, Туражская инородная управа. Число хозяйств – 39+1. Население: мужчины – 113, женщины – 112. Русские: мужчины – 2, женщины – 3. Коренные тюрки: мужчины – 104, женщины – 103. Татары: мужчины – 7, женщины – 6 (Патканов, с. 258).

Название *Чортану* деревня получила от озера, которое так названо из-за наличия в озере щуки (тат. *чуртан*). Правда, сегодня в озере данной рыбы нет. Все же озеро, в отличие от многих других местных озер, достаточно глубокое и рыба зимой не погибает. Малым Тебисом деревню назвали русские. Сами жители данное название не употребляют.

Термин *урам* «улица» местные жители используют редко. Вместо *урам* говорят *оч* «конец»: *теге як оч* (та сторона), *бу як оч* (эта сторона).

Микротопонимия аула Малый Тебис

Озера (гүл, күл)

Чортанлы гүл – от названия рыбы *чортан~чуртан* «щука».

Бәхтияр гүле (озеро Бахтияра). Название озера образовано от антропонима Бәхтияр, имени человека, который первым поселился около озера: «Бу исем белән аталып йөртөлғән кеше полған наверно, кеше исеме инде ул. Самый первый йәшәғән».

Тарас гүле (озеро Тараса). Название озера образована от антропонима Тарас. Рядом с Малым Тебисом была русская деревня. Озеро относилась к этой деревне.

Бағал гүле. Слово *бағал* означает «яма». Озеро находиться как бы в яме, низине. Русские называют озеро – Бакал.

Қамғатал гүле. Находится недалеко от деревни. Значение слова *камға* неизвестно. Элемент *тал* означает «ива». Вокруг деревни растут ивы.

Бечᵀмәлү гүле. Значение названия неизвестно. Жители аула считают название одним из самых древних в округе.

Қа(о)тан гүле. Значение названия неизвестно. Предположительно от антропонима (прозвища).

Баттал гүле. Название образовано от антропонима.

Байан гүле. Название образовано от антропонима.

Кыслар гүле. Девчачье озеро.

Болота (сазлар-саслар)

Ора сасы. Слово *ора* означает «колодец». «В глубине тора ул и дүң астында (тау)». («Находится он в глубокой впадине, под горой»).

Моховой сасы. Здесь добывали мох («күберлү (мүк) чыгарғаннар»).

Нәзирә сасы. Название образовано от антропонима. Сейчас этого болота нет, оно высохло. Около болота проходила дорога, и на этом месте женщина по имени Назира продавала рыбу («Городка йол салғанда татар бичᵀәсе палық сатқан остановка йасап йөргәннәр»).

Йулбикә сасы. Название образовано от антропонима. Женщина по имени *Йулбика* таскала воду из этого болота.

Исә сасы. Название образовано от антропонима Иса.

Қо(а)тан сасы. Точное значение названия не известно. Предположительно от антропонима (прозвища).

Гривы, холмы (дүңнәр)

Моңай дүңе. Точное значение названия не известно. Предположительно от антропонима (прозвища).

Оwерл гүле дүңе. Значение названия не известно.

Мөхәммәт дүңе. Название образовано от антропонима Мухаммет.

Кибес дүңе. Значение названия не известно.

Дороги (йоллар): Аравка йолы; Ч^{т}аны (Кочковат) йолы; Пирегонный (Комон) йолы-район. Названия дорог образованы от их направлений.

Поля, поляны, сенокосы (басу-йалан, қыра-кыр)

Хәбир кырасы, Кубай кырасы, Кочковат кырасы. Названия полей, пашен (кыралар) обычно носят имена своих владельцев.

Малый Угуй, деревня (при озере Угуй). В 1897 г. – Томская губерния, Каинский округ, Тунужская инородная управа. Число хозяйств – 10. Население: мужчины – 33, женщины – 24. Русских нет. Коренные тюрки: мужчины – 33, женщины – 24 (Патканов, с. 258).

В 2013 г. возле озера Угуй есть только одна деревня Угуй. Он находится в Усть-Тарском районе Новосибирской области. Координаты: 56°1’48"N, 76°3’18"E. Высота над уровнем моря – 113 м. Население – 263 чел. (2007). Сведений о том, какой этот Угуй – Малый или Старый – нет. Возможно, две деревни объединились и появился современный Угуй.

Мангучак (Темирова), деревня (при озере Арымзас). В 1897 г. – Томская губерния, Каинский округ, Туражская инородная управа. Число хозяйств – 12. Население: мужчины – 29, женщины – 23. Русские: мужчины – 6, женщины – 2. Коренные тюрки: мужчины – 23, женщины – 21 (Патканов, с. 259). На сегодняшний день сведений о деревне нет.

Мангыт деревня (при речке Кутайка). В 1897 г. – Томская губерния, Каинский округ, Тунужская инородная управа. Число хозяйств – 4. Население: мужчины – 11, женщины – 12. Русских нет. Коренные тюрки: мужчины – 11, женщины – 12 (Патканов, с. 257). На сегодняшний день деревни не существует.

Манчишева (Учаймак), деревня (при озере Манчиш). В 1897 г. – Томская губерния, Каинский округ, Любейская инородная управа. Число хозяйств – 18. Население: мужчины – 43, женщины – 58. Русские: мужчины – 18, женщины – 28. Коренные тюрки: мужчины – 23, женщины – 29. Татары: мужчины – 2,

женщины – 1 (Патканов, с. 257). В наши дни сведения о деревне отсутствуют.

Маукский аул (при озере Черный Мыс). В 1897 г. – Томская губерния, Каинский округ, Барабинская инородная управа. Число хозяйств – 28. Население: мужчины – 94, женщины – 87. Русские: мужчины – 22, женщины – 15. Коренные тюрки: мужчины – 64, женщины – 67. Татары: мужчины – 6, женщины – 5. Поляки: мужчины – 1. Прочие: мужчины – 1 (Патканов, с. 256). На сегодняшний день сведений о деревне нет.

Мусы. В 2013 г. – Новосибирская область, Каргатский район. Координаты: 55°27’15"N, 80°25’49"E. Население – 403 чел. (2007).

Гидронимы: Муса сасы, Әхтәм сасы. Названия образованы от антропонимов.

Новый Майзас аул (при реке Майзас и Ергултаевка). В 2013 г. – Новосибирская область, Кыштовский район. Координаты: 56°34’00"N, 76°57’00"E.

В 1897 г. – Томская губерния, Каинский округ, Тунужская инородная управа. Число хозяйств – 12. Население: мужчины – 27, женщины – 25. Русские: мужчины – 1. Коренные тюрки: мужчины – 22, женщины – 17. Татары: мужчины – 4, женщины – 8 (Патканов, с. 257).

В Кыштовском районе есть также Верх-Майзас. Координаты: 56°41’1"N, 76°53’23"E. Население – 237 чел. (2007). И Старый Майзас. Координаты: 56°34’60"N, 76°52’00"E.

Ново-Кочемка, Убинский (Кочомка) аул (при озере Убь). В 2013 г. – Новосибирская область, Убинский район. Владимировская сельская администрация. Координаты: 55°23’50"N, 79°31’23"E. Население – 103 чел. (2007).

В 1897 г. – Томская губерния, Каинский округ, Барабинская инородная управа. Число хозяйств – 11. Население: мужчины – 36, женщины – 31. Русские: мужчины – 1. Коренные тюрки: мужчины – 35, женщины – 31 (Патканов, с. 256).

Осинцево, Осинцевский (Омь) аул (при реке Омь). В 2013 г. – Новосибирская область, Куйбышевский район, Абрамовская сельская администрация. Координаты: 55°24’25"N, 77°54’27"E. Высота над уровнем моря – 113 м. Население – 137 чел. (2007).

В 1897 г. – Томская губерния, Каинский округ, Барабинская инородная управа. Число хозяйств – 35. Население: мужчины – 103, женщины – 92. Русские: мужчины – 10, женщины – 3. Коренные тюрки: мужчины – 68, женщины – 66. Татары: мужчины – 25, женщины – 23 (Патканов, с. 256).

Татары называют свою деревню *Омаул*. Название происходит от гидронима. Мимо деревни протекает речка Омка.

Микротопонимия села

Гидронимы

Река Омка. см. выше.

Киләңлү гүле. Смысл названия и мотивы номинации неизвестны.

Оло Йәргүл гүле. см. Аул Бергуль.

Кечᵀү Йәргүл гүле. см. Аул Бергуль.

Кызыл ағачᵀ сасы. тат. *қызыл* – «красный» + тат. *ағачᵀ* – «дерево»= «красное дерево».

Карағай сасы. тат. *қарағай* – «сосна». В этом болоте растут сосны.

Оронимы

Чᵀобал төңө. Смысл названия и мотивы номинации неизвестны.

Дығаwыз төңө. Смысл названия и мотивы номинации неизвестны.

Қорғон төңө. Смысл названия и мотивы номинации неизвестны.

Сиптән төңө. Смысл названия и мотивы номинации неизвестны.

Рошоқ төңө. Смысл названия и мотивы номинации неизвестны.

Аққазық покосы. тат. *ақ* – «белый» + *қазық* – «столб».

Савкина (Юртушева), деревня (при озере Юртушев). В 1897 г. – Томская губерния, Каинский округ, Любейская инородная управа. Число хозяйств – 16. Население: мужчины – 40, женщи-

ны – 50. Русских нет. Коренные тюрки: мужчины – 30, женщины – 41. Татары: мужчины – 10, женщины – 9 (Патканов, с. 257). На сегодняшний день сведений о деревне нет, только в районе Довольное Новосибирской области есть **Грива Савкина**. Координаты: 54°14’16"N, 79°47’7"E.

Сардабалык (Кучуки), деревня (при озере Тюсьмени). В 1897 г. – Томская губерния, Каинский округ, Тунужская инородная управа. Число хозяйств – 4. Население: мужчины – 20, женщины – 26. Русские – нет. Коренные тюрки: мужчины – 20, женщины – 26 (Патканов, с. 258). На сегодняшний день сведений о деревне нет.

Старый Угуй (Большой Угуй), деревня (при озере Угуй). В 1897 г. – Томская губерния, Каинский округ, Тунужская инородная управа. Число хозяйств – 16+2. Население: мужчины – 39, женщины – 39. Русских нет (Патканов, с. 258).

В 2013 г. возле озера Угуй есть только одна деревня Угуй, которая находится в Усть-Тарском районе Новосибирской области. Координаты: 56°1’48"N, 76°3’18"E. Высота над уровнем моря – 113 м. Население – 263 чел. (2007).

Тавельдбага (Тавлетбага), деревня (при озере Тавлетбага). В 1897 г. – Томская губерния, Каинский округ, Тунужская инородная управа. Число хозяйств – 3. Население: мужчины – 6, женщины – 6. Русские – нет. Коренные тюрки: мужчины – 6, женщины – 6 (Патканов, с. 258). На сегодняшний день сведений о деревне нет.

Тандов, Тандовский аул (при озере Тандов). В 2013 г. – Новосибирская область, Барабинский район, Новоспасская сельская администрация. Координаты: 55°9’39"N, 78°8’24"E. Население – 160 чел. (2007). Свое название село получила от названия озера.

В 1897 г. – Томская губерния, Каинский округ, Барабинская инородная управа. Число хозяйств – 30+2. Население: мужчины – 82, женщины – 68. Русские – нет. Коренные тюрки: мужчины – 77, женщины – 65. Татары: мужчины – 5, женщины – 3 (Патканов, с. 256).

Микротопонимия села Тандов

Гидронимы

Тандоw күле. Смысл названия и мотив номинации неизвестен.

Сартлан күле. От монгол. *сартлан* – «щука».

Нәwғән күле. Смысл названия и мотив номинации неизвестен.

Ч^{т}ороңго күле. Смысл названия и мотив номинации неизвестен.

Қақч^{т}ақлу күле. Смысл названия и мотив номинации неизвестен.

Батыш күле. Есть предположение, что название *Батыш* от тат. *бату* – «тонуть». Видимо в озере часто тонули.

Томач^{т} күле. Смысл названия и мотив номинации неизвестен.

Муса сасы. Гидроним образован от антропонима.

Торнагүз сасы. От тат. *торнагүз* – «брусника». Около озера растет много брусники.

Қарагүл сасы. От тат. *қарагүл* – «черное озеро». Обычно словом *қара* называют глубокие водоемы.

Йаман бил. От тат. *йаман* – «плохое». В этом месте невозможно проехать.

Қарасаба. Смысл названия и мотив номинации неизвестен.

Қараңғо сас. От тат. *қараңғо* – «темный».

Әпч^{т}ә сасы. Название образовано от антропонима.

Плип сасы. Возможно от антропонима *Филип*.

Оронимы

Ч^{т}уроңго төңө. Смысл названия и мотив номинации неизвестен.

Сират төңө. От тат. *сират* – «кладбище». Возвышенность находится около кладбища.

Қарагүл төңө. См. Қарагүл сасы.

Қарағач^{т} төңө. От тат. *қарағач* – «сосна». На этой горе растут сосны.

Йалан. Местность. Открытое со всех сторон поле.

Йүнес йәрү. Название образовано от антропонима. Место принадлежало человеку по имени *Йүнес*.

Сәлим талы. Название образовано от антропонима. Место принадлежало человеку по имени Сәлим.

Қарагүл покосы. См. Қарагүл сасы.

Йаман бил покосы. См. Йаман бил.

Бадашки йоло. Дорога в направлении деревни Бадашки.

Суғун йоло. Дорога в направлении деревни Сугун.

Катлаван йоло. Дорога в направлении какого то котлована.

Бақтау түңе. Смысл названия и мотив номинации неизвестен.

Шаманиха түңе. Название образовано от антропонима.

Борлау бүләге. Смысл названия и мотив номинации неизвестен.

Бақтау бүләге. Смысл названия и мотив номинации неизвестен.

Артйақ бүләге. Дословно от тат. *роща на той стороне*.

Өч^{т} қыра. От тат. *өч* – «три». Три пашни.

Тумач^{т} қырасы. Смысл названия и мотив номинации неизвестен.

Ақбүләк. Дословно от тат. *белая роща*. Возможно там росли березы.

Карабүләк. Дословно от тат. *черная роща*.

Әйреч^{т}әк пөйләге. Название образована от антропонима.

Әмин түңе. Название образована от антропонима Әмин.

Тармакуль аул (при озере Тармакуль). В 2013 г. – Новосибирская область, Чановский район. Озеро-Карачинская сельская администрация. Координаты: 55°18’35"N, 76°58’27"E. Население деревни 560 чел. (2007).

В 1897 г. – Томская губерния, Каинский округ, Туражская инородная управа. Число хозяйств – 81+2. Население: мужчины – 272, женщины – 246. Русские: мужчины – 1, женщины – 1. Коренные тюрки: мужчины – 210, женщины – 188. Киргизы: мужчины – 16, женщины – 12. Татары: мужчины – 45, женщины – 45 (Патканов, с. 258).

Тармакуль, образовавшийся в 1640 г., первоначально назывался *Оңар* (тат. рассвет), позже перенял название у озера, на котором располагается. Есть предположения, что названия *Тармакуль* состоит из элементов тат. *торна* – журавль + *күл* – озеро: «журавлиное озеро». Но местные жители и сегодня предпочитают использовать название *Оңар*. Происхождение ойконима *Оңар* местные жители объясняют тат. словом *уңар, уңсын*, что в переводе означает «будет успешным, удачным». Мы считаем, что это слово, скорее всего, относиться к языкам других коренных народов Сибири и взято из гидронима. Вблизи села есть озера с таким названием.

Микротопонимия села Тармакуль

В селе есть много улиц, которых местные жители называют следующими названиями: **Сахарный орам, Кеч^{т}ү аwыл, Казах орамы, Парапа орамы, Казану орамы, Төң орамы.** Кеч^{т}ү аwыл («маленькая деревня») так названа, потому что находится немного в стороне от деревни. Парапа орамы, Казану орамы, Казах орамы названы по родовым названиям (тугумам) жителей улицы. Улица Төң так названа из-за своего расположения на возвышенности: тат. *төң* – «возвышенность, холм».

Гидронимы

Кече Оңар гүле. Происхождение и смысл гидронима неизвестны.

Оло Оңар гүле. Происхождение и смысл гидронима неизвестны.

Кеч^{т}ү гүл. Тат. *кеч^{т}ү* – «маленький, младший».

Тосло гүл. Тат. *тослы* – «соленый». Дословно «соленое озеро».

Йалан гүл. Тат. *йалан* – «поляна». Дословно «озера у поляны».

Тәрәнә гүл. Гидроним образован от тат. *тәрән, тирән* – «глубокий».

Тармакүл. Есть предположения, что гидроним *Тармакуль* состоит из элементов тат. *торна* – «журавль» + *күл* – озеро: «журавлиное озеро».

Қысмалу гүле. Происхождение и смысл гидронима неизвестны.

Омач^{т}алу гүле. Тат. *мач^{т}алу* – «открытое место». Озеро находится в открытой местности.

Тайаwзы сас. Дословно «начало горы».

Орос тошкән сас. Дословно «болото, где утонул русский».

Әлмә сазы. Тат. *әлмә, алма* – «яблоко». Местные жители утверждают, что вода этого болото вкусное как яблоко.

Қотоқлу сазы. Тат. *қотоқ* – «колодец». В этом месте выкопали колодец.

Ч^{т}ағнау сасы. Точное значение названия неизвестно. Местные жители говорят, что *ч^{т}ағнау* – это «большая круглая кружка». Форма местности напоминает кружку.

Қақшақ сасы. Гидроним образован от антропонима, в данном случае от прозвища одной женщины.

Оронимы

Таwық. Тат. *таwық* – «курица». В этом месте издавна резали домашнюю птицу.

Йем покосы. Сенокосный участок.

Йәwен Тәрәнә покосы. Сенокосный участок. Тат. *йәwен* – «большой». *Тәрәнә* – см. Тәрәнә гүле.

Кеч^{т}е Тәрәнә. Сенокосный участок. Дословно «Малая Тәрәнә». *Тәрәнә* – см. Тәрәнә гүле.

Бөөрлү пөйләге. Тат. *бөөрлү, бүре* – «волк». Дословно «волчий лес, роща».

Аптулла төңө. Название образовано от антропонима Аптулла. Тат. *төң* – «грива, холм».

Қара пөйләк. Словом *кара* («черный») обозначают темный, густой, поросший лес. Ср. на русском «черный, темный лес».

Әлмә төңө. См. әлмә сазы.

Қарач^{т}а аwзы. Сенокосный участок. Термином *аwыз* обычно обозначают начало чего-либо. Это может быть начало горы,

начало реки, начало леса и т.д. В этой местности термин имеет смысл «открытая местность».

Шокман төңө. Название образовано от антропонима (прозвища).

Цыганское лега. По другому Цыганское лежбище. Там располагался цыганский табор.

Нефтепровод. Местность, где проходит нефтепровод.

Мөкөтә. Местность, где водится нечистая сила. Словом *мөкөтә* обозначают один из видов нечистой силы.

Қарағатлу бүләк. Тат. *Қарағат* – «смородина». тат. *бүләк* – топонимический термин, обозначающий молодой лес. Видимо, в этом лесу растет смородина.

Хәлил бай ыстаны. Название образовано от антропонима «Халил». Человек был зажиточным, о чем говорит его статус «бай».

Идәй пөйләге. Ороним образован от антропонима.

Өргөн йаланы. В этой местности слово *өргөн* обозначает непроходимую, заросшую чащу, лес.

Названия родов (тугумов): қазанлулар, мишәрләр, полмақлар, парабалар, чәркәсләр.

Тартасский (Тахтометовский) аул (при реке Тартас). В 1897 г. – Томская губерния, Каинский округ, Каргалинская инородная управа. Число хозяйств – 14. Население: мужчины – 40, женщины – 39. Русские: мужчины – 7, женщины – 4. Коренные тюрки: мужчины – 27, женщины – 30. Татары: мужчины – 3, женщины – 5. Поляки – 3 (Патканов, с. 256).

На сегодняшний день есть две деревни Тартас. **Старый Тартас** и **Новый Тартас**. **Старый Тартас** находится в Венгеровском районе Новосибирской области и относится к Новотартасской сельской администрации. Координаты: 55°36’45"N, 76°44’32"E. Население – 204 чел. (2007). **Новый Тартас** находится там же; координаты: 55°40’22"N, 76°42’40"E. Население – 1269 чел. (1996). Оба села находятся на берегу реки Тартас, откуда и получили свое название. Предполагаем, что Патканов приводил данные Старого Тартаса.

Тебисс, Тибисский аул, Чоплөгүл (при озере Тибисс). В 2013 г. – Новосибирская область, Чановский район, Тебисская сельская администрация. Варианты названия: Аул-Тебис, Аул-Тебисс, Тебисс, Тебисская, Тебисское. Координаты: 55°18’17"N, 77°30’26"E. Три улицы. Мечеть (1996), школа, клуб. Население – 487 чел. (2007). 200 дворов. Предположительный возраст 280 лет.

В 1897 г. – Томская губерния, Каинский округ, Барабинская инородная управа. Число хозяйств – 85. Население: мужчины – 251, женщины – 202. Русские: мужчины – 15, женщины – 8. Коренные тюрки: мужчины – 164, женщины – 151. Киргизы: мужчины – 36, женщины – 23. Татары: мужчины – 34, женщины – 20. Прочие – 22 (Патканов, с. 256).

Микротопонимия села Тебисс

Озера (күлләр)

Чоплөгүл. Дословный перевод «замусоренное озеро». Другое название озера ***Тилегүл*** («дурное озеро»).

Айалуачт гүле. Большое озеро, воду которого до сих пор употребляют для питья.

Светленький гүл. Название говорит само за себя.

Большой қара гүл. Дословно «большое черное озеро».

Мутта ғул. Значение и мотив названия неизвестны.

Тосло ғул. *Тосло* дословно «соленый». Озеро соленое.

Ташлы гүл. *Ташлы* дословно «каменистый».

Шучи гүле. Была деревня с названием Шучи.

Болота (саслар)

Сары сас. Дословно «желтое болото».

Ақ сас. Дословно «белое болото».

Өйөл сасы. Предположительно слово *өйөл* означает «углубление, яма». В этом место только углубление, воды нет.

Кәлимулла сасы. Гидроним образован от антропонима.

Сөләйман сасы. Гидроним образован от антропонима.

Ойоқ сас. Предположительно от татарского *ойоқ* – «носок».

Родники (күзләр-көзләр)

Сөләйман көзө. Дословно «родник Сулеймана». Гидроним образован от антропонима.

Оронимы

Кәримулла қырч^{т}ыны. Термин *қырч^{т}ын* означает «ивник». Ороним образован от антропонима.

Қара бөйләқ. Дословно «черная роща».

Сиралу бөйләқ. Слово *сират* означает «кладбище». Роща возле кладбища. В лексиконе жителей села вместе с термином *пөйләк, бөйләк* для обозначения слова «роща» используется еще термин *чоқ*. С этим термином образован ороним **Ч^{т}иған чоғо.** Вероятнее всего, ороним возник от этнонима *чегән* («цыган»).

Покослар: Йегерме ике гектар; То^{у}қсан алты гектар. Названия связаны с размерами покосов.

Дороги (йоллар): Ч^{т}учи йоло, Сугор йоло, Мута йоло, Ташлогул йоло, Станция йоло, Карақ йоло, Тебисс йоло. Названия дорог связаны с их направлениями.

Прозвища, названия родов (тугумы): Ч^{т}әркәсләр, қарғалар, қарағотәннәр, ыштанақлар, чоңғорлар, тәләнгүтләр, қортанақлар, полмақлар, қазахлар.

Теренино. В 2013 г. – Новосибирская область, Каргатский район. Каргатская сельская администрация. Координаты: 55°20’33"N, 80°25’5"E. Население – 143 чел. (2007).

Улуцк (Муллина), деревня (при речке Арымзас). В 2013 г. – Новосибирская область, Венгеровский район, Филошенская сельская администрация. Координаты: 56°11’15"N, 77°20’36"E. Население – 18 чел. (2007).

В 1897 г. – Томская губерния, Каинский округ, Туражская инородная управа. Число хозяйств – 29+1. Население: мужчины – 76, женщины – 80. Русские – нет. Коренные тюрки: мужчины – 70, женщины – 71. Татары: мужчины – 6, женщины – 9 (Патканов, с. 258).

Ураз(а)-Каргала (Карагайла), деревня (при реке Ураз(а). В 1897 г. – Томская губерния, Каинский округ, Туражская инородная управа. Число хозяйств – 14+1. Население: мужчины – 26,

женщины – 22. Русские: мужчины – 4, женщины – 4. Коренные тюрки: мужчины – 18, женщины – 15. Прочие: мужчины – 4, женщины – 3 (Патканов, с. 259). На сегодня сведений о деревне нет.

Ургульский аул (при речке Ургулка). В 2013 г. – Новосибирская область, Северный район, Остяцкая сельская администрация. Координаты: 56°41’37"N, 78°5’13"E. Население – 108 чел. (2007).

В 1897 г. – Томская губерния, Каинский округ, Барабинская инородная управа. Число хозяйств – 13+1. Население: мужчины – 40, женщины – 34. Коренные тюрки: мужчины – 6, женщины – 2. Татары: мужчины – 34, женщины – 32 (Патканов, с. 256).

Усманка, Сарцыбалык аул (при озере Сарцыбалык). В 2013 г. – Новосибирская область, Кыштовский район, Вараксинская сельская администрация. Координаты: 56°17’38"N, 76°29’1"E. Население – 326 чел. (2007).

В 1897 г. – Томская губерния, Каинский округ, Тунужская инородная управа. Число хозяйств – 25. Население: мужчины – 56, женщины – 61. Русские – нет. Коренные тюрки: мужчины – 47, женщины – 51. Татары: мужчины – 9, женщины –10 (Патканов, с. 257).

Микротопонимия села Усманка

Гидронимы

Аwыл күле. Тат. *аwыл* – «деревня». Озеро находится в деревне.

Паганай күле. Название образовано от антропонима.

Паганай рямы. См. Паганай күле.

Бөрлү күл. Тат. *бөрлү* – «волк». Дословно «вольче озеро».

Керәшен сасы. Тат. *керәшен* – «крещенный». В деревне проживали и крещеные татары.

Түгәрәк сас. Тат. *түгәрәк* – «круглый». Название связано с его формой.

Гыйләҗ бай сасы. Гидроним образован от антропонима.

Оронимы. В деревне Усманка мы встретили следующие топонимические термины: *әцү* – «поляна, открытая местность»; *йам* – «яма»; *цәwел* – «лес».

Аптулла әцүе. Ороним образован от антропонима.

Рәфисә йамы. Ороним образован от антропонима.

Бухаринский йамы. Ороним образован от антропонима.

Шәйтәннү әцүе. В этом месте водится нечистая сила.

Заимка. Место, где валили деревья.

Кызлар цәwеле. Тат. *кызлар* – «девушки». Дословно «девичий лес».

Кара бүләк. Дословно «темный, черный» лес.

Утырау. Местность. Означает «остров».

Ағынубил (мост). Смысл названия и мотив номинации неизвестны.

Аптулла қарағайы. Название образовано от антропонима.

Аwыл қарағайы. См. Аwыл күле.

Бөхмәт қарағайы. Название образовано от антропонима.

Цыцу қарағайы. Смысл названия и мотив номинации неизвестны.

Асташкин (пастбище). Местность. Название образовано от антропонима.

Мөкөтә күперүе (мост). Тат. *мөкөтә* – «нечистая сила». Есть поверье, что нечистая сила «любит» мосты.

Названия родов (тугумы, тугымнар): бүреләр тогымы, мишәрләр тогымы, барабалар, керәшеннәр.

Хамиткина заимка. В 1897 г. – Томская губерния, Каинский округ, Теренинская инородная управа. Число хозяйств – 1. Население: мужчины – 2, женщины – 2. Русских – нет. Коренные тюрки: мужчины – 1. Татары: мужчины – 1, женщины – 2 (Патканов, с. 257). На сегодняшний день сведений о деревне нет.

Чаргары. В 2013 г. – Новосибирская область, Венгеровский район, Тартасская сельская администрация. Координаты: 55°47’37"N, 76°42’2"E. Население – 361 чел. (2007). Значение ойконима неизвестно. Скорее всего, относится к эстонскому язы-

ку. Местные жители рассказывают, что первоначально деревню основали эстонцы, татары пришли позже. Татар в деревне около 22 семей, что составляет 30% жителей.

Микротопонимия села Чаргары

Гидронимы

Чаргары күле. см. Село Чаргары.

Оло Йамандай күле. Слово *йамандай* состоит из двух элементов. Тат. *йаман* – «плохой», и *дай, тай* – «молодой жеребец».

Кече Йамандай күле. см. **Оло Йамандай күле.**

Арлақ (Аллақ) күле. Значение гидронима и смысл мотивации неизвестны.

Аткүл. Дословно «лошадиное озеро». Местные жители говорят, что здесь поили лошадей.

Симес күл. Дословно «жирное озеро». Названо из-за большого количества рыбы.

Аққош күле. Тат. «лебединое озеро». Говорят, сюда прилетает очень много лебедей.

Артуған күле. Значение гидронима и смысл мотивации неизвестны.

Көбөкле күл. Возможно от тат. *көбөкле, күбекле* – «пенистое».

Тюляки күле. Значение гидронима и смысл мотивации неизвестны.

Бугучак күле. Значение гидронима и смысл мотивации неизвестны.

Тутурмач күле. Значение гидронима и смысл мотивации неизвестны.

Кундуслы күл. От тат. *кундус, кондыз* – «речная крыса, выдра». В озере обитает большое количество выдр.

Шагай күле. Гидроним образован от антропонима.

Мангуш күле. Гидроним образован от антропонима.

Талбак күле. Значение гидронима и смысл мотивации неизвестны.

Симес сас. См. Симес күл.

Аққош сасы. См. Аққош күле.

Оронимы

Тарасова қырасы (гривы), Игнатьева қырасы, Сафронова қырасы.

Салимчᵗан бөйләге. Ороним образован от антропонима.

Моховой бөйләге. В этой роще добывали мох.

Тоқымнар (тугумы, роды): башмаковлар, мишәрләр, самоходлар (казаннар), барабалар, айалулар.

Чока (Чуваковская), деревня (при реке Тара). В 1887 г. – Томская губерния, Каинский округ, Тунужская инородная управа. Число хозяйств – 36+1. Население: мужчины – 98, женщины – 113. Русские: мужчины – 56, женщины – 74. Коренные тюрки: мужчины – 30, женщины – 23. Татары: мужчины – 12, женщины – 16 (Патканов, с. 258). Мы предполагаем, что это сегодняшний **Чекиаул.** В 2013 г. – Новосибирская область, Кыштовский район, Вараксинская сельская администрация. Координаты: 56°29’0"N, 76°27’34"E. Население – 83 чел. (2007).

Шагир аул, Шагирский аул (при речке Шагирка). В 2013 г. – Новосибирская область, Куйбышевский район, Камская сельская администрация. Координаты: 55°47’57"N, 77°39’47"E. Высота над уровнем моря – 120 м. Население – 296 чел. (2007).

В 1897 г. – Томская губерния, Каинский округ, Барабинская инородная управа. Число хозяйств – 54+2. Население: мужчины – 183, женщины – 149. Русские: мужчины – 32, женщины – 15. Коренные тюрки: мужчины – 138, женщины – 128. Татары: мужчины – 13, женщины – 6 (Патканов, с. 256).

Название деревни происходит от антропонима. Известно, что основателя деревни звали Шагиром. У него было семеро сыновей. Он всем им построил дома: «Шағыр дигән кеше килгән, исеме Шагир болған аның, вот ол күчᵗеп оторған. Монда Шағыр аwылы болор дигән. Аның йиде улы туған, йидесен дә өйләндөрөп, аларға өй эшләткән. Шулай аwыл барлыққа килгән инде».

Микротопонимия села Шаґир

Гидронимы

Кама йылґасы. Приток реки Омка. Длина 529 км. Название реки является древним, финно-угорским по происхождению. Современная форма является удмуртской, удм. *кам* значит «река, большая река».

Чᵀематау (русские называют Чемодан) күле. Местные жители утверждают, что название Чематау возникла от слова «чемодан». Мы не согласны с такой трактовкой этого гидронима.

Өтөргө күле (русские называют Комуналка). От тат. *өтөргө* – «заточка».

Салакова күле. Гидроним образован от антропонима.

Аққош күле. От тат. *аққош* – «лебедь». Здесь водятся много лебедей.

Қараалу күле. От татарского *кара* – «черный».

Беренче Сума күле. Три озера рядом носят одинаковые название Сума күле. Отличаются друг от друга только порядковыми числами: беренче, икенче, өченче (первый, второй, третий). Значение слова «сума» и мотив номинации неизвестен.

Икенче Сума күле. См. Беренче Сума күле.

Өченче Сума күле. См. Беренче Сума күле.

Бормат күле. Есть предположение, что гидроним образован от антропонима (прозвища).

Күллечᵀәк күл. Есть предположение, что название озера имеет смысл «маленькое озеро». Видимо так назван из-за своего размера.

Қысқатлун сасы. Значение гидронима и мотив номинации неизвестен.

Чᵀермошка сасы. Возможно название от фитонима «черемуха».

Қолақлу рям. От татарского *қолақлы* – «ушастый». Форма ряма напоминает уши собаки.

Назариха сасы. Гидроним образован от антропонима. Около этого болота жила старуха, которую звали Назариха.

Күкеллү сасы. Возможно от тат. *күке* – «кукушка».

Оронимы

Аwыл төңө. От тат. *аwыл* – «деревня». Дословно «деревенская возвышенность.

Чтемодау қырасы. См. Чемодау күле.

Шешәнлү қырасы. Значение гидронима и мотив номинации неизвестен.

Бай қыры. От тат. *бай* – «богатый, богач». Видимо эта пашня принадлежала деревенскому богачу.

Нечткә қыр. От тат. *нечкә* – «тонкий». Так назван из-за своей формы.

Апроскино. Местность. Ороним образован от антропонима.

Бормат қырасы. См. Бормат күле.

Мулла қырасы. От тат. *мулла* – «молла». Эта пашня принадлежала деревенскому молле.

Курас бүләге. От тат. диалектного *курас* – «петух».

Кама йоло. См. Кама йылғасы.

Шағир йоло. См. Аул Шағыр.

Чтемабал урманы. Значение гидронима и мотив номинации неизвестен.

Шебаковский (Замники) аул (при озере Карганском). В 1897 г. – Томская губерния, Каинский округ, Теренинская инородная управа. Число хозяйств – 10. Население: мужчины – 26, женщины – 20. Русские – нет. Коренные тюрки: мужчины – 19, женщины – 16. Татары: мужчины – 7, женщины – 4 (Патканов, с. 257). В настоящее время сведений о деревне нет.

Шибаки. В 2013 г. – Новосибирская область, Каргатский район, Форпост-Каргатская сельская администрация. Координаты: 55°19’8"N, 80°20’50"E. Население – 39 чел. (2007). Возможно, нынешние Шибаки и Шебаковский аул, упомянутый Паткановым, одна и та же деревня.

Шушковка. В 2013 г. – Новосибирская область, Убинский район, Владимировская сельская администрация. Координаты: 55°23’18"N, 79°23’8"E. Население – 42 чел.(2007).

Энабинская (Кунлы) деревня (при озерах Энаби и Кунлы). В 1897 г. – Томская губерния, Каинский округ, Тунужская инородная управа. Число хозяйств – 18. Население: мужчины – 45, женщины – 37. Русские – нет. Коренные тюрки: мужчины – 41, женщины – 30. Татары: мужчины – 4, женщины – 7 (Патканов, с. 258). На сегодняшний день сведений о деревне нет. В Венгеровском районе Новосибирской области есть озеро Кунлы. Координаты: 55°59’42"N, 76°22’59"E. Возможно, деревня находилась на берегу этого озера.

Энгельдинский (Плиники) аул (при озере Плиники). В 1897 г. – Томская губерния, Каинский округ, Барабинская инородная управа. Число хозяйств – 35. Население: мужчины – 94, женщины – 101. Русские: мужчины – 6, женщины – 10. Коренные тюрки: мужчины – 68, женщины – 71. Татары: мужчины – 17, женщины – 13. Прочие: мужчины – 3, женщины – 7 (Патканов, с. 256). На сегодняшний день сведений о деревне нет.

Юрт-Угуй, Угуй. В 2013 г. – Новосибирская область, Усть-Тарский район. Координаты: 56°1’48"N, 76°3’18"E. Население – 263 чел. (2007).

Селения, в которых не проживают барабинцы, но названия относятся к диалекту барабинских татар

Бишбуга. Новосибирская область, Чановский район. Координаты: 55°13’60" северной широты, 77°05’60" восточной долготы. Высота над уровнем моря: 100 м.

Сведений о проживании в этом селе Барабинских татар не имеются. Но название относится к языку Барабинских татар. От слов *биш* «пять»+ *буга* «бык».

Кабаклы. Новосибирская область, Чановский район. Координаты: 55°10’60"N, 76°31’00"E. Высота над уровнем моря – 112 м.

Сведений о проживании в этом селе барабинских татар не имеется. От татарского *кабак* «тыква».

Кутайгулова деревня (при озерах Б. и М. Агаган). В 1897 г. – Томская губерния, Каинский округ, Тунужская инородная управа. Число хозяйств – 8. Население: мужчины – 29, женщины – 29. Русские: мужчины – 29, женщины – 29 (Патканов, с. 258). В данной деревне в 1887 г. барабинские татары не проживали, но название деревни и находящихся там озеро тюркского происхождения.

Маметкино. Новосибирская область, Чановский район, Блюдчанская сельская администрация. Координаты: 55°12’28"N, 76°51’24"E. Высота над уровнем моря: 107 м. Население аула 5 чел. (2007). О национальном составе деревни сведений нет. Название от татарского антропонима.

Мачалы – название исчезнувшей деревни, которая существовала недалеко от деревни Маметкино на территории нынешнего Чановского района Новосибирской области. В работе С. Патканова не упоминается. Предположительно название деревня получила от озера, близ которого располагалась. Озеро Мочалы (Мачалы) от татарск. *мачы* – «кошка», дословно «кошачье озеро». Точных данных о деревне нет.

Новояркуль. Новосибирская область, Чановский район, Озеро-Карачинская сельская администрация. Координаты: 55°21’58"N, 76°57’49"E. Высота над уровнем моря – 105 м. Население – 458 чел. (2007). Сведений о проживании в этом селе Барабинских татар не имеется. См. Яркуль.

Сарыбалык. В 2013 г. – Новосибирская область, Чановский район. Сведений о проживании в этом селе Барабинских татар не имеются. Село получило название от озера, название которого Сарыбалык переводится как «желтая рыба» (тат. *сары* – «желтый» + *балык* – «рыба»), т.к. в нем водится золотой карась. Деревня с таким же названием имеется и в Кыштовском районе – Сарцыбалык (Усманка).

Старые Карачи. В 2013 г. – Новосибирская область, Чановский район. В деревне татары не проживают и не проживали. Приводим потому, что название села относится к диа-

лекту барабинских татар. Первоначально Карачинская заимка, с XVII в. деревня Карачинская Каинского ведомства, образованы в 1674 г. стрельцами, прибывшими в Барабу для охраны местного населения от джунгарских и калмыцких набегов. Название произошло от озера Карачи. Происхождение названия озера имеет две версии: от татарского слова *карачул*, в переводе означающее «черная грязь». Есть и версия-легенда, говорящая, будто озеро, а затем поселок получили название по имени мурзы Корыча (главного советника хана Кучума), жившего и кочевавшего в этих местах. Мурза был умным, храбрым, твердым и жестоким человеком, за что и получил свое имя-прозвище Корыч (сталь, т.е. железный, крепкий, закаленный). По нашему мнению, название *Карачи* означает «черная вода». Так тюрки называли глубокие озера и реки.

Сарыбалык. В 2013 г. – Новосибирская область, Чановский район. Сведений о проживании в этом селе Барабинских татар не имеются. Село получило название от озера, название которого Сарыбалык переводится как «желтая рыба» (тат. *сары* – «желтый» + *балык* – «рыба»), т.к. в нем водится золотой карась. Деревня с таким же названием имеется и в Кыштовском районе – Сарцыбалык (Усманка).

Яркуль. Находилась на территории современного Чановского района Новосибирской области. Деревня обрела свое имя от озера, которое получило название из-за крутых обрывистых берегов (Яркуль, Яргуль, Ярголь) – от тюрко-татарского *яр* и *куль, күл* «озеро – озеро с высокими крутыми берегами». Деревни в данное время не существует, также нет данных о том, что здесь когда-то проживали барабинские татары.

Список использованной литературы

Бахрушин С. В. Научные труды. Т.3. Избранные работы по истории Сибири XVI – XVII вв. Ч.2. История народов Сибири XVI – XVII вв. – М.: Наука, 1955. – С. 175.

Валеев Ф. Т. Западносибирские татары во второй половине XIX – начале XX вв.: Ист.-этногр. очерки. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1980. – С. 490.

Валеев Ф. Т., Томилов Н. А. Татары Западной Сибири: история и культура. – Новосибирск, 1996. – С. 13.

Долгих Б.О. Родовой и племенной состав народностей Севера Средней Сибири // КСИЭ. – М., 1949. – Вып. 5. – С. 70—85.

Дмитриева Л.В. Язык барабинских татар (Материалы и исследования). – Л., 1981. – 225 с.

Огородников В. И. Очерки истории Сибири до начала XIX стол летия. Ч. 1. Введение: История дорусской Сибири. — Иркутск, 1920. – С. 219.

Костров Н. Чатские татары. – Том. губ. вед., 1972, №16. – С. 78.

Кузьмина Ф.З. Крестьяне Барабинской степи в XVIII – первой половине XIX вв: автореф. дис. … канд. ист. наук. – Томск, 1969. – С. 14.

Мидцендорф А. Ф. Бараба // Записки Академии Наук. – СПб., 1871. – Т. XIX, № 2. – С. 57.

Мордкович В.Г. Бараба – страна диковинная. – СПб., 1995. – С. 36.

Павлова Н. И., Гайер И. Н. Барабинские татары // Тюркские народы: материалы V Сибирского симпозиума «Культурное наследие народов Западной Сибири» (9-11 декабря 2002 г., Тобольск). – Тобольск – Омск, 2002. – С.219.

Патканов С.К. Статические данные, показывающие племенной состав народов Сибири, язык и роды инородцев. – Санкт-Петербург, 1911. – Том 2.

Положение об инородцах // Законодательные акты Российской империи. – Горно-Алтайск, 1994.

Потанин Г. Н. Областническая тенденция в Сибири. – Томск, 1907.

Татарско-русский словарь: в 2 т. / [сост. И. А. Абдуллин и др.]; редкол.: Ш. Н. Асылгараев и др. – Казань: Магариф, 2007. – Т. 1. – 726 с.

Храмова В. В. Западносибирские татары // Народы Сибири. – М.–Л., 1956. – С.473.

Әхмәтьянов Р.Г. Татар теленең этимологик сүзлеге: Ике томда / Р. Г. Әхмәтьянов; ТР ФА; Г. Ибрагимов исем. ТӘһСИ; редкол.: К. М. Миңнуллин, А. Ә. Тимерханов, М. Х. Вәлиев. – Казан: Магариф-Вакыт, 2015. – Т. I (А–Л). – 543 б.; Т. II (М–Я). – 567 б.

БАРАБИНСКИЕ ТАТАРЫ В КОНТЕКСТЕ ЭТНОСОЦИАЛЬНЫХ ПРОЦЕССОВ В ЗАПАДНОЙ СИБИРИ

Фарит Юсупов

Сибирские татары, коренные жители Западно-Сибирской равнины, с древнейших времен проживали в сельских районах Тюменской, Омской, Новосибирской, Томской, Кемеровской областей, а также в Тюмени, Омске, Новосибирске, Томске, Тобольске, Таре, Барабе и других городах Западной Сибири.

Деревни сибирских татар расположены в бассейнах реки Обь и ее притоков – Иртыш, Ишим, Тобол, Чулым, Томь, Ом, Тура, Тавда, Исеть и др. Эти земли испокон веков считались исконными землями сибирских татар. В настоящее время точно не установлено количество татарского населения Западной Сибири. В ходе переписи населения в общую численность коренных сибирских татар включались и татары, прибывшие сюда в разное время из Поволжья и Приуралья. Большая часть пришлых татар, смешавшись с местными татарами, стала считать себя коренными сибирскими татарами.

По постоянному месту жительства в научной литературе сибирских татар подразделяют, в основном, на следующие группы: тюменские, тобольские, тарские, тевризские, барабинские, томские, туралинские, ишимские, туринские, чулымские, заболотные татары и др.

Необходимо отметить, что Западно-Сибирская равнина издавна считается одним из мест зарождения человеческой цивилизации. На берегах реки Томь были найдены стоянки времен палеолита. Известны также и многочисленные находки, относящиеся к эпохе неолита. Народы, населявшие территории Западной Сибири, Казахстана, Алтая, на протяжении многих веков вели активную жизнь. Они издревле занимались животноводством и земледелием, умели обрабатывать железо и другие металлы. До наших дней дошли многочисленные курганы – памятники той далекой эпохи. Историки отмечают, что на этих землях уже во II тысячелетии до нашей эры существовала общая культура, объединявшая разные племена. Археологи называют данную культуру андроновской. Позже, а именно в I тысячелетии до нашей эры и в раннем железном веке эти традиции нашли свое продолжение в потчевашской, саргатской, барабинской археологических культурах. Представители данных культур обитали на берегах рек Иртыш, Ишим, Вагай. Имеются все основания утверждать, что часть народов, внесших огромный вклад в историю человеческой культуры, принадлежала к тюркским племенам. Известно проникновение хуннов в Притоболье и Барабу в 55, 93, 155 годах нашей эры. Однако, несмотря на это, довольно затруднительно установить период появления тюркских племен на территории Западно-Сибирской равнины. Нельзя согласиться с утверждением, что данные земли были заселены тюркскими племенами лишь в IV веке и позднее. Истории известно, что уже в I и во II тысячелетии до нашей эры на просторах Западной Сибири проживали тюркские племена. Начиная с III века до нашей эры лесостепная часть Западно-Сибирской равнины входила в состав Хуннского, с VI века – Великого Тюркского, в VIII веке – Уйгурского, в IX веке – Кыргызского каганатов. В IX–X вв. южная часть данной территории входит в Кимакский каганат, который состоял из кимаков и кипчаков. Как известно, большая масса кипчаков в VII–IX вв. проживала в Прииртышье. И хотя в 890 г. большая их часть перешла на Урал, значительная масса кипчаков осталась в бассейне реки Иртыш и в барабинских степях. Позже они

сыграют решающую роль в формировании сибирских татар. Эти тюркские племена считаются предками западно-сибирских татар. Бассейны рек Иртыш, Обь, Чулым, Томь представляют собой удобные места для проживания, поэтому они с древних времен были заселены тюркскими племенами. И хотя считается, что данные племена обосновались здесь во времена Хуннского, Великого Тюркского, Кимакского каганатов, есть все основания утверждать, что большая часть тюркских племен обосновалась здесь еще до нашей эры. Поэтому некоторые историки называют Барабу родиной многих тюркских народов.

Кроме того, на бескрайних просторах Евразии, между реками Обь и Днепр, с древних времен жили алчыны и аргыны, оказавшие огромное влияние на формирование современных казахов, киргизов, казанских и сибирских татар. Г.Ф. Миллер указывал на вхождение в состав казанских и сибирских татар аринцев, которые являлись тюркоязычным племенем.

Татарские племена считаются одной из важнейших составляющих в этногенезе сибирских татар. Например, в документе, сообщающем о распространении ислама в Западной Сибири (1394–1395 гг.), отмечается, что в данный период среди сибирских татар были и татарские племена хотанов, ногайцев, кара кыпчаков. Народы ханты и манси называют сибирских татар хотанами. В китайских летописях также упоминаются тюркоязычные татарские племена. Позднее татары входили в состав Великого Тюркского, Уйгурского, Кимакского каганатов, являясь одним из главных организационных компонентов этих империй. Во времена Золотой Орды к сибирским татарам присоединились татары с Поволжья и Урала. Как отмечает Г. Файзрахманов[1], данные миграции приняли усиленный характер во времена ханов Ибака и Кучума. С разгромом Казанского ханства началось массовое переселение казанских татар на запад Сибири, которое продолжалось несколько столетий. Казанские татары селились в деревнях сибирских татар, а также основывали свои селения. В результате

[1] Файзрахманов Г. История сибирских татар с древнейших времен до начала XX века. – Казань: Фэн, 2002.

совместного проживания вышеуказанных этнических групп уже в X – XII вв. сибирские татары начинают формироваться в самостоятельную этническую группу.

Истории известны факты образования нескольких государств сибирских татар. Эта особенность была характерна в первую очередь для татар, проживавших в бассейнах рек Иртыш и Тура. После распада Кимакского каганата в XI веке часть кимаков и кыпчаков переселилась в Барабинские степи и в Прииртышье, примерно в конце XI – начале XII вв. В союзе с местными тюркскими племенами они образовали свои ханства. Большое значение имеет тот факт, что эти государства были созданы самими сибирскими татарами, а не ханами Золотой Орды[2], в отличие от других государств того же периода. Это свидетельствует о высоком социально-экономическом развитии сибирских татар того времени. Как известно, первыми из тюркских племен, кто перешел на оседлый образ жизни, были туралинские и тоболо-иртышские татары, которые издавна являлись хозяевами данных земель. Для этой группы татар, как было указано выше, характерно было занятие животноводством и земледелием. Именно эти татары создали свое первое ханство на берегах реки Ишим. К сожалению, имя первого хана не дошло до наших дней. Впоследствии ханством управляли Кызыл-Тин, Девлет, Юваш, Ишим, Мамет и другие ханы. Очевидно, это ханство объединило все племена сибирских татар, проживавших на берегах реки Ишим, так как ханы этого государства управляли от имени всех татарских племен. Образование второго ханства сибирских татар связано с именем хана Тайбуги. Он являлся сыном последнего правителя Ишимского ханства Он-сона. Ишимское ханство, поделенное после смерти Он-сона на две части, было присоединено к Тюменскому ханству, правителем которого был Тайбуга. Эти два ханства сибирских татар, хотя и пытались сохранить свою независимость, все же не могли быть полностью свободными от влияния Золотой Орды. Фактически же Тюменское ханство считалось одним из улусов Синей Орды.

---

[2] Файзрахманов Г. Указ. раб., там же

Нам неизвестно о том, что на трон этих двух ханств претендовали наследники Чингиз-хана.

История сибирских ханств была бы освещена неполно без упоминания кочевых узбеков-шейбанидов. Их всегда привлекали огромные природные богатства Западной Сибири. После распада Золотой Орды в 1428 году потомок Шейбана – Абдульхайр-хан основал государство кочевых узбеков. В этом же году Абдульхайр-хан захватил город Кызыл Тура. Однако татары вскоре выдворяют его из города. Преемник Абдульхайр-хана Шейх Хайдар также претендовал на эти земли. Победить ненасытного хана можно было лишь объединив силы Ногайской Орды, Большой Орды и Казахской Орды. После убийства Шейха Хайдара, татарскими улусами на берегах реки Ишим стал управлять шейбанид Ибак. Таким образом, город Кызыл Тура вновь переходит в руки шейбанидов. Они также стремились к управлению и Тюменским ханством. При помощи ногайцев Ибак, все же, захватил престол Тюменского ханства. Некоторые историки делают вывод, что Тюменское ханство было основано шейбанидами. Однако это не соответствует историческим фактам. Вместе с тем нельзя отрицать тот вклад, который внес Ибак-хан в укрепление Тюменского ханства. Он расширяет границы ханства за счет земель между реками Тобол и Ишим. Все эти усилия были направлены на признание Тюменского ханства другими государствами[3]. Ибак вел борьбу против казанских ханов, которые представляли интересы Московского княжества. С другой стороны, он помогал сторонникам независимости Казанского ханства. Несмотря на то, что на престол Тюменского ханства взошел шейбанид Ибак, тайбугины довольно продолжительное время удерживали в своих руках многие улусы, расположенные по нижнему Тоболу и среднему Иртышу. Со временем Ибак присоединил эти территории к составу Тюменского ханства. Однако, в результате притязаний на престол, Тюменское ханство неформально разделилось на две противоборствующие стороны. Правившая на протяжении трех

[3] Файзрахманов Г. Указ. работа, стр.131.

веков династия Тайбугин начала готовиться к решающей борьбе за престол. Приблизительно в 1495 году тайбугины убили Ибака и взяли власть в свои руки. Новый правитель Мухаммед придавал большое значение возвращению к власти тайбугинов. Он перенес столицу ханства на берег Иртыша, недалеко от устья реки Тобол и назвал ее Искер. Новое государство татары назвали «Себер йорты» («Сибирский юрт»). Таким образом возникает Сибирское ханство, впоследствии оставившее глубокий след в истории сибирских татар. Первым правителем этого ханства был Мухаммед. Границы государства еще более расширились. Тюменское ханство какое-то время еще продолжало сосуществовать с новообразованным ханством. В действительности же Тюменское ханство экономически и политически было в зависимо от Сибирского ханства и вскоре вошло в его состав. Также были присоединены земли, находившиеся севернее ханства, на которых проживали ханты и манси. Основное население ханства проживало на берегах рек Тура, Тобол, Иртыш, Ом. Территориально ханство занимало большую часть Западно-Сибирской равнины. На северо-западе Сибирское ханство простиралось через Уральские горы до границ Казанского ханства, объединяя проживавших там казанских татар и башкир. На востоке Сибирское ханство граничило через Барабинские степи с Киргизским ханством, располагавшимся на верхнем Енисее. Основным населением Сибирского ханства были сибирские татары, испокон веков проживавшие на территории Западной и Южной Сибири.

Этнически сибирские татары делились на тоболо-иртышских, барабинских, томских татар. В свою очередь, тоболо-иртышские татары делились на тюменско-туралинскую, тобольскую, курдакскую, тарскую группы. Томские, барабинские, чулымские татары также состояли из определенных групп. Ценные труды о быте и истории сибирских татар оставила В.В. Храмова. Она отмечала, что между реками Тобол и Иртыш проживали такие группы сибирских татар, как курдак, нанга, тугыз, ясколба, а по берегам реки Тура – аялинские, саргатские, туралинские группы. Несмо-

тря на это, сибирские татары были единым народом с общей духовной культурой, языком и бытом.

С распадом Казанского и Астраханского ханств, наступают тяжелые времена и для Сибирского ханства. Судьба сибирских татар была предопределена. Кроме того, обитавшие по соседству шейбаниды также выжидали удобного момента.

Взошедший на престол Сибирского ханства в 1555 году Ядегар, поздравил Ивана IV со взятием Казанского и Астраханского ханств и выразил намерение войти в состав русского государства. Тем самым Ядегар пытался найти союзников в деле против злых намерений, во-первых, шейбанидов, во-вторых, против наследников Ибака – сына Мортазы и его сыновей – Ахмета Герея и Кучума. В результате Ядегар допускает непоправимую ошибку. Русский царь, желая еще больше ослабить сибирских татар, не спешит на помощь. Наоборот, начинает двусторонние переговоры. К сожалению, к тому времени власть в Сибирском ханстве ослабла: сказалась изнурительная борьба за трон между шейбанидами и тайбугинами. Беспощадная борьба, продолжавшаяся 7 лет, закончилась победой сторонников хана Кучума. В 1563 году на трон Сибирского ханства взошел внук Ибака – потомок Чингиз-хана – Кучум-хан. Он начинает укреплять значительно ослабевшее в ходе борьбы ханство. Кучум-хан прилагал большие усилия для возвращения татарских беков. Отношения Сибирского ханства с Москвой оставались прежними, а давление Москвы на Сибирское ханство усиливалось с каждым днем. Кучум-хан понимал, что жителей Сибирского ханства ожидает та же горькая участь, что и казанских татар и что свободу нельзя будет сохранить, выплачивая ежегодную дань в тысячу соболей. Русская экспансия приближалась через земли казанских татар, башкир, вогулов, иштяков к границам Сибирского ханства. Из-за отсутствия единства в татарском мире Сибирское ханство осталось один на один перед надвигавшейся опасностью.

Еще в самом начале существования Сибирского ханства для этнических групп, населявших его, была характерна разобщенность. Однако в процессе многовекового экономического и куль-

турного взаимодействия связи между группами укрепляются и сибирские татары, формируются как единый народ. Большую роль в этом процессе, кроме вышеперечисленных, сыграли такие факторы, как принадлежность данных групп к исламу и сходные языки. Лишь захват русскими Сибирского ханства лишил сибирских татар возможности дальнейшего формирования как единого народа.

С середины XVI века сибирские татары представляли собой целостную этническую группу, основным занятием которой было животноводство и земледелие. К этому времени большинство из них (туралинские, тобольские, тюменские, томские, чатские татары) вели оседлый образ жизни. Во времена хана Ядегера, по указу Ивана IV на территории ханства была впервые проведена перепись населения с целью сбора дани. Согласно переписи, в ханстве тогда проживало 30 700 человек. Однако в данной цифре не отражалась численность кочевых племен. Известно, что в середине XVI века у сибирских татар было свыше 15 городов. Эти сведения говорят о том, что сибирские татары находились на более высокой ступени экономического, культурного развития, чем другие народы этого региона. Главным городом Сибирского ханства считалась столица Искер. Города между собой и соседними государствами были соединены хорошими дорогами. Через Уральские горы и башкирские степи проходила дорога из города Искер в Казань.

Как отмечалось выше, у сибирских татар было хорошо развито животноводство и земледелие, поэтому никак нельзя согласиться с утверждением, что этот род занятий был заимствован у русского населения. Земледелие было развито в этой местности уже во времена Кимакского каганата. В конце XVI века у барабинских и чулымских татар земледелие выходит на первое место по своей значимости, но животноводство не теряет своего значения. Историки считают татар, проживавших по берегам Тобола и Иртыша, умелыми земледельцами. Нужно отметить, что во времена Сибирского ханства земледелие получило еще большее распространение.

Среди народов Западно-Сибирской равнины сибирские татары, одними из первых овладели навыками обработки металла. Они, как и поволжские булгары, занимались выплавкой чугуна, изготовлением различных приспособлений для хозяйства.

Сибирское ханство считалось одним из активных торговых центров того времени, куда приезжали купцы из Золотой Орды, Средней Азии, восточных государств. Ханство обеспечивало им безопасность, поэтому купцы охотно приезжали туда.

С принятием сибирскими татарами ислама эти связи еще больше расширились и упрочились. До ислама сибирские татары, а также другие тюркские племена верили в единого бога – Тенгре. Элементы верования в бога Тенгре настолько перекликаются с исламскими традициями, что некоторые из них сохранились в народе и до сегодняшнего дня.

Согласно некоторым документам, этой группе татар исламская религия была силой навязана основателем ордена Накшбанди Ходжой Багаутдином и ханом Синей Орды Шейбаном. Для распространения ислама среди жителей Прииртышья было послано 336 шейхов, а также 1200 всадников. Между язычниками и приверженцами ислама началась кровопролитная война, в которой погибли 1448 воинов Ходжи Багаутдина. Из 336 шейхов, распространявших ислам, осталось в живых лишь 66 человек. Людей, погибших за религию, сибирские татары считают святыми. Во многих деревнях за этими захоронениями ухаживают и по сей день.

В народных легендах говорится о принятии ислама сибирскими татарами именно после этих событий. Однако некоторые ученые считают, что часть сибирских татар была знакома с исламом еще за несколько столетий до этого через поволжских булгар и казанских татар. Известно, что восточные границы этих государств соприкасались с западной частью Сибирского ханства. Кучум-хан осознавал значимость ислама для укрепления основ государственности и всячески способствовал его распространению. Он несколько раз обращался в Бухару, в Казанское ханство с просьбой прислать исламских миссионеров.

Принятие ислама оказывает положительное влияние на сибирских татар. Сибирское ханство стало считаться частью исламского мира, укрепив связи с другими исламскими, тюркскими народами. Исламская религия способствовала развитию передовых культурных традиций сибирских татар, распространению знаний среди местного населения.

С захватом русскими Казанского и Астраханского ханств, наступили тяжелые времена и для Сибирского ханства. Сибирские пути, принадлежавшие ранее поволжским булгарам, а позже казанским татарам, перешли в распоряжение русского государства. Открылся самый короткий путь через Каму в Сибирь. Владение промышленников Строгановых, пришедших одними из первых на земли Урала и Сибири, создали необходимые условия для русской колонизации. Строгановы сами вынуждены были защищаться от нападений вогулов и иштяков, которые вели освободительную войну против русских. Поэтому Строгановы с удовольствием принимали русских казаков и разбойников, искавших легкой наживы. С целью защиты своих владений, примерно в 1577–1579 гг., Строгановы призывают к себе на помощь волжских казаков-разбойников во главе с Ермаком. В действительности же эти разбойники должны были подготовить плацдарм для русских регулярных войск с целью разрушения основ Сибирского ханства. Поход Ермака на Сибирское ханство начался в сентябре 1581 года. Русские на своем пути грабили, сжигали деревни вогулов, иштяков, татар, убивали людей. Кровопролитная война, развернувшаяся на западе ханства, закончилась поражением татар. После жестоких сражений бывшая столица Тюменского ханства переходит к русским. Первая битва казаков с войском Кучум-хана прошла в месте слияния реки Туры и Тобола. Летописи отмечают самоотверженность и храбрость татар, но, несмотря на это, они понесли тяжелые потери. Для защиты ханства, его столицы Искер Кучум-хан поднимал всех, кто способен был держать в руках оружие. Однако, вооруженные лишь стрелами, татары не могли остановить русские войска, снабженные огнестрельным оружием. Кучум-хан

с горечью осознавал, что не может противостоять вражеской силе. В одну из холодных ночей октября Кучум-хан, вернувшись в город Искер, забирает государственную казну, часть собственных ценностей и уходит из города с несколькими верными себе мурзами. Но это еще не означало, что Сибирское ханство закончило свое существование. Кучум-хан скрывается в Барабинских степях и продолжает управлять своим ханством. Население сибирского ханства, сконцентрировавшееся преимущественно у его восточных границ, продолжало освободительную войну на протяжении XVI–XVII веков. Кучум-хан вел непрерывную войну против русских казаков под предводительством Ермака. Ночью 6 августа 1585 года близ устья реки Вагай в битве с войском Кучум-хана Ермак был убит. В русских летописях и легендах, сохранившихся у сибирских татар, говорится, что Ермак утонул в реке Иртыш. Узнав о гибели своего атамана, русские казаки сбежали из Искера. Искер вновь становится столицей Сибирского ханства. Однако государству уже был нанесен непоправимый ущерб. К тому же начались междоусобные распри, еще больше ослабившие силы ханства.

Хотя поход Ермака в Сибирь и закончился неудачно, он сыграл большую роль в захвате этих земель русским государством. Со временем увеличилось число военных крепостей вдоль дорог, по которым продвигались русские казаки. Одна из таких крепостей была построена в 1586 году на месте города Чимга-Тура – первой столицы ханства. Названная Тюменью, данная крепость превращается в центр русской экспансии на восток. В 1587 году недалеко от города Искер строится город Тобольск, ставший центром сибирской администрации. В 1594 году закладываются основы города Тара. Правитель Сибирского ханства того времени Сейдяк из-за своей доверчивости попадает в плен к русским. Первоочередной задачей каждого воеводы, прибывавшего в Сибирь для укрепления русской администрации, становится преследование и уничтожение Кучум-хана. Кучум-хан, кочуя в Барабинских степях, совершал неожиданные нападения на русские войска. 5 августа 1598 года в битве он теряет самых близких лю-

дей: дядю, сына, двоих внуков. В плен были захвачены пятеро его сыновей, восемь дочерей, жена, невестки. Несмотря на это, Кучум-хан отвергает соглашение, предложенное русскими. Начиная с 1582 года, на протяжении 16 лет он ведет освободительную войну. После вышеупомянутой битвы, принесшей столько потерь Кучум-хану, он еще находит в себе силы для продолжения борьбы. В 1601 году постаревший, ослепший и оглохший Кучум-хан был убит ногайцами. Таким образом, в начале XVII века Западная Сибирь начала считаться землями русского государства. После смерти Кучум-хана борьбу за освобождение и восстановление Сибирского ханства продолжили его дети и внуки. Однако, как невозможно повернуть время вспять, так невозможно возродить уже разрушенное государство. Развал Сибирского ханства объясняется не только наличием у русских огнестрельного оружия. Во-первых, внутри ханства отсутствовало единство, во-вторых, разобщенные тюркские государства не оказали вовремя поддержку Сибирскому ханству.

В войне, направленной на уничтожение сибирских татар, погибло 90 % и так малочисленного народа. Н.А. Томилов[4] отмечает, что в конце XVII века насчитывалось 14,4 тыс., а в XVIII веке 28,5 тыс. сибирских татар.

После колониальной войны, уничтожившей большую часть сибирских татар, изменились места их проживания, а также состав этнических групп. Многие народы были вынуждены покинуть обжитые места и уйти на другие земли, менее пригодные для существования. Зауралье и берега реки Тура, испокон веков считавшиеся местами постоянного проживания сибирских татар, совсем опустели. Опираясь лишь на исторические источники, некоторые ученые выделяют среди современных групп сибирских татар, в качестве самостоятельной группы, татар, проживавших в верхнем течении реки Тура. Позднее часть этих татар, спасаясь от продолжительной войны, была вынуждена переселиться в нижнее течение реки Тура, ближе к землям Тюменского, а позднее

[4] Томилов Н.А. Этническая история тюрко-язычного населения Западно-Сибирской равнины в конце XVI – начале XIX в. – Новосибирск, 1992.

Сибирского ханства. Другая часть, наоборот, ушла на земли Среднего Урала, на территорию современных городов Пермь и Свердловск. Г.Ф. Миллер выделяет небольшую группу татар, проживавших в 1606 году в верховьях рек Сылва и Уфа. Данная мысль подтверждается также результатами многочисленных диалектологических экспедиций, проведенных нами в разные годы в места проживания пермских, златоустовских, красноуфимских, ичкинских, сафакульских татар. В каждой деревне можно было встретить потомков сибирских татар[5]. Таким образом, часть народа, составлявшего в свое время основное население Ишимского ханства, присоединилась к группам, близким к казанским татарам, которые проживали в Предуралье, за Уралом и на Среднем Урале. Другая часть переселилась на восточные территории, в бассейн реки Обь. Отдельные группы этих татар после кровопролитных войн были вынуждены уйти в ногайские и казахские степи и постепенно ассимилироваться среди родственных народов. Поэтому этническая группа туринских татар или туринцев, о языке которых сохранились некоторые данные в архивных материалах историка Сибири Г.Ф. Миллера[6], соответствует действительности лишь в историческом плане. Туринские татары относились к числу первых тюркоязычных племен, появившихся в Сибири[7]. Вначале они распространились среди местного мансийского населения, ассимилировав их, а затем, сменив в течение одного столетия три религии, в конечном итоге остались в христианстве, утратили свой язык и ассимилировались в русской среде, о чем сейчас упоминается лишь в исторических легендах. В ходе организованной нами экспедиции в Свердловскую область, нами обнаружены лишь 4–5 деревень, в которых проживала данная

---

[5] Юсупов Ф.Ю. Сафакүл татарлары. Үткәне һәм бүгенгесе (Сафакулевские татары. История и современность). – Казань: Юсуф, 2013. – С. 23–50.

[6] Миллер Г.Ф. Лексикон или, лучше сказать, собрание слов татарского языка по всем оного диалектам в Сибири. ЦГАДА, ф. 199, опись 513, № 1, «Портфели Г. Ф. Миллера».

[7] Огородников В. И. Очерк истории Сибири до начала XIX столетия, ч. 1. Введение. История дорусской Сибири. – Иркутск, 1920. – С. 218–219.

группа татар. Изучение языка этой малочисленной группы даст возможность воссоздать особенности языка туринцев того времени, которые на протяжении нескольких столетий довольно мало общались с казанскими и сибирскими татарами. Бесспорно, что особенности языка исчезнувших туринских татар представляют собой бесценный материал для языковедов и историков.

В связи с этим следует обратить внимание на тот факт, что в исторических и этнографических трудах встречается синонимическое употребление терминов «тюменские», «туринские» и «туралинские» татары. Первый дан татарам по названию г. Тюмени, второй – по р. Туре (тюменские татары, как и татары туринские, жили и живут по реке Туре, но в ее нижнем течении), туралинскими их называли как городских или оседлых жителей. С другой стороны, термин «туралы» употреблен В.В. Радловым как обозначение одного из племен тарских татар. В результате совмещения этих названий и оказалось отнесенным к туринским татарам туралинское племя тарских татар, жившее на р. Оше на территории современной Омской области[8].

Исторические, этнографические и другие исследования свидетельствуют о том, что тюркоязычные племена, составившие основу сибирских татар, имели генетические и исторические связи с ногайцами, казахами[9], тюркскими племенами кочевого объединения узбеков Абу-л-Хайра[10], находились в контактах с Казанью[11], среднеазиатскими ханствами[12]. Языковые материалы

---

[8] Тумашева Д.Г. Этнолингвистическая классификация сибирско-татарских далектов // Татар теле белеме. 4 китап. – Казан, 1972, С.77-101.

[9] Миллер Г.Ф. История Сибири. Т. 1. – М.-Л., 1937, С. 190–194; Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды. – Саранск, 1960, С. 22; Бояршинова З.Я. Население Западной Сибири до начала русской колонизации. – Томск, 1960. – С. 106 и др.

[10] Ахмедов Б. А. Государство кочевых узбеков, М.: Наука, 1965, С. 41–44

[11] Бахрушин С.В. Очерки по истории колонизации Сибири в XVI–XVIII вв.// С. В. Бахрушин. Научные труды, т. III, ч. I. – М., 1955, С. 93.

[12] Бахрушин С. В. Сибирь и Средняя Азия в XVI-XVIII вв. Научные труды, т. IV. – М., 1955, С. 195-214; Тумашева Д.Г. Этнолингвистическая классификация сибирско-татарских далектов // Татар теле белеме. 4 кит. – Казан, 1972, С.77–101.

указывают также на наличие восточно-тюркского компонента в составе сибирских татар. Кроме местных тюркоязычных племен в их формировании приняли участие пришлые татары и бухарцы, определенное влияние оказали на этот процесс также местные племена финноугорского (Тоболо-Иртышский бассейн) и самодийского происхождения[13].

Известно, что туралино-тюменские и тоболо-иртышские татары подразделяются на различные группы, берущие свое начало от самых древних тюркских племен, проживавших на этих землях. Видимо поэтому в говорах, сформированных под влиянием этих татар, наблюдаются архаичные явления, характерные для древнего этапа развития. Татарские говоры, распространенные на территории Урала и Зауралья, отличаются от других говоров татарского языка, данными характерными явлениями. Из-за постоянных кровопролитных войн диалекты и говоры сибирских татар, формировавшиеся на протяжении многих веков, потеряли свою целостность. После XVII века система диалектов и говоров сибирских татар разрушилась, новая система, а именно, общий разговорный язык, до конца не сформировалась. Поэтому мы можем наблюдать в языке сибирских татар параллельное использование в современных диалектах и говорах особенностей древних диалектов и говоров.

Разное соотношение местных тюркских племен с пришлыми бухарцами и татарами в совокупности с различными факторами, влияющими на этническое и языковое развитие (в целом слабое, но разное по территориям влияние мусульманской религии, более или менее длительное сохранение родоплеменных отношений, территориальная изоляция одних при более тесных формах общения других, контакты с аборигенным населением, с соседями

---

[13] Дульзон А.П. Дорусское население Западной Сибири. Вопросы истории Сибири и Дальнего Востока. – Новосибирск, 1961, С. 361–371; Могильников В.А. Население южной части лесной полосы Западной Сибири в конце I – начале II тысячелетия н.э. Автореф. канд. дисс. – М., 1964. – С. 6, 12-17

кочевниками и т.д.), привели к образованию особых этнических и территориально-лингвистических групп сибирских татар[14].

Исследователь диалектов сибирских татар Д.Г. Тумашева на территории Западной Сибири выделяет трех диалектных массивов и лингвистические признаки, дифференцирующие их. На основании материалов, собранных 1950–1975 гг., она приходит к заключению о том, что тоболо-иртышский и томский диалекты неоднородны с этнолингвистической точки зрения, барабинский диалект в этом отношении более компактен[15].

Исходя из исторических, этнографических и лингвистических аспектов, сибирских татар можно подразделить на следующие группы:

Тоболо-иртышские татары. Деревни тоболо-иртышских татар расположены по берегам рек Тобола и Иртыша. Согласно современному административному делению, они входят в состав Тюменской и Омской областей. Татары, проживающие в северо-восточной и юго-восточной частях Свердловской области, также входят в данную группу. Южные границы территории распространения тоболо-иртышских татар пролегают через город Ялуторовск Тюменской области, а восточные границы – через нижнее течение реки Тара. В верхнем течении этой реки начинаются земли, на которых проживают барабинские татары. Название тоболо-иртышских татар используется также в качестве обобщающего названия для многих групп, проживающих в бассейне рек Тобола и Иртыша.

До сих пор у тоболо-иртышских татар сохранились племенные названия курдак, саргат, аялы, туралы, которые составили основу данной группы татар. Из-за вхождения в состав Тарского округа Тобольской губернии все эти группы имели общее название – тарские татары.

Тоболо-иртышский диалект распространен на территории Тюменской и Омской областей. Татарские селения, чередуясь с рус-

---

[14] Тумашева Д.Г. Указ. работы, там же.

[15] Там же

скими деревнями, располагаются вдоль Тобола, Иртыша и их притоков, а также на берегах малочисленных озер.

В составе тоболо-иртышского диалекта Д.Г. Тумашева выделяет пять этнических групп и соответствующих им говоров. Уточняя классификацию В.В. Радлова, подразделявшего иртышские диалекты на туралинский, кюрдакский (оба относятся к тарским татарам) и тобольско-тюменский, она выдвигает следующую схему: тарский говор (по В.В. Радлову, соответствует туралинскому диалекту тарских татар); тевризский говор (соответствует кюрдакскому диалекту тарских татар: по этническому составу выделяет их в особую, отличную от тарских татар, группу, т. к. в прошлом их принадлежность к тарским татарам определялась, скорее всего, административным признаком их вхождения в Тарский округ. Исходя из административно-географического принципа обозначения, они соответственно названы как «тевризские» татары вместо «кюрдакские» татары); тобольский говор (с выделением в его составе восточно-тобольского подговора); тюменский говор и так называемый заболотный говор. Последний не был изучен В.В. Радловым по признаку вхождения Заболотья в Тобольский округ, татары этой местности относились ранее к тобольским.

Д.Г. Тумашева считает, что среди этих говоров и представляющих их этно-территориальных групп наибольшей близостью по языку и сходством соотношения пришлого и местного компонентов в составе населения отличаются тобольский, тюменский и тарский говоры. Они располагались вокруг крупных для своего времени торгово-экономических центров Тобольска, Тюмени и Тары, находившихся в тесном общении между собой. На основе этих трех говоров происходил, по-видимому, процесс образования некоего наддиалектного койне, общего для всей территории тоболо-иртышского диалекта[16].

---

[16] Тумашева Д.Г. Этнолингвистическая классификация сибирско-татарских диалектов // Татар тел белеме. 4 китап. – Казан, 1972, С. 77-101.

Тарские татары в своем составе имеют наибольший процент бухарцев, а наибольшее количество пришлых татар – тевризские. Несмотря на большую примесь пришлого компонента, тарские татары, благодаря тесным контактам с тобольскими и тюменскими татарами, сблизились с ними в языковом отношении. И все же тарский говор сохраняет множество своих черт, определяющихся влиянием узбекского языка через пришлых бухарцев, а также соседством с барабинским диалектом.

Тобольские татары считаются одной из самых больших групп тоболо-иртышских татар. В ходе переписи населения 1897 года их численность достигала 17 817 человек. В.В. Радлов говорил о вхождении в состав этих татар таких племен, как курдак (куртак), иштяк, токуз, чувалчык, яскалбы и нанга. Эти группы жили вдоль границ Сибирского ханства. Народы нанга и яскалбы проживали возле самых северных границ территории распространения тобольских татар. Иштяки и токузы проживали вдоль реки Вагай и вокруг Уватских болот. Курдаки (куртаки) жили в соседстве с тевризскими татарами.

По данным переписи 1897г. в Тобольской губернии, охватывавшей территорию тоболо-иртышского диалекта, проживало 56 558 татар, в том числе коренных – 37 629, пришлых – 7 628, бухарцев – 11 307.

Тобольский говор распространен по р. Тоболу от слияния с Тавдой до его устья, по Иртышу вниз от Тобольска, приблизительно до 590 с. ш., и вверх от него до устья р. Ишим. Кроме того, татарские деревни располагаются к югу от Иртыша в междуречье, образуемом реками Тоболом и Вагаем, и к востоку от Вагая на болотистой территории, богатой озерами и мелкими реками. Это самый большой говор по своей территории, плотности и численности говорящего на нем населения. В языковом отношении он не однороден. Восточная часть его территории, расположенная по Иртышу вверх от устья Вагая и примыкающая к ней с юга болотистая местность с р. Агиткой и Уватскими озерами, выделена нами в восточно-тобольский подговор. По современному административному делению говор охватывает часть Тобольского райо-

на, Вагайский район и часть Уватского района Тюменской области, восточно-тобольский подговор – Вагайский район.

Тевризские татары в настоящее время проживают в Тевризском, Знаменском и Усть-Ишимском районах Омской области. В конце XIX века насчитывалось 4 383 тевризских татар. Тевризские татары имеют в своем составе значительный процент казанских татар и мишарей. Однако их территориальное размещение таково, что местные татары живут по течению Иртыша, главным образом, ниже Тевриза, а пришлые – вверх по Иртышу. Из них 26,5% являлись пришлыми татарами. В некоторых волостях число пришлых татар превышало число местных татар. Из-за проживания в отдалении от торговых центров тевризские татары до конца XIX века существовали как своеобразная группа, сохранившая свой строй. По данным переписи населения 1959 года в районах проживания насчитывалось 8 500 тевризских татар.

Тарские татары состояли из групп аялы и туралы. Из них 41,5% составляли местные татары, 44,4% - бухарцы, 14,1% - пришлые татары. Если пришлые татары, проживавшие вместе с тевризскими татарами, строили для себя отдельные деревни, то тарские татары проживали вместе с пришлыми татарами. В настоящее время насчитывается примерно 11 500 человек тарских татар.

Племенные названия у тевризских (курдак//куртак) и тарских (аялы, туралы) татар сохранялись еще в XIX в., так как, занимая окраинное положение, они дольше других татар сохраняли родоплеменную организацию. Они поздно приняли и мусульманскую религию[17], оказывая иногда ее распространению вооруженное сопротивление[18].

Деревни, относящиеся к тарскому говору, расположены по Иртышу выше тевризского говора, по его левому притоку р. Оши, нижнему течению Тары и озерно-болотистой местности к западу

---

[17] Фишер И. Сибирская история. – СПб, 1774. – С. 97,181.

[18] Патканов С.К. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян и инородцев Западной Сибири, вып. 1. – СПб, 1888. – С. 62-63.

от Иртыша. По существующему административному делению эта территория относится к Тарскому, Большереченскому, Колосовскому и Муромцевскому районам Омской области.

Тюменские татары считают себя самым древним народом Сибири. Предполагается, что тюменские татары являются преемниками народов, образовавших в XIII веке первое ханство на берегу реки Тура. Они, в отличие от других групп, одними из первых перешли на оседлый образ жизни. Поэтому соседние племена и народы называли их туралинскими татарами (Тура – город). Однако их не нужно путать с туралинскими татарами, проживавшими до XVIII века в верхнем течении реки Тура и на территории современной Свердловской области. Позже эта группа сибирских татар принимает христианство и растворяется среди русских.

В 1897 году тюменских татар насчитывалось 12 667, в 1926 году – 22 636, в 1959 году – 30 000.

Тюменский говор распространен на территории Тюменского, Ялуторовского, Нижнетавдинского районов Тюменской области. Татары живут по нижнему течению Туры и Тоболу от впадения в него реки Исети до устья Тавды. Южнее Ялуторовска татарских селений немного. На севере говор граничит с заболотным, по Тоболу – тобольским. На западе к тюменскому говору примыкают два-три населенных пункта Свердловской области.

Ишимские татары представляют собой составную часть тевризских татар, проживавших на берегах реки Ишим. По происхождению они относятся к племени курдак (куртак). Территория их проживания раньше граничила с казахскими и ногайскими степями, в настоящее время на этих землях осталось всего несколько деревень ишимских татар или курдаков (куртаков). Они и раньше мало общались с другими группами татар. В наши дни случаи выдачи замуж невест между курдаками (куртаками) и тевризскими татарами также происходят редко.

Тоболо-иртышские татары, состоящие из вышеперечисленных этнических групп, считаются потомками самых древних тюркских племен в Западной Сибири. На формирование данной группы татар чувствуется влияние токуз-огузов, упоминаемых

в орхоно-енисейских памятниках. Наличие в составе сибирских татар племен токузов объясняется топонимическими названиями в Тюменской и Омской областях. Кроме этого, одну часть тоболо-иртышских татар составляют иштеки (остяки), которые были связаны с сибирским ханством, а позже отатаренные.

Как отмечают многие ученые, тоболо-иртышские татары представляют собой основную часть этноса сибирских татар. Они отличались от других групп высоким уровнем культурного и экономического развития. Также нужно отметить, что Ишимское, Тюменское, Сибирское ханства образовывались в качестве собственных государств тоболо-иртышских татар на территории их проживания. Тоболо-иртышские татары, имевшие высокое общественно-культурное развитие, оказывали положительное влияние и на другие группы. Тоболо-иртышские татары имели большую территорию распространения. Эти татары проживали в лесостепной местности, простиравшейся до рек Тура и Обь. Сегодня тоболо-иртышские татары, проживающие в Тюменской, Омской областях, являются самой большой этнографической группой сибирских татар. Тюмено-туралинские татары, представлявшие ранее самостоятельную группу, в настоящее время также считаются составной частью тоболо-иртышских татар.

Вышеперечисленные группы имеют также языковые сходства. Данные языковые особенности считаются самостоятельными говорами, входящими в систему тоболо-иртышского диалекта.

Заболотные татары проживают вдоль рек Лайма и Носка, вокруг больших озер и считаются одним из самых древних народов на этих землях. Они занимают северную часть Тобольского района, который является большим административным центром Тюменской области. Места проживания заболотных татар отличаются от других групп непроходимыми в весенне-летнее время бескрайними болотами. До деревень, расположенных далеко друг от друга, можно добраться лишь на лодках по маленьким речкам и мелководным озерам. Организованные нами в 1980–1985 гг. экспедиции в деревни заболотных татар, дали возможность записать уникальные произведения устного народного творчества этой эт-

нической группы. В исторической литературе этих татар иногда называют *эскальба, яскольба*. Некоторые историки связывают эти названия с эскелами – одной из групп поволжских булгар. Предполагается, что на формирование заболотных татар, как отдельной группы, оказали влияние древние ханты и манси.

Из-за труднодоступности этой территории общение заболотных татар с другими группами местного тюркского населения было очень ограниченным, поэтому они сохранили ряд языковых черт, параллели к которым обнаруживаются в тевризском говоре и барабинском диалекте. Можно сказать, что благодаря территориальной изоляции, особым природным условиям и связанным с этим хозяйственным укладом жизни, смешению с местными племенами хантов, отсутствию пришлого компонента в виде бухарцев и казанских татар, здесь образовалась в этнолингвистическом и хозяйственно-бытовом отношении особая группа татарского населения, которую необходимо рассматривать отдельно от тобольских татар.

Заболотные татары, проживающие в болотистых районах на северо-западе Тобольского района, изучались этнографами, которые, отмечая сходство их обычаев, внешности и нравов с хантыйскими, высказывали предположение об их принадлежности к отуреченному племени хантов (остяков)[19]. Однако более приемлемым является сообщение В.Храмовой о том, что сами заболотные татары считают себя потомками Кучума, осевшими в этих местах в конце XVI в.[20]

Заболотный говор распространен на низменной территории левобережья Иртыша, ограниченной с юга р. Тоболом. На севере татарские селения граничат с хантыйскими, на юге говор примыкает к тюменскому, на востоке совпадают с границами области. Эта территория относится к Тобольскому району.

---

[19] Россия. Полное описание нашего отечества. Под ред. Д.П. Семенова-Тян-Шанского, т. XVI, Западная Сибирь. – СПб., 1907. – С. 266.

[20] Храмова В.В. «Заболотные» татары // Известия Всесоюзного географического общества, 1952. т. 82, вып. 2. – С. 174.

Связь заболотных татар с древними племенами этих мест подтверждается и их языковыми особенностями. Говор болотных татар отличается наличием большого количества языковых явлений, общих с орхоно-енисейскими и восточными тюркскими языками.

Д.Г. Тумашева отмечает невозможность выделения дифференциальных признаков, которые бы противопоставлялись по всем пяти говорам. Между тем по совокупности явлений говоры отчетливо противопоставлены друг-другу[21].

Томские татары на сегодняшний день проживают в Томске (чатские татары и яушты), в Колыване Новосибирской области (чатские татары), в Юргинском районе Кемеровской области (калмаки). На происхождение томских татар большое влияние оказали тюркские племена, издавна проживавшие на этих землях. Известно, что на берегах реки Томь еще до нашей эры обитали тюркские племена. Они оставили после себя многочисленные курганы как памятники давно прошедшим векам. В первом тысячелетии нашей эры эти земли находились в руках хуннов. Начиная с VI века, на эту территорию стали проникать другие тюркские племена с Алтая. Это переселение в разное время в разных масштабах продолжалось до IX–X веков. Проживавшие на берегах рек Томь и Обь, древние самодийские племена были ассимилированы древними тюрками и позже вошли в состав томских татар.

По данным 1897г. население четырех инородческих управ, в которых проживали эуштинцы, чаты и калмаки, составляло 3482 чел., в том числе местных 1314, пришлых татар 1032, бухарцев 136. В наиболее «чистом» виде сохранились чаты, проживающие в юрте Оры на р. Оби в Колывановском районе. В настоящее время численность татарского населения этих мест составляет около 5 тыс. человек.

В составе томского диалекта входят два говора: эуштинско-чатский – на территории Томского района, калмакский – в Юргинском районе и орский подговор чатов – в Колыванском районе.

---

[21] Тумашева Д.Г. Этнолингвистическая классификация сибирско-татарских диалектов // Татар тел белеме. 4 китап. – Казан, 1972. – С. 77–101.

Рассмотренные диалекты и говоры представляют собой постепенный переход от кыпчакских признаков к восточно-тюркским и разную степень смешения с поволжско-татарским языком. В настоящее время наибольшую степень близости к татарскому языку имеет тевризский говор, сохраняющий в то же время ряд особенностей, сходных с хакасским языком и барабинским диалектом, и эуштинско-чатский говор томского диалекта, несмотря на близость его традиционной системы к алтайскому и другим языкам общего с ними ареала[22].

Язык томских татар всесторонне изучал А.П.Дульзон. Исходя из языковых и этнографических особенностей, в языке томских татар он выделил 4 группы: чатские татары, обьские татары, яушты и калмаки. В начале XX века обьские татары, забыв свой язык, растворились внутри других этнических групп и тюркских народов. Если раньше языки этих групп из-за территориальной изолированности в какой-то степени и отличались друг от друга, то в наши дни сходство между ними все больше увеличивается. Чатские татары, считавшиеся ранее самостоятельным племенем, в настоящее время составляют одну часть томских татар. В XVI-XVII веках они кочевали по территории, расположенной в верхнем течении реки Обь. Во второй половине XVII века, перебравшись на земли, близкие к городу Томск, стали проживать вместе с калмаками, яуштами и чатскими татарами. В результате продолжительных социальных контактов сходство в говорах этих групп еще больше увеличивается. В свое время и Г.Ф. Миллер обратил внимание на это сходство.

Необходимо также отметить и генетическую близость томских татар с тоболо-иртышскими и барабинскими татарами. Например, чатские татары, проживая в верхнем течении реки Обь, находились в тесной связи с барабинскими татарами. А яушты во времена Кучум-хана проживали вместе с тобольскими татарами возле современного города Тобольск. После свержения Кучум-хана чат-

[22] Тумашева Д.Г. Этнолингвистическая классификация сибирско-татарских диалектов//Татар тел белеме. 4 китап. – Казан, 1972, С. 77-101.

ские татары кочевали по землям в верхнем течении реки Обь. Во время проникновения русских на эти территории (1598 г.) чатские татары проживали на берегах реки Обь, а точнее, в бассейне реки Чаус, являющейся притоком реки Обь. Как только здесь стала действовать русская администрация, чатские татары, призываясь на военную службу, переводились в разряд служилых татар.

Чулымские татары издавна проживали в северо-восточной части Западно-Сибирской равнины. Они занимали самый восточный район территории распространения сибирских татар. Этих татар называли чулымскими из-за их проживания на берегах реки Чулым. Начиная с XVI века, считались ясачными крестьянами русского государства. Как отмечает И.Г. Георги, в это время насчитывалось 3 500 чулымских татар-мужчин. В первой половине XVII века чулымские татары, поклонявшиеся Тэнгре, приняли христианство. Одна группа историков считает, что чулымские татары образовались в результате смешения тобольских и барабинских татар с телеутами и самоедами. В.В. Радлов предполагал, что чулымские татары – это тюркизированные кеты. Вследствие изолированного проживания от других групп, большая часть чулымских татар, забыв родной язык, обрусела. Одна часть присоединилась к томским татарам. Оставшаяся часть была приписана к хакасам.

Калмаки или калмакские татары. Некоторые ученые считают калмаков этнической группой, образованной в результате ассимиляции телеутов татарами. Их также называют теленгетами или белолицыми калмыками. Однако известно, что в формировании калмаков приняли участие, кроме телеутов, чатские, казанские татары, яушты. Калмаки издавна проживали в нижнем течении реки Томь. В конце XVII века калмаки, переселившись на земли вблизи современного города Томск, смешались с проживавшими там томскими и чатскими татарами. Одна часть прежних калмаков и сейчас проживает в Кемеровской области.

Барабинские татары. Бара́бинские татары, бара́бинцы (самоназвание — барама, параба, бараба) – часть сибирских татар, коренное тюркоязычное население междуречья Оби и Иртыш-

ша. В Новосибирской области они расселены в Барабинском, Венгеровском, Каргатском, Куйбышевском, Кыштовском, Убинском, Усть-Тарском, Чановском районах. Их издавна называли барабинцами или барабинскими татарами и выделяли как самостоятельное этническое образование (Филимонов, 1892. С. 35). В настоящее время барабинцы считаются этнической группой сибирских татар и говорят на барабинском диалекте.

В XVI в. барабинские татары были расселены на значительной территории, которая простиралась от южных границ Васюганской низменности на севере, где они соседствовали с селькупами и хантами, и практически доходила до Кулундинской степи на юге. На западе же их земли смыкались с землями тарских татар, а на востоке кочевья охватывали район озера Убинского, где в верховьях Оми они предположительно контактировали с чатами.[23]

Как известно, в этих степях еще до нашей эры, особенно в первое столетие нашей эры, проживали многочисленные тюркские, а также хуннские племена. Исходя из этнографических, антропологических, лингвистических особенностей, барабинские татары близко стоят к местным народам, особенно к шорцам, алтайцам, тувинцам. На происхождение барабинских татар оказали влияние также самодийцы и угры. И все же основу барабинских татар составляют кимаки и кипчаки. Еще во времена Кимакского каганата Бараба считалась одним из густонаселенных районов Западной Сибири. В XVI веке часть барабинских татар, оказавшаяся неспособной противостоять нападениям кочевых племен, переселяется на берега Тобола и Иртыша – в места проживания тарских татар. Одну часть барабинских татар кимаки вытесняют на северную часть долины.

Н.М. Ядринцев и С.К. Патканов указывают, что еще в XVIII в. барабинские татары занимали все берега Чановских озер, а к I880-I89I гг. - только северный и восточный. Н.М. Ядринцев считает, что передвижение их с южных берегов относится к кон-

[23] Рыжикова Т.Р. Консонантизм языка барабинских татар. Сопоставительно-типологический аспект. – Новосибирск: СО РАН, 2005.

цу XVIII – началу XIX вв. и связано с колонизаторской политикой русского царизма в Барабинской степи.

Барабинские татары издавна были знакомы с земледелием. В XVI веке они вели полукочевой образ жизни, занимаясь животноводством и земледелием.

В XVI – начале XVII в. были известны следующие подразделения барабинских тюрков, которые многие ученые называли племенами: 1) бараба (барама, параба, парама); 2) любай (люба, луба, любей, любар, лювей, ловей); 3) угуй (лугуй); 4) кулеба (келеба, кулем, келема); 5) ланга (лонга); 6) тунус (тунис, тунух); 7) турас (тураж, тураш, тары, тара); 8) узук; 9) чой (чей); 10) кирчак (кирчик, курчик); П) каргал (карган, каргалы); 12) тереня (терене, терена) (Филимонов, 1892, с. 37, 50; Долгих, I960, с. 52-53; Титова, 1976, с. 115-116; Миллер, 1937, с. 188; Потанин, 1867, с 12; 18846, с 101). Б.О. Долгих считал, что Бараба с прилегающими к нему группами тунус, тураш (кулеба), любай, чой, тереня и др. «Составляли одно племя и, возможно, волость Тереня была относительно самостоятельной группировкой татарского населения»[24] (Долгих, с. 52–53).

Барабинские татары никогда не были многочисленной группой. В XVI веке их численность составляла 1 500–2 000 человек. В 1734 году насчитывалось 1 100, в 1897 году – 4 280, в 1959 году – 6 113 барабинских татар. Они проживали в маленьких деревнях, состоящих из 5–10 домов.

Барабинские татары по вероисповеданию мусульмане. Его сюда завезли бухарцы и казанские татары. До ислама барабинские татары были язычниками. Поклонялись куклам (курчак) и приносили в жертву животных. До середины XX в. еще встречались шаманы, которые лечили больных и камлали во время жертвоприношений.

В 1854 г. барабинцев насчитывалось до 4946 чел., в 1897 г. – 4433 чел., а в настоящее время – около 8000 чел. Они живут в сле-

[24] Томилов Н.А. Этническая история тюркоязычного населения Западно-Сибирской равнины в конце XVI- начале XX в. – Новосибирск, 1992. – С. 48.

дующих населенных пунктах: в Барабинском районе аулы – Тамдау (Тандов, Тандово), Бакчагюль (Ново-Курупкаевка), Энгельде (Ингильдинка), Кесякей (Кусекеевка); в Куйбышевском районе – Шагыр, Омаул (Осинцево), Яргуль (Бергуль); в Чановском районе – Унар (Тармакуль), Кошкуль, Чёплигюль, или Тилегюль (Тебисс), Белихте, Чёртанну, или Чёртанкуль (Малый Тебисс), Аялу (Аялуцк); в Венгеровском районе – Воробьи (в него вошли Мангыт, Акбалык), Улуцк (в него вошли Арынцасс, Кучугач); в Кыштовском районе – Кыштау (Кыштовка, в него вошли Большой Чалтак и малый Чалтак), Янга Майзасс (Новый Майзасс), Тарлар (Альменево), Усманка. В ауле Белихта преобладают теперь татары – переселенцы из европейских районов; в Каргатском районе, как уже отмечалось, барабинские семьи есть в аулах Шибаки и Теренино, есть они и в ауле Чик (Чеки) Кыштовского района.[25]

Существует многообразие мнений о происхождении барабинских татар, которые сводятся к двум теориям. Первая (Л. Лянге, Д.Г. Мессершмидт, Ф.И. Страленберг) предполагает финно-угорскую природу барабинского этноса. Эта концепция была подвергнута критике Г.Ф. Миллером, который считал, что «барабинцы по происхождению своему татары». Позднее, в XIX в., эту же идею развивал В.В. Радлов, который на языковом и этнографическом материалах показал генетическую связь аборигенов Барабы с народами Алтая, и прежде всего, с телеутами. В сопоставлении с лингвистическими факторами эта концепция предполагает участие в этногенезе барабинцев, как угорских, так и тюркских племен. Ряд авторов высказывает мысль о возможности включения Барабы в ареал формирования самодийских этносов – ненцев и селькупов. Но по отношению к северным самодийцам эта мысль вызывает серьезные возражения.[26]

Наиболее последовательно особое положение барабинского языка отражено в классификации В.В. Радлова. Он отнес бара-

---

[25] См. раздел «Топонимика», в которой приводятся список существующих и исчезнувших барабинских аулов. См. Статью Хисамова О.Р.

[26] Селезнев А.Г. Барабинские татары: истоки этноса и культура. – Новосибирск, 1994. – С.4–7.

бинский диалект к восточной группе тюркских языков, в то время как тоболо-иртышские диалекты сибирских татар – к западной группе. В восточную группу, наряду с барабинским, были включены алтайский, шорский, хакасский, чулымо-тюркский, тувинский, тофаларский и уйгурский языки. Кроме того, все языки рассматриваемой группы были подразделены на подгруппу языков домонгольской формации и подгруппу языков послемонгольской формации. В первую подгруппу были включены: алтайский, телеутский, кумандинский, киргизский, кумыкий, карачаевский, балкарский, барабинский, караимский языки, а также языки тобольских и казанских татар и мещеряков.

А.Н. Самойлович в своей классификации тюркских языков выделил особую, северо-западную, или кыпчакскую, группу тюркских языков, которая (как и остальные пять выделенных им групп) характеризовалась определенными фонетическими признаками, отраженными в соответствующих словах. Идеи А.Н. Самойловича развиты в классификации К.Х. Менгеса. В кыпчакском, или северо-западном, отделе тюркских языков им выделен регион Волго-Камья и Западной Сибири, где говорили на языках казанских татар, башкир, а также на западно-сибирских диалектах. Таким образом, в разбираемой классификации язык барабинских татар занимает особое положение и не включен в число западносибирских диалектов. На обособленное положение барабинского языка специально обратил внимание К.Томсен. Сначала он, а затем Д.Г. Тумашева подчеркивали промежуточное положение барабинского языка, как сочетающего в себе классификационные признаки северо-западных (кыпчакских) и северовосточных (распространенных преимущественно на Алтае) языков.

А.П. Дульзон, как и другие ученые до него, выделяет язык барабинцев из числа диалектов сибирских татар. Процесс татаризации барабинского языка, по его мнению, «не зашел так далеко, как у иртышских татар»[27]. Он отмечает общие черты в языках

---

[27] Дульзон А.П. Этнолингвистическая дифференциация тюрков Сибири // Структура и история тюркских языков. – М., 1971. – С. 203-206.

барабинских татар и чулымских тюрков. По его данным, следы ассимиляции тюрками предшествующего нетюркского населения отразились в такой яркой языковой особенности, как распределение в слове глухих и звонких смычных согласных. Глухие обычно употребляются только в начале и конце слова, звонкие – внутри, например: паш – «голова», пажы — «его голова». Эту особенность наряду с барабинским имеют и другие тюркские языки: тувинский, хакасский, алтайский, шорский, карагасский, чулымско-тюркский, камасинский. Та же особенность характерна и для угро-самодийских языков (мансийского, хантыйского, ненецкого, селькупского), и енисейских (арийского, ассанского, коттского). Дульзон отметил также наличие угорской топонимики на местах расселения барабинских татар.

Среди многочисленных гипотез о проблеме этногенеза и этнической истории барабинских татар, появившихся в последнее время, привлекает внимание историков работа казанского ученого Р. А. Шайхиева «Татарская народная краеведческая литература. XIX–XX вв.» (Казань, 1990), основанной по данным рукописи Ахмаджана Гиззатуллина, найденной в 1961 году М. А. Усмановым в ауле Умы Куйбышевского района Новосибирской области, которая хранится под названием «Тетрадь Ахмаджана Гиззатуллина. История Барабы и Тобольска» хранится в ОРРК Научной библиотеки Казанского университета.

Во вступительной части автор отмечает, что необходимо иметь в виду, что барабинцы в ранний период своей истории не были однородной этнической группой, а состояли из различных родов, среди которых выделялся род Бараба или Улуг Бараба (Большая Бараба). В период же написания сочинения А. Гиззатуллиным барабинцы были уже более или менее однородной группой. Поэтому исторические события, предания, относящиеся к прошлому одного рода, в XIX–XX вв. могли восприниматься как общебарабинские. В исследуемой рукописи в общих чертах определяет границы Барабы, заключая ее с Оби до Иртыша, с Тары до озер Чаны и Сартланкуль (л. 24 об.), т. е. территория, куда входят как сами исторические барабинцы, так и бывшие в прошлом

отдельными татарскими родами эуштинцы (яушталар) и чатцы. В ней излагается распространенная легенда о возникновении названия «бараба» от глагола «бару» – идти, уходить, потому что якобы предки барабинцев на призыв биев (в других легендах – Кучума) – следовать за ними, сказали «барабыз» (т. е. пойдем, уходим), но не выполнили свое обещание, отсюда получили прозвище «бараба». Сообщая о такой народной этимологии этнонима, автор рукописи приводит и другое толкование, например, мнение «сведущих лиц» о том, что в действительности слово «Бараба» происходит от топонима «Фараб», что находится в Туркестане (л. 24 об.-25). Такая этимология, впервые приведенная автором сочинения, представляет несомненный интерес. В средние века под названием «Фараб» или «Бараб» подразумевался округ в среднем течении Сыр-Дарьи, там, где справа впадает р. Арыс. По мнению академика В. В. Бартольда, первоначальным произношением топонима была форма «Параб», так как «Фараб» является арабизированной версией «Параб» или «Бараб» [л. 35]. Центр округи – Кердер – находился недалеко от Отрара. Преобладающим населением последнего были тюрки, из среды которых вышел, знаменитый философ IX–X вв. Абу-Наср ал-Фараби. В средневековье «даже позднейший Отрар постоянно отождествляется с городом Фарабом» [л.36]. В 1219 г. в результате походов Чингис-хана город Отрар был разрушен до основания и население было подвергнуто жестокому избиению [л.37]. Р. А. Шайхиев выдвигает предположение о том, что в результате этих бурных событий известная часть тюркоязычных племен округа Фараб переместилась на север и осела в тех степях, которые позднее получили наименование Бараба (в лингвистическом отношении возможность перехода «*ф<п<б*», или наоборот не вызывает сомнения). Однако, данная гипотеза нуждается в объяснении появления конечного гласного «а».

Неавтохтонность тюркоязычного населения Барабинских степей была отмечена также В. В. Бартольдом, который писал, что «тюркское население переселилось в эту местность – по-видимому, в монгольское время в связи с основанием «Сибир-

ского царства» [л.38]. К сожалению, здесь у Бартольда не вполне ясно сказано о периоде тюркизации Барабинских степей, так как от начала «монгольского времени» до образования Сибирского ханства прошло несколько столетий. Но все же достойно внимания то, что известие анализируемого источника в определенной степени перекликается с мнением неоспоримого авторитета В.В. Бартольда. При описании переселения предков барабинцев из Средней Азии в Барабинские степи в источнике допускается анахронизм; сообщая, что они сначала жили среди кара-киргизов, а потом перебрались к озерам Чаны и Сартланкуль.

Интересна также трактовка присоединения барабинцев к России. И в этом вопросе чувствуется переплетение исторически достоверного с легендарным. Объясняется это, видимо, тем, что, во-первых, во время прихода русских сами жители Барабы делились на несколько родов, которые в разное время вошли в состав России. По его толкованию, Бараба граничит на востоке с Обью. По летописным и другим письменным источникам известно, что на Оби некогда обитали чатские мурзы и род эуштинского князя Тояна, которые также разными путями вошли в состав России. Но в годы жизни автора эти родовые деления во многом стерлись и остались только легендой и преданием, воспринимаемые населением как общебарабинские. Барабинцы, продолжает автор, измученные набегами казахов, сначала просили защиты у калмыков, но они не смогли им обеспечить безопасность [л.39]. Затем барабинцы подчинились Кучум-хану, но и он не смог полностью защитить их [л.40]. Как-то они узнали, что есть справедливый белый царь, «будто бы он татарин», и направили двух представителей своих на его поиски. Одного из них звали Ималдашем, другого – Малтабаром. Эти посланники барабинцев нашли царя в Москве «в то время действительно Борис Федорович, татарин, был временно на царском престоле». Тогда те двое подали прошение и вступили в его подданство, за что царь обещал беречь их от набегов казахов, а барабинцы, в свою очередь, стали платить ему ясак (л. 25 об.) [41]. По словам некоторых, продолжает автор, барабинцы уговорили всех татар, обитавших до Амура, стать под-

данными русского царя. Татары направили к царю большое посольство, состоящее из 92 человек, в числе которых были и представители барабинцев (л.25, об.–26). Известные исторические документы и русские летописи не подтверждают этих данных, а сообщают, что барабинцы вступили в состав России раньше, чем пришел к власти Борис Годунов. В это время Кучум-хан был еще жив, свое ханское становище он устроил в Барабинских степях. Для дальнейшей борьбы с ним в 1594 году на реке Тара русские строят новую крепость, превратившуюся в дальнейшем в одноименный город. С наступлением весны 1595 года тарский воевода Андрей Елецкий начинает военные действия против волостей Барабинской степи, которые платили ясак Кучуму и Ногайскому правителю Алию. В том же году часть барабинских волостей была им приведена в русское подданство, но основная волость – Большая Бороба (произношение вместо тюркского *а<о* явление иранского субстрата. *Ф.Ю.*) осталась еще независимой. И только в 1596 г., после нового похода, Бараба и соседние с ней Чойская, Теренинская и Каргалинская волости были присоединены к Русскому государству и обложены ясаком в пользу царя. Г. Ф. Миллер отмечает: «Волость Бараба имела всегда преимущество перед всеми остальными волостями из-за знатности живущих там людей, а также из-за числа ее жителей» [42].

Таким образом, Барабинские волости были покорены русскими еще в период правления Федора Ивановича, хотя часть их и до этого платила ясак царю, а поэтому можно полагать, что в рукописи эти события излагаются в несколько сжатом виде, подвергая факты хронологической контаминации. Анализируя события, изложенные в рукописи, о добровольном вступлении барабинцев в русское подданство во времена правления царя Бориса Федоровича и об отправке в Москву указанных выше посланников, необходимо иметь в виду, что автор чрезмерно расширяет границы Барабы того времени, включая в ее состав земли эуштинских и чатских родов. Как известно по другим, более достоверным источникам [43], после укрепления русских в Таре и Барабинских степях их движение на восток не прекратилось. Для укрепления

нужно было построить новую крепость, которая впоследствии превратилась в г. Томск. Земля, где должна была стоять данная крепость, принадлежала татарскому князю из рода эушта Тояну. Этот князь в 1604 году, во время правления Бориса Годунова, поехал в Москву и подал челобитную о принятии его со всем родом и улусными людьми в русское подданство, в которой подчеркнул, что он является владельцем всех волостей татар на этих землях. Тоян тоже обещал помочь царю покорить чатских татар, киргизов (хакасов) и дать свою землю для постройки городка. Для себя же и для эуштинцев он выпросил освобождение от ясака [44]. Эти факты, зафиксированные в русских документах, вероятнее всего сохранились в памяти эуштинцев, живших восточнее барабинцев. Поэтому вполне допустимо, что исторические явления, относящиеся к эуштинцам, позднейшими авторами воспринимались как общебарабинские. Таким образом, подмена Федора Ивановича Борисом Годуновым не является результатом простой ошибки, а есть следствие чрезмерного расширения «барабинского сюжета» для XVI – начала XVII в. Далее в сочинении идет рассказ о том, что в Сибирь были проложены дороги, которые должны были обслуживать ямщики из местных народностей. Но, поскольку это причиняло «большую тягость», как отмечает автор, – «хуже казахских набегов», барабинцы, перебив приставленных к ним солдат, которые издевались над местными женщинами, откочевали в сторону калмыков. Головой барабинцев в это время был Мангкудай Чичен (л. 26–26 об.). О том, что местные народы Сибири не хотели нести ямскую службу и всячески отказывались от нее, есть много свидетельств. Примером может быть посланная царю в 1601 г. челобитная тюменских татар с просьбой об освобождении их от ямской гоньбы. Борис Годунов освобождает их от этой повинности, о чем свидетельствует его грамота [45]. Конкретно по барабинским волостям такие документы не сохранились или еще не выявлены, но приведенные выше автором рукописи данные вполне могут восполнить такие пробелы, так как ямской службой были недовольны и жители Барабы. Хотя автор «Барабинской истории» дает несколько фольклоризированный

вариант рассказа о выступлении барабинцев, суть его подтверждается и другими косвенными сведениями русских документов, рассказывающих о восстаниях 20–30-х гг. XVII в. Например, мы знаем о восстании барабинцев в 1628 г. под руководством князька Когутайки [46], когда барабинцы перебили 18 служилых людей во главе с боярским сыном Еремеем Пружининым, которые здесь находились на случай нападения калмыков. После этого Когутайка вместе со своими людьми перекочевал к калмыкам. Поэтому в 1628г. против Когутайки были снаряжены два похода русских во главе с Богданом Бойкачом. После первого похода к татарам отправляются посланники во главе с сыном боярским Д. Черкасовым и тобольским татарином Кизылбаем Копландеевым. Как говорится в русских документах, Когутайка «признал свою вину» и дал клятву на Коране более не «изменять» царю [47]. При этом, посланники обещали провести «крепкий сыск» о насилиях, учиненных над барабинцами со стороны воевод и служилых людей, а для этого, в свою очередь, Когутай должен был послать челобитчиков в Тобольск. Однако, как свидетельствуют документы [48], челобитчики не посылались, ибо, согласно мнению Г. Ф. Миллера: «...у Когутайки и его людей не было необходимости добровольно и без принуждения признать вновь зависимость от русских» [49]. Таким образом, рассказ «Барабинской истории» об убийстве русских служилых и перекочевке барабинцев к калмыкам, затем приглашение предводителя повстанцев Мангкудая Чичена в Москву к царю Годунову, который якобы об убитых служилых сказал: «Собакам собачья смерть» (л. 27), имеет вполне реальное основание. Не должно смущать несовпадение имен предводителей повстанцев по двум версиям рассказов. Вполне возможно, что в русских документах «инородческое» имя искажено. В «Барабинской истории», таким образом, довольно правильно названы причины восстания: непосильная ямская служба и злоупотребления со стороны представителей русской администрации. Правда, говоря о приглашении Мангкудая в Москву к самому царю Б. Годунову, умершему еще в 1605 г., автор сочинения повторяет фольклорные варианты исторических

событий и, факты преподносит в скомканном, несколько запутанном виде. В исследуемом документе сообщается о выплате ясака лисьими шкурами, упоминает о крестьянских податях, недоимках по Барабинской степи, отмененных великим князем Владимиром Александровичем. В ней дается краткие сведения об административном делении Барабы в XVIII–XIX и в начале XX в. В этой связи интересно отметить, что до создания инородческих управ в середине XIX века здесь было 7 аймаков (л. 27 об.–28). В самом конце (л. 28–29 об.) приводятся сведения о вероисповедании барабинцев, об их мечетях, известных муллах, о школах; вновь ссылаясь на слова уже названного Хабибуллы, автор пишет, что барабинцы были мусульманами уже по выходе из Средней Азии, но, оказавшись в изоляции от культурного мира, они постепенно «впали в невежество», хотя в общем оставались мусульманами. В заключительной части сообщается о том, что среди отдельных групп барабинцев до последних лет существовал обычай поклоняться куклам, идолам. На этом сообщении кончается первая часть этого весьма интересного источника по истории барабинских татар.

Известный краевед, знаток духовной культуры этнический представитель барабинских татар Абакиров М.Ш., современную этнодемографическую ситуацию барабинских татар характеризуют следующим образом: средняя численность населения барабинских татар с 1760 по 2007 держится в пределах, примерно 4000 тысяч человек, колебания в сторону увеличения происходят 1795, 1805 годах до 5060 тысяч человек. В 1959 году численность населения достигает своей максимальной отметки – 6113 тысяч человек. Необходимо учитывать факторы, влиявшие на демографическую ситуацию в разные периоды, например, факторы, влиявшие на демографическую ситуацию XVII – первой половины XVIII в.: многочисленные войны в Барабе, бои с калмыками (джунгарами), кучумовцами, казахами, русскими, восстания, грабежи, набеги кочевников с последующим уводом жителей Барабы в плен, эпидемические заболевания, ухудшение условий жизни.

По этому поводу уместно обратиться к исследованиям Н.А. Томилова, он пишет, что барабинские татары «волей или неволей были втянуты в борьбу, которая проходила между русскими и джунгарскими правителями». Почти весь XVII в. и часть XVIII в. барабинские татары были двоеданцами, они платили ясак России и алман – Джунгарии. Что касается восстаний, наиболее крупное из них упоминается восстание в 1628–1631 гг., когда местный князь Кугутейко (Когутай) откочевал с частью барабинских татар и вернулся в свои кочевья в 1635 г. Иногда барабинские князья опирались на поддержку калмыцких тайшей, чтобы сохранить независимость от русских властей. До конца XIX века в татарских деревнях Барабы преобладали сибирские татары, массовый приток татар из-за Урала в Барабинскую степь приходится на первую четверть XX в. Причины социально-экономического плана, такие как: голод в Поволжье в начале 1920-х гг., столыпинская аграрная реформа, привели к изменению соотношения коренных барабинских и поволжско-приуральских татар.

Основные факторы, которые влияют сегодня на сохранение этнического языка: это брачные отношения, миграционные процессы, ситуация с обучением родному языку и степень пользования им как средством общения. Каждый из них затрагивает барабинцев, хотя и не в одинаковой мере. Значительное влияние на численность барабинских татар оказали браки с поволжско-уральскими татарами, которые большей частью ассимилировались и говорят на барабинском диалекте, в дальнейшем идентифицируя себя как барабинские татары. Это подтверждает анализ генеалогий, которые были записаны историко-этнографической экспедицией Омского университета. Следует отметить, среди барабинских татар присутствует барабинско-татарский и литературный татарский билингвизм, представители поволжских татар могут с лёгкостью переключаться на свой язык при общении с родственниками.

По генеалогиям изучался этнический состав 27 населённых пунктов Барабинской степи. Опросом было охвачено в среднем 56,4 % всего взрослого населения барабинско-татарских аулов.

В результате опроса выявлено, из всех назвавшихся барабинскими татарами только 52,2 % оказались выходцами из этнически не смешанной семьи. Семейные родословные барабинских татар показали, основная часть смешанных браков разных поколений, падает на браки с поволжско-уральскими татарами и их потомками – 86,8 % всех учтённых межэтнических связей этой группы. Из всей группы этнически смешанного населения 74,4% назвались именно барабинскими татарами. Общая тенденция, отмечаемая относительно всех аулов, проявилась в том, что большинство выходцев из смешанных семей коренных барабинских татар и поволжско-уральские татары определили себя именно как барабинскими татарами. Часть не смешанных в этническом плане барабинских татар составило 18,3 % общего числа опрошенных жителей аулов. Таков характер смешения барабинско-татарского населения, что может говорит и о степени смешения языков.

Браки у барабинских татар заключаются внутри района проживания и в пределах их взаимосвязей, например: Чановский, Куйбышевский и Барабинский; Кыштовский и Венгеровский район.

В настоящее время наблюдается тенденция роста смешанных браков, между барабинскими татарами и русскими, объясняется это миграционными процессами, активизацией и многообразием форм межэтнического взаимодействия, ослаблением сдерживающих факторов, таких как, например, языковой барьер, религиозный фактор. Ислам устанавливает следующие нормы, женщины могут заключать только внутриконфессиональные брачные отношения, мужчина может заключать брак с представителями христианской и иудейской конфессий при условии, если такой брак не будет угрожать сохранению в его семье религиозных культурных традиций. Ориентация на национальность среди татар являлась менее значимой в сравнении с религиозным фактором и носит часто индивидуальный характер. Межнациональные браки в Новосибирской области в 1994 году составляли 10-12 %, среди браков в городских поселениях этнически смешанными были примерно 10%, а в сельской местности – 12%. Языковой барьер актуален сегодня больше для представителей старшего поколе-

ния, тоже уже ослаблен и с постепенной утратой родного языка расширяется сфера применения в быту русского языка, особенно в городской местности. Для молодёжи и среднего поколения языковой барьер при общении с русскими уже не существует.

Исследование языка барабинских татар, начинается с XVIII в., где отмечается, что язык их – тюркский, в разное время определявшийся по-разному: «татарский на Барабе» (XVIII в. – П.С. Паллас, Г.Ф. Миллер, И.Г. Георги), «барабинский диалект», барабинское наречие» (XIX в. – В.В. Радлов), один из «западно-сибирских тюркских диалектов» (XX в. – В.А. Богородицкий), барабинский диалект (говор, наречие) татарского языка» (XX в. – казанские диалектологи).

В 1787–1789 гг. путешественник и ученый П.С. Паллас издал в двух томах «Сравнительные словари всех языков и наречий, собранные десницею высочайшей особы» (СПб.). Словарь барабинских татар следует здесь под № 99 и значится как «татарский на Барабе».

В 1872 г. В.В. Радловым в т.IV «Образцов народной литературы тюркских племен…» были опубликованы 82 страницы фольклорного текста, записанного им ранее у барабинских татар, тогда же им был отдельно издан и немецкий перевод текстов.

Работы В.В. Радлова до сих пор они остаются первыми, а потому и важнейшими научными записями на языке барабинских татар, позволяющими наиболее полно и с большей точностью определить лексику, особенности грамматического строя этого языка.

На основании материалов В.В. Радлова Н.Ф. Катановым были отмечены фонетические и грамматические особенности «наречия» барабинцев в соответствующих разделах его сводных таблиц по всем тюркским языкам.

Материалы, собранные В.В. Радловым, были использованы им же в других работах: «Phonetik der nordlicaen Türkeprachen» (Leipzig, 1882–1683) и в «Опыте словаря тюркских наречий» (тт. 1–1V. СПб., I888–I9II. Записи В.В. Радлова в целом точны. В.А. Богородицкий в своих работах делает некоторые частные указания по фонетике «западно-сибирских тюркских диалектов»

на основании материалов В.В.Радлова. Эти указания имеют большой интерес для изучающих языки татар Западной Сибири.

В 1888 г. А.В. Старчевский издал «Проводник и переводчик по окраинам России», содержащий небольшой словарик, «разговорник» и краткий грамматический очерк по «общему, повсюдневному (по определению автора) татарскому сибирскому» языку. В 1893 г. вышло второе, улучшенное и дополненное приблизительно вдвое словарным материалом издание работы А.В. Старчевского.

В 1950 г. Л.В. Дмитриевой сделаны записи барабинского фольклора и языковых материалов в Барабинском и Куйбышевском районах Новосибирской области. Часть этих текстов с небольшими замечаниями по языку, увидела свет в статьях в 1958 и 1967 гг. К 1961г. ее была подготовлена работа «Язык барабинских татар (Барабинский район Новосибирской области)», содержащая все записанные в этом районе в 1950 г. тексты с переводами, словарем к ним и кратким грамматическим очерком. Данные исследования были опубликованы в ее многочисленных статьях в разных тюркологических сборниках, а также в ее монографии «Язык барабинских татар (материалы и исследования). – Ленинград: Наука, 1981. В нее вошли кроме фольклорных текстов грамматический обзор и наиболее употребляющие слова барабинского языка.

В 1969 г. Д.Г.Тумашевой была подготовлена докторская диссертация «Диалекты сибирских татар в отношении к татарскому и другим тюркским языкам». В этой актуальной работе должное внимание уделяется и языку барабинских татар на основании материалов 1961 г.: дается краткий обзор этого языка (диалекта), барабинская лексика представлена в помещенном здесь словаре по всем сибирско-татарским диалектам; в приложении приводятся образцы барабинских текстов (наряду с текстами на других диалектах). Позже ею был издан «Словарь диалектов сибирских татар» (1992), в котором отражено лексическое богатство диалекта барабинских татар.

Д.Г. Тумашева, считает, что барабинские татары являются цельной группой в составе сибирских татар, а их язык – самым

компактным и однородным диалектом, не имеющим деления на говоры.[28]

На основании многолетнего изучения диалектов сибирских татар она приходит к заключению о том, что этот диалект соединяет в себе восточно-тюркские элементы с особенностями кыпчакской группы тюркских языков и поволжско-татарскими чертами, возможно что кыпчакский компонент присутствовал среди племен, на основе которых сложилась этническая группа барабинцев. Позже (XVII в.) диалект воспринял кыпчакские элементы через казахский язык. Самыми поздними по времени проникновения (XVIII-XIX вв.) являются поволжско-татарские элементы.

По данным Д. Г. Тумашевой, собранным в местах компактного проживания барабинских татар, вокализм диалекта является смешанным, весьма сходным по составу с вокализмом казахского языка, сочетающим первичные корневые о, ӧ с новыми редуцированными гласными татарского типа *о, ӧ, і*. Особенностью диалекта является также сохранение корневого *ә* на месте древнетюркского *ӓ*. Консонантизм диалекта характеризуется слабой противопоставленностью глухих и звонких шумных согласных и сходен в этом отношении с консонантизмом тоболо-иртышского диалекта. Закономерность озвончения согласных носит общий с кыпчакскими языками характер, т.е. между гласными *п > б, к > г, къ > гъ*. Закономерность озвончения алтайского типа *ш > ж, с > з* относится к остаточным явлениям.[29]

К грамматическим признакам, общим с кыпчакскими языками и в частности с казахским языком и тоболо-иртышским диалектом, относятся причастная форма на –мак и образованная на ее основе форма будущего времени алмакмын, отрицательная форма перфекта *алгам йок*, причастие на *–атыган, –атан,* желательный оборот *алгым килеті,* прошедшее субъективное на *–п,* употребление частицы *кой, гой* и др.

---

[28] Тумашева Д.Г. Отношение барабинского наречия к тюркским языкам и татарским диалектам Сибири // Происхождение аборигенов Сибири и их языков. – Томск, 1969. – С. 46–49.

[29] Тумашева Д.Г. Указ. работа, С. 46.

К восточно-тюркским признакам грамматического строя диалекта относятся глагольные имена на *–гы* и их производные на *– гысыс, -гылык,* форма намерения на *–галты,* очень сходная с чулмыкско-тюркской на *–галдыр*, будущее ожидаемое на *– галак,* общее с тувинским, шорским и т.д. языками, спряжение глагола в перфекте с усеченными аффиксами лица и др.

Смешение элементов различных грамматических систем проявилось в одновременном существовании разных форм, выражающих одинаковое грамматическое значение, образовании на их основе разного рода контаминаций и т. д. Так, например, в диалекте имеются две основы настоящего времени: *ала,* общая с татарской, и *алаты,* общая с алтайской *алады*; личный аффикс *– сыс*, общий с татарским *– сыз*, а также *– сынгыс, –сынгар,* сходный с казахскими; формы инфинитива с аффиксами *–галы,* распространенным в тоболо-иртышском диалекте, *–рга,* характерным для татарского, хакасского языков и тевризского говора, *–уга,* имеющимся во многих кыпчакских языках и Тарском говоре и т. д.

Д. Г. Тумашева приходит к заключению, что барабинский диалект имеет общность с другими сибирско-татарскими диалектами – тоболо-иртышским на западе и томским на востоке. Зафиксированные в нем фонетические явления и грамматические формы являются как бы исходными для развившихся из них тоболо-иртышских форм. Среди говоров тоболо-иртышского диалекта более всего близки к барабинскому диалекту тевризский, тарский говоры и восточно-тобольский подговор, которые также характеризуются смешанностью кыпчакской основы с восточно-тюркскими элементами. Далее она отмечает, что барабинский диалект занимает в системе сибирско-татарских диалектов промежуточное положение между тоболо-иртышским и томским диалектами, тяготея в большей степени к первому, имеющему ярко выраженные кыпчакские черты. Вместе с тем он сохраняет ряд древнетюркских элементов и имеет общность с восточно-тюркскими языками: алтайским, хакасским, шорским, чулымско-тюркскими, тувинским.[30]

[30] Тумашева Д.Г. Указ. работа, С. 46-49.

ОБСКИЕ ЧАТЫ

Олег Хисамов

В Колыванском районе Новосибирской области есть две деревни, где проживают представители обских чатов: Юрт-Оры и Юрт-Акбалык. Экспедиция Института работала в этих населенных пунктах в 2017 году. В 2015 году мы посетили и томских чатов.

Чаты – этнографическая группа сибирских татар, входящая, в свою очередь, в состав томских татар.

Томские татары как этническая группа состоят из нескольких тюркоязычных групп: калмаков, эуштинцев и чатов.

Наибольшая группа томских татар проживает в Томском районе Томской области и в городе Томске. Несколько деревень, с томскими татарами, есть в Колыванском районе Новосибирской области (обские чаты), в Юргинском и Яшкинском районах Кемеровской области (калмаки).

В конце XIX – начале XX в. основными местами проживания томских татар считались Телеутская, Чатская, Эуштинская и некоторые соседние волости Томского округа. Изначально в этих местах проживали эуштинцы, чулымские тюрки, карагасы и другие мелкие группы тюрков. Чаты и калмаки пришли сюда позже.

Численность всех коренных тюрков Томского Приобья в 1897 г. было около 3,8 тыс. человек [Патканов С.К. Статистические данные, показывающие племенной состав Сибири, язык и роды инородцев. Т. 2. Тобольская, Томская и Енисейская губернии. СПб., 1911. – С. 148–161].

С.В. Бахрушин пишет, что томские татары в XVI столетии не входили в состав Сибирского ханства, они были независимы от правителей Сибирского ханства, но платили дань енисейским киргизам [Бахрушин С.В. Енисейский киргизы в XVII в. // Бахрушин С.В. Научные труды. М., 1955. Т. 3. Ч. 2. С. 80].

Для самоназвания томские татары употребляют слова «йәүштәләр», «цаттыр», «чатлар», «калмактар». В качестве общего этнонима употребляют этнонимы «себерәкләр», «Себер татарлары». Селькупы называют их «тын» [Храмова В.В. Западносибирские татары // Народы Сибири. Из серии «Народы мира». М.; Л., 1956. С.473], чулымские тюрки – «цат» [Томилов Н.А. Этнография тюркоязычного населения Томского Приобья. Томск, 1980. С. 4]. Жители деревни Юрт-Оры Мало-Карачаевской волости называли себя умар татарлар. Словом умар томские татары называют реку Обь. Татарское название деревни Юрт-Оры тоже Умар айыл.

Язык томских татар входит в кыпчакско-булгарскую подгруппу кыпчакской группы тюркских языков. Он делится на калмакский и эуштинско-чатский говоры диалекта сибирских татар. А.П. Дульзон с лингвистическо-этнографической точки зрения разделял томских татар на 4 группы: 1) эуштинцы; 2) чаты; 3) обские татары; 4) калмаки. К сожалению, обские татары (кроме чатов) к началу XX столетия утратили свой язык, и сегодня мы можем говорить только о трех оставшихся группах [Тумашева Д.Г. Язык сибирских татар. Казань, 1968. С. 126]. Д.Г. Тумашева выделяет два говора томского диалекта: эуштинско-чатский и калмакский. Она считает, что эуштинский и чатский говоры наиболее близки друг к другу, а калмакский – стоит несколько обособленно, тяготея в определенной степени к алтайскому языку. Известно, что последний наиболее ярко сохранил свои исконные особенности [Тумашева Д.Г. Язык сибирских татар. Казань, 1968. С. 127]. Близость эуштинского и чатского говоров отмечал и М.А. Абдрахманов [Тумашева Д.Г. Язык сибирских татар. Казань, 1968. С. 127]. Эуштинский и чатские говоры очень близки тоболо-иртышскому и барабинскому диалектам [Тумашева Д.Г. Язык сибирских татар. Казань, 1968.С. 127].

Чаты перекочевали в нынешние места проживания в Томской области, во времена колонизации Сибири русскими [Томилов Н.А. Этнография тюркоязычного населения Томского Приобья. Томск, 1980. С. 3]. В конце XVI в. они переселились сначала в Приобье. В Томской области они появились уже во второй половине XVII в. Часть из них так и осталась в Приобье [Дульзон А.П. Диалекты татар-аборигенов Томи // Ученые записки ТГПИ. Т. 15. Томск, 1956. С. 302]. Их и называют обскими чатами. И именно о них мы и будем вести речь в данной статье.

До прихода русских в Западную Сибирь чаты жили на западе Барабинской степи в бассейне верхней Оби. Известно, что у них были городки Чатск и Мурзинск. Чатский городок находился на берегу Оби, около современной деревни Юрт-Оры. Об этих городках упоминает и П.Г. Иванов: «У них были городки «Чатский» и «Мурзинский», которые находились по реке Оби» [Иванов П.Г. Томские татары (материалы по обследованию Томских Карагасов летом 1927 г.). Отдельный оттиск из «Трудов Общества Изучения Томского края». Вып.1. Томск, 1927. С. 97].

«До прихода русских на территорию Новосибирского Приобья, в левобережной пойме Оби существовали *чатские городки – Чатский (возле современной деревни Юрт-Ора*); *Мурзинский*, расположенный севернее *Чатского. Здесь жили предводители чатов: в Мурзинском городке Кызлан и Бурлак, в Чатском – Тарлава. Городки были укреплены, и в случае угрозы, в них укрывалось население окрестных улусов»* [Л.Н.Чернобай. Малые реки левобережья Оби. – Новосибирск, 2011, 54 стр.].

Название городка Чатск и название своей группы чаты получили именно в то время, когда жили в верховьях Оби. Это слово означает на татарском языке место, где сливаются две реки («ике елга чаты» – чат двух рек, по-другому устье). Именно в таком месте находилась их главная ставка, их улус [Миллер Г.Ф. Указ. соч. С. 315].

Миллер Г.Ф. считает, что в XVI в. чаты были подданными Кучум-хана, после его разгрома проживали рядом с барабинскими татарами [Миллер Г.Ф. История Сибири. Т. 1. М.; Л., 1937. С. 314]. Другие ученые считают, что они были не столько

подданными, сколько союзниками [Бахрушин С.В. Сибирские служилые татары в XVII в. С. 157–158]. Управляли ими мурзы и князьцы. После разгрома Кучума чаты добровольно приняли русское подданство и начали платить ясак в город Тару. После строительства г. Томска перешли под руководство томских воевод. В 1630 г. часть чатов отделилась от основной группы и ушла под Томск. Они поселились в районе Черной речки. Но другая часть чатов по-прежнему осталась в Приобье. Это определило их разделение на томских и обских чатов. Обских по-другому называют еще орскими. В 1620 г. среди чатов произошел раскол на русскую и телеутскую стороны. Северные чаты во главе с Кызланом и Бурлаком были сторонниками сближения с русскими. Южные чаты во главе с мурзой Тарлава были сторонниками сближения с независимыми телеутскими улусами. Отношения настолько обострились, что в 1630 г. телеуты и чаты Тарлавы разорили Мурзин городок и чатов Бурлака (Уманский А.А. Телеуты и сибирские татары в XVII веке. С. 122). В 1629 г. мурза Тарлав на реке Чингизке построил Чингизский городок. 1631 г. русские взяли этот городок, а жителей перебили.

Будучи служилыми людьми, чаты принимали участие во многих походах против киргизов, калмыков и сопровождали посольства.

Н.А. Томилов высказывает мнение, что в составе чатов оказались и барабинские татары. Об этом говорит близкое сходство речи чатов с барабинским диалектом и историческое соседство этих народов в Барабинской степи [Томилов Н.А. Тюркоязычное население Западно-Сибирской равнины в конце XVI – первой четверти XIX в. Томск, 1981. С. 206]. Мы тоже считаем, что, возможно, какая-то группа барабинцев оказалась в составе чатских татар. Названия некоторых чатских деревень (Чернаяр, Ом Аул (Барабинка), Калтай) имеются и у барабинских татар. Видимо, барабинцы появились на Чулыме вместе с тоболо-иртышскими татарами, которые сбежали сюда от русских казачьих отрядов [Томилов Н.А. Тюркоязычное население западно-сибирской равнины в конце XVI – первой четверти XIX в. Томск, 1981. С. 168]. Некоторые юрты по реке Ине, там, где жили чулымские татары,

тоже назывались барабинами. Это название происходит, скорее всего, от самоназвания барабинцев – «бараба» [Малиновский В.Г., Томилов Н.А. Томские татары и чулымские тюрки в первой четверти XVIII века: хозяйство и культура. Т. 3. Новосибирск, 1999. С. 493]. В составе чатов также есть тоболо-иртышские татары, телеуты, эуштинцы, бухарцы и казанские татары. Каждый из них понемногу оставил свой генетический след в этом народе.

В XVII в. чаты состояли из племен. Племена делились на улусы. Во главе стояли мурзы. В первой половине XVII в. чатами руководили мурзы Тарлав и Касай.

Русская администрация использовала чатов для службы и охраны степной границы, а также давала им дипломатические поручения. Но эти обязанности чатские мурзы выполняли без получения жалованья, и это было для них достаточно обременительно.

Томские чаты проживали в Чатской волости. Их юрты находились частью выше г. Томска по р. Томи и ее притоку р. Черной. Это Тохтамышевские юрты (Кызылкаш айыл), Юрты Казанские (Казанка, Казан авыл), Черноречинские юрты (деревня Черная Речка, Абытай айыл, Алда (Ауда) айыл, юрты Бурлаковы), юрты Барабинские (Умаwыл, Ум айыл, село Барабинка), Калтайские юрты (деревня Калтай), Кафтанчиковская деревня (Кафтанчиково).

Обские чаты находились по реке Оби (юрты Орские), ее притоку реки Уени (юрты Акбалыкские, юрты Орские, Красный Яр, Черномысс) и на обской протоке Тагане (юрты Таганские). Таким образом, в зависимости от места проживания чаты и делятся на томских и обских.

Одно из чатских городищ, называемое русскими первопоселенцами «Чертово городище», было расположено на территории современного г. Новосибирска, в Октябрьском районе.

«Чертово городище» являлось крупной крепостью чатских татар. В настоящее время этот археологический объект полностью утрачен.

В 1939 г. ученики Бердской средней школы обнаружили в Искитимском районе на берегу р. Бердь Бердское городище, идентифицированное как поселение чатских татар XV–XVII вв. В кол-

лекции Новосибирского краеведческого музея хранятся 275 предметов, найденных на этом городище, в том числе керамика, кости животных со следами обработки, костяные заготовки для наконечников стрел, каменные точила. В 1953 г. Бердское городище обследовал советский археолог М. Грязнов. В настоящее время оно затоплено водами Новосибирского водохранилища.

Село Ояш Болотнинского района Новосибирской области было, по местной легенде, основано чатскими татарами в XV в.

На территории Тогучинского района Новосибирской области чатские татары основали поселение на левом берегу р. Иня в границах современного г. Тогучина. Село Чингис Ордынского района Новосибирской области было основано в 1629 г. чатским мурзой Тарлавой.

Сибирские татары называли свои села аулами (в прошлом – юртами), а города – тора, кала. Среди томских татар до революции сохранились термины улус и аймак. Многие названия сибирскотатарских селений связаны с местоположением (названия рек, озер), а также с именем основателя. Раньше почти все села сибирских татар располагались на берегу водоема. С сооружением дорог появились притрактовые селения.

Тюркские поселения Томской губернии назывались юртами: юрты Ак Балык, юрты Константиновские, Казанские, Юрт-Ора и др. Словом «юрта» («йорт») раньше называли жилье кочевника круглой формы, покрытое войлоком. В татарском языке «йорт»– «дом, изба, жилище. Кроме того, слово «юрта» употребляется в диалектах сибирских татар в значении «деревня, место проживания».

Некоторые чаты приобья приняли христианство. А именно, жители деревень Красный Яр и Черномысс. И постепенно эти татары слились с русскими, ассимилировались. Сегодня в этих населенных пунктах татар не осталось. Деревня Черномысс, вообще, прекратила свое существование.

Широко была распространена среди томских татар вера в духов-идолов. Н.А. Томилов приводит сведения о деревянных идолах деревень Юрт-Оры и Юрт-Акбалык. Идолов выделывали из березы и ставили в лесу. Небольшие идолы располагались в ду-

плах деревьев. Лесные идолы были общедеревенскими [Томилов Н.А. Очерки этнографии тюркского населения Томского Приобья. Томск, 1983. С. 175]. Кроме этого, в каждом доме находилось по несколько кукол для различных целей. Они в основном делались из ткани, но были и из глины, соломы, кожи. Во время нашей экспедиции в 2015 г. в деревне Барабинка мы увидели тряпичные куклы. Кукол поили, кормили, дарили им подарки, ухаживали за ними, добиваясь их расположения. Но если кукла не выполняла просьбу, могли и наказать, вплоть до уничтожения. Куклы считались живыми существами. Несмотря на запрет ислама, куклы сохранялись до конца XX в. Но никто из жителей не признался бы, что у него есть кукла. Их прятали в погребах и тихонько на них молились. И сегодня жители деревень, когда их спрашиваешь о куклах, делают вид, что не понимают, о чем идет речь.

Во время экспедиции 2017 года мы зафиксировали на территории деревни Юрт-Оры 44 различных топонимов. Из них 29 это гидронимы, 15 – оронимы. На территории деревни Юрт-Акбалык зафиксировано 29 гидронимов и 17 оронимов. Всего 90 топонимов. Названия крупных рек деревень Акбалык и Юрт-Оры, в основном, общие. Это такие гидронимы как Обь, Уень и др.

Акбалык айыл, Юрт-Акбалык село, Курбес аул, Күрбәс ауыл, Акбалыкские юрты (при речке Уени). В 2015 году Новосибирская область, Колыванский район, Новотроицкое сельское поселение. Население – по переписи 2010 года 269 человек, по данным облстата 262 чел. (2014 г.). Координаты: 55°39'23"N 83°33'46"E. ФАП, два магазина, библиотека, клуб, школа. 6 улиц. 2 кладбище. Старое кладбище располагалась на берегу Оби. Его называют кладбищем святых («изгеләр зираты»).

Ориентировочно деревне 400 лет. В деревни проживают представители обских чатов. Наблюдается сильное смешение с казанскими татарами.

В 1897 г. – Томская губерния, Томский округ, Чатская инородная управа. Число хозяйств – 37+2. Население: мужчины – 83, женщины – 101. Коренные тюрки: мужчины – 39, женщины – 44. Татары: мужчины – 44, женщины – 57 (Патканов, с. 159).

Название деревни образовано от слова *акбалык* ‘белая рыба’. Так чаты называют нельму. На речушку возле деревни (Уень) на нерест заходила нельма. Раньше нельму называли словом курбес. Значение тоже самое. Это название деревни сегодня уже мало кто помнит.

Местный ученый историк Л.П.Чернобай так пишет о названии деревни:

«Село Юрт-Акбалык находится в 84 км. к северу от Колывани на окраине реликтового бора, – дип яза алар. – Юрт-Акбалык в переводе с тюркского означает: «юрта» – владение, позже – жилище; «ак» – белый, «балык» – рыба, т.е. жилище белой рыбы. Вторая версия происхождения названия села: Юрты Балыкские принадлежности поселения князю Балыку. Есть еще одно малоизвестное название этого поселения «Курбес» (в переводе с тюркского – видимые). Так называли жителей села их соседи из д.Батурино Томской области». [Л.П. Чернобай. Малые реки левобережья Оби. – Новосибирск, 2011, 25 стр.].

Вокруг деревни найдены 56 курганов различного периода.

Распространенные в деревни фамилии: Мавлютовы (казанские татары), Бикинеевы (чаты), Сатышевы (чаты), Амировы (казанские татары), Зайнуллины (чаты), Валитовы (чаты), Абдерашитовы (казанские татары, чаты), Багаветдиновы (казанские татары), Хабибуллины (казанские татары), Имангуловы (казанские татары), Мугамадиевы (из Батурино), Хасановы (из Батурино), Муратовы (чаты), Абзалимовы (мишары), Тимеркаевы (казанские татары), Мухаметзяновы (чаты), Уразбаевы (казанские татары), Камалетдиновы (казанские татары), Камаевы (мишары), Салахутдиновы (мишары), Алмакеевы (мишары), Гафаровы (мишары), Тамаевы (мишары).

Микротопонимия деревни Акбалык

Гидронимы

Гидронимы деревни Акбалык, в основном, общие с гидронимами деревни Юрт-Оры. Здесь так же протекают реки Обь, Уень и др.

Абыстай йырғанағы. Топоним образован от татарского слова *абыстай* ‘супруга служителя культа, обычно муллы, занимавшаяся тж. обучением детей началам молитвы и чтения’ [ТР, т.1., 2007, 22 стр.]; ‘жена муллы; учёная женщина, старшая сестра’ [Тэтимол, т.1, 2015, 71 стр.] + *йырғанақ* ‘ ручей, проток, промоина, рытвина, овражек, балка’ [ТР, т.1., 2007, 374 стр.].

Аққош күле. Озеро. Гидроним образован от татарского слова *аққош* ‘лебедь; белый лебедь; ~ *күле* лебяжье озеро’ [ТР, т.1., 2007, 65 стр.].

Әҗәм күл. Озеро. Русское название озера – Хомутина. В «Этимологическом словаре татарского языка» [Тэтимол, т.1, 2015, 124 стр.] приведено несколько значений слова *әҗәм, әзәм*. В первом значении слово означает ‘азям, вид кафтана; чапан’, во втором значении слово означает человека маленького роста, карлика [там же]. Есть у слова и значение ‘чужой’ [там же]. В словаре указывается что это слово диалектное и используется в разных диалектах татарского языка [там же]. Мы считаем, что гидроним образован от антропонима. Видимо слово *әҗәм* был прозвищем человека, имевшего какое-то отношение к озеру.

Буылды күле. Озеро. От татарского *буу* ‘прудить, запружать/запрудить, перепруживать/перепрудить || запруживание; инешне буу запрудить речку’. [ТР, т.1, 2007, 262 стр.].

Вәли күле. Гидроним образован от антропонима *Вәли*. Антропоним *Вәли* арабского происхождения и означает ‘близкий, святой, угодный’ [Галиуллина Г.Р. Татарские личные имена в XX веке. Казань, 2000, 77 стр.] а так же является одним из 99 эпитетов Всевышнего.

Ғобәй күле. Гидроним образован от антропонима *Ғобәй*. Это сокращенный вариант татарского имени арабского происхождения *Ғобәйдулла* ‘младший, маленкий раб Аллаха’ [Саттаров Г.Ф., Татар исемнәре сүзлеге. Казань, 1981, 67 стр.].

Ечᵀек күле. Озеро. (Кече күл). Русское название озера – Мартилька. Мы склоняемся к мнению, что гидроним *ечек* – фонетический вариант слова *ечке* ‘внутренний, внутрь’. В «Этимологическом словаре татарского языка» у слова *ечек* приведен смысл ‘мех; меховая подкладка’ [Тэтимол, т.2, 2015, 515 стр.]. В др.

тюрк *ičük* ‘шкура мелкого животного, эч < ич’ [там же, 515 стр.]. Здесь мы наблюдаем не прямую аналогию слова еч со шкурой мелкого животного, который возможно использовался как подкладка, внутренняя часть одеяния.

Йалбаꞯ күл. Озеро. От слова сибирскотатарского диалекта *йалбаꞯ* – ‘плоский, широкий’ [Тумашева Д.Г. Словарь диалектов сибирских татар. Казань, 1992, 66 стр.]. Назван по форме озера. Русское название озеро – Большая Лебяжья.

Йар күле. Озеро. Гидроним образован от тюрко-татарского слова *йар* ‘берег, яр’[ТР, т.2., 2007, 716 стр.].

ꞯамаꞯ күл. Озеро. От слова сибирскотатарского диалекта *ꞯамаꞯ* ‘крыса’ [БДСТЯ, Казань, 2009, 385 стр.]. Видимо, в озере водится водяная крыса.

ꞯутꞯар күле. Озеро. Семантика названия не известна.

ꞯылтыма күл. Озеро. Русское название озеро – Малая Лебяжья. Топоним, возможно, возник из сибирскотатарского слова *ꞯылтамаꞯ* ‘разборчивый’ [Тумашева Д.Г. Словарь диалектов сибирских татар. Казань, 1992, 139 стр.]. В диалектах татарского языка встречается и слово *ꞯылтым* в значении ‘высокомерный, горделивый’ [БДСТЯ, Казань, 2009, 440 стр.]. Как видим, семантика обоих слов синонимична. Мы склоняемся к выводу, что гидроним обозначает избранный. Видимо озеро чем-то выделялось среди других. Возможно тем, что там водились лебеди. На что указывает и русское название озера.

Майғанаꞯ күле. Озеро. Топоним образован от чатского слова *майған* ‘утка’ [Тумашева Д.Г. Словарь диалектов сибирских татар. Казань, 1992, 147 стр.].

Минзәлә күле. Озеро. Русское название озеро – Мензелинское. Есть два озеро со словом *минзәлә* – Малый Мензелинск, Большой Мензелинск. В Татарстане название реки и города на ней. Слово *мәнзил, мәнзилә* – арабского происхождения и означает ‘место остановки каравана, почта, расстояние между двумя остановками’, а также имел смысл ‘времени года’ [Тэтимол, т.2, 2015, 30 стр.].

Пәсәх речкасы. Речка. Гидроним образован от антропонима *Пәсәх*. Это диалектный вариант антропонима *Фәсхетдин*, кото-

рый в переводе с арабского языка означает ‘проповедник’ [Галиуллина Г.Р. Татарские личные имена в XX веке. Казань, 2000, 90 стр.]. См. также Пәсәх күле. Местные жители почему-то именно эту речку и по-татарски называют речкой. И не используют для его обозначения иной термин.

Пәсәх күле. Озеро. Гидроним образован от антропонима *Пәсәх*. Это диалектный вариант антропонима *Фәсхетдин,* который в переводе с арабского языка означает ‘проповедник’ [Галиуллина Г.Р. Татарские личные имена в XX веке. Казань, 2000, 90 стр.]. См. также Пәсәх речкасы.

Сас күл. Озеро. От слова *сас, саз* ‘болото’ [Тэтимол, т.2, 2015, 129 стр.]. Озеро находится в середине болота. Непроходимое место.

Тастарлы күле. Озеро. Название от слова *таз* ‘шелудивый; лысый; парша’ [Татар теленең аңлатмалы сүзлеге, 2005, 507 стр.]. Озеро находится в пустынной, лишенной растительности местности.

Түгәрәк күл. Гидроним образован от татарского слова *түгәрәк* ‘круглый, округлый; ~к күл круглое озеро’ [ТР, т.2, 2007, 445 стр.]. Свое название озеро получило по своей геометрической форме.

Уа елгасы. Речка. Приток Уена.

Уйық күл. Озеро. От татарского слова *уелган* ‘долбить, выдалбливать/выдолбить что чем’ [ТР, т.2, 2007, 466 стр.]. В данном случае ‘выдолбленное озеро’. Возможно, озеро искусственного происхождения.

Усқай күл. Озеро. Семантика топонима не ясна.

Чиетен елгасы. Река. Семантика названия не ясна.

Чᵀуртанлы күл. Озеро. Образован от слова *чуртан* ‘щука’ [Тэтимол, т.2, 2015, 458 стр.]. В озере водятся щуки. Русские называют озеро Светлым.

Оронимы

Для обозначения места (луга), предназначенный для косьбы травы, жители села Акбалык используют термин *төп*. С этим термином образованы множество оронимов. В основном они на-

ходятся около рек. Это закуток в пастбище в долине реки. Пастбище, который находится в долине реки обозначается термином *бөк*.

Алтын күбе. Местность. От слова алтын ‘золото‘ [ТР, т.1, 2007, 87 стр.] + оронимический термин *күб*. В данном случае ороним образован от антропонима Алтын бабай. Это прозвище владельца местности. Он был богатым человеком.

Йакуп төбе. Сенокосное угодье. Ороним образован от антропонима *Якуп/Якуб*. От татарского имени древнееврейско-арабского происхождения *Якуп/Якуб* ‘последователь, не отстающий’ [Саттаров Г.Ф. Татар исемнәре сүзлеге. Казань, 1981, 228 стр.] это так же имя одного из Пророков. По имени владельца.

Қамыш төбе. Сенокосное угодье. Ороним образован от общетюркского слова *қамыш* ‘камыш, тростник’ [ТР, т.1, 2007, 524 стр.].

Кече Йыш. Для обозначения тайги жители деревни Акбалык используют термин *йыш. Кече Йыш* дословно означает ‘малая тайга’.

Мәзен төбе. Сенокосное угодье. Ороним образован от титула или должности *мәзен/мәзин* ‘муэдзин (служитель мечети, который громко призывает к совершению намаза)’ [Тэтимол, т.2, 2015, 27 стр.].

Мәүлетов йаланы. Ороним образован от антропонима *Мәүлетов*. В свою очередь фамилия восходит к арабскому имени *Мәүлет/Мәүлид* ‘1. родная земля; 2. день рождения; день рождения пророка Мухаммада, праздник у мусульман’ [Саттаров Г.Ф., Татар исемнәре сүзлеге. Казань, 1981, 137 стр.]. По имени владельца.

Оло Йыш. Для обозначения тайги жители деревни Акбалык используют термин *йыш. Олы Йыш* дословно означает ‘большая тайга’.

Рахматулла төбе. Сенокосное угодье. Ороним образован от татарского антропонима арабского происхождения *Рәхмәтулла* ‘ милосердный Аллах’ [Саттаров Г.Ф., Татар исемнәре сүзлеге. Казань, 1981, 157 стр.]. По имени владельца.

Сәлах төбе. Сенокосное угодье. Ороним образован от антропонима *Сәлах*. Это сокращенный вариант татарского имени араб-

ского происхождения *Сәлахетдин* ‘благодарный, доброжелательный, благодетельный человек религии; воин религии’ [Саттаров Г.Ф., Татар исемнәре сүзлеге. Казань, 1981, 166 стр.]. По имени владельца.

Түтер төбе. Сенокосное угодье. Семантика оронима не ясна.

Түш буйы. Местность. От слова *түш* ‘грудь, поверхность груди’ [ТР, т.2, 2007, 450 стр.] + орономический термин *буй/буйы* ‘в сочет. с геогр. названиями (при-, по-)‘ [ТР, т.1, 2007, 263 стр.].

Урйә (Ура) бөк. Топоним с затемненной семантикой.

Урта бөк. Ороним образован от татарского слова *урта* ‘середина, средний’ [Тэтимол, т.2, 2015, 354 стр.] + оронимический термин *бөк* ‘пастбище, который находится в долине реки’. Местность географически расположена в средней части по отношению к другим.

Усақлы төп. Сенокосное угодье. Ороним образован от татарского слова *усақ* ‘осина’ [ТР, т.2, 2007, 484 стр.].

Шағалай төбе. Сенокосное угодье. Ороним образован от антропонима *Шағалай*. Это сокращенный, диалектный вариант татарского имени арабско-персидского происхождения *Шаһгали* ‘великий, высокородный шах’ [Саттаров Г.Ф. Татар исемнәре сүзлеге. Казань, 1981, 215 б.]. По имени владельца.

Шамғун төбе. Сенокосное угодье. Ороним образован от антропонима *Шәмғун*. От татарского имени арабского происхождения *Шәмғун* ‘свеча, источник света; осветитель’ [Саттаров Г.Ф. Татар исемнәре сүзлеге. Казань, 1981, 220 стр.]. По имени владельца.

Кызыл Яр айыл, Красноярская деревня. (на левом берегу реки Уени, притока Оби). В 2017 году Новосибирская область, Колыванский район, Вьюнское сельское поселение. Координаты: N 55° 30› 45.9108» E 83° 8› 2.1408». Количество жителей в 2010 году по данным переписи – 13 человек.

В 1897 г. – Томская губерния, Томский округ, Мало-Корюковская инородная управа. Число хозяйств – 41. Население: мужчины – 129, женщины – 135. Коренные тюрки: мужчины – 103, женщины – 108. Русские – мужчины – 19, женщины – 21 [Патканов, с. 148].

Ойконим образован от общетюрксих слов *кызыл* ‘красный’ и *яр* ‘берег’. Топоним широко распространен по всей Евразии.

На сегодняшний день в деревне татары не проживают.

Жители деревни в XVII веке были крещены.

Умар айыл, деревня Юрт-Ора, юрты Орские (при реке Оби). В 2017 году – Новосибирская область, Колыванский район, Скалинское сельское поселение. Население – по переписи 2010 года 51 человек. На 2017 год приближается к 100 человек. 120 хозяйств. Координаты: 55°26'46"N 82°54'57"E. ФАП, мечеть, 1 кладбище, 3 улицы, 5 переулков.

В 1805 г. в Юртах Орских проживало 137 татар (74 мужчины и 63 женщины), в 1897 г. – 224, в 1911 г. – 270. В их составе было 76% сибирских татар, 15% поволжских татар-переселенцев и 9% русских.

По данным переписи 1894 г. с. Юрт-Ора относилось к Мало-Корюковской инородной управе Томского уезда Томской губернии Российской империи. МалоКорюковская инородная управа включала в себя три поселения на территории Колыванского района Новосибирской области: юрты Черномысские (современная д. Черный Мыс), юрты Орские (современная д. Юрт-Ора), юрты Красный Яр (современная д. Красный Яр). Всего инородцев в Мало-Корюковской инородческой управе проживало 444 человека (мужчин 225, женщин 219).

По данным переписи 1894 г. в Юртах Орских проживали: 180 человек чатских татар (43 хозяйства), 9 человек переселенцев (2 хозяйства), 17 человек разночинцев (3 хозяйства). Всего в селе проживало 206 человек. Все жители деревни были безграмотные и только 3 мужчины – чатские татары – владели грамотой.

В 1897 г. – Томская губерния, Томский округ, Мало-Корюковская инородная управа. Число хозяйств – 48+2. Население: мужчины – 107, женщины – 117. Коренные тюрки: мужчины – 77, женщины – 94. Татары: мужчины – 17, женщины – 16. Русские – мужчины – 13, женщины – 7 [Патканов, с. 148].

В «Списке населенных мест Томской губернии на 1893 г.» находим следующие сведения о Юрт-Оре: «Мало-Корюковская инородная управа. Юрты Орские, татарское селение. Между реками

Обью и Уень. Число дворов – 49 (119 душ мужского пола, 95 женского). Магометанская мечеть. Землею пользуются совместно с юртами Акбалыкскими, Чатской управы». Как видим, в это время в деревне уже была мечеть.

Согласно «Списка населенных мест Томской губернии на 1904 г.», в с. Юрт-Ора уже есть не только мечеть, но и школа: «Мало-Корюковская инородная управа. Юрты Орские. При реке Оби. Имеется мечеть и магометанская школа грамоты (120 душ мужского пола и 128 женского). Землею пользуются совместно с юртами Акбалыксими, Чатской управы, 52 842 десятин всей земли и распахивается 210 десятин».

По данным «Списка населенных мест Томской губернии на 1911 г.», население Юрт-Оры увеличилось: «Мало-Корюковская инородная управа. Юрты Орские. При реке Оби. Имеется мечеть и магометанская школа грамоты. Число дворов 44 (136 душ мужского пола, 134 женского). 1 920 десятин земли.

В юртах Орских коренных сибирских татар в XIX – начале XX в. проживало гораздо больше, чем в том же Акбалыке. Часть фамилий, принадлежащих их потомкам и выявленных записями генеалогий, совпадает с рядом фамилий списков 1889 г. – это фамилии Актышевых (Аптышевых), Апаевых (Айпакиных), Курбанбаевых, Муратовых, Музарлиевых (Мурзаминовых), Мухамедьяровых, Мухаметшиных, Сатышевых, Сачитовых, Сулеймановых.

В него вошли еще следующие фамилии: Абзалимовы (от имени Абзаля, родившегося в начале 1860-х гг.), Валеевы (от татарина Вали, родившегося в середине 1850-х гг.), Гумаровы (фамилия образовалась от имени Гумара Курманбаева около 1900 г. и во втором случае – Гумера Саидова в 1908 г., причем Гумер взял фамилию Саидов от имени своего отца Сайда Курманбакеева), Галиакберовы (от имени Галиакбера, родившегося в 1860-х гг.), Галеевы, Измайловы, Кукшины, Насмутдиновы (от имени Насмутдин), Разеевы (от имени Разея, родившегося в середине 1850-х гг.), Саргашины (от имени Саргаша, затем эту фамилию сменили снова), Сабитовы, Саитовы (от имени Сайда Мухамедьярова, родившегося в середине 1870-х гг.), Тинмухаметовы (от имени Динмухамета или Тинмухамета, родившегося в 1840-х гг.).

Умар – татарское название реки Обь. Слово умар в некоторых тюркских языках (например, в алтайском языке) означает ‘река, большая река’ [Словарь алтайского и аладанского наречий тюркского языка// Издание 2-е, Горно-Алтайск, 2005, стр.404]. Элемент *оры/оро* в ойкониме в сибирскотатарском диалекте означает ‘чокыр; яма, рытвина’ [Тумашева Д.Г., Словарь диалектов сибирских татар, Казань, 1992, 161 стр.].

У слова *ора, ор (ур)*(тюрк.) есть и значение ров, крепостной вал, укрепление, яма, бугор, холм. Термин также имеет значение «рыть ров (яму), возводить вал» наиболее старое. Все остальные значения слова *ор* образовались путем расширения и обобщения именных и глагольных форм. В Западной Сибири имеется немало рек, в названии которых встречается компонент «ор» или «ора». Например, река Орь, приток Томи у г. Томска. Река Ора впадает справа в р. Иня (Кузбасс).

Таким образом, название Юрт-Ора можно перевести как «жилище, поселение на валах, увалах».

На территории деревни находится древнее городище, состоящее на учете как вновь выявленный памятник археологии. Как мы уже писали выше, это скорее всего Чатск.

29 ноября 1994 г. принято постановление администрации Новосибирской области № 447 «О постановке на госохрану местного значения памятного места с. Юрт-Оры Колыванского района». Этим постановлением д. Юрт-Оры внесена в списки памятников истории и культуры Новосибирской области, стоящих на государственной охране как объекты историко-культурного наследия местного значения. Постановлением утверждалась охранная зона, которая включала в себя всю деревню и прилегающие к ней: кладбище, сосновый бор, участок р. Оби.

«Село Юрт-Оры (Умар-аул) в Колыванском районе Новосибирской области расположено на месте традиционного расселения и проживания с VIII века сибирских татар. Представляет собою редкое и единственное в нашей области сочетание типологий культурного наследия (история, этнография, археология). Отличительной особенностью поселения является его нахожде-

ние на территории древнего городища, стоящего на учете, как вновь выявленный памятник археологии. Население села в своем большинстве состоит из коренных сибирских татар-чатов, формировавшихся, как этнос, в Новосибирском Приобье с XVI века. Имеющийся в настоящее время научный материал позволяет говорить об уникальности древнего поселения Юрт-Оры с его зоной культурного слоя, а также о значении изучения истории и культуры сибирских татар не только для Новосибирской области, но и для Западной Сибири в целом» [Постановление администрации Новосибирской области. г.Новосибирск. «О постановке на госохрану местного значения памятного места с.Юрт-Оры Колыванского района, от 29.11.94 г.). http://www.mtss.ru/?page=%2Ff_bajram%2Fcat].

Микротопонимия деревни Юрт-Оры

Гидронимы

Айорлу кол. Озеро. От сибирско-татарского диалекта татарского языка *айыр* ‘речной рукав’ [БДСТЯ, 30 стр.]. Возможно в значении *старица.*

Аю батқан кол. Озеро. Гидроним образован от события. Дословно ‘озеро, где утонул медведь’.

Ботойоқ. Место соединения Черного озера и реки Уень. Семантика топонима не ясна. Возможно фонетический вариант топонима *Бөтәйәк кол.* Значение которого см. ниже.

Бөтәйәк кол. Озеро. В сибирскотатарском диалекте есть слово *бөтәйешү, бөтәшү* ‘исцеляться, поправляться’ [Тумашева Д.Г. Словарь диалектов сибирских татар. Казань, 1992, 46 стр.]. Возможно, гидроним произошел от этого слова. Вполне возможно, что озеро когда-то считалось лечебным.

Зур Сарғатану коле. Озеро. Русские называют озеро Окуневый. Словом *сарғатан* чаты называют карася. От слова образован и бор *Сарғатану.*

Йағынақ көл. Озеро. Гидроним образован от татарского слова *йакын* ‘близкий, ближний, ближайший, недалёкий, недальний’

[ТР, 2007]. Озеро находится не далеко от деревни. *Йагын тал* ‘прибрежный тальник’ [БДСТТ, 226 стр.].

Йозан көле. Озеро в Калыванском районе Новосибирской области. Русские называют озеро топонимом *Боган*. В Новосибирской области есть и река *Боган*. Сибирские татары называют и его Йозан суы.

Баган — река в Новосибирской области России. Длина реки – 364 км, площадь её водосборного бассейна — 10700 км².

Один из районов Новосибирской области также носит название Боганский.

Надёжной этимологии происхождения гидронима *Боган* нет, распространённые версии — от тюркского *баган* ‘ столб; кол, общ. тюркского, общ. монг. *бағана,* алт. *бакана, пағана,* як. *мағана’* [Тэтимол, т.1, 2015, 147 стр.], или от индоевропейского *багно* ‘низкое топкое место’. Река *Баган* действительно протекает по болотам, частью прерывается ими.

Семантика топонима *Йозан* так же остается туманной.

Қаным көл. Озеро. По весне заполняется водой Оби и на короткое время превращается в реку. На Кузбассе есть гора Большой Каным. Там же есть и одноименное озеро – озеро Большой Каным. Семантика топонима не ясна.

Қара көл. Озеро. Топоним образован от общетюркского слово қара ‘чёрный; чернила < гом. төрки қара, тув., хак., як. хара, чув. хора > хура кара; явыз һ.б’ [Тэтимол, т.1, 2015, 366 стр.] (Черное озеро).

Қойош кол. Озеро. Русские назвали озеро Кривым (Кривое озеро). Мы считаем, что слово *қойош* фонетический вариант слова *қыйыш* ‘кривой’ [БДСТЯ, 2009, 439 стр.] о чем подтверждает и русский вариант топонима. Название дано по форме географического объекта.

Қоро Ор, Курья. Речка. Курья — река в России, протекает в Новосибирской области. Приток Вьюна. Река с таким же названием есть и в Алтайском крае. Под таким названием есть и озеро Большая Курья в Колыванском районе Новосибирской области. Топоним образован от слов *коры* ‘сухой’ и *оро* ‘канава,

яма, рытвина' [Большой диалектологический словарь татарского языка. Казань, Татарское книжное издательство, 2009, 505 стр.]. Правда, здесь остаются подозрения, что топоним мансийского происхождения. У манси река обозначается словом *я*: *Атымья, Волья, Толья, Орья, Пелья, Турья, Калья*. И.А. Воробьева пишет [Язык земли. О местных географических названиях Западной Сибири. Западно-Сибирское книжное издательство, Новосибирск, 1973, с.19], что топоним *Курья* это - 'залив, уходящий в луга или болота, озеро, протока' и происходит от диалектного слова *курья*. Правда, не уточняет, диалект какого это языка.

Мы считаем, что *Қоро Ор* это не фонетический вариант топонима Курья, а самостоятельное название, данное татарами за физические качества этого озера. В этом случае, *Қоро Ор* и Курья это названия одной и той же реки на разных языках.

Көч^{т}ү Йалбақ кол. Озеро. См. Оло Йалбақ кол.

Көч^{т}ү Киндер көле. От татарского слова *киндер* '(растение, а также его семена) конопля (культурная), конопель' [ТР, т.1, 2007, 572 стр.]. *Көч^{т}ү/кече* – 'младший, меньший, малый' [Тэтимол, т.1, 2015, 408 стр.] (Малое Конопляное озеро). Со словом *киндер* образован еще один топоним: *Оло Киндер көле* (Большое конопляное озеро). Возможно около этих озер выращивали коноплю в хозяйственных целях.

Көч^{т}ү Қамыштау көле. Озеро. От общетюркских слов *камыш* 'камыш, тростник' [ТР, т.1, 2007, 524 стр.] и тау 'гора; сопка' [ТР, т.2, 2007, 327 стр.].

Көч^{т}ү Сарғатану коле. Озеро. Русские называют озеро Зимник.

Оло Йалбақ кол. Озеро. От слова сибирскотатарского диалекта **йалбақ** – 'плоский, широкий' [Тумашева Д.Г. Словарь диалектов сибирских татар. Казань, 1992, 66 стр.]. Назван по форме озера.

Оло Киндер көле. От татарского слова *киндер* '(растение, а также его семена) конопля (культурная), конопель' [ТР, 2007]. *Оло/олы* – ' старший; большой, великий; важный' [Тэтимол, т.2, 2015, 77 стр.] (Большое Конопляное озеро). Со словом *киндер* образован еще один топоним: *Көч^{т}ү Киндер көле* (Малое коно-

пляное озеро). Возможно около этих озер выращивали коноплю в хозяйственных целях.

Оло Қамыштау көле. Озеро. От общетюркских слов *камыш* ‘камыш, тростник’ [ТР, т.1, 2007, 524 стр.] и *тау* ‘гора; сопка’ [ТР, т.2, 2007, 327 стр.].

Отрачᵀ кол. Озеро. Зимник. От антропонима *Әтрәч*.

Өйен, Ийән, Уень, Вьюн. Река Уень-Вьюн в Новосибирской области – небольшая речушка, которая протекает в болотистой местности Колыванского района. Протока Оби. Русло извилистое, несколькими протоками впадает в Обь. Ближайшие населенные пункты – деревни Красный Яр, Черный Мыс.

В разных районах Сибири топоним «вьюн» имеет разное происхождение. В Барабинском районе (река) – русское название, указывающее на извилистость течения. В Колыванском районе (река) – видоизмененное *уень*, где в начальное появилось под влиянием местного диалекта: Вуень-Уень. Топоним происходит, скорее всего, от тюркского *уен* – ‘игра’. По названию речки Вьюн Колыванского района получило свое название деревня Вьюны.

Существует и народная этимология топонима. Жители деревни Акбалык утверждают, что топоним *Уень* образован от слов «өй яны» (около дома или рядом с домом). Река протекала рядом с домами и поэтому получила такое название.

Сай кол. Озеро. Гидроним образован от слова *сай* ‘мель, мелкий’ [Тэтимол, т.2, 2015, 130 стр.]. Озеро очень мелкое.

Сайет кол. Озеро. Гидроним образован от антропонима *Сәет* ‘сеид, потомок пророка Мухаммеда; духовный глава татар’ [Тэтимол, т.2, 2015, 151 стр.].

Сәптәннәк кол. Озеро.

Терәшкәй. Название переправы.

Томотоқ. Маленький пруд.

Умар суы. Чаты реку Обь называют Умаром. По-алтайски название реки было Ах-Умар. Фонетический вариант этого названия встречается в названиях реки Умара (правый приток реки Бохапча) и озера Умар (Мурманская область). В алтайском языке слово «умар» означает «большая река» [Словарь алтайского и аладанского наречий тюркского языка. Изд. 2-е, Горно-Алтайск, 2005,

стр.404]. У алтайцев встречаются также названия *Умар, Ак Умар, Умар-ыймар, Уймар-јумар* [Словарь алтайского и аладанского наречий тюркского языка. Изд. 2-е, Горно-Алтайск, 2005, стр.404].

Топоним Обь распространен только среди русских, живущие на ее берегах малые народы называют ее по-другому: ханты – Ас, тюрки – Умар, кеты – Ю, Чу, манси – Сос. Топоним Обь это, скорее всего, зырянское название, которое происходит от зырянского составного слова «обва», где «об» это «снежная вода», а «ва» это «река».

Обь (Обва, Ах-Умар) – крупнейшая река в Западной Сибири, самая протяженная река в России (5410 км) и вторая по протяженности в Азии. Река образуется на Алтае слиянием рек Бия и Катунь. Обь также является третьей по водоносности рекой России (после Енисея и Лены).

Основные притоки: Чарыш, Томь, Чулым, Кеть, Иртыш. Также впадает: Большой Юган (впадает в Юганскую протоку). Питание реки преимущественно снеговое.

Вместо термина *елга* (река) чаты используют термин *су*. Это явление свойственно не только для чатов, но и для других сибирских татар. Термин *елга* практически не используется.

Чᵀат тамагы. Место слияния двух рек. От татарских слов *чат* ‘развилина, перекрёсток; место соединения рек и пространство между реками поблизости их слияния’ [Тумашева Д.Г., Словарь диалектов сибирских татар. Казань, 1992, 161 стр.] и *тамак* ‘горло; устье (реки)’ [Тэтимол, т.2, 2015, 208 стр.]. Именно от этого топонима, скорее всего, чаты и получили свой этноним.

Чаус. Река. Чаус (в водном реестре *Чаусс*, старое название *Чауса*, иногда *Чеус*) — река в Новосибирской области России. Левый приток Оби. Образуется слиянием рек Чик и Оёш недалеко от деревни Малый Оёш. Длина реки составляет 18 км, площадь водосборного бассейна 4760 км^2.

Находится в районе староречья Оби и иногда рассматривается как часть системы протоков, рек и озёр Чик – Чаус – Вьюна – Уень.

На реке ранее стоял Чаусовский (или Чаусский) острог (сегодня Колывань).

Есть отдельные, ради справедливости нужно заметить, не проверенные до конца, сведения, что, история названия реки Чаус уходит корнями в далекое прошлое, когда послом от крымского хана в Речи Посполитой стал некто Мирза Чаус. Следовательно, антропоним имеет тюркское происхождение и топоним образован от антропонима.

Ч^{т}уманка. Болото. От слова *чума, бата* ‘утонуть, погружаться’ [ТР, т.2, 2007, 586 стр.].

Оронимы

Айлама. Местность, где часто люди плутают. От сибирско-татарского слова *айлану* ‘кружиться, вертеться, обходить вокруг ч.-л.’ [Тумашева Д.Г. Словарь диалектов сибирских татар. Казань, 1992, 19 стр.]. То есть место, где люди плутают и кружатся и ходят в одном месте не находя выхода.

Бөтәйәк эче бөк. Пастбище. См. Бөтәйәк кол.

Изан эче бөк. Пастбище. См. Қоро Ор эче бөк.

Йаwлу. Местность в лесу. Там растет очень много ягод. Но в это место не рекомендовалось ходить.

Қаштам. Название бора. Русские его называют «Кашламский бор».

Каш бажы. Место, где начинается холм. Сибирские татары небольшие горы, холмы, возвышенности называют словом *каш* [Тумашева Д.Г. Словарь диалектов сибирских татар. Казань, 1992, 125 стр.]. Бажы в татарском литературном языке *башы* ‘голова, вверх, начало’ [ТРА, 2014].

Қоро Ор эче бөк. Термином *бөк* сибирские татары называют пастбища. В данном случае имеется в виду пастбище рядом с речкой Курья. См. Қоро Ор, Курья.

Молла ч^{т}ығыны. Местность. Скрытое место выхода из тупикового места в лесу. Образован от слов *молла, мулла* ‘глава прихода и мечети’ [Тэтимол, т.2, 2015, 52 стр.] и *ч^{т}ығыны,* который в литературном татарском языке *чыгу* ‘выходить/выйти’ [ТР, т.2, 2007, 591 стр.].

Поскорок. Остров на реки Обь. Русское название – Зелененкий.

Сарғатану. Название бора. От слова *сарғатан* ‘карась’. Бор находится рядом с озером Сарғатану.

Ч^{т}етер. Место внутри леса. Трудно проходимое, заросшее место. От татарского слова *чытыр* (фонетический вариант *четер*, в татарском литературном языке *чытырманлык*) ‘густая чащоба, заросли, густой кустарник’ [Тэтимол, т.2, 2015, 473 стр.].

Ч^{т}егэн йолы. Цыганская дорога. Здесь постоянно останавливался табор цыган.

Ч^{т}ич^{т}канак. Заводь. Место, где запирали лошадей. Информанты утверждают, что топоним образован от слова *чичкан, чычкан, чышкан, сычкан, тычкан* ‘мышь’ [Тэтимол, т.2, 2015, 336 стр.]. Место маленькое как мышь.

Шайтан тауы. Гора. Место где встречается всякая нечисть. Табуированное для посещения место. Ороним образован от слов *шайтан* ‘бес, сатан, шайтан’ [Тэтимол, т.2, 2015, 476 стр.] и *тау* ‘гора’ [Тэтимол, т.2, 2015, 232 стр.].

Эзенкей. Остров на реки Обь. Русское название – Абрашкина.

Черномысские юрты, Черномыс айыл, деревня Черный Мыс (на правом берегу реки Уени, притока Оби). В 2017 году Новосибирская область, Колыванский район, Новотроицкое сельское поселение. Количество жителей в 2010 году по данным переписи – 19 человек. Чаты. В 2017 году деревня уже не существует.

В 1897 г. – Томская губерния, Томский округ, Мало-Корюковская инородная управа. Число хозяйств – 33+2. Население: мужчины – 99, женщины – 80. Коренные тюрки: мужчины – 66, женщины – 58. Татары: мужчины – 1. Русские – мужчины – 32, женщины – 22 [Патканов, с. 148].

Жители деревни в XVII веке были крещены.

Микротопонимия деревни Черномыс

Минзәлә кол. Озеро Минзелинское. Минзәлә күле. Озеро. Русское название озера – Мензелинское. Есть два озера со словом *минзәлә* – Малый Мензелинск, Большой Мензелинск. В Татарстане – название реки и города на ней. Слово *мәнзил, мәнзилә* арабского происхождения и означает ‘место остановки каравана,

почта, расстояние между двумя остановками', а также имел смысл 'времени года' [Тэтимол, т.2, 2015, 41 стр.].

Чатск, Мурзинск. До прихода русских в Западную Сибирь чаты жили на западе Барабинской степи в бассейне верхней Оби. Есть сведения, что там у них были городки Чатск и Мурзинск. Чатский городок находился на берегу Оби, около современной деревни Юрт-Оры.

На сегодняшний день городки не существуют.

Заключение

У жителей обоих населенных пунктов (Юрты Акбалык и Юрт-Оры) активно употребляются следующие топонимические термины: *сай* ' брод или мелкое место', *бөк* ' пастбище', *қайынлық* 'березовая роща', *қарағайлық* 'сосновый бор', *орман* 'лес', *көл, кол* 'озеро', *йол* 'дорога', *айыл* 'деревня', *ором* 'улица', *су* 'река', *ор* 'рытвина, балка, сухая канава, яма', *йыш* используется в значении 'тайга', *төп* 'место (луг), предназначенное для косьбы травы, закуток в долине реки, сенокосное угодье', *бөк* 'низменность, долина реки', *буйы* 'орономический термин *буй/буйы* 'в сочет. с геогр. названиями (при-, по-)'.

Большинство топонимов (58 единиц или 64,4 % от общего количества изученных топонимов) образованы от слов, которые и сегодня активно используются как в татарском литературном языке, так и в диалектах татарского языка. Это такие топонимы как *Түш буйы, Урта бөк, Усақлы төп, Аю батқан кол, Оло Киндер көле, Сай кол, Шайтан тауы, Аққош күле, Буылды күле, Вәли күле, Ғобәй күле, Минзәлә күле, Акбалык, Абыстай йырғанағы, Ғобәй күле* и др. Большинство этих названий пришли в татарский язык из древнетюркского языка (например, Урта бөк, Сай кол, Акбалык, Алтын күбе, Кызыл Яр, Қара көл, Көч^{т}ү Қамыштау көле, Оло Қамыштау көле, Йар күле и др.) и сегодня с теми или иными фонетическими вариациями используются и в других тюркских языках.

Под влиянием сибирскотатарского диалекта некоторые топонимы подверглись незначительным фонетическим изменениям.

Таких топонимов мы зафиксировали 23 единиц (Көч^{т}ү Киндер көле, Йағынақ көл, Қойош кол, Сайет кол, Ч^{т}ат тамагы, Шағалай төбе, Каш бажы, Молла ч^{т}ығыны, Ч^{т}етер, Ч^{т}ич^{т}канак, Пәсәх речкасы,Ч^{т}уманка и др.). Это 25,5 % от общего количества изученных топонимов.

24 топонимов (это 26 % от общего количества изученных топонимов) образованы от слов сибирскотатарского диалекта, а именно от чатского говора томского диалекта. Многие из них сегодня активно употребляются и в других диалектах сибирских татар. Это такие гидронимы как *Айорлу кол, Бөтәйәк кол, Зур Сарғатану коле, Йағынақ кол, Қойош кол, Қоро Ор, Көч^{т}ү Йалбақ кол, Көч^{т}ү Сарғатану коле, Оло Йалбақ кол, Айлама (местность), Бөтәйәк эче бөк, Каш бажы (начало холма), Қоро Ор эче бөк, Сарғатану (бор), Ч^{т}етер (местность), Ч^{т}ич^{т}канак (заводь), Ечек күле, Йалбақ күл, Қамақ күл, Майғанақ күле, Қылтыма күл* и др.

Для части топонимов, на данный момент, трудно найти этимологию слов. Их мы насчитали 16 единиц. Это 19 % от общего количества исследуемых топонимов. Они остаются с затемненной семантикой. Это такие гидронимы, как *Қаным кол, Йозан коле, Сәптәннәк кол, Терәшкәй кич^{т}ү, река Чаус, Изан эче бөк, Йаwлу, Қаштам, Посқороқ, Эзенкей* и др. Эти топонимы могут быть образованными как собственно от чатских слов, так и с других языков.

Абсолютное большинство топонимов образовано от апеллятивной лексики. Микротопонимы еще не совсем оторвались от аппеллятивной лексики и только находятся на пути вхождения в состав полноценных топонимов. Семантически они в большинстве случаев понятны. Хронологические они новее, ближе к сегодняшнему дню и поэтому прозрачны. Но и сфера их употребления локальна, они известны лишь ограниченному количеству людей. А вот к наиболее старым топонимам, с затемненной семантикой относятся гидронимы и, в основном названия больших рек. В нашем случае это такие гидронимы как Умар, Обь, Уен.

Те из микротопонимов, которые образованы от онимов, в основном, антропотопонимы. Их мы насчитали 16 единиц: *Сайет*

кол, Әҗәм күл, Вәли күле, Ғобәй күле, Пәсәх речкасы, Пәсәх күле, Алтын күбе, Йакуп төбе, Мәүлетов йаланы, Пәсәх речкасы, Пәсәх күле, Йакуп төбе, Мәүлетов йаланы, Рахматулла төбе, Сәлах төбе, Шағалай төбе, Шамғун төбе. Из приведенных топонимов один образован от прозвища (*Алтын күб*е), один от фамилии (*Мәүлетов йаланы*). Два топонима образованы от одного антропонима (*Пәсәх речкасы, Пәсәх күле*). В основном все эти топонимы получили свои названия от имен владельцев участков, где производились различные сельскохозяйственные работы этими людьми. Необходимо отметить, что антропонимы фонетически слегка видоизменены под воздействием чатского говора.

Все приведенные микротопонимы в основном общетюркского и татарского происхождения. Субстратных топонимов мы не обнаружили. Это свидетельствует с одной стороны, что чаты живут здесь давно и являются аборигенным населением. С другой стороны мы еще раз получаем подтверждение того, что микротопонимы еще не совсем оторвались от аппеллятивной лексики и только находятся на пути вхождения в состав полноценных топонимов.

Список литературы

Бахрушин С.В. Енисейский киргизы в XVII в. // Бахрушин С.В. Научные труды. М., 1955. Т. 3. Ч. 2.

Әхмәтьянов Р.Г. Татар теленең этимологик сүзлеге: Ике томда. I том (А– Л) – Казан: Мәгариф – Вакыт, 2015.

Әхмәтьянов Р.Г. Татар теленең этимологик сүзлеге: Ике томда. II том (М– Я) – Казан: Мәгариф – Вакыт, 2015.

Бахрушин С.В. Сибирские служилые татары в XVII в. // Научные труды. Т. 3, ч. 2. М., 1955.

Большой диалектологический словарь татарского языка. Казань, Татарское книжное издательство, 2009.

Галиуллина Г.Р. Татарские личные имена в XX веке. Казань, 2000.

Дульзон А.П. Диалекты татар-аборигенов Томи // Ученые записки ТГПИ. Т. 15. Томск, 1956.

Иванов П.Г. Томские татары (материалы по обследованию Томских Карагасов летом 1927 г. Отдельный оттиск из «Трудов Общества Изучения Томского края». Вып.1. Томск, 1927.

Малиновский В.Г., Томилов Н.А. Томские татары и чулымские тюрки в первой четверти XVIII века: хозяйство и культура. Т. 3. Новосибирск, 1999.

Миллер Г.Ф. История Сибири. Т. 1. М.; Л., 1937.

Патканов С.К. Статистические данные, показывающие племенной состав Сибири, язык и роды инородцев. Т. 2. Тобольская, Томская и Енисейская губернии. СПб., 1911.

Постановление администрации Новосибирской области. г.Новосибирск. «О постановке на госохрану местного значения памятного места с.Юрт-Оры Колыванского района, от 29.11.94 г.). http://www.mtss.ru/?page=%2Ff_ bajram%2Fcat.

Саттаров Г.Ф. Татар исемнәре сүзлеге. Казань, 1981.

Словарь алтайского и аладанского наречий тюркского языка. Изд. 2-е Горно-Алтайск, 2005.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге / баш ред. проф. Ф.Ә. Ганиев. Казан: Матбугат йорты, 2005. – 832 б.

Томилов Н.А. Очерки этнографии тюркского населения Томского Приобья. Томск, 1983.

Томилов Н.А. Тюркоязычное население Западно-Сибирской равнины в конце XVI – первой четверти XIX в. Томск, 1981.

Томилов Н.А. Этнография тюркоязычного населения Томского Приобья. Томск, 1980.

Татарско-русский словарь : В 2-х т. Т. 1 (А – Л). Казань: Магариф, 2007.

Татарско-русский словарь : В 2-х т. Т. 2 (М – Я). Казань: Магариф, 2007.

Русско-татарский словарь актуальной лексики / [авт.-сост. Р.Р. Абдуллина и др.]. – Казан: Татар. кн. изд.-во, 2014.

Тумашева Д.Г. Словарь диалектов сибирских татар. Казань, 1992.

Тумашева Д.Г. Язык сибирских татар. Казань, 1968.

Уманский А.П. Телеуты и сибирские татары в XVII веке (очерк внешнеполитических отношений) / А.П. Уманский // Ученые записки БГПИ. Барнаул, 1972. Том 18.

Храмова В.В. Западносибирские татары // Народы Сибири. Из серии «Народы мира». М.; Л., 1956.

Чернобай Л.Н. Малые реки левобережья Оби. – Новосибирск, 2011.

НОВОСИБИРСК ӨЛКӘСЕ ТАТАРЛАРЫ

Олег Хисамов
Илсөяр Закирова

Новосибирск өлкәсендә яшәүче татарларның рухи мирасын өйрәнү дәвам итә. 2017 елда Татарстан Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты тарафыннан биредә яшәгән татарларның рухи һәм мәдәни дөньясын өйрәнү максаты белән оештырган комплекслы фәнни экспедиция Новосибирск өлкәсенең Колыван һәм Каргат районнарында эшләде. Бу мәкаләдә сүз шушы ерак Новосибирскида яшәүче милләттәшләребез, биредәге татар авыллары, халыкның тарихы, көнкүреше, халык иҗаты турында. Новосибирск өлкәсенең бу авыллары турында тулырак мәгълүмат бирү максатыннан Институтның Новосибирск өлкәсенә 1940 һәм 1967 елларда оештырылган фольклор экспедицияләре материалларын да мәкалә әзерләгәндә кулланабыз. Әлеге материаллар Институтның архивында саклана һәм укучыга беренче тапкыр тәкъдим ителә.

Колыван районы

Колыван районындагы иң зур татар авылы – **Умар авыл. Авылның икенче исеме** – **Юрт-Оры.** Бу территорияләрдә татарлар VIII гасырдан яшәгән. Аларның биредә күп гасырлар яшәгәнлеген авылдан берничә генә километр ераклыктагы борынгы кала урыны да раслап тора.

Умар авыл Обь елгасы янында урнашкан. Авылның исеме дә елга атамасыннан алынган, авыл халкы Обь елгасын хәзер дә татарча «Умар» дип атый. Авылда хәзерге вакытта 120 ләп хуҗалык бар. Кайбер йортлар җәйге дачалар гына булып калган. Умар авыл, берара юкка чыгуга йөз тоткан булса да, хәзерге вакытта яңадан җанланып киткән, яңару юлына баскан. Бу күренеш авылда Навил Шиһабетдинов инициативасы һәм аның җитәкчелегендә яңа мәчет төзелү белән бәйле. Мәчет төзү эшендә бөтен авыл халкы катнашырга тырышкан. Кемдер финанс ягына үзеннән өлеш кертергә ашыкса, икенчеләре мәчет төзелешендә эшләгән. Бу эш авыл халкын уятып җибәргән, яңадан берләшергә ярдәм иткән. Алар авылны яшәртү, җанландыру турында киләчәккә матур планнар корып яшиләр. Мәсәлән, нәселле маллар үрчетү, каз-үрдәк, атлар тоту турындагы планнары әкренләп чынга аша да бара.

Бу авылның тагын бер күркәм эше – «Чат татары йорты» этнографик музей комплексы сафка басып килә.

Хәзерге вакытта да Умар авылда татар халкының чат татарлары буларак билгеле этнографик төркеме яши. Алар төрле чорларда Идел буеннан күчеп киткән татарлар белән аралашкан. Авыл халкы татар теленең әдәби вариантында да, аралашканда чат сөйләшендә дә узара аңлаша. Кызганычка каршы, хәзерге вакытта чат татарларының сөйләше әкренләп югала бара. Яшьләр рус теленә күчә бара. Тел һәм телгә бәйле рәвештә халыкның яшәү рәвеше, ата-бабалардан мирас булып күчкән әкиятләр, җырлар, хикәятләр онытыла бара.

Биредә ярты гасыр гына элек оста әкиятчеләр яшәгән. Умар авылда язып алынган әкиятләр «Татар халык иҗаты» күптомлыгында басылган. Мәсәлән, 1967 елда фольклорчы Халидә Гатина биредә әкиятче Кәрим Кусовтан «Патша малае», «Алтын башлы, көмеш беләкле» әкиятләренең вариантларын язып алган. Информантларыбыз 60–70 нче еллардагы «юмакчы» Рөстәм, Миңнеәхмәт бабайларны искә алдылар. Алар, балалар бөре җыйганда, кызыгып эшләсеннәр дип, әкият сөйләп торалар иде дип сөйлиләр.

2017 елгы экспедиция вакытында күләмле әсәрләр табылмаса да, информантларыбыз Сәфәргалиева Рәйсә Хәбибулла кызы, Шиһабетдинова Гөлҗиһан Зөлкарнәй кызы, Вәлиева Гөлбәзер Таштимер кызы, Нурисламова Галия Зәйдулла кызы һәм Җиһаншина Рәйхана Гарифулла кызыннан халык иҗаты әсәрләренең матур үрнәкләре теркәлде. Биредә мифологик хикәятләр, кыска җырлар, им-том текстлары, тыюлар, ышанулар язып алынды. Информантлар биргән мәгълүматлардан күренгәнчә, Умар авылда халык бик дус яши. Авылның күркәм традицияләренең берсе буларак, һәр гаиләнең елга берничә тапкыр Коръән мәҗлесләре уздыруын күрсәтергә була. Рәйсә апа Сәфәргалиева сөйләве буенча, кайбер гаиләләр елга 7–8 тапкыр өйдә Коръән укыта. Бер үк кеше бары Рамазан аенда гына өчәр тапкыр авыз ачтыра. Бу авыл халкының бердәм булуын, дус яшәвен күрсәтә ди Рәйсә апа.

Рәйсә ападан Коръән мәҗлесләрендә укыла торган мөнәҗәтләр, салаватлар, Коръән укыганнан соң әйтелә торган багышлау текстлары һәм башка дини эчтәлекле фольклор әсәрләре язып алдык.

Умар авылда ислам дине белән параллель рәвештә озак еллар курчак культы да яшәп килгән. Шәһәбетдинова Гөлҗиһан апа курчакларның «Капка өсте» дип аталган тирәклектә тотуларын сөйләде. Информантлар биргән мәгълүмат буенча, курчакларның өйдә торганы да, тирәклектә торганы да булганлыгы аңлашыла. Шуны да әйтергә мөмкин: чат татарлары Томск өлкәсендә дә яши, курчак культы эзләре Омск һәм Томск өлкәләрендә узган экспедиция вакытларында да язып алынды. Мәсәлән, Омск өлкәсендә курчакларны язгы ташу вакытында бозларга куеп җибәрү йоласы булган. Иртешкә агызганда, бу курчаклар авыру-хасталарны алып киткәннәр дип ышанганнар. Курчакларга яки коңгырчакларга табыну турында язып алынган материаллардан күренгәнчә, Томск өлкәсенең чат татарлары яшәгән авылларда «курчак уйнату» узган гасырның 50–60 нчы елларына кадәр дәвам иткән. Курчакларны чүпрәктән ясаганнар, бәйрәмнәрдә сыйлаганнар. Алар белән

сөйләшкәннәр, ярдәм сораганнар. Курчакларга табыну телеут халкында да булган.

Курчаклар

Курчаклар ясап, тирәкләр янына утыртканнар. Әни сөйли торган иде. Бәйрәм булса, әнә тегендә, Капка өсте дип әйтәләр иде ул җирне, анда тирәкләр булган бик күп. Һәркемнең тирәге булган. Ул тирәктә курчагы булган һәркемнең. Курчакларны күлмәк кидереп алып барып утырта торган булганнар. Бәйрәмнәрдә ашаган әйберне аларга да алып барып утырта торган булганнар. Хәзер андый әйбер юк инде. (Умар, Шәһәбетдинова Гөлҗиһан Зөлкарнәй кызы, 1928 елгы).

Менә боларның пародысы (фотодан күрсәтеп сөйли) уйнаганнар чердак башында курчаклар белән. Курчаклылар дип әйткәннәр аларны. Менә мин ишеткән идем карт кешеләрдән. Балалар ничек инде уйныйлар курчаклар белән, болар да шулай ашатып,эчертеп, киендереп матур гына итеп утыртып куялар икән.(Умар авыл,Нурисламова Галия Зәйдулла кызы, 1941 елгы.)

Умар авылда язып алган материаллар арасында төрле йолаларга караган материаллар да шактый. Мәсәлән, язын «Боз озату» йоласын авылда бәйрәм кебек көтеп торганнар. Боз карарга бөтен авыл халкы чыккан. Матур киемнәрен киеп, бәйрәмгә барган кебек барганнар су буена.

Елгаларда боз китү ел фасылларының алышынуын, кышның тәмамлануын, китүен белдерә. Боз китү, табигать уяну вакыты, табигатьтәге хаос кеше тормышына да йогынты ясый ала, аның аеруча сизгер һәм көчле вакыты санала. Умар авылда бу йола ислам дине белән керешеп киткән. Боз киткәннән соң, һәр гаилә Коръән укыта.

Боз озату

Боз киткәндә балчык алып, баш аша әйләндереп, бозга ташлыйлар. Авырган авырулар булмасын дип ташлыйсың. (Умар, Шәһәбетдинова Гөлҗиһан Зөлкарнәй кызы.)

Убтан (Обь) боз кузгалгач, Коръән укыталар. Ике-өч көн боз китә иде авылда. Хәзер кайчан киткәнен белгән дә юк. Йома көн

китә иде. Ровно бер атнадан,икенче йомганы, әзерләнеп Коръән укыталар иде. (Умар авыл, Сәфәргалиева Рәйсә Хәбибулла кызы.)

«Ташу»

Баштан әйләндереп атасың песок – авыруларны, кайгыларны алып кит, миңа кайгы калдырма, дип ташлыйсың. (Умар авыл, Вәлиева Гөлбәзәр Таштимер кызы, 1941 елгы.)

Умар авыл апалары шактый гына кыска җырлар да җырлап күрсәттеләр.

Йыр йырлавын харам диләр
Мөхәммәт өммәтенә.
Харам булса да йырлыймын
Дусларым хөрмәтенә.

Умар белән Акбалыкның
Алтмыш чакрым арасы.
Ике алтмыш – йөз егерме,
Ничек итеп барасы.

Умар юллары пиала,
Таш булса таймас иде.
Минем йөрәккәйем яна,
Сез булса янмас иде.

Умар авылда төрле риваятьләргә дә юлыктык. Тарихи вакыйгаларны, гаилә тарихларын бәян иткән риваятьләрне, сөйләкләрне, истәлекләрне һәр гаилә кадерләп саклый, буыннан-буынга тапшыра. Шундый риваятьләрнең берсендә бу якларга Бөгелмә ягыннан килгән бертуган егетләр турында сүз бара.

Мәүлетовлар нәселе турында

Бөгелмә яктан, ачлыктан качып, өч егет килгән. Ул якта, Казан якларында, ашарга-эчәргә булмаган бер нәрсә дә, болар килгәннәр Акбалыкка.

Өч егет, өч брат. Биик матур булганнар. Аннары өйләнгәннәр. Аларның гел генә ир балалары туып торган. Шулай нәселләре бик таралган. Ул ир балаларның токымнары менә хәзер

таралды. Бер братның бер улы – минем әти, ул 1904 елгы иде. Менә минем әтиемнең генә малае тумады. Гел кызлар гына туа. Әтиемнең әтисе Зәйнулла булган. Фамилияләре Мәүлүтов булган. Бик эшчән булганнар бу егетләр, эшләгәннәр бик. Атта бик яхшы чапканнар.(Умар авыл, Нурисламова Галия Зәйдулла кызы, 1941 елгы.)

Умар авылында язып алынган төрле ышанулар да кеше белән әйләнә-тирә мохитнең бәйләнешен күрсәтә. Элек заманнарда табигатькә булган сак караш агачлар белән бәйле тыюларда чагыла. Борынгылар һәр җан иясен, шул рәттән агач-үсемлекләрне дә аяганнар, аларның яшәү теләген хөрмәт иткәннәр. Вакытлы-вакытсыз агач кисү зур гөнаһ саналган. Кеше бу гамәле белән үзенә агачның рәнҗешен алудан курыккан.

Тик торганнан ярамый гөрләп, яшәреп утырган агачларны кисәргә. Утырткан агачы үскән кешенең күңеле яхшы икән дип әйтәләр. (Умар авыл,Нурисламова Галия Зәйдулла кызы.)

Элек бабайлар белгән нинди агачны нинди көндә кисәргә яраганын. Агач вакытсыз киселсә яки дөрес киселмәсә, өй тыныч булмый. Музейдагы өй дә шулай диләр. Сайра мама өе. Агачны дөрес алмаганнар.Кояш баеганнан соң, агач эше эшләргә ярамый. (Умар авыл, Җиһаншина Рәйхана Гарифулла кызы. 1950 елгы. Акбалыкта туган. Соңрак Умарга күчкәннәр.)

Акбалык һәм Казанка авыллары. Акбалык авылы – Колыван районындагы икенче зур татар авылы. Авылда 270 кеше яши, урта мәктәп һәм медицина ярдәме күрсәтү пункты бар. Акбалык авылы Өян елгасы буенда урнашкан. Авыл борынгы, аның янында урта гасырларга караган Паш-Тура кала урыны бар. Елга янында урнашкан булу сәбәпле, авыл халкының төп шөгыльләренең берсе – балыкчылык. Шулай ук аучылык та озак вакытлар хуҗалык алып баруның бер чыганагы булган. Хәзерге вакытта да авыл халкы терлек тотып, җитешле тормыш белән яши. Һәр хуҗалыкның җиләк-җимеш, яшелчә үстерә торган бакчасы бар.

Биредә дә элегрәк чорларда чат татарлары яшәгән. Тора-бара Казан ягыннан Идел буе татарлары да килеп кушылган. Җирле халык белән Казан яктан килгән татарлар күпмедер вакыт үзара

кушылып китә алмыйча яшәсәләр дә, бераздан аралашып китәләр. Хәзерге вакытта һәр гаиләнең ике яктан да килгән тарихы бар. Шул ук вакытта татар теленең чат сөйләше биредә юкка чыгып бара. Авыл халкы әдәби телдә сөйләшә.

Акбалык авылының тарихы турында 1967 елгы экспедиция вакытында Хәмит Ярми шактый мәгълүмат туплаган.

Акбалык авылының тарихына карата

12/VI – 1967

Акбалык авылы Обь елгасының бер ярында, дөресрәге Обьның сул як ярында, бу елгадан 4 км ераклыкта утыра. Обь елгасына Оян/Өян елгасы кушыла. Акбалык авылына Обь елгасының Батурино пристаненнан Өян елгасы буйлап килеп була. Ул 5–6 чакрым ераклыкта. Без Батуринга төнге 3 сәгатьтә килеп төштек. Сургутка хәтле бара торган «Омск» пароходы иде.

Акбалык авылы – Себернең шактый борынгы авылларының берсе. Шушы авыл кешесе Имаметдин Шәмгун углы Баһауетдиновның (1901 елда шушы Акбалык авылында туган) әйтүенә караганда, бу авылга, аның оешып яши башлавына 1000 еллар булырга тиеш дип уйлана. Бу тирәләрдә Новосибирск галимнәре археологик тикшерү-казынулар (раскопки) үткәргәннәр. Алар бу тирәләрдә бик күп каберлекләрдә борынгы кешеләр сөякләрен тапканнар. Имаметдин абзый шул материаллар, археологлар сөйләвенә таянып, бу авыл бик борынгы авыл, ди. Бу авылдан 1 км җирдә «Баш тора» дигән бер урын бар икән. Шул урында борынгы халыкларның башкаласы, баш шәһәре (Тора – шәһәр) булган. Шул баш кеше торганга, ул җирне (яки авылны) Баштора дип атаганнар. (Мин ул урынны үзем барып караячакмын.)

Обь елгасына коя торган Өян елгасы Обь елгасы белән янәшә агып килә. Бу елганың озынлыгы... км чамасы булыр. Бу Акбалык авылы шул елганың сул як ярына, бик матур бер урынга утырган. Хәзерге көндә бу авылда 124 хуҗалык бар. 1930 елда бу авылда колхоз оеша, ә 1952 елдан монда Новотроицк совхозының бүлекчәсе (3 нче ферма) ачыла.

Бу авылның исеме турында түбәндәге легенда бар:

Борын заманда бер кеше, Өян елгасында балыкчылап, йөргәндә, бер ап-пак балык тотып ала. Бу хәл шушы авыл турысында була. Шуннан соң бу кеше, шушы урынга чыгып, авыл корып тора башлый. Шуннан соң бу авылга «Акбалык» исеме бирелә һәм ул шуннан соң Акбалык авылы дип аталып йөртелә.

Имаметдин абзый сөйләвенә караганда, бу авыл элекке заманда җиргә бик тә бай булган. Бу авылның җире бер ягы 80 км, икенче ягы 20 км булган. Бу хәтле зур территория, бу хәтле күп җир Акбалык авылы белән Умар/Умар, русча Оры авылы кулында була. Бу ике татар авылы бер волостьта торалар. Волость Умар авылында була. Бу ике авылга шулхәтле күп җир бирелү нидән килгән? Имаметдин абзый сөйләвенә караганда, Ермак Себерне яуларга килгәндә, бу ике авыл кешеләре (татарлар) мондагы мәҗүсилектә яшәгән халыкларны патша (Ермак) тәртипләренә буйсындыруда аңа (рус гаскәрләренә) булышканнар. Бу авыл кешеләре рус дәүләте ягыннан торып, мондагы, элек инородецлар дигән халыкларга каршы Ермак ягыннан торып сугышканнар. Себер рус дәүләте кулына кергәч, бу халыкларга, ягъни Акбалык һәм Умар авылы татарларына бик күп итеп җир биргәннәр. Ул җирнең күпме булуы һәм бу ике авыл татарларына ярдәмнәре турында грамота да язылган иде. Ул грамота зур һәм яхшы кәгазьгә алтын хәрефләр белән язылган. 1911 елларга хәтле безнең авыл татарларына бирелгән җир тулысынча халык кулында була. Патша түрәләренең моңа эче поша. Бу җирләрне бүлеп алмакчы булалар. Бу авылга патша түрәләре берсе артыннан берсе килә. Ләкин халык: «Җирне бирмибез! Ул безгә патша хәзрәтләре тарафыннан бирелгән, менә аның язуы», – диләр. Каты тора халык. Түрәләр дә үзләренең басымнарын көчәйтәләр. Көннәрдән бер көнне бу авылга бер исправник (урядник) килеп төшә. Халыкны җыйнап: «Сезнең җирегез бик күп, без аның бер өлешен казнага алабыз. Ә сезгә тиешенчә генә калдырабыз», – ди. Халык каршы төшә. Гауга кыза. Җир мәсьәләсе бит! Алай да булмый, халык, кызып китеп, патша түрәсен дөмбәсләп ташлый. Исправник көчкә качып котыла.

Бер-ике айдан соң бу авылга бер рус кешесе килеп, авыл халкы белән бик җылы, бик якын күреп сөйләшә башлый. «Җирне бирми яхшы иткәнсез, исправникны куып җибәреп бик дөрес эшләгәнсез», – ди. Халыкның шул җир эшләре артыннан йөргән кешеләре бу кешегә үзләренең серләрен сөйләп бирәләр. Теге бик кызыксынып тыңлап тора. Акбалык кешеләре арасыннан берсе: «Менә мин ул исправникка үзем башлап суктым. Аны кыйнауда фәлән катнашты, фәлән шулай итеп сукты», – дип, барысын сөйләп бирә. Болардан сүз алгач, теге кеше өстендәге киемнәрен салып ыргыта. Ул киемнәр астыннан кораллы урәтник килеп чыга. Бу урәтник теге кешеләрнең сөйләве буенча список төзи. Исправникны кыйнауда катнашкан кешеләрне арестовать итеп алып китә. Шуннан соң аларга суд була. Шул вакытларны патша тарафыннан бирелгән җир турындагы алтын белән язылган документларны да тартып алалар. Менә шуннан соң Акбалык, Умар халыкларының җирләре тартып алына, аларга берникадәр җир калдыралар да калганын русларга һәм башка переселенецларга бирәләр. Бу җирләргә берничә рус авылы килеп утыра. Акбалык һәм Умар авылларына патша тарафыннан күпме җир бирелүе һәм аның ни өчен бирелүе турындагы документ Облзем отделда я архивта булырга мөмкин. Мин исә ул җирләрнең бу татарларның нинди батырлыклары, патшага (яки Ермакка) нинди көч бирүләре турында әйтә алмыйм.

Казанка авылына 1926 елда Казан ягыннан, Идел буеннан килгән татарлар нигез сала. Алар үзләренең авылларына, чыгышларын искә төшереп торсын өчен, *Казан* исеме бирәләр. Гасырга якын вакыт үтүгә карамастан, хәзергә кадәр Казанка халкы үзләренең кайсы яклардан килүләрен, чыгышларын хәтерли. Мәсәлән, Сабирова Фәризә апа халыкның бирегә Идел буендагы 1921 елгы ачлыктан качып килүләрен сөйләде. Аның кайнана-кайнаталары Саба районының Кибәхуҗа авылыннан күчеп килгәннәр. *«Беренче булып монда Минһаҗ бабай килгән. Хәзер аларның нәселенең фамилияләре Минһаҗетдинов. Белмим ничә кеше булганнарын, күпме килгәннәрен. Күп булганнар алар. Безнең әби килгән инде. Килгәндә, бик азапланып килгәннәр. Ачлык бул-*

ган. Әбинең ире үлгән, 4 кызы үлгән ачлыктан. Малае үлгән монда килгәндә. Бик авырлык күреп килгәннәр», – дип сөйли Фәризә апа. Шәйхетдинова Галия апа да әби-бабаларының Казан ягыннан килүләрен сөйләде: «*Казаннан килгән кешеләр монда бөтенесе дә Кибәхуҗадан килгәннәр. 21 елда. Ачлыктан качып килгәннәр. Башта алты ел Барнаулда торганнар. Анда шундый әйбәт булган. Аннары монда килгәннәр*». Информантларыбыз сөйләгәннәр 1967 елгы экспедиция вакытында Хуҗиәхмәт Мәхмүтов, Казанка авылында яшәүче Нургали бабай Мөхәммәтҗановтан авыл турында язып алган мәгълүматлар белән туры килә:

Яңа Казанка авылы

Новосибирск өлкәсенең Колыван районына керүче бу авыл, чыннан да, яңа әле. Ул 1926 елда гына салынган. Халык Татарстаннан күчеп килгән. Кибәхуҗа авылы кешеләре бигрәк тә күп. Күчеп килүнең сәбәбе – 1921 елгы ачлык. Алар башта Барнаул янына күчеп киләләр. Анда бер биш ел торгач, бирегә күчәләр. Ул вакытта бу урында урманлык була. Башта, землянкалар казып, шунда торалар.

Хәзер авылны күрүчеләр биредә кайчандыр кечкенә землянкалар булгандыр дип башларына да китермәсләр иде. Авыл бик төзек. Йортлар барысы да зур, дүртәр бүлмәле, яңа. Авылда барлыгы 120 хуҗалык. Сигезьеллык мәктәп, клуб, медпункт бар.

Халык урманчылык белән шөгыльләнә. Биредә Колыван лесхозының ширпотреб цехы урнашкан. Эшчеләр урман кисәләр, төзү материаллары хәзерлиләр, шулай ук яңа урманнар утырталар. Моннан тыш, бочкалар, ящиклар, чаналар, тәрәзә рамнары ясау цехлары бар. Шулай ук сумала, скипидар, күмер, дегет, лак әзерләнә.

Административ яктан Яңа Казанка авылы 7 чакрымда урнашкан Акбалык авыл советы карамагына керә.

Авыл халкының төп шөгыле урман белән бәйле булган. Авыл халкы белән аралашкан вакытта, күбесе биредә агач эшкәртү цехында эшләп пенсиягә чыгуларын әйтәләр. Халык бердәм-дус яшәгән, бәйрәмнәрне матур итеп, күмәклəп уздырган. Ураза, корбан гаетләрендә азан әйткәннәр. Авылның мәчете булмаса да,

һәр гаеттә, берәр йортка җыелып, намаз укыганнар. Информантлар элегрәк авылның бик матур булганын сөйләделәр. Хәзер агач эшкәртү цехы ябылган, эш беткән. Шул сәбәпле яшьләр авылда калмый. Элегрәк исә яшьләр тавышыннан авыл гөрләп торган. Яшьләр, кичләрен болынга чыгып, «Круг» һәм «Наза уеннары уйнаганнар.

1967 елгы экспедиция вакытында авылның гөрләп торган чагы була. Акбалык һәм Казанка авылларында әкиятләр, җырлар, уен һәм йола җырлары язып алына. Шул экспедиция вакытында язып алынган тагын бер җыр «Зиндан моңнары дип атала. Бу әсәрне Акбалыкта яшәгән 1908 елгы Минневәлиева Өммегөлсем әбинең дәфтәреннән фольклорчы Халидә Гатина табып, аны зур галим, үзе дә Себер тумасы Хәмит Ярми күчереп алган. Хәмит Ярми, җырны күчереп алганнан соң, түбәндәге искәрмәне язып куйган: «*Эчтәлегенә караганда бу җыр Колчак вакытында чыгарылган булырга тиеш. Гражданнар сугышы чоры. Ул телдән-телгә күчкән һәм язмага кереп китү аркасында шулай сакланып калган. Бу соңгы дәфтәргә 1950 елларда күчерелгән булырга тиеш(дәфтәре Новосибирскида чыккан*)». Бу җырга аерым тукталуыбыз очраклы түгел. 2017 елгы экспедиция барышында без бу җырга яңадан юлыктык. Һәм шунысы кызык: ул тагын кульязмада, Казанка авылында яшәүче Солодовникова Хәкимә апада сакланган. Хәкимә апа озак еллар Ташкентта яшәп, ялга чыккач кына, кире туган ягына әйләнеп кайткан. Ул гарәп язулы китапларны, кульязмаларны, нинди язмалар булуын белмәсә дә, һәрвакыт саклап тоткан. Шул китаплар арасында гарәп язуы белән язылган ике битле кульязма килеп чыкты. Бу язма, Хәкимә апаның сүзенә караганда, аның әтисеннән калган. Әтисен Колчак гаскәре алып киткән, ул – шул чорда төрмәләрдә булган кеше. Җырда да шул чор, аның Иркутск төрмәсендә утырган вакыты турында сүз бара диде информантыбыз. Күргәнебезчә, ике язма да бер үк чорга караган вакыйгаларга барып тоташа. Хәмит Ярми бу җырның «Яңа Ай былбылым» яки «Ай былбылым» көенә башкарылуын да искәрткән. Акбалык авылында табылган текст белән Казанка авылында табылган ике текст та, нигездә, туры килә. 2017 елда табылган текст белән сезне дә таныштырабыз.

Зиндан моңнары

Ангараның буйларында
Иркут салган каласын.
Ризык дигән кайда кертми
Без тик адәм баласын.
куш.: Ай былбылым, вай былбылым
Ангараның агышы.
Ике битем тиң саргая,
Бар да – зиндан сагышы.
Ангараның суы тирән
Агып Байкалдан килгән.
Явыз Колчак шомлыклары
Безнең башларга җиткән.
Ангараны чыккан чакта
Күрәм суда ташларын.
Төрмә саен өстерәлде
Минем газиз башларым.
Иркутск төрмәсендә
Йозагы бүлмә бүлмәсендә.
Без күргәннәр гыйбрәт булсын
Башкаларга күрмәсенгә.

(Казанка авылы. Кульязманың кемнеке булуын ахыргача ачыклый алмадык. Язулар арасында Сатышев Мөхәмәтша дигән исем дә телгә алына. Ул 1959 елда 3 февральдә 76 яшендә вафат булган. Мулла булып йөргән. Информантыбыз Хәкимә апа бабасын Хәмәтдин дип тә искә ала.)

Акбалык һәм Казанка авылларында язып алынган риваятьләрдә, истәлекләрдә авылның төрле еллардагы тормышы, халыкның уй-хыяллары, ышанулары, йола, гореф-гадәтләре чагыла.

Информантлар авыр сугыш елларын искә төшерделәр. Күңелле йола-бәйрәмнәрне барладылар. Мәсәлән, бу авылның үзенең күркәм йоласы булган. Яз җитүне бөтен авыл белән Өян елгасында көймәләрдә йөреп бәйрәм иткәннәр.

Авыл тарихы

Әби сөйләгән иде. Монда килгәннәр дә – кертмәгәннәр, кире туган җирләренә кайтып киткәннәр. Анда кайткач көлгәннәр инде алардан. Тегендә-монда йөрисез дип. Яңадан килгәннәр. Монда тагын кертмәгәч, елларын белмим мин, монда ерак түгел, Воробьянино дигән авыл, анда барып торганнар. Аннары, кертә башлагач, монда яңадан килгәннәр.

Монда «себерәкләр» дигәннәр инде борынгылар, шулар торган. Безнең авыл бик төпле-тамырлы авыл булган. Суы-урманы бар. Ачтан үлә торган түгел. Умар белән бер сөйләм монда. Монда килгәннәр беренче урам салганнар. Менә монда, аннары зират ягында тагын бер урам. Ике коренной урам булган. Бу коренной халык авылы булган. Анда аннары Мәүлетовлар килгән. Без – килгән халык, килмешәкләр инде. Монда чат татарлары, чатские татары яши.

Авылда мәчет булган. Мәүлетдиннең яңа өе бар бит, шунда булган, урамга чыгып торган ул. Колхоз башланган заманнарга кадәр эшләгән. Беренче мәктәп мәчет бинасында була. Бала-чага күп булгач, библиотекада да мәктәп булды. Без анда укый башладык. Тагын бер школа булды сазда. 192 бала булган ул вакытта.

Әбием Рәсәйдән килгән. Бик укыган булган. Мишәрчә ычкындырып куя иде. Мишәр булган әбием.

Халык бездә денен ташламады. Коръән укыталар. Өчен, җидесен укыталар һәрвакыт. Коръән мәҗлесендә әбиләр аерым бер бүлмәдә, бабайлар аерым, башка бүлмәдә утыралар иде. Хәзер кеше аз булгач, барысы бергә инде. Мәетләр өчен дип, Ходай ризалыгы өчен, бәйрәм хакы дип сәдәка бирәләр.

Черномысь

Сез кая булган? Черномысьта булганмы, ди. Сез нәрсә күргән? Черномысь йөргән, Черномысь күргән, диләр. Черномысьта йөргән кеше күпне күргән була инде. Черномысьта да татарлар булган. Ул 30 чакрымда. Аларны курчакчылар диләр инде. Килгән халык аларга воле бирмәделәр.

Өян

Обь 2 чакырым авылдан напрямую. Безнең үзебезнең Өян бар. Исеме нәрсә аңлатканын белмибез. Шул бирегә яшәгән халыктан калган исем. Өян Обьтан керә, аннары яңадан Обька кушыла. Су чиста иде. Бала-чага шунда коена иде, балык тота иде. Су инәсен күргән юк, сөйлиләр генә. Сөйлиләр иде, суга сикерә дә, суны ярып җибәрә диләр иде.

Без, Акбалык халкы, болай дип җырлыйбыз:

Акбалыкта ак балык,
Без үзебез вак булсак та,
Безне ярата халык.

Көймәләрдә йөрү

Язын карлар бетеп, суда бозлар киткәннән соң, су буена чыкканнар. Озын көймәләрдә йөри иделәр егетләр-кызлар. Бу май аенда була инде.Су арткан вакытта. Гармуннар белән чыкканнар. Егетләр күбесе гармун уйный торган иде. Кайсы тотмасын гармун, бер-ике җыр көен уйнап бирә инде. Шулай көймәләрдә йөри торган булганнар. Һәр көймәдә гармуннар уйнаганнар, җырлашканнар. Бу вакыт бик күңелле булып, гармун, җыр тавышыннан бөтен авыл гөр килеп торган. Җырларны Казаннан килгән пластинкалардан да өйрәнгәннәр. «Каз канаты»н җырлый идек. Бу Казан яктан килгән җыр. Ата-бабалар китергән җыр инде.

Тәмәке өмәсе

Сугыш заманасында тәмәке өмәсе ясыйлар иде. Акча кирәк булгачтын инде, семьяга яшәргә, бала-чаганы үстерергә кирәк булгач, тәмәке үстерәләр иде бездә, самасат диләр иде үзләренчә. Авыл халкы тәмәке үстерәләр иде. Төпчекләр ясыйлар иде, түгәрчекләр (букән). Балта белән ясыйлар иде. Менә шундый төпчекләр, аның уртасы тишегрәк була. Шунда тәмәкене чабалар да иләк белән илиләр. Специальный иләкләре була торган. Городка алып китәләр иде сатырга. Шуннан инде бала-чаганың өстенә дигәндәй, ризык алып кайталар иде. Сугыш заманасында халык шуның белән заниматься иткән.

Сугыш турында

Авылдан сугышка 40 тан артык кеше китте, төгәле 48 түгелме икән? Шуның 32 ләп кеше кире кайтмады. Шуларның 16 сы өйләнмәгән малайлар иде. Халык сугыш каты сугыш дип уйламады, куркыныч түгел дип уйлады. Аннан алда бит финнар белән сугышып алды. Беркемне дә алмадылар авылдан. Тиз генә җиңеп кайтырлар, бу да шулай булыр дигән идек. Вот шундый гына булыр дип уйладылар да инде. Менә әтием китеп бара, ә олы браты башын гына селкеп калды. Әтием кайтканнан соң сиз-де инде, нәрсә ни икәнен, икенче киткәндә уже монда кунып, аны озатып куйды.

Сугыш еллары турында

Җәй көне менә су арта торган, су төшкәннән соң юа дигән үлән бар иде. Калын. Шуны җыеп тозлыйлар да иде инде. Аннары каядыр витаминник дип, бочкалар белән алып та китәләр иде. Халык инде шуның белән дә торган. Сөтле аш ашаганнар. Сыерлар инде бар иде бар кешедә. Һәрберсенеке булган. Сөт белән, бәрәңге белән инде. Бәрәңгенең дә җәйгә хәтле калмаганнары булган. Булган бер төрле киемнәрне чит авылга, рус авылында нигәдер практичныйрак булган халык татар авылына караганда, алып барып бәрәңгегә алыштырып кайта торган булганнар. Аннан инде 50 – 51 елларда адәм инде аякка баса башлаган иде. Сугыш вакытында авыр булды инде. Булганын хөкүмәткә бирә торган иде. Сауган сөтне сдавать итә идек. Тавык салган күкәйне тоже тапшыра идек. Сарыкка да сөт тапшырырга иде. Андый да бар иде, сарык сөте бирә торган идек, сыер сөтен. Сугыш заманасында бездә, авылда шулай иде. (Акбалык авылы, Зәйнуллин Әбүзәр Абдрахман улы, 1932 елгы. Бабалары Арча ягыннан килгән. Әнисе 1908 елда, бирегә килгәч туган.)

Авыл турында

Безнең инәләребез килгәннәр, бабаларыбыз килгәннәр. Без монда туган инде. Әби Яңавылдан, Томск яктан, бабай барып алган. Шәрифә әбиләребез Казаннан килгән булганнар. Безне «киштем» диләр. Акбалыклар киштем диләр. Болай Умарларны киштем диләр. Алар монда туган булганнар, элек борынгыдан монда

алар. Умарларны кытайлардан калган дип әйтәләр, киштемнәр дип әйтәләр. Алар кара тәнле, күзләре кысык күзле, аерылып торалар. Безнекеләр әйтәләр иде. Безне килгәч бик обижать итәләр, безне «килгән килмешәкләр» дип сүгәләр, артыбыздан теләсә нәрсә әйтеп калалар. Трубкага самосад тутырып, тәмәке тартып утыралар иде, дип сөйлиләр иде.

Мәүлетовлар нәселе

Бирегә ике кызы һәм биш малае, карчыгы белән Вәли бабай Татариядән килгән. Патша подъемный биргән. Башта кертмәгәннәр ул заманда килгәннәрне. Местныйлар землянкаларда яшәгәннәр, охотник-рыбаклар булган алар. Вәли бабай хәйләкәррәк булган. Или бер кеше өйрәткәнме икән. Бер чиләк аракы алып килгән, сыйлаган халыкны. Шуннан аны керткәннәр. Теге якта тау башында торганнар аннары алар. Шунда бүрәнәдән йорт салганнар алар. Шулардан Мәүлетовлар нәселе киткән. Алар – Хәйрулла, Гайфулла, Миргатулла, Мотыйгулла, Зәйнулла. Бер кызы Хәбби булган. Балалары 1870 елларда туганнар. Атам биредә 1905 елда туган.

Табигать турында

Элекке картлар кайчан нәрсә эшләргә кирәклеген белгәннәр. Алар бервакытта да икра чәчкән вакытта балык тотмый. Рыбнадзор кирәкмәгән иде. Кешеләр үзләре беләләр нәрсә яраганын, нәрсә ярамаганын. Агачларны, алар йокыга киткәч, ноябрь аенда гына кискәннәр. Ике атна гына кискәннәр. Кедраны кисәргә ярамый. Хәзер круглый год кисәләр. (Акбалык авылы, Мәүлетов Рафик Шәфикович, 1938 елгы. Механизатор һәм егерь. Әниләре, 1921 елгы ачлыктан качып, Алтайга киләләр. Гайни әби белән Минһаҗетдин бабай Саба районы Кибәхуҗа авылыннан булганнар, аннан бирегә күченгәннәр.)

Агач цехы

Авыл кырыенда урман. Авыл халкының эше дә агач белән бәйле. Биредә Агач эше, цех бар иде. Мин 1963 тән агач эшендә. Без туктагач, пенсиягә чыккач яптылар. Яшьләр эшләмәс булды,

ахырысы, анда. Балта сабы ясадык. Шомаклап бирә идек, шоп-шома итеп. Алты тәңкә иде берсе. Агач кирә иде. Аны кисәбез. Аннары аны станокка үткәрәбез. Балта сабына яраклы, әйбәт җирен сайлап алабыз. Аннары, икенче станокка барып, балта сабы ясыйбыз.

Мин үзем генә түгел, күбәү идек без. Ике смена эшли идек. Эшләгән чаклар сагындырып тора иде.

Цехта дегет тә ясадык. 1966 елда. Урманда каен карьясы ап-кайтып бирәләр иде. Аларны казанга тутыра идек. Аның юллары бар иде. Шуннан ага иде. Су белән бергә. Шуннан өстән дегетен генә җыялар инде. Шуннан хозяин бутылкалар китерә иде. Бу-тылканы үзебез юып, үзебез хәзерли идек. Акчаны дегет кайнат-кан өчен генә түләделәр.

Авыл тарихы

Халык монда Казаннан килгән җыелышып бөтен әти-бабайлар. Шуңа Казанка булгандыр инде авыл. Өчәр-дүртәр бала белән килгәннәр. Башта Акбалыкта торганнар. Кайнана-кайна-талар сөйли иде. Дүрт бала белән килгәннәр. Аны сөйлиләр иде алар. Сәетбаттал абый булган, Салихә апай, Һаҗәр апай, тагын кем булгандыр. Алар 1921 елда килгәннәр.

Кайнанә булган Кибәхуҗадан. Бабайлар булган Сабинский районныкы. Әни 1914 елгы иде. Безне өч бала белән үстерде берүзе. (Казанка авылы, Сабирова Фәризә Габделхак кызы, 1933 елгы.)

Халык бүгенге көнгә кадәр телен, гореф-гадәтләрен саклап яши. Акбалык авылы мәктәп директоры Мәүлетов Вильлюр Рәфыйк улы мәктәптә авыл тарихына караган документларны туп-ларга омтыла. Яшь буынга авыл тарихына, халыкның үткәненә мәхәббәт тәрбияләргә тырыша. Сүз уңаеннан, озак еллар Акбалык мәктәбе татар мәктәбе булган, ягъни бөтен фәннәр татар телендә укытылган.

Каргат районы

2017 елгы экспедиция вакытында Каргат районының Муса, Форпост, Җәйләү һәм Кышлау авылларында да материал тупланды. Биредә бараба татарлары һәм Казаннан килгән татарлар яши. Авыллар күп чакрымнарга сузылып киткән сазлыклар арасында урнашкан. Новосибирск өлкәсенең зурлыгы буенча икенче урында торган Уба күле дә шушы район территориясенә керә. Бу күлдән кайчандыр дистәгә якын төр балык тотканнар. Ул күл якын-тирә авылларны ризык белән тәэмин итеп торган, халык тормышында мөһим роль уйнаган. Хәзерге вакытта 37 км озынлыктагы һәм 17 км киңлектәге күлнең тирәнлеге бер метрдан артмый. Күлнең саегуы аның экосистемасының бозылуына да китергән. Күлдән бигрәк сазлыкка охшап калган Убада бары вак кәрәкә балыгы гына калган.

Халык сөйләвенә караганда, Каргат районының исеме карагат, ягъни *карлыган* сүзеннән килеп чыккан. Биредә карлыган күп үсә, шуннан исеме килеп чыккан дип сөйлиләр. Елга исеменнән. Елга буенда карагат үскән!

Муса авылының исеме татарча булса да, биредә татарлар гына түгел, руслар да, башка халыклар да яши. Авыл исеме кеше исеменнән алынган. Риваятьләр бу исемне авылга нигез салган кеше исеме белән бәйли. Информантыбыз Зөфәр абый Сөләйманов авыл исеменең килеп чыгуын болай дип аңлатты: «*Бер бабай килгән Россиядән. Монда Хөснетдин Мифтахов бабайның Муса исемле улы үлгән. Шуны беренче итеп җирләгәннәр. Авыл исеме шуннан*».

Зөфәр абый сөйләве буенча, Муса авылына 1921 елгы ачлыктан качып килгән халык нигез салган. Халык Идел буеннан килгән. Оренбург өлкәсенең Габдрахман авылыннан килгәннәр дә булган. Алар башта Җәйләүгә килгәннәр. Җәйләү – бу яклардагы иң борынгы татар авылы. Җәйләүдән Сарыкамышка күчеп өч ел яшәгәннәр. Аннары бирегә күченгәннәр. Муса авылы төзеләчәк урында хутор кебек булып өч-дүрт йорт урнашкан була.

Муса авылы халкы һәрвакыт Сабан туйларын үткәреп, матур итеп кунакка йөрешеп яшәгән.

Сабан туйлары бик күңелле уза иде. Почти каждый год була торган иде. Акча бирәләр иде җитәкчеләр, колхоз җитәкчеләре. Атлар чабыштыралар иде. Посевной компания беткәч, бүләкләр бирәләр, чабышлар була. Мин үзем 57 елда 12 июньдә атта чаптым. Сабан туена бүләк җыялар иде. Битьяулык бирәләр иде, кулъяулык бирәләр. Битьяулык – сөлге ул. «Бүләк бир Сабантуйга», – дип әйтәсе юк, алдан әзерләп куялар. Колга белән бүләк җыючылар килгәнне күреп, халык бүләген алып чыга. Бүләкне шул агачка эләктерәләр. Сабантуйга йомырка буйылар.Шул бүләк җыючыларга бирәләр. Сабан туенда баганага менәләр әтәч алырга. Көрәшкә тәкә бирәләр. Татарча җырлыйлар. Каргаттан да киләләр җырларга. (Муса авылы. Сөләйманов Зөфәр Нури улы, 1931 елгы.)

Хуҗиәхмәт Мәхмүтов 1967 елгы фольклор экспедициясе вакытында Муса авылы турында түбәндәге мәгълүматларны язып куйган:

Муса район үзәгеннән 45 чакырым ераклыкта утыра. Биредә Чапаев исемендәге колхозның үзәк усадьбасы урнашкан.

Авылда 155 йорт. Шуларның 30 дан артык хуҗалык – руслар. Колхоз председателе – Шибатько Илларион Игнатович. Авыл советы председателе – Габидуллин Григорий Миңгалиевич. Парторг – Евкин Феликс Яковлевич. Авылда урта мәктәп бар. Укыту рус телендә алып барыла. Мәктәп директоры – Гизатуллин Яхъя Габидулла улы.

Муса авылында шулай ук 200 урынлы клуб, элемтә бүлеге, китапханә, радиоузел, медпункт һәм сельпо бар. Клубның кызыл почмагында, русча басмалардан тыш, «Казан утлары», «Азат хатын», «Чаян» журналлары алына. Китапханәдә татарча китаплар бармак белән генә санарлык. 9000 китаптан 150 ләп кенә. Китапханә мөдире Салихова Мәгъфирә Хәсән кызы.

Халык колхозда терлек асрау һәм игенчелек белән шөгыльләнә.

Муса авылына тиздән 60 яшь тула. Клуб мөдире Миңзифа Усманова (50 яшьтә, шушы авылда туып үскән), пенсионер Нуретдин Сөләйманов (72 яшьтә, бирегә 1921 елда килә) һ.б. сөйләвенә караганда, бу авыл 1908–1909 елларда салына башлаган. Халык

җир җитмәүдән күчеп килгән булырга тиеш. Аларның чыгышы Татарстанның Хәзерге Баулы районы Хансевар, Карамалы, Салих авыллары, Башкортстанның Ярмәкәй авылларыннан. Беренчеләр булып Умербаев Тимербай, Умербаев Тимерпулат, Фәтхуллин Лотфулла дигән кешеләр килеп утыра. Башта бередә өч йорт урыслар була. Фамилияләре Никитиннар. Болар әйтәләр: без татарларны яратабыз, әйдәгез, бергә торыйк дип.

Авылның исеме турында мондый риваять бар. Бирегә беренчеләр булып күчеп килүчеләрдән Мифтахов Хөснетдин исемле кешенең хатыны килгән вакытта йөкле була. Авылда беренче туган балага Муса дип исем бирәләр. Шушы ук исем авылга да кушыла.

Элеккерәк вакытта Муса тирәсендә Багдад, Бөгелмә, Кадыйр, Лабан исемле кечкенә-кечкенә татар авыллары булган. Хәзер аларның берсе дә калмаган. Халыкның бер өлеше Мусага күчкән, калганнары башка якларга таралышканнар».

Экспедиция эшләгән соңгы авыллар – **Җәйләү һәм Кышлау**. Русча Теренино һәм Шибаки. Бу авыллар исеменнән үк күренгәнчә, бер-берсеннән ерак түгел урнашып, берсендә кыш чыксалар, икенчесендә җәен яшәгәннәр дип сөйлиләр. Хәзерге вакытта Кышлау авылы юкка чыгу алдында. Анда берничә генә хуҗалык калып бара. Җәйләү авылы, исеменә туры килеп, җәй көне матур җәйләүгә әйләнә, ялга кайтучылар авылга җан кертеп җибәрә. Кышын халык азрак кала.

Җәйләү авылында информантларыбыз безне авыл клубында көтәләр иде. Чын татарча итеп, чәйләр куеп, татар халкының милли ризыкларын пешереп, кадерле кунаклар итеп каршы алдылар. Бу очрашу барыбыз өчен дә матур бер бәйрәм булды дисәм дә арттыру булмас. Ул авыл халкы өчен яшьлекләрен искә төшерергә, истәлекләре белән уртаклашырга да этәргеч бирде, халыкның асыл кыйммәтләре барланды.

Халык ата-бабаларының Идел буе ачлыгыннан качып, кечкенә арба тартып җәяү килгәнен риваятьләр буларак саклый. Җәйләүнең төп халкы булган бараба татарлары белән Казан татарлары тиз аралашып киткән. Тел-сөйләмдәге аерымлыклар

халыкта шактый гына мәзәкләр чыгуга да китергән. Шундый мәзәкләрнең берсе Казан кызы турында: *«Казан кызы бараба татары егетенә кияүгә чыккан. Кичен, йокларга җыенганда, киленгә «ишекне сула» диләр икән. Килен, аңлап бетермәсә дә, кайтарып сорап тормаган. Монда шулай кирәктер дип, ишеккә бер чиләк суны сипкән ди. Сула ул биклә дигән сүз икән. Икенче киленгә: «утыз самоварны», – диләр икән. «Нинди утыз самоварыгыз булсын, бер генә бит самовар», – дип әйтә ди Казан кызы. Утыз ул утырт, ягъни самовар куй дигән сүз булган».*

Барабалылар балык тоткан, ауга йөргән. Иван чәй, төче тамырны (солодка) чәй итеп эчкәннәр.

Авылның мәчете дә булган. Ул сугышка кадәр диярлек торган да, сугыш алдыннан гына бетергәннәр. Аен кискәч, ай очып киткән. Кая төшкәнен дә күрүче булмаган, күпме эзләсәләр дә таба алмаганнар.

Мәчет беткәннән соң халык Корбан, Ураза гаетләрен өйләрдә җыелып укыган. Һәр йорт хәзергә кадәр авыз ачтыра, корбан суя, дини йолаларны үтәп яши.

Бередә Яңа елны каршылау бәйрәме – Нәүрүзне дә билгеләп үткәннәр. Аны «Садака бәйрәме» дип атаганнар. «*Садака бәйрәмендә өйдә һәркем төрле ашлар пешерә дә инде, чәй эчә торганнар иде. Баурсаклар, ашлар шулай пешерәләр иде. Йомырка буйый идек. Бер-беребезгә кунакка керә идек*» дип искә алалар апалар бу бәйрәмне. Яшьләр, балалар Садака бәйрәмендә өйдән-өйгә йөреп теләк теләгән, сәдака җыйган. Нәүрүз дә Казан татарларында нәкъ шулай уздырылган. Шул яшьләрнең акча җыюы да календарь йоланың исемен Садака бәйрәме дип үзгәртүгә сәбәп булган.

Садака бәйрәмендә яшьләр, балалар өй саен кереп йөри.

Садака, садака
Акчаларын кесәгә,
Муллаларын оҗмахка,
Шайтаннарын тәмухка, –

дисең инде, тиенләп акча бирәләр иде, пешкән әйбер,йомырка да бирәләр. Буямыйча гына бирәләр, зурлар йөрми, балалар йөри.

Югырак вакыт иде. Нәрсә булса да бирәләр иде. Аннары күл буйына бара идек менә, яшьләр бөтенесе. Анда бергәләп ашлар, бәрәңге пешерә идек. (Җәйләү авылы апалары.)

Биредә экспедициядә булганнан соң, әлеге ике авыл турында Х.Ш. Мәхмүтов түбәндәге мәгълүматны бирә: *«Болар Каргат районының Форпост Каргатский авыл советы составына керәләр. Һәр икесендә – колхоз бригадалары. Халык терлек асрау һәм игенчелек белән шөгыльләнә.*

Җәйләүдә – 35 йорт, Кышлауда – 37.

Борынгы заманнарда бу авылларда җирле бараба татарлары яшәгән. Хәзер Казан татарлары белән күп аралашкан.

Һәр ике авылда башлангыч мәктәп бар. Башка культура һәм көнкүреш хезмәте учреждениеләре юк.

Элеккерәк заманда бу ике авылда бер үк кешеләр яшәгән. Кыш көне бер авылда – Кышлауда, җәй көне икенчесендә – Җәйләүдә.

Авылларның тагын «Тәрәнә» (Җәйләү) һәм «Шыбак» (Кышлау) дигән исемнәре дә бар. Тәрәнә – имештер, тәрергә (җыярга – карлыган җыярга) сүзеннән алынган. Шыбакны ***чабак*** *сүзеннән дип аңлатучылар да бар. Бу авыл Каргат күле буена урнашкан.*

Ә бу авылдан 70 яшьлек Монасыйпов Абделхак Аббас улы «Шыбак» исемен башкача аңлата: «Имештер, бер 300 еллар элек бу урында Шыбак исемле бер кеше яшәгән. Ул кнәз шикеллерәк бер кеше булган. Аның фармазоны – сихерчесе булган икән. Шушы Шыбакка үтеп барышлый байлар, купецлар кергәч, ул алар белән мондый уен уйнаган. Бер савыт алган, аңа көл салган. Шуннан ике якта көлгә алтын салалар. «Бута!» – ди Шыбак байга. Бай бутый. Хәзер теләгән ягыңны ал, ди. Бай үзе бутагач белә бит инде алтынның кайсы якта икәнен. Ләкин соңыннан тикшереп карасалар, бөтен алтын Шыбак ягында булып чыга икән. Моны, имештер, өй артында ятучы фармазон шулай алыштыра икән. Шулай итеп, Шыбак бик баеп киткән, ди».

Бу авыллар бик борынгы булырга тиеш. Шул ук Абделхак бабай авылның иске зират урынында (хәзер аның күп өлеше күл

астында), яр буенда үзләре кечкенә вакытта иске замандагы горшоклар һәм башка әйберләр табылуы турында сөйли.

Тәрәнә (Җәйләү) авылыннан 80 яшьлек Мостафин Габдрахман бабай үзенең бабаларының (бараба татарларының) бу авылда бик күптәннән яшәүләре турында сөйли. Ул мондый шәҗәрә китерә: «Ләвәлләү, аның улы – Бәкшән, аның улы Төхфәтулла, аның улы минем әти Мостафа булган. Һәркайсы 75–80 яшькә кадәр яшәгәннәр. Әле Ләвәлләүгә кадәр бик күп элек биредә минем бабаларым торганнар. Тик аларның исемнәре генә онытылган, ди ул.

Бу авылларда халык бик борыннан аучылык, балык тоту, мал асрау, соңга табарак шулай ук игенчелек белән шөгыльләнгән».

Бу язмада авылның борынгы исеме дә искә алына. Җәйләү авылының Тәрәнә авылы булуы аңлашыла. Тәрәнә яки Җәйләү авылында атаклы галим академик В.В. Радлов та булып, биредә шактый гына материал язып алган. Галимнең шушы эшчәнлеге нәтиҗәсе буларак дөнья күргән 10 томлык «Төрки кабиләләрнең халык әдәбияты үрнәкләре» исемле хезмәтенең 1872 елда басылып чыккан дүртенче томы шушы авылда «Тәрәнә ил»дә һәм «Бараба ил»дә язып алынган материаллар белән ачыла. В.В. Радлов Тәрәнә илнең Каргат күле (Каргат күленнән башланып киткән Каргат елгасы да бар) янында һәм Бараба илнең Ом суы (елгасы) буенда урнашуын күрсәтә. Әлеге җирләрдә бараба татарлары яшәгәнен, бу авыл исемнәренең ыру-кабилә исеменнән алынганын галим үзенең «Из Сибири» хезмәтендә күрсәтә: «Они делятся на семь волостей, каждая имеет свою управу. Названиями волостей и селений чаще всего служат родовые и племенные названия»[1]. Тәрәнә ил дигәндә, Тәрәнә кабиләсе нигез салган авыл күздә тотыла. Бараба ил хәзерге вакытта Барабинск шәһәре буларак мәгълүм.

Хәзерге көндә авылның татарча иске исеме Тәрәнә булуы онытылып бара. Тәрәнә авылында Хәмит Ярми 1940 елгы экспедиция вакытында да була. Ул, В.В. Радлов булган авылларда, халыктан академик В.В. Радлов турында да сорашкан. Галим Тәрәнә авы-

---

[1] Радлов В.В. Из Сибири.

лында 1940 елның 22-23 маенда язып алган «Кузы Курпы мән Паян-Сылу» («Кузы Көрпә белән Баян-Сылу») дастаны янына болай дип язып куйган: «*1870 елларда шушы Тәрәнә авылында В.В. Радлов булып киткән. «Авылда күп кенә карт кешеләр бар» дигәч, мин бу авылның иң карт кешеләрен җыйнап, Радлов турында сораштым. Чөнки мине Радловның нинди кеше булуы, бу ерак Себердәге татар авылларында аның ничек эшләп йөрүләре, халык иҗатын ничек һәм кемнәрдән язып алулары бик нык кызыксындыра. Минем уемча, Радлов, бу авылларда бик аз тукталып үтеп китүенә карамастан, халыкның тел үзенчәлекләрен бик яхшы тотып ала белгән һәм әкият-дастаннарны халыкның үз телендә (үз шивәсендә) бик матур итеп язып алган. Аның (В.В. Радловның) әйтүенә караганда, дин әһелләре аның фольклор язып йөрүенә бик нык каршылык күрсәткәннәр, ләкин ул, шулай булуга да карамастан, күп эш эшли алган.*

Минем үтенүем буенча җыелышка түбәндәге картлар килде: Хәсән Кәримов (77 яшь), Фазулла карт (85 яшь), Габдулла карт (90 яшь), Габбас карт (92 яшь) һәм Гыймран карт (70 яшь). Бу картлар белән бик озак сөйләшеп, гәпләшеп утырдым. Мин аларга Казан хәлләрен сөйләдем, ә үзем шушы ерак Себер җирләрендәге борынгы тормыш хәлләрен тыңлап, мәс килеп утырдым. Кайбер материалларны язып алдым. Олылардан 92 яшендәге Габбас карт кына В.В. Радлов килүен хәтерли. «Мин яшь идем. Безнең авылга озын гына, башына кара эшләпә кигән бер кеше килгән иде. Аның картларны чакырып сөйләшкәнен хәтерлим. Ни язгандыр, ни сорагандыр, анысы белән кызыксынмадым. Ул вакытта без бер нәрсә белән кызыксынмадык. Аның янында бер яшь кеше дә бар иде сыман. Алар бездә берничә көн торып киттеләр», – ди. В.В. Радловның архивын, көндәлекләрен табасы иде, анда сәяхәте турында да бардыр дип уйлыйм».

Хуҗиәхмәт Мәхмүтовның экспедиция язмалары бер кызыклы мәгълүмат саклый. Бу – бараба татарларының кеше исемнәре. Информант 1887 елда туган Мостафин Габдрахман бабайның шәҗәрәсен искә ала. Биредә хәзерге вакытта очрамый торган ике исем – Ләвәлләү һәм Бәкшән дигән ир кеше исемнәре очрый. Һәр

буынга якынча 25 ел биргәндә бу исемнәрнең бараба татарларында XIX гасыр башында кушылган булуы аңлашыла. Соңрак гарәп исемнәре килеп кергән. «Ләвәлләү» исеменең этимологиясе ачык түгел. Ул бозылган яки кыскартылган булуы да мөмкин. Бу күренеш татар халкында шактый очрый. Себер татарларында ул бигрәк тә таралган булган. Мәсәлән, исемнәре җырга кергән Әйтүкәнең тулы исеме – Әйтмөхәммәт, Батышның тулы исеме – Фатыйма. Ә «Бәкшән« дигән исем Казан ханлыгы вакытыннан татарларда мәгълүм булган.

Йомгак ясап әйткәндә, экспедиция барышында төрле жанрларга караган фольклор материаллары язып алдык, халыкның кул эшләре белән таныштык. Халыкның тарихы, ышанулары, шөгыле турында мәгълүмат саклаган топонимиясен барладык. Гарәп язулы кулъязмаларны, китапларны, эпитафик истәлекләрне өйрәндек. Халыкның тел үзенчәлекләрен чагылдырган материал тупладык. Әмма бер мәкалә кысаларында гына бөтен материал белән таныштыру мөмкин түгел. Алар Институтта «Милли-мәдәни мирасыбыз» сериясендә дөнья күрәчәк аерым китапта урнаштырылачак.

МУСУЛЬМАНСКИЕ ОБЩИНЫ НОВОСИБИРСКОЙ ОБЛАСТИ: СТРАНИЦЫ ИСТОРИИ

Владислав Кокоулин,
Альфия Рахматуллина

На территории современной Новосибирской области проживали три группы татарского населения – поволжские татары, барабинские и чатские, а также отдельные группы бухарцев. Распространение ислама среди этих групп населения до сих пор является предметом дискуссий среди историков, поскольку нет надёжных письменных источников. Большинство специалистов считает, что ислам среди татарского населения Сибири начал распространяться в XIV в., однако те же барабинские татары до XVII – XVIII вв. мусульманами не были.

Более надёжными являются источники по истории мусульманских общин XIX в. В это время в тех населённых пунктах, в которых компактно проживало татарское население, имелись деревянные мечети.

В связи со строительством железной дороги на её пересечении с рекой Обью в 1893 г. возник сначала небольшой посёлок, который уже в 1904 г. стал городом Новониколаевском (в 1925 г. переименован в Новосибирск).

В начале XX в. татарская община в Новониколаевске компактно проживала в исторически сложившейся татарской слободе на Татарской улице и прилегающей к ней территории центральной части города. Мусульманская община оформилась в 1907 г., ког-

да по инициативе муллы Гарифа Валеева в Новониколаевске и Томске был организован сбор средств на строительство мечети, а Городская дума Новониколаевска выделила землю для строительства здания. Община ходатайствовала об отводе двух участков в центральной части города для строительства мечети и школы, однако гласные городской думы решили, что поскольку рядом с участком, который хотят получить мусульмане, построены православная церковь и церковно-приходская школа и, кроме того, там необходимо построить больницу, решили выделить землю на углу Андреевской площади «с условием, что место это передается только на время существования на нем мечети и школы и что кроме этих зданий других на этом месте быть не может» [1]. В 1908 и 1909 гг. мусульмане города ходатайствовали перед городской управой о выделении им участков под строительство домов вблизи мечети, чтобы иметь возможность беспрепятственно совершать обряды. Однако Городская дума долго обсуждала ходатайство мусульман, при этом возникли разногласия о необходимости продажи этих участков с торгов всем желающим, в том числе и погорельцам-немусульманам, о возможности продажи этой земли по значительно большей стоимости Управлению Сибирской железной дороги, в том, что при росте татарской слободы придется переносить ипподром (как заявил гласный Думы В.А. Зверев, «без особенной в том необходимости нет нужды лишать граждан этого полезного удовольствия») и т. п. В итоге Городская дума не решила этого вопроса, а поручила городской управе «собрать сведения, все ли магометане, подписавшие заявления, проживают в городе и кто из них имеет недвижимое имущество» [2].

Чтобы получить разрешение на строительство, в Петербург в 1910 г. была отправлена депутация от общины, добивавшаяся приема у премьер-министра П.А.Столыпина. Разрешение было получено, и в мае – июне 1910 г. строительное отделение Томского губернского управления утвердило проект постройки мечети [3]. Однако закладка мечети состоялась лишь 26 августа 1916 г. Как сообщал корреспондент газеты «Алтайское дело», акт закладки совершил местный мулла Гариф Валеев с провозглашением молитв за государя императора и царствующий дом, после этого

был организован сбор пожертвований на строительство. В дальнейшем строительство мечети финансировали купцы Низамутдинов, Рамазанов, Сибгатулла Махмутов. Строительство мечети затянулось на два года и связано было с политическими событиями, происходившими в стране.

Кроме строительства мечети мусульманская община Новониколаевска была занята организацией школы для детей мусульман и созданием благотворительного общества. С целью открытия школы в октябре 1912 г. она обратилась в инспекцию народных училищ с ходатайством об официальном открытии в городе мектеба, куда должны быть собраны дети мусульман, в том числе и обучающиеся в русских школах. Это давало возможность мулле преподавать детям основы мусульманского вероучения. В 1913 г. мусульманская община обратилась с ходатайством в губернское управление о регистрации мусульманского благотворительного общества с целью «оказания материальной помощи нуждающимся вне зависимости от национальности». Кроме этого, общество должно было учредить стипендии для учащихся и открыть библиотеку для мусульман. Однако томский губернатор отказал обществу в регистрации под предлогом, что оно «преследует культурно-просветительские цели на национальной почве и ведет к национальному обособлению и розни».

Революционные события 1917–1918 гг. не обошли стороной и мусульманскую общину города. Весной 1918 г. в Новониколаевске был организован мусульманский Совет рабочих и крестьянских депутатов, который поставил задачу распространения идей Советской власти среди мусульманского населения. Этот Совет одобрил декрет Совета народных комиссаров об отделении церкви от государства. Для заседаний Совета был конфискован дом у купца Рамазанова [4]. В это же время была предпринята попытка устранения с должности муллы Гарифа Валеева и временным муллой был назначен Девлет-Гелди Бекташин.

Деятельность Совета закончилась после чехословацкого мятежа в мае 1918 г. Хотя при Советской власти в первый период её существования особых притеснений по отношению к мусуль-

манской общине в городе не было, тем не менее общий кризис – политический и экономический – привёл к тому, что жизнь мусульманской общины стала затихать. Во время Гражданской войны Новониколаевск практически до самого её конца находился в тылу – боевых действий на территории города и уезда не велось и основной заботой мусульман в 1918–1919 гг. было получение культурно-национальной автономии. 29 декабря 1918 г. предполагалось провести выборы в городское национальное управление тюрко-татар. Было выдвинуто несколько списков, но, к сожалению, история не сохранила подробностей и результатов этих выборов [5].

В апреле 1919 г. Национальное управление мусульман тюрко-татар Внутренней России и Сибири ходатайствовало о признании культурно-национальной автономии. Мусульмане Новониколаевска присоединились к этому ходатайству. На лето 1919 г. был намечен съезд мусульман Сибири в Новониколаевске для решения вопросов организации духовенства, материальном и правовом его положении и культурных нуждах мусульман. На съезде присутствовало 23 делегата от разных областей и губерний Сибири. Председателем съезда был избран член Центрального духовного ведомства Ходжатель-Хаким Махмутов, его заместителями – мулла Новониколаевска Гариф Валеев и мухтасиб из Петропавловска Сеит Абдулжалилев, секретарями – боготольский мулла Карим Менликаев и каменский мулла Закир Алкалов. О ходе этого съезда мы можем судить по рапорту начальника новониколаевской городской милиции управляющему Томской губернией. Он сообщал, что съезд обсуждал следующие вопросы: 1) открытие в Сибири духовной школы, 2) организация Всесибирского духовного бюро, 3) открытие всесибирской типографии для издания духовной литературы на татарском языке, 4) назначение духовенства при войсках. Кроме того, делегаты съезда решили командировать муллу Гарифа Валеева и Абдулкаримова во Временное всероссийское правительство [6]. Через них съезд собирался обратиться к Временному всероссийскому правительству с ходатайством о скорейшем рассмотрении и признании культурно-национальной автономии мусульман тюрко-татар Внутренней России и Сибири.

Однако, правительство адмирала А.В.Колчака не считало возможным создание культурно-национальной автономии, выступая с лозунгом «Единой и неделимой России». В сентябре 1919 г. общее собрание мусульман Новониколаевска приняло решение обратиться с очередным ходатайством к правительству с требованием о признании культурно-национальной автономии, об освобождении членов Центрального управления мусульман от несения военной службы, о передаче назначения военных мулл духовному ведомству при Центральном управлении и сформировании отдельных мусульманских рот и полков [7]. Однако и на этот раз правительство заявило, что вопрос о культурно-национальной автономии находится вне его компетенции и может быть разрешен только Всероссийским учредительным собранием.

После падения власти адмирала А.В.Колчака в Сибири вновь установилась Советская власть. 1920-е гг. в истории мусульманских общин в Сибири можно охарактеризовать как время мирного сосуществования государственных органов и мусульманской организации. Особой политической активности мусульманские общины не проявляли. Их деятельность ограничивалась преимущественно религиозной деятельностью и преподаванием религиозного учения. Для пропаганды марксизма среди мусульман при партийных органах были организованы отделы национальных меньшинств. Кроме того, было создано Сибирское татаро-киргизское бюро (казахов в то время называли киргизами), которое координировало деятельность татаро-киргизских секций при национальных отделах [8].

В первой половине 1920-х гг. отделы национальных меньшинств при местных партийных органах и Сибтаткирбюро антирелигиозную работу старались вести больше в плоскости дискуссий, обращая основное внимание на молодёжь. Так, в плане работы среди молодёжи на зимний период 1923 г. Сибтаткирбюро предлагало «вести ее только в плоскости серьезной естественно-научной работы, через научные кружки, с грамотными комсомольцами из нацмен» [9]. Предлагалось проводить «комсомольские байрамы», увеселительные и физкультурные мероприятия во время религиозных праздников, параллельно предлагалось прово-

дить лекции «Нужна ли религия рабочим» и «Вреден или полезен рамазан». Отмечалось, что поскольку религиозное воззрение переплетается с национальными традициями, то необходимо вести с ними борьбу, но при этом соблюдать известную осторожность. Сибирские центральные органы осаживали особо ретивых местных антирелигиозников. Например, Сибкрайком РКП(б) осудил инициативу новониколаевских комсомольцев, которые в мае 1923 г. во время празднования рамазана расклеили в Новониколаевске около тысячи карикатур на муллу. Мирному сосуществованию мусульманских общин и государственных органов способствовала и инструкция Президиума ВЦИК 27 июля 1925 г., которая разрешала преподавание мусульманского вероучения в мечетях с разрешением в каждом случае уездного или губернского исполкома.

В феврале 1924 г. в Новониколаевске прошел съезд мусульманского духовенства Томской, Алтайской и Новониколаевской губерний. Открыл заседание мулла новониколаевской мечети Гариф Валеев. Основным вопросом повестки был выбор мухтасиба. После обсуждения и голосования мухтасибом был избран Г. Валеев [10].

Мусульманские общины, особенно в сельской местности, стремились поддерживать традиционный уклад жизни татарского народа. Это вызывало определенное недоумение у партийных органов, которые, впрочем, пока особой активности не проявляли. Так описывал корреспондент газеты «Советская Сибирь» татарское селение Кучумка в Убинском районе Барабинского округа: «Всего в нем 54 двора, тесные избы. Среди них выделяется мечеть и просторный дом муллы. Ежедневно утром, в полдень и вечером все, за исключением женщин, идут в мечеть. Сам председатель сельсовета – азанчи при мулле. При перевыборах сельсовета кто-то робко выдвинул кандидатуру учителя, и все кричали, что безбожников им не надо. Молодежь работает и молится, развлечений им устраивать не разрешают. Девушек до 15 лет загоняют в женскую половину избы. Потом выдают замуж» [11]. В 1927 г. был составлен обширный доклад «О состоянии религиозных культов на территории Сибкрая». В докладе отмечалось, что к 1927 г. в Сибири насчитывается 166 общин и 185 служите-

лей культа. Среди мусульман идет борьба «прогрессивного духовенства с реакционерами», кроме того, влияние на состояние общин оказывает течение ваисовцев, которые выступают против духовенства вообще. Активность духовенства проявляется по вовлечению в работу женщин и укреплению религиозности в массе верующих, особенно среди молодежи. Для этого устраиваются специальные собрания, где читаются выдержки из Корана и внушается, что женщина ответственна за духовное воспитание детей и должна призывать мужчин посещать мечеть. В Новосибирском округе отмечены случаи многожёнства, причем в одном из случаев одна из жён является членом сельсовета в с.Юрт Акбалык, в котором проживали в основном чатские татары [12].

К концу 1920-х гг. отношение властей к мусульманским общинам резко изменяется. Так, Сибкрайком в 1929 г. пишет резолюции об «оживленной контрреволюционной деятельности религиозных организаций в Сибирском крае» и необходимости «серьезного (организационного и агитационно-пропагандистского) отпора». Усиливается административный нажим, антирелигиозная кампания приобретает наиболее одиозные формы: повсеместно закрываются мечети, мусульманские общины вынуждены собираться в частных домах нелегально. После смерти в 1935 г. муллы Гарифа Валеева община все реже стала собираться, и в июне 1938 г. мечеть на улице Фрунзе была закрыта и передана «для культурно-просветительных целей» [13].

В 1930-е гг. были закрыты почти все мечети в деревнях и сёлах Западной Сибири. В 1932 г. постановлением Западно-Сибирской краевой комиссии по вопросам культов была закрыта мечеть в селе Теренинском Каргатского района и передана сельсовету под клуб; мечеть в селе Юрт-Акбалык Колыванского района, прекратившая деятельность ещё в 1930 г., была передана под школу; в 1933 г. мечеть в селе Орско-Борском Колыванского района была передана сельсовету « для использования на культурно-просветительные цели»; в 1934 г. была ликвидирована мечеть в селе Юрге Болотнинского района; в 1935 г. – в селе Аул-Чеки Кыштовского района; в 1936 г. – в селе Аялуцком, а в 1937 г. – в аулах Тибесском и Кошкуль Чановского района; в 1939 г. – в ауле Киндерли

Венгеровского района. Кроме того, в эти годы в Барабинском районе были ликвидированы мечети в аулах Энгельдинка, Новокурупкаевка и Тандово; ауле Улуцк Венгеровского района [14].

Война внесла изменения в отношение государственных властей к верующим. Правительство вынуждено было отказаться от прежней политики давления на верующих и перейти к частичным уступкам. С 1943 г. власти переходят к либерализации религиозной политики. 23 апреля 1943 г. в Новосибирске прошло организационное собрание мусульман, на котором присутствовало 25 человек. Было решено «для совместного удовлетворения религиозных потребностей организовать по городу Новосибирску религиозные общины» [15]. На этом же собрании был избран исполнительный комитет общины, в который вошли Халиль Халидуллин, Булганбай Адибаев и Мухаммед Зиятдинов, и ревизионная комиссия в составе Юнусхана Тачибаева, Загитуллы Аюханова и Абдуллы Рахимова. Новосибирская мусульманская община была зарегистрирована 15 июня 1943 г. Имам-хатыбом новосибирских мусульман стал 49-летний Мухаммед-Рахим Садыков, окончивший Красноуфимскую духовную школу. Мечеть находилась в небольшом здании по улице Пушкина, 113, вмещавшем не более 50 человек. Община обратилась в горисполком Новосибирского Совета депутатов трудящихся с просьбой передать здание мечети по улице Фрунзе, 1. Однако горисполком отказал общине.

В 1946 г. новым имамом Новосибирской мусульманской общины стал 56-летний Халиль Халидуллин, окончивший в 1914 г. медресе в Тобольске. Он стал активно добиваться улучшения условий для совершения религиозных обрядов, и в 1947 г. община составила ходатайство в Новосибирский горисполком о строительстве нового здания мечети. Двадцать восьмого марта того же года горисполком рассмотрел ходатайство общины и решил выделить участок по улице Буденного на ее пересечении с Каменским шоссе.

В мае 1947 г. община сообщила в Совет по делам религиозных культов при Совете министров СССР о выделении участка горисполкомом и просила разрешить строительство мечети. В заявлении указывалось, что во время годовых праздников Ураза и

Курбан-байрам собирается до 2 тысяч человек (татар, башкир, казахов и др.) и намаз приходится совершать под открытым небом, поэтому строительство нового здания является необходимым. Совет по делам религиозных культов не возражал, и к сентябрю 1947 г. удалось построить стены нового здания. Но неожиданно последовало распоряжение заместителя председателя горисполкома В.Кондратьева о прекращении строительства мечети под предлогом капитального строительства на этом участке. Решение было поддержано городским архитектурно-строительным контролем. Взамен этого участка в 1948 г. горисполком решил передать общине участок 40 х 50 м на территории бывшего христианского кладбища. Мусульманской общине предлагалось перенести сруб на новый участок и выделялось на эти цели всего около 45 тыс. руб., в то время как расходы на сооружение мечети уже составили 330 тыс. руб.

Мусульманская община, не выдержав издевательств, обратилась к И.В.Сталину с письмом, в котором излагались все обстоятельства дела. Мусульмане напоминали «вождю народов», что «в тяжелые годы и суровые дни Великой Отечественной войны трудящиеся, верующие мусульмане отдавали последнее для фронта и молились богу о защите нашей Великой Родины от несправедливого нападения армии Гитлера и сохранении на долгие годы Вашей жизни... Наша молитва не прошла даром – наша родная Красная Армия победила. Родина вновь процветает, строится коммунистическое общество и для счастья народов, особенно для счастья тех национальностей, которые беспощадно угнетались как инородцы и преследовались за непринадлежность к христианской религии властями царского самодержавия. Благодаря великим завоеваниям Октябрьской революции и Сталинской Конституции мы, преследуемые за принадлежность к мусульманской религии, стали равноправными членами народов Великой социалистической Родины». Община просила Сталина разрешить достроить начатое здание мечети, поскольку никакого капитального строительства на этом месте не предполагалось.

Письмо осталось без ответа. Мусульмане не знали, что в 1948 г. началась новая антирелигиозная кампания и циркуляр

Совета по делам религиозных культов предупреждал всех уполномоченных Совета о прекращении удовлетворения ходатайств о регистрации культовых зданий и религиозных обществ.

В 1948 г. Дзержинский райисполком принял решение о передаче здания мечети на улице Пушкина, 113 в муниципальный фонд, и в октябре 1948 г. его разобрали на дрова. Члены мусульманской общины констатировали, что «это событие завершилось не только сломом молельного дома, но полным развалом мусульманской общины. В результате чего не стало даже посетителей ежедневного молебна» [16].

После того как было разрушено здание, в котором собиралась мусульманская община в Новосибирске, верующие стали собираться в бывшей сторожке при мечети. Сторожка имела размеры 3,2 х 3,2 м и была очень ветхой, не приспособленной для проведения обрядов. В августе 1950 г. община купила дом на улице Крылова, 122 и направила в Новосибирский горисполком просьбу о разрешении открытия молитвенного здания, но горисполком просьбу мусульман не удовлетворил. После настойчивых просьб верующих горисполком в августе 1952 г. устно разрешил проводить службы в доме по улице Крылова, 122. Властям не понравилась активность муллы Новосибирских мусульман Халиля Халидуллина, и они добились его отстранения. Председатель Духовного управления мусульман европейской части СССР и Сибири муфтий Шакир Хиялетдинов, сменивший в июле 1950 г. муфтия Габдрахмана Расулева, направил в августе 1951 г. письмо уполномоченному по делам религиозных культов по Новосибирской области Ф.Т.Воротилову, в котором сообщал, что самовольные действия имама Х.Халидуллина стали «причиной больших скандалов и недовольства среди верующих мусульман Новосибирска». Х.Халидуллину ставилось в вину и то, что «начинание строительства непосильного громадного здания мечети ввело массу верующих мусульман в сомнение и заблуждение, беспокоило местные органы власти» [17]. Муфтий Ш.Хиялетдинов сообщил, что имам Новосибирской мечети Х.Халидуллин отстраняется от должности имама, а временно муллой должен стать муэззин. Через месяц муфтий Ш.Хиялетдинов обратился с просьбой к уполномоченно-

му Ф.Воротилову содействовать через Новосибирский облисполком о регистрации дома по улице Крылова, 122 в качестве молитвенного здания.

Однако власти по-прежнему затягивали регистрацию молитвенного дома. В декабре 1951 г. здание было осмотрено комиссией пожарной охраны, которая нашла его состояние неудовлетворительным, но сообщила, что здание может быть использовано только при существенных доработках: выселение жильцов со второго этажа, перенесение печи в полуподвал, изменение внутренней планировки и т. п. Несмотря на выполнение требований пожарного контроля, регистрация дома по улице Крылова, 122 тянулась до февраля 1955 г., когда горисполком все же дал разрешение проводить религиозные службы в этом здании, но предупредил общину, что «при осуществлении генерального плана застройки города в данном районе, дом, используемый мусульманской общиной, может быть снесен в соответствии с существующим законодательством» [18].

Мусульманская община в Новосибирске была единственной зарегистрированной общиной на территории области. Но кроме неё действовали ещё несколько мусульманских общин, которые по терминологии того времени назывались «нелегальными», поскольку не были зарегистрированы. Так, нам известно о том, что в 1948 г. в Новосибирской области было 3 группы мусульман общей численностью 1 150 чел., в число которых включалась и зарегистрированная община Новосибирска. Кроме ней существовали 2 группы – 25 мусульман в посёлке Михайловском Ирменского района и селе Мусы Каргатского района. В колхозе Талапты Ирменского района мусульмане использовали в качестве мечети помещение клуба [19]. О том, что представляли собой мусульманские общины в это время мы можем судить по сообщению Мусинского сельсовета уполномоченному Совета по делам религиозных культов по Новосибирской области: «Религиозной группы в Мусинском сельсовете не существует, а имеются отдельные верующие в количестве 4 человек преклонного возраста от 70 до 80 лет. Религиозных собраний не проводилось и в настоящее время не проводят. В 1948 г. два раза совершались молебны в дни

праздников Ураза-гаит и Курбан-гаит по частным квартирам. Руководителя религиозного культа нет, а также нет молитвенного дома. Есть мечеть, но она закрыта» [20].

В феврале 1952 г. имам-хатыбом Новосибирской мечети был назначен 63-летний Саит Даутов, выпускник Озимского медресе в Казани, ученик известного муллы Гафарова. Но в марте 1953 г. Саит Даутов был снят с должности имама, и имамом-хатыбом Новосибирской мечети был вновь назначен Исмагил Рахматуллин. В феврале 1954 г. возник конфликт между уполномоченным по делам религиозных культов по Новосибирской области и местной мусульманской общиной. Уполномоченный самовольно запретил вести службу в мечети временно назначенным Духовным управлением мусульман муэззину Х. Ибрагимову и мутаваллию В. Назирову по случаю отъезда в Москву муллы И. Рахматуллина. Муфтий Ш. Хиялетдинов вынужден был обратиться со специальным письмом к уполномоченному с просьбой до назначения нового имама все же позволить исполнять обряды муэззину и мутаваллию.

В ноябре 1954 г. было опубликовано постановление ЦК КПСС «Об ошибках в проведении научно-атеистической пропаганды среди населения». Постановление не содержало каких-либо новых установок в отношении верующих, но лишь подчеркивало необходимость соблюдения законности в отношении религиозных культов. Однако политическая ситуация в стране – смерть И.В.Сталина, подготовка к развенчанию его культа – расставляла свои оценки. Постановление это было опубликовано для населения, оно вселяло надежды верующим на восстановление своих прав, но вовсе не являлось руководством к действию для властей, трактовавших требование соблюдения законности в зависимости от политической конъюнктуры.

По постановлению Духовного управления мусульман европейской части СССР и Сибири от 29 июня 1957 г. в силу параграфов 2 и 16 устава ДУМ на должность имама-хатыба мечети Новосибирска был утвержден 64-летний Файзулгаян Вахитов, уроженец деревни Н.-Биктово Башкирской АССР, окончивший медресе

в Троицке. Ф.Вахитов был муллой в родной деревне с 1918 по 1928 г., потом работал в колхозе и горпищеторге.

На общем собрании Новосибирской мусульманской общины 3 января 1958 г., на котором присутствовало 102 человека, был выбран мутаваллиат в составе председателя Ш.Ахмерова и членов Х.Ибрагимова и Ф.Ахмадеева. Ф.Ахмадеев и Ш.Ахмеров через два года были освобождены по старости от обязанностей членов правления и на их место избраны А.Султанов (председатель) и А.Хамитов (казначей).

В эти годы община была достаточно большой, ещё больше мусульман собиралось на праздники (по воспоминаниям современников, до 900 человек, большей частью стариков). Поскольку мечеть не могла вместить всех желающих, то праздничные намазы проходили на улице. Это же подтверждают и отчеты общины.

На основании отчетов можно проследить динамику численности мусульман, принимавших участие в религиозных праздниках, а также совершавших обряды наречения имени, никаха и похорон. Следует отметить, что с 1959 по 1985 г. сократилось число мусульман, участвующих в праздниках. Общее сокращение за этот период составило 50 %. Связано это было с сокращением численности старшего поколения, в основном и принимавшего участия в праздниках. Сократилось и число мусульман, совершавших обряды именования и никаха (в 3 раза), на достаточно высоком уровне была численность мусульман, совершавших похоронный обряд по правилам ислама – в среднем по 50 человек ежегодно, причем этот показатель превышал в 4 – 6 раз число именований и в 2 – 3 раза – число бракосочетаний.

За 1957–1985 гг. в мечети Новосибирска сменилось несколько имамов. Ф.Вахитова в феврале 1961 г. сменил Хусаин Ибрагимов, но по просьбе общего собрания мусульман 10 ноября Х.Ибрагимов был освобожден “за неимением достаточного знания” и избран вторично Х.Халидуллин, которому исполнился 71 год. В 1966 году временно обязанности имама исполнял Ф.Вахитов, с 1969 г. имамом назначается 68-летний Абдулла Аббазов, окончивший сельское медресе, работавший на стройке, на заводе и вышедший в 1957 г. на пенсию. Последнего сменил

Махмуд Велитов [21]. За эти годы мечеть дважды переносилась. Сначала дом по улице Крылова был снесен, и мусульманская община в 1968 г. приобрела дом на улице МОПРа, потом на улице Дарьяльской. Все эти годы мусульмане Новосибирска совершали ежедневные пятикратные намазы, пятничный намаз, намаз таровех в месяц Рамазан и проводили ежегодные праздники: ураза-байрам, курбан-байрам, мавлюд-байрам, миграж (восшествие Мухаммада к Богу), барагать (день нравственного очищения), гярафа (день начала хадджа), кядер (начало ниспосылания Корана).

Кроме зарегистрированной общины в Новосибирске по сёлам и деревням продолжали действовать небольшие общины мусульман. В фонде уполномоченного по делам религиозных культов по Новосибирской области сохранились многочисленные справки о «нелегальных» мусульманских общинах. Вот что сообщалось о деятельности мусульман в Колыванском районе: «Большую активность в Колыванском районе проявляют нелегальные мусульманские группы, действующие в сёлах с татарским населением. Такая группа имеется в селе Юрт-Акбалык. Муллой в этой группе является Ибрагимов Ирхет – 79 лет. Молитвенные собрания в группе проводятся еженедельно по пятницам на квартире муллы. На этих собраниях мулла читает Коран <…> Религиозные обряды в этом селе совершает значительная часть населения. Молитвенные собрания в дни праздников уразы и Курбан-байрама группой проводятся на кладбище, на них присутствует 50 – 70 человек». Далее в справке сообщалось об участии в религиозных обрядах комсомольцев и местной учительницы. Кроме того, в сёлах Юрт-Акбалыке, Казанке, Юрт-Оре и Батурино регулярно совершались обряды обрезания приходящим суннатчи 82-летним Ханафой Хусатдиновым [22].

В справке о деятельности мусульманских групп в этих же деревнях в 1964 г. сообщалось, что за год произведено 12 наречений имени, 7 никахов, 25 отпеваний; во время праздников на дому прочитано 19 молитв. Всего же в этом году в Новосибирской области действовало 7 незарегистрированных общин в частных домах и квартирах [23].

Подобная картина характерна и для всего последующего периода вплоть до 1985 г. Вот, например, что сообщалось в отчёте уполномоченного Совета по делам религий по Новосибирской области в 1971 г.: «Проверкой деятельности мусульман в сельской местности установлено, что в некоторых сёлах действуют небольшие религиозные группы мусульманского культа, состоящие из стариков, которые собираются на богослужения 2 – 3 раза в месяц. В других сёлах нет таких групп, а местные жители, исполняющие обязанности мулл в дни религиозных праздников, обходят жителей села и там (в дни Курбан-байрама) «освящают» мясо, читают молитвы, иногда проводят богослужения на кладбищах» [24].

В 1985 г. М.С.Горбачев, сменивший на посту Генерального секретаря ЦК КПСС К.У.Черненко, объявил о начале ускорения и перестройки. Несмотря на демократизацию общественно-политической жизни в стране, партийно-правительственный аппарат по-прежнему пытался противостоять религии и религиозности части населения. Хотя в середине 1980-х гг. в центральной прессе и появились статьи о прогрессивном миротворческом духовенстве, о «мусульманах страны Советов», в 1986 г. вышло постановление Политбюро ЦК КПСС «Об усилении борьбы с влиянием ислама». Хотя в постановлении шла речь о Средней Азии, Казахстане, Азербайджане, автономных республиках Северного Кавказа, но требование усиления атеистической пропаганды коснулось верующих и других частей СССР. Тем не менее процесс возрождения ислама набирал силу. В 1990 г. вышел новый закон «О свободе совести и религиозных организациях в СССР».

Новосибирские мусульмане заметно активизировались уже в 1986 г. В этом году мулле М.Велитову, имевшему на иждивении трех детей, по ходатайству уполномоченного В.Д.Лымаря было изменено налогообложение. Свою просьбу уполномоченный мотивировал тем, что М.Велитов «активно участвует в миротворческой деятельности и ведет значительную работу по патриотическому воспитанию верующих».

В 1987 г. имам-хатыбом Новосибирской мусульманской общины стал Накип Шакирзянов. Он активно занялся улучшени-

ем условий для совершения богослужения и привлечением мусульман в мечеть, особенно молодёжи. В 1988 г. он обратился в Новосибирский горисполком с просьбой перенести остановку общественного транспорта к мечети на улице Дарьяльской, поскольку общину посещает много стариков, которым трудно добираться до мечети. Имам заверял председателя горисполкома П.В.Лапкова, что «община честно трудится на благо Родины».

В 1989 г. был переизбран исполнительный комитет мусульманской общины. Председателем исполкома был выбран Гумар Баязитов. В этом же году община обращается в исполнительный комитет Новосибирского городского Совета народных депутатов. Мусульмане обращают внимание председателя исполкома на то, что помещение на улице Дарьяльской не приспособлено для совершения обрядов, поскольку из-за его малой площади верующие не могут обращаться в сторону Мекки, мужчины и женщины вынуждены читать намаз в общем помещении, инвалиды и пожилые люди жалуются, что мечеть расположена далеко от остановки общественного транспорта, а само здание находится в аварийном состоянии. Мусульмане просили председателя исполкома решить вопрос о выделении участка для строительства новой мечети, а также возвратить здание по улице Фрунзе, занятое «Новосибирскдорстроем». Они обратились с аналогичной просьбой и к председателю Новосибирского облисполкома, указав на то, что православной общине возвращены собор А.Невского, церкви в Колыванском и Болотнинском районах области, а интересы мусульман ущемляются. Под давлением верующих городские и областные власти приступили к решению данной проблемы. Главный архитектор Новосибирска направил ответ общине, в котором заверил, что просьба мусульман изучается совместно с уполномоченным В.Д.Лымарем, через некоторое время мусульманам были предложены варианты размещения мечети. Осенью 1989 г. мусульмане напомнили председателю облисполкома, что необходимо возвратить здание на улице Фрунзе мусульманской общине. Воспроизведем отрывок из обращения, который так разительно отличается от обращений мусульман к властям еще несколько лет назад. «Мы требуем, – писали мусульмане, – равноправного отношения

ко всем верующим (речь идет об оперативности возврата собора А.Невского христианской общине Новосибирска. – *В. К., А. Р.*), а именно наших острых потребностей в новой мечети. Мы обращались с письмами в Новосибирский горисполкома в марте, мае, июне и августе этого года и по настоящее время нам не ясно, как будет решаться наш вопрос. Просим Вас исправить подобное неравноправие к нам мусульманам» [25].

Решением исполнительного комитета Новосибирского городского Совета народных депутатов 2 мая 1990 г. мусульманской общине был предоставлен участок 0,84 га для строительства новой мечети. Мусульманам Новосибирска удалось получить обратно старую мечеть на улице Фрунзе. Новосибирский городской Совет в декабре 1992 г. принял решение «О передаче здания соборной мечети и Мустахибского правления мусульман Западной Сибири, расположенного по улице Фрунзе, 1а, ее законному владельцу – Новосибирской мусульманской общине – для использования его как культового сооружения». Однако исполнение решения затягивалось, и мусульмане в октябре 1993 г. приняли решение организовать митинг у здания мечети. В итоге настойчивости муллы Н.Шакирзянова и представителей Татарского общественного центра здание мечети было передано верующим.

В 1995 г. была заложена Новосибирская соборная мечеть, которая была открыта в сентябре 1998 г. Эта мечеть стала одной из крупнейших в Сибири. В этом же году в Новосибирске прошел I съезд Духовного управления мусульман Сибири и Дальнего Востока, который собрал представителей от десяти регионов – Омской, Томской, Новосибирской, Кемеровской, Иркутской областей; Красноярского и Алтайского краев; Республик Алтай, Хакасия и Тува. Съезд принял решение выйти из-под юрисдикции Центрального духовного управления мусульман России и организовать Духовное управление мусульман Сибири и Дальнего Востока. Муфтием нового духовного управления был избран омский имам-мухтасиб Зулькарнай Шакирзянов. В 1998 г. муллой исторической мечети стал Гумар Баязитов, которого поддержал приехавший в Новосибирск муфтий Духовного управления мусульман азиатской части России Нафигулла Аширов. В марте

1998 г. в Новосибирске прошел II съезд Духовного управления мусульман Сибири и Дальнего Востока, который осудил действия Духовного управления мусульман азиатской части России и принял решение преобразовать своё духовное управление в Духовное управление мусульман Сибири. В 2001 г. было принято решение о строительстве еще одной мечети в левобережной части Новосибирска. В июне 2007 г. старая мечеть распоряжением губернатора Новосибирской области В.А.Толоконского была передана мусульманской общине, и к 100-летнему юбилею в 2016 г. она была восстановлена в первоначальном виде.

Всего в Новосибирской области в 2010 г. насчитывалось 14 объединений мусульман. По данным переписи 2010 г., к народам, традиционно исповедующим ислам, в области себя относят почти 300 тыс. человек: татары, казахи, узбеки, таджики, туркмены, башкиры и азербайджанцы. Разумеется, не все они мусульмане, но тем не менее большинство их активно поддерживает усилия руководства мусульманских общин по строительству в Новосибирске новых мечетей и организации медресе для подготовки имамов для мусульманских общин Зауралья. Именно их усилиями была воссоздана историческая мечеть в центре Новосибирска, а 19 июня 2014 г. открылась самая крупная в городе мечеть имени суфийского шейха второй половины XIX в. Кунта-Хаджи Кишиева, которую начали строить ещё в 2005 г. Активно действуют мусульманские общины в других городах и сёлах Новосибирской области: строятся мечети и проводятся как религиозные мероприятия, так и культурные. Совсем недавно, 30 июня 2018 г. в селе Юрт-Оры был открыт этнографический музей «Усадьба чатского татарина», организованный по инициативе муллы местной мусульманской организации Навиля Хасановича Шигабутдинова.

Конечно, рассуждать о будущем историки не должны. Но в заключении хотелось бы сказать, что мусульманские общины в Новосибирской области являются значимым фактором в гармонизации межнациональных отношений в Сибири и их развитие гарантирует спокойствие региона в целом.

1. Государственный архив Новосибирской области (ГАНО). Ф. Д-97, оп. 1, д. 2 б, л. 59, 60.

2. *Там же.* Д. 18, л. 77, 78.

3. *Дело свободы* (Новониколаевск). 1918. 6 марта.

4. Государственный архив Томской области (ГАТО). Ф. 3, оп. 41, д. 1075, л. 1–5; *ГАНО.* Ф. Д-97, оп. 1, д. 35, л. 227–228.

5. *Народная Сибирь* (Новониколаевск). 1918. 27 дек.

6. *ГАТО.* Ф. 1362, оп. 1, д. 553, л. 13, 14; *Кутилова Л.А.,* Нам И.В., и др. Национальные меньшинства Томской губернии: хроника общественной и культурной жизни. Томск, 1999. С. 234.

7. *Сибирская жизнь* (Томск). 1919. 1 октября.

8. *Колоткин М.Н.* Татары Сибири в 1920–1930-е гг. Новосибирск, 2016. С. 41, 42.

9. *ГАНО.* Ф. П-1, оп. 1, д. 1519, л. 279.

10. *Там же.* Л. 74.

11. *Советская Сибирь*. 1926. 8 авг.

12. *ГАНО.* Ф. П-2, оп. 1, д. 1790, л. 86–104.

13. *Там же*. Ф. 1020, оп. 2, д. 13, л. 230.

14. *Там же.* Ф. 47, оп. 1, д. 1412, л. 17, 23; д. 2014, л. 20; д. 2167, л. 17; д. 2509, л. 356; д. 2871, л. 78; д. 3139, л. 92; Ф. 1418, оп. 1, д. 5, л. 92; д. 7, л. 45, 47.

15. *Там же*. Ф. 1418, оп. 1, д. 9, л. 1.

16. *Там же*. Л. 9.

17. *Там же*. Д. 38, л. 17.

18. *Там же*. Д. 47, л. 42.

19. *Там же*. Д. 29, л. 7, 8, 10.

20. *Там же*. Л. 1.

21. М. Велитов с 1987 г. возглавляет ассоциацию мечетей Москвы, Московской, Ульяновской и Оренбургской областей (См.*: Моск. новости.* 1999. 24 – 31 янв.).

22. *ГАНО.* Ф. 1418, оп. 1, д. 66, л. 3, 4.

23. *Там же.* Д. 76, л. 86, 88; Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф. 6991, оп. 4, д. 355, л. 13–15.

24. *ГАНО.* Ф. 1418, оп. 1, д. 154, л. 37.

25. *Там же.* Д. 275, л. 15.

ГУБНО-ГУБНЫЕ СОГЛАСНЫЕ ЯЗЫКА ЧАТОВ И БАРАБИНСКИХ ТАТАР: СОПОСТАВЛЕНИЕ[1]

Николай Уртегешев,
Татьяна Рыжикова

Чаты или чатские татары проживают на территории двух областей: в Колыванском районе Новосибирской области и Томском районе Томской области. Вместе с эуштинцами и калмаками они входят в группу «томских татар». Томские татары, в свою очередь, вместе с барабинцами и тоболо-иртышскими татарами составляют группу, объединенную этнонимом «сибирские татары».

Степень сохранности этнических групп «томских татар», их этнического языка и их изученности – разная.

Калмаки, к сожалению, находятся на грани полного исчезновения как языка, так и этноса в целом (осталось примерно 46 человек калмаков). В научном плане – изучены относительно хорошо: есть работы по истории, этнографии, языку.

Численность эуштинцев – 300-400 человек. Имеются отдельные работы по истории, археологии, языку, генеалогии.

Количество чатов достоверно неизвестно. В ходе переписи 2002 года чатскими татарами назвали себя всего 5 человек, остальные предпочли отнести себя к татарам или русским. Перепись 2010 года http://wiki-org.ru/wiki/%D0%A7%D0%B0%D1%82%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B5_%D1%82%D0%B0%D1%82%D

[1] Статья написана в рамках проекта «Языковое и этнокультурное разнообразие Южной Сибири в синхронии и диахронии: взаимодействие языков и культур» (грант Правительства РФ № 14.Y26.31.0014).

0%B0%D1%80%D1%8B - cite_note-:3-19 не зафиксировала ни одного человека, идентифицирующего себя как «чатский татарин» или «чатская татарка». Однако, это не означает, что не осталось этнических чатов. Поездки в места их проживания свидетельствуют о том, что носители чатско-татарского языка существуют. В д. Юрт-Оры Колыванского района Новосибирской области планируется построить музейный комплекс, посвященный жизни и быту сибирских татар, в первую очередь – чатских (http://infopro54.ru/news/6043/). Эта мера позволит вызвать интерес к истории и культуре чатов как среди русскоязычного населения, так и среди сибирских татар. История формирования чатов (или как их называют соседи-калмаки – чадағай), язык, генеалогия, этнография частично описаны.

Этимология этнонима «чат» (цат, джат) подробно не изучена и нет единого мнения о его происхождении. А.П. Дульзон отмечал, что это самоназвание сообщалось жителями чатских деревень Притомья. Также их называли соседи эуштинцы и калмаки [Дульзон 1956:303]. Этноним «джете-уру» встречается у башкир в качестве наименования рода кыпчакского происхождения. По данным Р.Г. Кузеева «башкирский род джете-уру этнически восходит к казахскому роду жетыруу Малого Жуза» [Кузеев 1974:116] или по другой транскрипции джеты-ру [История Казахской ССР 1957:149]. По имеющимся данным, башкиры Джидиру – потомки нескольких семей казахов, «… с весьма древних времен перешедших из Сибири через Урал» [Небольсин 1852:17]. Эти данные подтверждаются недавними исследованиями В. Волкова на основе генетического анализа потомков коренных жителей чатских поселений. Генотипирование образцов позволило выявить самых близких родственников по мужской линии томских чатов, к каким народам и этнотерриториальным группам они принадлежали. Также удалось сделать предположение, откуда пришли прямые предки томских чатов.

Одна из основных групп чатских татар, которую представляют потомки жителей села Тахтамышево, принадлежит к генетической линии субклада C3c-M77, которая определяется SNP-

маркером L1370, гаплотипы которой отличаются дупликацией Y-STR-маркера DYS19 (16-17). Эта линия встречается у монголов, калмыков, тувинцев, бурят, казахов и каракалпаков. Гаплотипы чатских татар по этому показателю входят в общий кластер с казахами. Данный кластер (DYS388=13) представлен у казахов Среднего и Младшего жузов. Кроме этого, внутри кластера выделяется еще более узкая ветвь, маркируемая SNP-маркером 1.1371. К линии C3c-L1371 относятся, кроме чатских татар, представители некоторых родов Младшего жуза, прежде всего родов, входящих в подразделения байулы (адай, жаппас, бериш, байбакты, кызыл-курт) и алимулы (шомекей, торткара) [Материалы … 1970]. На основании полученных данных, В. Волков делает вывод, что эта линия чатских татар имеет общее происхождение с казахскими родами Младшего жуза [Волков 2016:55].

Немного другая ситуация наблюдается у жителей села Черная речка. Их предки относятся к другой линии (N-F4205). Этот субклад распространен, прежде всего, у монголов, бурят и калмыков. Встречается у казахов, каракалпаков и телеутов [Генетическая база …]. На данном этапе исследования ничего более определенного, кроме принадлежности этих чатов к субкладу Nlcl-F4205, сказать нельзя, так как не проведено субтипирование этих образцов на наличие специфических SNP-маркеров. Наиболее вероятно, что предки этой группы пришли с той же территории, что и представители другой линии чатов (C3c-L1371) [Волков 2016:56].

Н.А. Томилов предполагает, что этногенетические корни чатов следует искать в племени шад (или шато) XI в., которое являлось кимакским по происхождению и проживало на Иртыше [Томилов 1981:208; Аманжолов 1959:59; Бартольд 1897:105-106]. Со временем, оно входило в разные этнические и политические образования. В частности, термином «джете», «чете» тюрки-чагатаи называли монголов, а государственное образование Могулистан именовали Джете. После его распада в конце XV – начале XVI вв. отдельные части вошли в состав казахского, киргизского, уйгурского, узбекского и других народов [Томилов 1981:208].

Г.Ф. Миллер считал, что этноним «чаты» восходит к татарскому слову «чать», т.е. мыс, и было присвоено данному этническому образованию во времена их проживания на Оми или Оби, на месте, где сливались две реки [Миллер 1734]. Однако, данное название – более позднего времени и соответствует позднему этапу истории чатов.

Таким образом, трудно сделать однозначный вывод о происхождении этнонима чаты: является ли он звуковым вариантом названия казахского рода или более поздним тюркским заимствованием.

Что касается мест расселения чатских татар, то ученые сходятся во мнении, что чаты пришли с запада. В грамоте царя Б. Годунова, указывающей строить Томский город, перечисляются близкие соседи томских татар в 1604 г. На юге в десяти днях езды от еуштинцев вдоль Оби и ее притока Чаусы кочевали чаты (мысовые татары), которые пришли в эти места с запада после падения Сибирского ханства. Эти данные подтверждаются и другими источниками.

Н.А. Томилов пишет, что к приходу русских в Западную Сибирь чаты жили в западных районах Барабинской степи [Томилов 1981:202]. Описывая историю барабинских татар, Валеев и Томилов подчеркивают, что в верховьях Оми они (барабинцы) контактировали, видимо, с чатами [Валеев, Томилов 1996:13].

До появления в Сибири отрядов Ермака, чаты занимали территорию по соседству с барабинскими татарами в бассейне верхней Оми, а также, видимо, верховий Каргата, Чулыма и в бассейне р. Чаус. После массовых миграций тюркского населения после 1583 г. чаты сумели занять обширные территории районов Приобья. К концу XVI в. чаты уже жили в основном по берегам Оби. В 1630 г. часть чатских татар выделилась и ушла жить под Томск, поселившись в районе Черной речки. Еще какая-то часть чатов появилась в бассейне Томи уже в XVII в., хотя некоторые остались по-прежнему в Приобье. Такой раскол чатского населения привел к раздвоению территории проживания чатов и способство-

вал формированию особенностей этнического и культурно-бытового свойства [Томилов 1981:213].

По результатам экспедиционной работы и анализа полученного материала по топонимии Томской области О. Хисамов приходит к выводу, что она является многослойной и состоит из разновековых и разноязычных элементов. Расселение угорских, самодийских, тюркских и монгольских племен и народностей обусловило существующее разнообразие топонимов. Тем не менее, основным конститутивным компонентом является тюрко-татарский [Хисамов 2016:51].

В целом, чатских татар можно разделить на две локальные группы: 1) томских чатов и 2) обских или орских чатов.

После разгрома хана Кучума и падения Сибирского ханства, чатские князьцы и мурзы решили добровольно принять русское подданство и начали платить ясак в г. Тару, а со строительством Томска перешли в подчинение к томским воеводам [Емельянов 1978:74].

В языковом аспекте язык чатов близок барабинскому. А.П. Дульзон писал, что внутрисельская и внутрисемейная лексика чатов и эуштинцев сходна с лексикой барабинских и тобольских татар [Дульзон 1956:375]. М.А. Абдрахманов считал, что язык чатов отличался от эуштинского наречия чертами тоболо-иртышских говоров [Абдрахманов 1959:20-21]. Д.Г. Тумашева, изучавшая язык сибирских татар, также отмечала близкое сходство чатского с барабинско-татарским и тоболо-иртышским [Тумашева 1977].

Н.А. Томилов подчеркивает, что близкое сходство речи чатов с языком барабинцев, историческое соседство их носителей в Барабинской степи позволяют предположить, что в составе чатов оказались и барабинские татары, в основном, видимо, теренинско-чойские, поскольку именно на их территории во второй половине XVI в. жили чаты. Наличие таких ойконимов, как Барабинка, Зимник, Калтай подтверждают данную гипотезу, поскольку существуют также и у барабинских татар, а топоним Барабинка скорее всего происходит от самоназвания барабинцев – бараба [Хисамов

2016:19]. Кроме того, есть предположение, что и отдельные группки тоболо-иртышских татар в более ранний период истории формирования этнического образования чатских татар вошли в их состав: отсюда и элементы тоболо-иртышского диалекта в чатском языке [Томилов 1981:206].

Цель данной работы: дать сравнительный анализ билабиальных согласных чатов [Халкова, Уртегешев 2015:300-304; Халкова, Уртегешев 2016:86-89] и барабинских татар [Рыжикова 2002:234-236, Рыжикова 2005].

Для реализации поставленной цели были выписаны словоформы из словаря Д. Г. Тумашевой [1992], проверены с информантами и дикторами, записаны с помощью программы Adobe Audition и затранскрибированы по данным слухового анализа произнесений дикторов и предварительного экспериментально-фонетического анализа с использованием программ Adobe Audition и Speech Analyzer. Кроме того, был зафиксирован и проанализирован языковой материал (отдельные слова, словосочетания, рассказы и песни), полученный непосредственно от информантов в ходе научно-лингвистических экспедиций в 2008-2009 г. в деревни Юрт-Ора и Юрт-Акбалык Колыванского района Новосибирской области (места проживания потомков чатов). Аналогичным образом был собран материал по барабинско-татарскому языку в деревне Новокурупкаевка Барабинского района, ауле Бергуль Куйбышевского района и аулах Тармакуль и Кошкуль Чановского района Новосибирской области в 2000-2005 гг.

По методике, принятой в Лаборатории экспериментально-фонетических исследований им. В.М. Наделяева Института филологии СО РАН [Селютина 1998], согласные губные звуки рассматриваются в различных позициях в словоформе, условно обозначенных как [C]V-, -V[C]V-, -[C]C_1-, -[C]C_2-, -[C]C_3-, -C_1[C]-, -C_2[C]-, -C_3[C]-, -[CC]-, -V[C], где в квадратные скобки заключен рассматриваемый звук, C_1 – шумный глухой, C_2 – шумный звонкий, C_3 – малошумный (сонант). Кроме того, учитываются позиции сандхи – внешнего (на стыке слов) и внутреннего (на стыке морфем) [Ахманова 2004: 394]. Результаты сопоставительного анализа приведены в сводной таблице.

БАРАБИНСКО-ТАТАРСКИЙ	ЧАТСКИЙ
ШУМНЫЕ	
губо-губной смычный глухой согласный «р»	**губно-губной смычный глухой согласный «р»**
[С]V-: писмиллаһи «pᶜɪsmil hi» 'во имя Бога', пычак «pᶜъ 'q» 'нож', пыяс«pᶜъ̆j 's ~ bъ̆j 's» 'лук', пайда «pᶜ 'jd ~ bᶜ 'jd » 'польза'; ***-V[С]С₁-:*** кöптä «kᵒpt » 'давно', тӱплäпсӱ «t pl ps » 'доказывать',; ***-V[С]С₃-:*** чöпрäк « ᵒpr k» 'тряпка', исäплä «is pl ~ iz pl » 'сосчитай', тӱплäпсӱ «t pl ps » 'доказывать'; ***-С₁[С]V-:*** сӱспер ғала «s sp r ɑ 'l '» 'дать слово'; ***-С₃[С]V-:*** арпа « 'rp '» 'ячмень'; ***-V[С]V-:*** аппақ « 'p: 'q » 'белый-пребелый'; ***-V[С]:*** чаўап « 'w 'p» 'ответ', мäктäп «m kt pᶜ ~ m kt bᶜ» 'школа'; ***-V[С] VС₃-:*** сӱлӱп ал «s l p 'l» 'поцелуй'; ***-[С] С₂V-:*** қырап бӱтӱр ғалы «q ъ̆r 'p b t r ɑ 'lъ̆» 'убивать'.	***[С]V-:*** *пычак* «pᶜъt 'ᶜ~pᶜъ̆t 'ᶜ» 'нож', *пычрак* «pᶜъt r 'ᶜ» 'грязный', *пыяс* «pᶜъ̆j 's~pᶜ'ɪj 's» 'лук', *пылчраба* «pᶜъ̆lt r 'b '~pᶜъlt r 'b '~ bъ̆lt r 'b '» 'не болтай', *пайда* «pᶜ 'jd ~fᶜ 'jd » 'польза', *пармак* «pᶜ 'rm 'ᶜ~bᶜ 'rm 'ᶜ» 'палец', *пас* «pᶜ 's~bᶜ 's~bᶜ 'z» 'пол', *палык* «p 'lъ̆ᶜ~b 'lъ̆ᶜ » 'рыба'; ***-V[С]С₁-:*** *лепсе* «l' p's'ә» 'толченая черемуха', *кептен* «k' p't' n~k'ᵒp't' n» 'давно', *капчек* «k 'ᵒpt ә» 'мешок', *апсак* « 'ᵒpsά» 'осина', *капка* « 'ᵒpα» 'ворота'; ***-V[С]С₃-:*** *япрак* «j 'pᶜr 'ᶜ~j 'fᶜr 'ᶜ» 'лист', *чӧпрӧк* « t ᵒpr'ᵒk~ t ᵒbr'ᵒk» 'тряпка'; ***-С₁[С]V-:*** *йокпа?* «jȯkpᶜ '» 'нет ли?', *пыяспа?* «pᶜъ̆j 'spᶜ '~pᶜ'ɪj 'spᶜ '» 'лук ли?', *палыкпа?* «b 'lъ̆p '~p 'lъ̆p '» 'рыба ли?'; ***-С₃[С]V-:*** *арпа* « 'ᵒrp '~ 'ᵒrb '» 'ячмень'; *шорпо~шормо* « ȯrpȯ~ ȯrmȯ» 'суп'; ***-V[СС]V-:*** *аппак* « 'ᵒ ›pᶜ 'ᵒ» 'белый-пребелый', *кеппа* «к ›pᶜ'a» 'много ли?', *таппытым* «t ' ›pᶜъ̆tъ̆m» 'не ищу=я'; ***-V[С]:*** *яйп* «j 'jp~j 'ip» 'закрой!', *ятып* «jȧtъ̆p» 'лежа', *китап* «k'ɪt 'p» 'книга', *явап* «j 'w 'p» 'ответ', *тап* «t 'p» 'найди!', *епь* « pᶜ'» 'целуй!'; ***-V[С] VС₂-:*** *китап укып* «k'ɪt 'p úъ̆ᵒp» 'книгу читая', *епь аңа* « pᶜ' 'ŋ '» 'поцелуй его'; ***-[С] С₁V-:*** *сап-сары* «s 'p s 'rъ>» 'очень желтый', *укып тыр* «úъ>ᵒp tъ̆r» 'читай', *яйп тересте* «j 'ip tъ̆rъ̆stъ̆» 'закрой окно', *кучоп киттэ* «kút ȯp k'ɪt: » 'переехал'; ***-V[С] С₂V-:*** явап бирь «j 'w 'p b'ɪr'» 'дай ответ', *китеп барда* «k'ɪt'әp b 'rd >»'уехал=он', *кеп балалар* «к p' b 'l 'l 'r» 'много детей', *епь баланэ* « pᶜ' b 'l '>nә»'поцелуй ребенка';

	-[C] C_3V-: *уꝁып ятты* «úꞁъ̆ºр j ʼtъ̆~úꞁúр j ʼt >» ʻчитаетʼ, *килеп ятта* «kʹılʹер j >t: ʼ» ʻдошелʼ, *епь минэ* « pᶜʹ mʹıŋə» ʻпоцелуй меняʼ; **-C_3 [C]V-:** *минəм пиязым* «mʹıməm pᶜʹıj ʼzъ̆m» ʻмой лукʼ.
губо-губной смычный слабый звонкий согласный «b»	**губно-губной смычный звонкий согласный «b»**
[C]V-: бабай «b ʼb ʼj» ʻстарикʼ, бармақ « ʼ c c ʼ ꞁ ~ ʼ c c ʼ » ʻпалецʼ, балық « ʼ : ъ̆ꞁ» ʻрыбаʼ, бузаў « ʼ : ʼ : ʼ ʼ» ʻтеленокʼ, *бутақ* «bút ʼq~búd ʼq" ʻветкаʼ; ***-V[C]V-:*** аба « ʼb ʼ» ʻстаршая сестраʼ; ***-C_3[C]V-:*** арба « ʼrb ʼ» ʻтелегаʼ, қыйбыдат «qъ̆jbъ̆d ʼt» ʻбогослужениеʼ; ***-VC_1 [C]V-:*** қырап бӳтӳр ғалы «q ъ̆r ʼp b t r ɋ ʼlъ̆» ʻубиватьʼ; ***-VC_2 [C]V-:*** саў булғалы «s ʼw búlɋ ʼlъ̆» ʻбудь здоровʼ; табаң балық «t ʼb ʼ b ʼlъ̆q» ʻкарасьʼ.	***[C]V-:*** *бия* «bʹıja~bʹıje» ʻкобылицаʼ, *бик* «bʹıк» ʻоченьʼ, *бу* «bú» ʻэтоʼ, *балалар* «b ʼl ʼl ʼr» ʻдетиʼ, *бутақ* «bút ʼq~bót ʼq" ʻветкаʼ, *бэхэт* «bʹəhʹ t» ʻсчастьеʼ, *бажы* «b ʼ:ʒъ̆» ʻкрыша=егоʼ, *бахча* «b ʼχt ʼ~b ʼꞁˣt ʼ» ʻогородʼ, *пызаw* «bъ̆z ʼw~pᶜъ̆z ʼw~bz ʼúº~bz ʼo u» ʻтеленокʼ, *парма*ꝁ «b ʼrm ʼꞁˣᶜ~p ʼrm ʼꞁˣᶜ» ʻпалецʼ, *пайба*ꝁ «b ʼjb ʼꞁˣ~b ʼjβ ʼꞁ~p ʼjβ ʼꞁ» ʻчулокʼ, *пыстен* «bъ̆stъ̆n~pъ̆stъ̆n» ʻнашʼ, *палы*ꝁ «b ʼlъ̆ꞁˣ~p ʼlъ̆ꞁˣ» ʻрыбаʼ; ***-V[C]V-:*** *аба* «ў ʼb ʼ~ ʼb ʼw» ʻтетя, старшая сестраʼ, *чўбочо*ꝁ «t ʼ bót óꞁˣ~t ʼºbót ʼóꞁˣ~t ºb ʼt ʼaꞁˣ» ʻстарушкаʼ, *ябыс* «j ʼbъ̆s» ʻнизкийʼ, *блетиба?* «blʹetʹibʹə» ʻзнает ли=он?ʼ, *таштаба* «t ʼ t ʼb ʼ» ʻне бросайʼ, *эштебитим* «ə tʹebʹitʹim» ʻне работаю=яʼ, *ўбыбал* « bъ̆b ʼl~ βъ̆β ʼl» ʻпоцелуй!ʼ; *табыбал* «t ʼbъ̆b ʼl» ʻнайди!ʼ. ***-V[C]C_3-:*** *чöпрöк* «t ºbʹrʹºk~t ºpʹrʹºk» ʻтряпкаʼ; ***-C_3[C]V-:*** *байба*ꝁ «b ʼjb ʼꞁˣ~b ʼjβ ʼꞁ~p ʼjb ʼꞁ» ʻчулокʼ, *турбо*ꝁ «túºrbóꞁˣ~tórbóꞁˣ» ʻтелкаʼ, *айбит* «ajbʹit~ajbʹət» ʻхорошийʼ; *трба* «trb ʼ~tórb ʼ» ʻтрубаʼ, *блезенба* «blʹezʹenba» ʻзнаете=вы?ʼ, *барба?* «b ʼrb ʼ» ʻесть ли?ʼ, *барымба?~барамба?* «b ʼrъ̆mb ʼ?~b ʼr ʼmb ʼ?» ʻпойду ли=я?ʼ, *бильбитим* «bʹilʹbʹitʹim» ʻне знаю=яʼ; ***-V CV-:*** *и бажы~ый бажы* «ўı: b ʼ:ʒъ̆ ~ўъ̆j b ʼ:ʒъ̆» ʻкрыша домаʼ; ***-C_1V [C]C_3:*** *яхши блети* «j ʼχ ъ̆ blʹetʹi» ʻхорошо знаетʼ; ***-VC_1 [C]V-:*** *китеп барда* «kʹıtʹəp b ʼrd ʼ»ʻон=уехалʼ; *ач бала* « ʼºt b ʼl ʼ» ʻголодный ребенокʼ, *яван бир* «j ʼw ʼp bʹırʹ»ʻдай

	ответ', *ӱпь баланэ* « pᶜ' b 'l 'nə» 'поцелуй ребенка'; ***-VC₃ [C]C₃-:*** *ул блети* «úl bl'et'i» 'он знает'; *минем блең~минем мнең* «m'ınəm bl'əŋ~m'ınəm mn'əŋ»'со мной', ***-VC₃ [C]V-:*** *слер бик* «sl'er b'ık» 'вы очень', *минем базым* «m'ınəm bᶜ 'zɨ̆m» 'мой пол'.
-	**губно-губной плоскощелевой звонкий согласный «β»**
-	***-C₃[C]V-:*** *байба* «b 'jβά ~b 'jb ' ~p 'jb ' » 'чулок'; ***-V[C]V-:*** *ӱбыбал* « βɨ̆β 'l~ bɨ̆b 'l» 'поцелуй!', *явабым* «j 'w 'bɨ̆m~j 'w 'βɨ̆m» 'ответ=мой'
-	**губно-зубной глухой согласный «f»**
-	***[C]V-:*** *пайда* «pᶜ 'jd ~pᶠᶜ 'jd ~fᶜ 'jd » 'польза'; ***-V[C]C₃-:*** *япра* «j 'pᶜr 'ˣ~j 'fᶜr 'ˣ» 'лист'
-	**губно-зубной звонкий согласный «v»**
-	***[C]V-:*** *waхыт* «v 'χɨ̆t~w 'χɨ̆t » 'время'; ***-V[C]V-:*** *хаwа* «χ 'v '~ˣ 'w '» 'небо'
МАЛОШУМНЫЕ (СОНОРНЫЕ)	
губо-губной смычный носовой согласный «m»	**губно-губной смычный назальный согласный «m»**
	[C]V-: *минең* «m'ın'əŋ» 'мой', *милей* «m'ıl'ej» 'варежка', *мыжы* «mɨ̆ зɨ̆ˣ~məʒə́ˣ» 'кот', *мамай* «m 'm 'j~m 'm '» 'бабушка'; ***-V[C]V-:*** *исемем* «ÿıs'em'em» 'имя=мое', *йомырт* «jóm'ɨ̆rt» 'черемуха молотая', *кугэмэй* «kúgəm'əj~kúgəm'ᵒj» 'черника', *чимин* «t 'ım'ın~t 'əm'ən» 'муха, комар', *мамык* «m 'mɨ̆» 'петух' (у бараб в значении пух); ***-V[C]C₂-:*** *ямғыр* «j 'ᵒmʷɨ̆r~ j 'ᵒ□ʷɨ̆r 'дождь', *кемдыр* «k'em'd'ır'» 'кто-то', *öрöмдö~орöмдᵒ* « r'ᵒm'd'ᵒ~ᵒr'ᵒm'd 'ᵒ» 'на улице', *барымба? ~барамба?* «b 'rɨ̆mb '?~ b 'r 'mb '?» 'пойду ли=я?'; ***-C₁[C]V-:*** *чишмя* «t 'ı 'm' » 'родник', *рэхмэт* «rəhm' t» 'спасибо', *йокмын* «jókmɨ̆n» 'нет=я'; ***-C₃[C]V-:*** *пармак* «p 'rm ˣᶜ~b 'rm ˣᶜ» 'палец', *урмакуч* «úm 'ᵒkút » 'паук', урмон «ú rmó n» 'лес', *шормо~шорпа*

	« órmó~ órp ’» ‘суп’; ***-V[C]:*** *туӱм* «túɋúm» ‘яйцо’, *орӧм* «ór°m» ‘улица’, *корым* «ʕ͡ᵡᶜórъ́m~ʕъ́rъ́m~hъ́rъ́m» ‘сажа’, *узем* «ɣz′em~ɣz′ɪm» ‘я сам’, *кызым* «kъ́zъ́m» ‘дочь=моя’, *эштэбитим* «ə ’təb′ɪt′ɪm» ‘ не работаю=я’; ***-V[C] C₂V-:*** *минем блең~минем мнең* «m′ɪməm bl′əŋ~ m′ɪməm mn′əŋ»‘со мной’; ***-V[C] V-:*** *минем улым* «m′ɪməm úlъ́m» ‘мой сын’; ***-VC₃ [C]C₃-:*** *мин мнда~мин монда* «m′ɪn mnd >~m′ɪn mónd >» ‘я здесь’.
губо-губной сверхсильный смычный сильноносовой звук «ᵚT̄»	
-V[C] -: йаңғыр « ᵚT̄ ъ́ ᶜ » ‘дождь’	
губо-губной круглощелевой оральный звонкий согласный «w»	**губно-губной круглощелевой оральный звонкий согласный «w»**
[C]V-: ўahыт «w ’hъ́t» ‘время’; ***-V[C]V-:*** б ўыр «b ’wъ́r» ‘печень’, аўыс « ’ :wъ́ ᶜ» ‘рот’, таўъ «t ’wъ́q» ‘курица’; ***-V[C]C₁-:*** аўсақ « ’ws ’q ~ ’wz ’q» ‘осина’; ***-V[C]C₂-:*** қаўда «q ’wd ’» ‘туловище’; ***-V[C]C₃-:*** аўру « ’wrú» ‘больной’, йаўлық «j ’wlъ́q» ‘платок’; ***-C₁[C]V-:*** тиқўа «tiqw ’» ‘тыква’; ***-C₃[C]V-:*** хайўаң « ’jw ’ » ‘животное’; ***-V[C]:*** Маскаў «m ’sk ’w» ‘Москва’, қыраў «qъ́r ’w» ‘иней’, та «t ’w» ‘гора’	***[C]V-:*** *waxыт* «w ’χъ́t~v ’χъ́t» ‘время’; ***-V[C]V-:*** *яwап* «j ’w ’p» ‘ответ’, *тawыр* «t ’ᵘwъ́r~d ur» ‘быстро’, *тawук~таук* «t ’ᵘwúk~t uk» ‘курица’, *кигawын* «kᵍɪg ’wъ́n» ‘паут’, *аwыс~аус* « ’ᵒwъ́s~ ’u os» ‘рот’, *баwыр* «b ’wъ́r» ‘печень’, *сыwак~суак* «sъ́w ’ᵒʕˣ~sú ’ᵒʕˣ» ‘холод’, *хаwа* «h ’wα~χ ’v ’» ‘небо’; ***-V[C]:*** *қодаw* «qód ’w» ‘гвоздь’, *аба~абаw* «ӯ ’b ’~ ’b uw» ‘тетя, старшая сестра’, *пызаw* «bъ́z ’w ~ pᶜъ́z ’w ~ bz ’ú°~ bz ’o u» ‘теленок’, *бреw* «br′ew~br′eu» ‘один’, *саw* «s ’w ~ s ’o u» ‘дои!’, *таw* «t ’w ~ t ’o u» ‘гора’

Выводы:

Сопоставительный анализ двух инвентарей билабиальных подсистем фонов язы-ков чатов и барабинцев позволяет нам говорить об их почти полной идентичности при некоторых незначительных различиях. Так, в языке чатов было выявлено на три шумных единицы больше, чем в барабинско-татарском: губно-губной плоскощелевой звонкий согласный «β», губно-зубной глухой согласный «f», губно-зубной звонкий согласный «v». Это говорит о наметившихся сдвигах в подсистеме губных чатского языка, хотя и не значительных, но сдвигах. Замена губно-губных губно-зубными – явное влияние русского с некоторой оговоркой: возможны внутриязыковые процессы как, например, в тувинском языке, в котором также фиксируется губно-зубной «v». Похожие процессы констатируются и в чалканском языке [из личной беседы с Н.Н. Фединой]. Отмечается также процесс ощелинивания, т.е. замены смычного звука щелевым – артикуляционно однородным (того же места образования): *пайда* «p^{c} ’ jd ~p^{fc} ’jd ~f^{c} jd » ‘польза’; *япра*ᵏ «j ˙p^{c}r ˙ʕ^{x}~j ˙f^{c}r ˙ʕ^{x}» ‘лист’. На данном этапе развития языка смычный и щелевой фоны используются факультативно и количество слов ограничено, но механизм запущен и что будет дальше – вопрос времени.

Следует отметить наличие в языке барабинских татар малошумного губо-губного сверхсильного смычного сильноносового звук «ᵐT̄», который отсутствует в языке чатов. Он был зафиксирован в единственном слове: йаӊгыр « ᵐT̄ ъ ᶜ » ‘дождь’ [Уртегешев и др. 2002]. Констатируется процесс замены одного перефирийного глубокозаднеязычного звука типа «ӊ» другим периферийным, но другого места образования – губно-губным с интенсивным выходом воздушной струи через носовую полость. К далеко идущим процессам это не приведёт, но явление достаточно редкое, интересное и немного противоречивое, с точки зрения артикуляции: замена заднеязычного на губной перед заднеязычным. Звук «ᵐT̄» следует рассматривать как позиционно-комбинаторный оттенок заднеязычной фонемы [ŋ̗], которая представлена в языке барабинских татар [Рыжикова 2005:168].

По обобщенным результатам аудио-визуального анализа и с учетом позиционно-комбинаторных условий, а также по правилам выделения фонем Н. С. Трубецкого [1960] в языке чатов, проживающих в Новосибирской области, было выявлено 4 губно-губных согласных фонемы, предварительно обозначенных как $[p]_1$(или просто [p]), $[p]_2$ (где $[p]_2$ фарингализованная фонема – [’p]), [m] и [w] [Халкова, Уртегешев 2015:304; Халкова, Уртегешев 2016:89].

Фонема [p] реализуется в оттенках «p», «b», «β» и «f». Оттенок «p» используется в позициях pV- (~fV-), -Vp, -pC_1-, -pC_3- (~-fC_3-), - C_1p-, -C_3p-, -pp-; оттенок «b» встречается в положениях bV-, -VbV- (~-VβV-), -bC_3-, -C_3b- (~-C_3β-); оттенок «β» констатируется в тех же позициях, что и «b», а оттенок «f» в тех же, что и «p».

Фонема [’p] реализующаяся в своем основном – глухом – оттенке и встречается в позициях pV- и -C_3p-.

Фонема [m], выступая в основном – звонком – оттенке, проявляется в следующих позициях: mV-, -Vm, -VmV-, -mC_2-, -mC_3-, -C_1m-, -C_3m-.

Фонема [w], реализуется в двух оттенках «w» и «v» в позициях wV- (~vV-), -Vw и -VwV- (~-VvV-).

Ранее Д. Г. Тумашевой было выделено 4 губно-губных фонемы: б, п, м, w [Тумашева 1968:133; 1977:230].

По результатам комплексного экспериментально-фонетического исследования в барабинско-татарском было выделено 4 губно-губные фонемы: [p], [’p], [m] и [w] [Рыжикова 2005:124-126, 167].

Фонема [p] является шумной губно-губной смычной ртовой статистически глухой долготнонеопределенной. Результаты звукового анализа фонемы [p] свидетельствуют о том, что данная фонема может реализовываться как в глухих, так и в звонких или полу-звонких вариантах в зависимости от позиции и комбинаторики. Кроме того, на фото-граммах было зафиксировано слабонапряженное сближение губ, которое характеризуется наличием существенного щелевого компонента, а в некоторых случаях мо-

жет полностью заменяться относительно узкой щелью. Однако на слух это явление не различается, поэтому для языка барабинских татар не выделяется отдельных щелевых губно-губных фонов. Как отмечалось выше, явление ощелинивания характерно для тюркских языков Сибири, в том числе – для языка чатов.

Фонема [’p] описывается как согласная шумная фарингализованная напряженная губно-губная смычная ртовая глухая долгая. На слух фарингализованные звуки воспри-нимаются как сильно напряженные и облигаторно глухие. Из-за такой напряженности артикуляция сохраняется на протяжении всей фонации и не ослабевает от начала звука до конца.

Фонема [m] определяется как согласная малошумная нефарингализованная слабо-напряженная губно-губная смычная носовая краткая звонкая. Она встречается во всех позициях в слове. В тюркских языках Сибири данный подкласс фонем принято называть малошумными: в некоторых случаях наличие глухих элементов в звуке превышает количество звонких компонентов, поэтому они классифицируются как малошумные, в отличие от европейских языков, в которых они являются однозначно звонкими. В барабинско-татарском фонема [m] – звонкая.

Фонема [w] – согласная малошумная нефарингализованная слабонапряженная губно-губная щелевая ртовая краткая полузвонкая. Согласно экспериментальным дан-ным, фонема [w] может реализовываться как в круглощелевых, так и в плоскощелевых вариантах, которые более типичны для сибирско-тюркских языков.

В языке чатов фонема [w] может функционировать как в губно-губном варианте, так и в губно-зубном. В целом, круглощелевые малошумные звуки нетипичны для языков Сибири.

По результатам акустического анализа фонема [w] характеризуется как полузвон-кая, поскольку полностью звонкие ее оттенки не зафиксированы. Звонкие компоненты составляют от 13,9% до 52,9% [Рыжикова 2005:157].

Если сравнить губно-губные инвентари фонем данных языков – чатского и барабинско-татарского, то получиться полное сходство,

БАРАБИНСКО-ТАТАРСКИЙ	ЧАТСКИЙ
[p], [p̊]	[p], [p̊]
[m] и [w]	[m] и [w]

что подтверждает <…> историческое соседство их носителей в Барабинской степи … и что вероятно <…> в составе чатов оказались и барабинские татары, в основном, видимо, теренинско-чойские, поскольку именно на их территории во второй половине XVI в. жили чаты [Томилов 1981:206].

Несмотря на общность в инвентаре фонем, за столетия раздельного проживания в языках отмечаются различия. Так, в чатском процесс озвончения глухих согласных типа «p» в абсолютном начале захватил больше слов, чем в барабинско-татарском. В обоих языках наметилась тенденция вокализации малошумного губно-губного круглощелевого согласного «w», но с некоторой спецификой в дальнейшем.

В барабинском этот процесс констатируется только в финальной позиции: «w» заменяется лабиализованным гласным «ʾ», образуя с препозитивной вокальной настройкой нисходящий дифтонг «ʾ :ʾ», в большинстве случаев удлиняя гласный: *қадаў* «ʾ̗ ̳:ʾ : ʾ » ‘гвоздь’, *саў* «ʾ̗ ̳:ʾ : ʾ » ‘доить’, *бузаў* « ʾ : ʾ :ʾʾ» ‘теленок’.

В языке чатов фиксируется факультативная замена на «u» и образование дифтонга, но не только в ауслауте (*пызаw* «bъ̍zʾ~w ~ pᶜъ̍ z ʾ w ~ bz ʾ u̓ᵒ~ bz ʾ o u» ‘теленок’, *брew* «br´ew~br´eu» ‘один’), как в языке барабинцев, но и в интервокальной позиции (*тawыр* «t ʾ ᵘwъ̍r~d ur» ‘быстро’, *тawyк~тayк* «t ʾ ᵘwu̓k~t uk» ‘курица’, *сыwак~суак* «sъ̇w ʾᵒq̚ˣ~su̇ ʾᵒq̚ˣ» ‘холод’), кроме того, на месте исконного «w» фиксируется дифтонг «o u» тоже факультативно, например: V[C]V-: awыc~аус « ʾ ᵒwъ̍s~ʾ u os» ‘рот’, «h ʾ wα~χ ʾ v ʾ » ‘небо’; -V[C]: *пызаw* «bъ̍zʾ~w ~ pᶜъ̍ z ʾ w ~

bz ’ ủº~ bz ’ o u» ‘теленок’, caw «s ’ w ~ s ’ o u» ‘дои!’, тaw «t ’ w ~ t ’ o u» ‘гора’.

Выявленная аудитивно в чатском и доказанная экспериментально в барабинско-татарском фонема [’p] требует дальнейшего более подробного рассмотрения. Для подси-стемы шумного консонантизма в барабинско-татарском характерно полное заполнение всех пар фонем фарингализованными / нефарингализованными единицами (исключение составляет фонема [’ʧ], у которой отсутствует нефарингализованный коррелят). Если это справедливо и для чатско-татарского, а фарингализация служит конститутивно-дифференциальным признаком всей подсистемы шумного чатского консонантизма, то этот факт еще раз сможет подтвердить генетическое родство рассматриваемых языков, а на более высоком уровне – их типологическое сходство.

Для языка чатов требуется безотлагательная фиксация и экспериментальное изучение особенностей звуковой системы, поскольку звучащая речь исчезает с ее последним носителем. Кроме того, замеченные лексические совпадения также требуют отдельного исследования: является ли чатско-татарская лексика заимствованной у барабинцев или принадлежит к обще-тюркскому слою нужно разбираться в каждом конкретном случае.

Литература

Абдрахманов М.А. К вопросу о закономерностях диалектно-языкового смешения (на материале тюркского говора д. Эушта Томского района Томской области). Дис. на соиск. учен. степени канд. филол. наук. Томск, 1959.

Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Ч.1. Алма-Ата, 1959.

Ахманова О. С. Словарь лингвистичеких терминов. М., 1966.

Бартольд В.В. О поездке в Среднюю Азию с научной целью, 1893-94. Спб, 1897.

Валеев Ф. Т., Томилов Н. А. Татары Западной Сибири: история и культура. Новосибирск: Наука. Сибирская издательская фирма РАН, 1996. – 224 с. (Культура народов России; Т. 2)

Волков В. Тюрки томского Приобья в XVII - начале XVIII в. Этнотерриториальные группы и пути их формирования по данным археологии, антропологии и генетики // Милли-мэдани мирасыбыз: Томск олкасе татарлары. Казан, 2016. С. 52-80. (Фэнни экспедициялэр хэзинэсеннэн; ундуртенче китап).

Генетическая база лаборатории эволюционной генетики НИИ медицинской генетики (Томск).

Дульзон А.П. Диалекты татар – аборигенов Томи. УЗ ТГПИ. Т. 15. Томск, 1956.

Емельянов Н.Ф. Татары Томского края в феодальную эпоху. //Этнокультурная история населения Западной Сибири. Томск, 1978.

Историко-географическое описание Томского уезда Г.Ф. Миллера (1734 г.). С, 70.

История Казахской ССР. Т. 1. Алма-Ата, 1957.

Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. Москва, 1974.

Материалы этнографической практики 1970 г. Поселки Эушта, Казанка, Барабинка Томского района. Архив Музея археологии и этнографии Сибири. № 72П; KZ DNA-project. URL: http://www.familytreedna.com/public/alasli/default. aspx?section=yresults

Небольсин П. О башкирах. ВРГО по отделению этнографии. Кн. 4. 1852.

Рыжикова Т.Р. Дистрибуция и инвентарь губных согласных в языке барабинских татар // Третья зимняя типологическая школа: Международная школа по лингвистиче-ской типологии и антропологии. Московская область, 29 января – 6 февраля 2002 г. Материалы лекций и семинаров. М., 2002. С. 234–236.

Рыжикова Т.Р. Консонантизм языка барабинских татар: сопоставительно-типологический аспект. Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2005. 269 с.

Селютина И.Я. Кумандинский вокализм. Экспериментально-фонетическое исследование. Новосибирск: Сибирский хронограф, 1998. 185 с.

Трубецкой Н. С. Основы фонологии. М.: ИЛ, 1960. 372 с.

Тумашева Д. Г. Язык сибирских татар. Казань, 1968.

Тумашева Д. Г. Диалекты сибирских татар. Опыт сравнительного исследования. Казань, 1977.

Тумашева Д. Г. Словарь диалектов сибирских татар. Изд-во Казанского ун-та, 1992.

Уртегешев Н.С., Селютина И.Я., Рыжикова Т.Р., Вильданов А.З. Язык барабин-ских татар // Языки коренных народов Сибири. Новосибирск, 2003. Вып 10. С. 78–106.

Халкова Ю.А., Уртегешев Н.С. Дистрибуция и инвентарь шумных губных фонемв языке чатских татар // Материалы XV Всерос. науч. конф. «Актуальные проблемы диалектологии языков народов России». Уфа, 20 ноября 2015 г. Уфа, 2015. С. 300-304.

Халкова Ю.А., Уртегешев Н.С. Язык чатов: малошумные 1-ого артикуляционного ряда // Материалы XVI Всерос. конф.(с междунар. участием) «Актуальные проблемы диалектологии языков народов России» Уфа, 1-4 июня 2016 г. Уфа, 2016. С. 86-89. .

Хисамов О. Тюрко-татарская топонимия Томской области // Милли-мәдәни мирасыбыз: Томск өлкәсе татарлары. Казан, 2016. С. 11-51. (Фәнни экспедицияләр хәзинәсен-нән; 14 кит.).

БАРАБА ҺӘМ ЧАТ ТАТАРЛАРЫНА БАРГАННАН СОҢ (ТЕЛ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ ТУРЫНДА)

Алсу Бәдртдинова

2017 елның июнь аенда Г. Ибраһимов ис. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының дүрт галиме, ике аспиранты составындагы алты кешелек төркем, Новосибирск өлкәсенең Каргат һәм Колыван районнарының татар авылларына, шушы якларда яшәүче татарларның милли рухи байлыгын җыю, барлау өчен, комплекслы экспедициягә чыкты. Бу авыллар: Умар, Казанка, Муса, Акбалык, Җәйләү, Кышлау, Форпост-Каргат авыллары. Галимнәргә халык иҗаты, сөйләм үрнәкләрен теркәп кую, сәнгать бизәкләрен, археографик һәйкәлләрне, иске китапларны сурәткә төшерү бурычлары йөкләнгән иде.

Бу авылларның Колыван районында чат татарларының ор урынчылыгы вәкилләре, Каргат районында бараба татарлары яши. Авылларның этник составы турында төрле чыганакларда мондый мәгълүматны табарга була: «Том этнографлары санавы буенча, Новосибирск өлкәсенең Бараба, Венгер, Каргат, Куйбышев, Төньяк, Уба, Усть-Тарск һәм Чаны районнарында 1971 елда 8380 татар яши» [Селезнева, 1994, б. 175]. «Безнең эраның II меңенче елының беренче гасырында халыкның яңа этник группалары кушылу процессы башлана. Алар бүген дә монда яшиләр. Новосибирскның Обь буенда – чат татарлары, Барабада – бараба татарлары, өлкәнең төньягында – хантларның көньяк группалары һәм селькуплар» [Чернобай, 2011, б. 75; Бәйрәмова, 2017].

Себер татарлары диалектларын өйрәнү тел белемендә һәрвакыт актуаль юнәлеш булган. Себердә яшәүче төрки милләтләр тарихы, яшәеше, шулай ук аларның телләре формалашуы фән өлкәсендә эшләүчеләрне, тикшерүче-эзләнүчеләрне күптән җәлеп иткән. Себер татарлары телләрен өйрәнү буенча хезмәтләрне классификацияләсәк, аларны хронологик тәртиптә һәм өйрәнү объектлары ягыннан бүлеп булыр иде. Бу ике бүленешне бергә кушып карарга да мөмкин, чөнки соңгы елларда күбрәк лексиканы төрле яклап тикшерү буенча һәм ономастика өлкәсендәге хезмәтләр күбрәк, XX гасырда шивәләрнең грамматик үзенчәлекләре (морфологик, синтаксик, фонетик, лексик) өйрәнелгән. Шулай ук Себер татарларының телендә башка телләрдән кергән алынмалар буенча һәм халык тарихыннан хезмәтләр бар.

Иң беренчеләрдән булып И. Страλленберг, Г. Ф. Миллер, И. Г. Георги, П. С. Паллас хезмәтләре санала. Алар бу халыкларның көнкүрешенә, яшәү рәвешенә багышланган. Татар теленең себер диалектларын өйрәнү башында бөек лингвист В. В. Радлов тора, ул Себер якларында яшәүче төрки халыклар телләрен классификацияләргә омтылыш ясый һәм бу телләрне өйрәнүгә зур өлеш кертә [Рыжикова, 2005, б. 21]. В. В. Радлов буенча, алтай, обь, енисей, чулым татарлары, карагас, хакас, шор, тува телләре көнчыгыш төркемгә карый, Көнбатыш Себер татарлары теле, кыргыз, казах, башкорт, татар, каракалпак телләре көнбатыш төркемне тәшкил итә, уйгур һәм үзбәк телләре уртаазиат төркеменә керә, төрекмән, азәрбайҗан, төрек телләре, кырым татар теленең кайбер сөйләшләре көньяк төркемгә керә, якут теле аерым тора. В. В. Радловның «Төрек сөйләшләре сүзлеге тәҗрибәсе» («Опыт словаря тюркских наречий») күптомлыкларында текстлар транскрипциядә бирелә, Себер татарлары теле җанлы сөйләменең үзенчәлекләре яхшы күренә. Әлеге күптомлыклар Себер татарлары сөйләшләренең (бараба, тара, түмән, тубыл) халык авыз иҗаты, грамматикасы, фонетик үзенчәлекләре ягыннан– бай һәм кыйммәтле материал булып торалар.

В. А. Богородицкий буенча, төньяк-көнчыгыш телләр төркеменә якут, карагас, тува телләре керә, хакас (албан) төркеменә – хакас теленең кайбер сөйләшләре, алтай төркеменә – алтай, телеутлар, карататарлар (черневые) теле, көнбатыш-себер төркеменә – Себер татарларының бар диалектлары, идел-урал төркеменә – татар һәм башкорт телләре, уртаазиат төркеменә уйгур, казах, кыргыз, үзбәк, каракалпак телләре, көньяк-көнбатыш төркеменә төрекмән, азәрбайҗан, комык, гагауз, төрек телләре керә.

Себер халыклары телләре һәм диалектлары классификациясе С. Е. Малов, Н. А. Баскаков, Г. Рамстедт, А. Н. Самойлович, В. А. Богородицкий, В. В. Радлов, Д. Г. Тумашева, Ф. Е. Корш һ. б. хезмәтләрендә бар. Алар барысы да Себер татарлары диалектларын төрки телләрнең кыпчак группасына кертеп карый [Р.Н. Рахимова, 2007: 9].

1733 – 1743 елларда Россия фәннәр академиясе, профессор Г. Ф. Миллер җитәкчелегендә Себергә татар теленә кагылышлы материаллар җыю өчен, экспедиция оештыра. Г. Ф. Миллер «Себер тарихы» («История Сибири») хезмәтендә себер татарлары «лексикон»ын бирә, «бараба», «тура» төшенчәләрен аңлата, бу халыкларның тарихларына ачыклык кертергә тырыша. 1787 – 1789 елларда П. С. Паллас эшләгән «Барлык телләр һәм сөйләшләрнең чагыштырма сүзлеге»ндә («Сравнительный словарь всех языков и наречий») татар телендә сүзләр һәм сүзтезмәләр бар.

И. Гигановның 1801 елда Санкт-Петербургта чыккан «Татар теле грамматикасы»нда («Грамматика татарского языка») рус һәм гарәп графикасында тубыл татарлары лексикасы бирелә. Ул беренчеләрдән булып көнчыгыш (себер) диалекты лексикасын 26 группага бүлә. 1804 елда И. Гигановның «Рәсәй-татар сүзлеге» чыга, анда 10 меңләп сүз һәм сүзтезмәләр бар.

1903 елда тел галиме Г. Н. Әхмәров «Мишәрләр халкы һәм теле» («О языке и народности мишарей») хезмәтендә мишәрләр телен себер диалекты сөйләшләре белән чагыштыра, лексик

берәмлекләргә мисаллар китерә, бу сөйләшләрне хакас теле белән дә чагыштыра.

XX гасырның 30 нчы елларында Себергә экспедицияләр оештырыла. Экспедицияләрнең нәтиҗәсе булып Л. Җәләй һәм С. Әмировның (шул якларда туган) «Көнбатыш Себердәге татарларның, сөйләш үзенчәлекләре (бараба, тара, тәвриз һәм тобол татарлары буенча)» («Особенности разговорной речи татар Западной Сибири — барабинцев, тарских, тевризских и тобольских татар»). Аның кулъязмасы Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының архивында саклана. Ул Себер татар теленең урынын («аерым тел яки сөйләш дип кенә булмый»), башка татар диалектлары белән охшаш сыйфатларын күрсәтә һәм аны татар теленең диалекты дигән нәтиҗә чыгара. Шулай ук Себер татарлары теле лексикасы ногай лексикасына охшаган дигән нәтиҗә ясый [Әмиров, 1941].

Л. В. Дмитриева бараба татарлары телен өйрәнә, 1981 елда монографиясе чыга. Аның бараба татарлары теле буенча басмалары бар, 1973нче елда Себер халыклары һәм телләренә багышланган Бөтенсоюз конференциясендә чыгыш ясый. Т. Р. Рыжикова (2005) фәнни эшендә галимнең хезмәтендәге (1981) сүзформаларын куллана [Рыжикова, 2005, б. 5].

XX гасырда Д. Г. Тумашева себер диалектын өйрәнә. Ул үзе дә Төмән шәһәрендә туган. Кандидатлык һәм докторлык диссертацияләре яклый: «Көнбатыш Себердәге татар диалектлары» («Татарские диалекты Западной Сибири») (1952) һәм «Себер татарлары диалектлары татар теле һәм башка төрки телләргә карата» («Диалекты сибирских татар в отношении к татарскому и другим тюркским языкам») (1969). Себер татарлары теленә багышланган монографияләре, сүзлекләре чыга: «Көнбатыш Себер татарлары теле («Язык западносибирских татар») (1961), «Себер татарлары теле» («Язык сибирских татар») (1968), «Себер татарлары диалектлары» («Диалекты сибирских татар») (1977), «Себер татарлары диалектлары сүзлеге» («Словарь диалектов сибирских татар») (1992) һ.б. Аның эшен укучылары Х.Х. Сәлимов, Г.М. Сөнгатов, Х.Ч. Алишина дәвам итә.

Г. М. Сөнгатов саз сөйләшенең фонетик системасын экспериментальь (инструменталь) методлар белән өйрәнә. 1991 елда «Урта Идел буе һәм Урал ягы тубыл-иртыш диалектының саз сөйләше фонетик системасы» («Фонетическая система заболотного говора тоболо-иртышского диалекта говоров Среднего Поволжья и Приуралья») темасына кандидатлык диссертациясе яклый. Галим, сөйләшне тикшергәндә, экспериментальь метод куллана. Ул сөйләштә 27 фонема бар дип яза, авазларны сан һәм сыйфат ягыннан, позицион үзгәрешләрен тикшерә, спектраль характеристика бирә. Шулай ук Г. М. Сөнгатовның 2000 һәм 2001 елда чыккан ярдәмлекләре «Татар диалектларының фонетикасы», «Татар теленең фонетик үзенчәлекләре» хәзерге көндә дә диалектологлар, фонетистлар өчен популяр белешмәлекләр булып тора. Аларда без өйрәнгән сөйләшләр буенча да мәгълүмат бар.

Х. Ч. Алишинаның Себер татарлары теленә багышланган хезмәтләре билгеле. Ул үзе дә Төмәндә туып үсә. Аның кандидатлык һәм докторлык диссертацияләре дә Төмән татарлары теленә багышланган: «Төмән өлкәсенең көньягындагы татарлар теле» («Говоры сибирских татар юга Тюменской области») (1992), «Себер татарлары ономастиконын тарихи-лингвистик тикшерү (Төмән өлкәсе материалында)» («Историко-лингвистическое исследование ономастикона сибирских татар (на материале Тюменской области)») (1999).

2002 елда Р. С. Барсукова, Көнбатыш Себер татарларының компакт яшәү урыннарына уннан артык экспедициягә чыгып, «Татар теленең тубыл-иртыш диалектының саз сөйләше чагыштырма яктан» («Заболотный говор тоболо-иртышского диалекта татарского языка в сравнительном освещении») темасына кандидатлык диссертациясе яклый.

2001 елда танылган диалектолог Д. Б. Рамазанованың «Себер диалектыннан материаллар» җыентыгы чыга. Китапта Себер татарларының рухи һәм матди мәдәниятен, авыз иҗатын чагылдырган тоташ текстлар урнаштырылган. Новосибирск өлкәсендә яшәүче бараба татарларыннан яздырып алынган материаллар да күп.

Новосибирск шәһәрендә Россия фәннәр академисенең Себер бүлегендә югалып баручы себер халыклары телләрен һәм башка себер диалектларын яңа эксперименталь методлар: магнит-резонанс томографлау, дигиталь рентгенографияләү, ларингографияләү кулланып өйрәнелә. Бу фонетик лабораториянең төп хезмәткәрләре һәм галимнәре И. Я. Селютина, Н. С. Уртегешев, Т. Р. Рыжикова, А. Добрынина даими экспериментлар үткәрәләр.

2005 елда Т. Р. Рыжикованың «Бараба татарларының консонантизмы: чагыштырма-типологик аспектта» («Консонантизм языка барабинских татар: сопоставительно-типологический аспект») монографиясе басыла. Тартыкларның составы, диструбициясе билгеләнгән, конститутив-дифференциаль билгеләре күрсәтелгән, Себер телләре консонант системалары типологик классификациясендә бараба сөйләше тартыклар системасының урыны билгеләнгән, бараба татарларының артикуляцион-акустик базасы үзенчәлекләре күрсәтелгән. Т. Р. Рыжикова – тел белгечләре арасында эксперименталь методлар кулланып эшләүче танылган фонетист. Бүгенге көндә ул бараба татарлары теленең вокализмын өйрәнә, интонациясен тикшерә.

2013 елда бер төркем галимнәр: Ф. Ю. Юсупов, Ф. С. Сайфуллина, О. Р. Хисамов, И. Г. Гомәров «Бараба татарлары. Рухи мәдәният битләре» («Барабинские татары. Страницы духовной культуры») китабын чыгаралар. Анда төрле елларда фәнии экспедицияләрдә җыелган бараба татарларының рухи мирасы үрнәкләре бирелә, бараба татарлары этнографик группасының формалашуы, үсеше һәм бүгенге социаль-мәдәни торышы ачыклана.

Том диалектының яүштә-чат сөйләшен Д. Г. Тумашева өйрәнгән. «Себер татарлары теле» хезмәтендә ул сөйләшнең төп лингвистик билгеләрен тасвирлый. Ләкин китапта: «1964 елда экспедициянең бер төркеме Новосибирск өлкәсе Колыван районының Акбалык һәм Умар авылларын тикшерде. Материаллар чатларга карарга ихтимал. Китапта кулланылмады», – дип язылган [Тумашева, 1968, б. 5]. Бараба татарлары теленең

консонантизм системасын комплекслы тикшергән Т. Р. Рыжикова да: «Л. В. Дмитриева, Д. Г. Тумашеваларның монографик хезмәтләрен һәм фонетика, лексика, грамматика буенча берничә мәкаләне санамаганда, бараба татарлары теле махсус өйрәнелмәгән», – дигән фикерне әйтә [Рыжикова, 2005, б. 3].

Бу диалектлар буенча Д. Б. Рамазанова, Х.Х. Сәлимов, Г.М. Сөнгатов, Т.Х. Хәйретдинова һ. б.ның хезмәтләре бар.

М. Р. Булатованың «Татар теленең яуштә-чат сөйләше (Томск өлкәсенә булган экспедиция материаллары буенча)» (2016) мәкәләсендә сөйләшнең грамматик, лексик үзенчәлекләре санала. Бигрәк тә морфологик яктан җентекләп өйрәнелгән.

Язучы, тарих фәннәре кандидаты Ф. Бәйрәмова 2011 елда чат татарларында сәяхәттә булган. Аның «Мәдәни җомга» газетасында, интернетта «Московское свободное татарское слово» сайтында бу сәяхәт турында татар телендә кызыклы мәкаләләре бар.

Бу авыллар Татар конгрессы белән дә элемтәдә тора. Оешма сайтында аларның тормышы яктыртылып бара.

Татар тел белемендә кабул ителгән классификациядә татар теле өч диалектка бүленә: көнчыгыш, көнбатыш һәм урта диалектлар [Рамазанова, 2010, б. 94]. Болгар бабаларыбызның дәвамчылары булып саналган урта диалект вәкилләре Казан татарлары дип йөртелсәләр, көнбатыш диалектта сөйләшүчеләрне мишәрләр дип атау гадәткә кергән. Д. Г. Тумашева көнчыгыш диалектның түбәндәге классификациясен фәнни әйләнешкә кертеп җибәрде: тубыл-иртыш диалекты зур территорияне эченә ала, һәм үзе дә биш сөйләшкә: түмән; тубыл, саз ягы, тәвриз, тара сөйләшләренә бүленә; том диалекты явештә-чат һәм калмак сөйләшләренә бүленә; бараба диалекты, чатларның ор урынчылыгы бер компакт төркемнең сөйләшен тәшкил итә [Татар лексикологиясе, 2016, б. 143]. Бараба диалекты вәкилләре көнчыгыш төрки халыклардан (шор, хакас, алтай һ.б.) аерылып чыккан кабиләләр нигезендә формалашкан. Том диалекты вәкилләре, нигездә, татарлашкан телеутлардан тора [Рамазанова, 2010, 94 – 95 б.].

Без булган авылларда диалектларның үзенчәлекләре олы яшьтәгеләр сөйләмендә генә күзәтелә. Моны матбугат, телевидение, интернет, шәһәр йогынтысы дип тә санарга була. Элеккерәк вакытларда исә аларда татарча матбугат та, телевидение дә булмаган. «Казанга поездда барганда, радиодан татар телен ишетеп елый идек», – дип искә алдылар Зәнфирә һәм Шәрифулла Сәйфуллиннар (Каргат районы, Җәйләү авылы). Алар татар әдәби телен «йомшак һәм матур» диләр, бу телне сирәк ишетә торган булганнар ул вакытта. Себер татарларына оештырылган шактый экспедицияләрнең җитәкчесе О. Р. Хисамов бараба татарлары теле турында болай дип яза: «Борынгы төрки тел үзенчәлекләре сакланса да, сузык авазлар ситемасы казан-татар теленә якын. Бу күренеш әдәби тел йогынтысы белән аңлатыла» [Хисамов, 2015; б. 337].

Бу якларда Казан ягыннан күчеп килгән кешеләр шактый күп. Аның сәбәпләре «ачлыктан качтык», «Колчактан калдык», «кияүгә бирделәр» һәм башкалар.

Бу сөйләшләрнең үзенчәлекләре 2008 елда чыккан «Татар халык сөйләшләре» җыентыкларының II томында бар, әмма явештәчат сөйләше турында язылган бүлекнең географик белешмәсендә Умар һәм Акбалык авыллары юк. «Атлас татарских народных говоров» җыентыгында кайбер изоглассалар ареалларны күрсәткән.

Авылларның сөйләшләре кызыклы. Сузык авазлар чат сөйләшендә, нигездә, урта диалекттан аерылмый, ә инде бараба диалектында кайбер борынгы төрки үзенчәлекләре сакланган. Шулай да, сөйләшләр үзенчәлекләре ягыннан казан-татар вокализмына якынайган. Бу – әдәби телнең тәэсире белән бәйле. Сүзләрне әйткәндә аларның төрле вариантлары барлыкка килә, ә бу инде халыкара сөйләм теле – диалектның формалашу процессы тәмамланмавы турында сөйли [Тумашева, 1977, б. 186; Хисамов, 2015, б. 337].

Экспедиция материаллары нигезендә [а] авазының чат сөйләшендә анлаутта өч вариантын ачыкладык: [о^{а}] – көчле иренләшкән: [о^{а}тием] – этием (Акбалык авылы – алда А.), [о^{а}ти] – эти (Умар авылы, алда – У.), [ә^{а}ни] – әни (А.), [бо^{а}бай] – ба-

бай (А.); [а^{о}] – уртача иренләшкән: [ба^{о}сам] – басам (У.) (монда – камыр басу турында); [а] – ачык: [кастрүл] – каструля (У.) һ. б. Эксперименталь тикшеренүләр күрсәткәнчә, [а] авазы бараба диалектында – ачык аваз [Салимов, 1984: 18]: [бала], [бабай], [ашап]. Татар халык сөйләшләре атласында да иренләшкән һәм иренләшмәгән [а] авазы изоглассалары күрсәтелгән.

[ә] авазының урта диалектта ике варианты бар: әдәби телдәге алгы рәт сузыгы һәм әдәби телдәгедән алдарак әйтелешле сузык. Өйрәнелгән территорияләрдә: 1) әдәби телдәгечә алгы рәт сузыгы; 2) анлаут һәм инлаутта [а] авазына охшаган бераз арттарак әйтелешле сузык: [сә^{а}чәк] – чәчәк (У.), [^{т}чә^{а}к^{т}чә^{а}к] – чәк-чәк (У.), [Мә^{а}йсәрә] – Мәйсәрә (А.), [чә^{а}нечке] – чәнечке (А.), [ничә^{а}гә] (У.), манә^{а} – менә (Муса авылы – М.), үткә^{а}рә – үткәрә (М.). [и] авызын алыштырып килгән сүз очрады: бәргән – биргән (Җ.), [е] авазын алыштырган очрак: бәзнең – безнең (А.).

[ы] авазы урта диалектта да, чат сөйләшендә дә әдәби телдәгечә. Кайбер очракларда ирен сузыклары тәэсирендә [ы^{о}] әйтелә. Шулай ук инлаут һәм бигрәк тә ауслаутта [ы^{а}] варианты да еш очрый, кайвакыт ул [а] авазына да күчә: [қараңқы^{а}] – караңгы (У.), [парама (парамы)] – барамы (У.), [тотана идек] – тотына идек (У.) һ. б. Бу тенденцияне М. Р. Булатова да ассызыклый: [туйғынча] – туйганчы, [йаңы] – яңа] [Булатова, 2016, б. 218]. Урта диалектта да [ы] һәм [а] авазлары тәңгәллекләре бар: [сазамақ] – сазамык, [шушанда] – шушында, һәм, киресенчә: [барғынчы] – барганчы [Татар халык сөйләшләре, кит. 1, 2008, б. 22]. [и] авазын алыштыра: зырат – зират (У.), Нурыйа – Нурия (А.), [е] авазын алыштыра: чымын – чебен (У.).

Бараба диалектында [е] авазының ике варианты бар: беренчесе – ярым киң әйтелешле сузык. Ул әдәби телдәге [е] авазына караганда киңрәк ясалышка ия, озынлыгы белән аңа туры килә: [ессү], [бел]. Икенче вариант: татар әдәби телендәге [е] белән тәңгәл килә [Сөнгатов, 2000: 12 б.]. Кайбер очракларда [и] авазын алыштырып килә: сигез – сегез (У.), зеңгер – зингер (У.), кештә – киштә (Җ.), ненди – нинди (А.), ден – дин (А.), бер сүздә [ө] авазын алыштыра: сет – сөт [Акб].

[и] авазы: әртән – иртән, эт – ит (У.), зыйрат – зират (А.).

Чат сөйләшендә [о] авазының борынгы төрки тел эзләре сакланган: [туқмач] – токмач (А.), комдек – күмдек (Муса авылы, алда – М.), бутка – ботка (Җ.), [қонақ] – кунак (А.), [оғу] – уку, [омыртқа] – умыртка, [қошылышып] – кушылышып (У.), [урчық] – орчык, [ғумер] – гомер (У.), [қонақлар] – кунаклар (А.). Алгы рәт [ө] авазының арткы рәт [о] авазы белән алышынган очраклары бар: [моселманча] – мөселманча (У.). [о] авазы: конаклар – кунаклар (А.). Чат сөйләшендә – беренче иҗектә борынгы [о] сакланган очракта, ахыргы иҗекләргә кадәр [о] әйтелә: токто – тукта, болодогон – була торган. Бу көчле ирен гармониясе белән дә аңлатыла.

Алгы рәт [ү] авазы күп очракта арткы рәт [у] авазына охшаган: [қукә[а]й] – күкәй (У.). [Ү] авазы: [көк] – күк, [көгәрчен] – күгәрчен, [төгел] – түгел.

Сөйләштәге кайбер аваз тәңгәллекләре: [ә]//[е]: [бәзнең] – безнең (А.); [ә]//[и]: [әртән] – иртән (У.); [ы]//[и]: [зырат] – зират (У.), [Нурыйа] – Нурия (А.);[ы]//[е]: [чымын] – чебен (У.);[е]//[и]: [ет] – ит (У.), [сегез] – сигез (У.), [ненди] – нинди (А.), [ден] – дин (А.), [зеңгер] – зингер (У.)(синий); [ө]//[ү]: [көк] – күк (А.) (небо), [көгәрчен] – күгәрчен (У.), [төгел] – түгел (У.); [е]//[ө]: [сет] – сөт (У.).

Хәзерге татар әдәби телендә 25 тартык фонема исәпләнә. Алынма сүзләрдә тагын 3 аваз: [в], [щ], [ц]. Сөйләм телендә фонемалар иң күп вариантларда кулланылалар. Бу төрлелек комбинатор һәм позицион аваз үзгәрешләренә дә, тарихи чиратлашуга да бәйле була, генетикага, башка халыклар белән аралашуга бәйле [Сөнгатов, 2000, 15 – 16 б.].

Себер татарлары теленең консонантизм өлкәсендәге иң көчле закончалыгы – саңгырау тартыкларның яңгырау тартыклардан өстенрәк кулланылуы: [пороңкы] – борынгы. Әмма интервокаль позициядә саңгыраулар яңгыраулаша.

Йомык [д] авазы көнчыгыш диалектта пассив кулланыла. Бу себер диалектлары өчен гомуми күренеш – саңгыраулаштыруның көчле булуы белән бәйле: [телбегә] – дилбегә (Ч.).

[з] авазы да шактый сүзләрдә саңгыраулаша: [касан] – казан, [пескә] – безгә (Ч.).

[г] авазы ике сузык һәм сузык белән сонор тартык арасында кулланыла: [агырып] – акырып. Шулай ук саңгыраулаша: [бирык] – яр (Ч.), [ауыска] – авызга, [акау] – ага (А.), [югъиде] – юк иде (А.), [күбийе] – күп иде (А.).

[в] авазы [п] булып әйтелә: [пәтрә] – [ведро] (чиләк).

[п] авазы күп кенә авазларны алыштыра: [фәрдә] – пәрдә (Ч.), [палта] – балта (Ч.), [паш] – баш (А.), [Нәпис] – Нәфис (А.).

Гарәп-фарсы алынмаларында [җ] авазы [^{т}ч]га күчә: [^{т}чан] – җан.

[б]//[м]: [чымын] – чебен.

Тартыклар өлкәсендә бараба татарларының характерлы билгесе булып төрле хәрефләр урынына [ц] авазын куллану тора. Мәсәлән: [цәй] – [чәй](чай), [курцак] – [курчак] (кукла) [2: 207]. [ц] авазы барлык позицияләрдә кулланыла: [пацкыц] – баскыч, [цоцкан] – тычкан.

Й-ләштерү бик киң таралган: [йәй] – җәй, [йыр] – җыр, [йегетләү] – җигү, [йеләк] – җиләк, [йаз йетсә] – яз җитсә, [йома] – җомга (Ч.), [йердән] – җирдән (М.), [марыйа] – марҗа. Акбалык авылында [җ] да бар, [й] дә бар: йыр – җыр.

[х] тартыгы кайбер сүзләрдә [к], [г] авазлары урынында очрый: [палых] – балык, [көсхө] – көзге, [крух] – түгәрәк (круг) (А.), [харендәшләр] – карендәшләр (А.), [каттар] – хатлар (Ч.).

[ч]ны [с]лаштыру: [сачәк] – чәчәк (Ч.), [сай] – чәй (А.).

Каты [^{т}ч] авазы еш кулланыла: [^{т}чана] – чана (Ч.), [^{т}чылбыр] – чалбар (Ч.), [^{т}чортан] – чуртан (Ч.).

[ш] авазы чат сөйләшендә [ж] белән алышына: [булыжлар] – булышучылар, [йәжердем] – яшердем, [силәжә] – сөйләшә, [тижек] – тишек.

Рәт гармониясе, урта диалекттагы кебек, күп очракларда саклана: [наурус] – нәүрүз (А.). [Наурус] сүзендә алгы рәт сузыкларының арткы рәт сузыклары белән алышынганын күрәбез. Палаталь гармония бозылган очраклар да бар: [сәксан] –

сиксән, [баради] – бара һ.б. [Татар халык сөйләшләре, кит. 2, 2008, б. 429], [ничәᵃгә пешерәᵃсең] – ничәгә пешерәсең (У.).

Көнчыгыш диалектларында ирен гармониясе «көчле» гармония санала: [озон] – озын (А.), аңа хәтта ирен гармониясе булмаган сүзләр дә буйсына: [мончо] – мунча [Сөнгатов, 2001, б. 12]. Бу күренешне Г. М. Сөнгатов болай аңлата: борынгы [о] саклангaн вакытта, башка иҗекләрдә дә [о] авазы әйтелә: [тоқто] – тукта (У.), [болодоғон] – була торган (У.) [Сөнгатов, 2000, б. 15]. Шулай ук [а], [ә] авазлары да [о], [ө] авазлы иҗекләрдән соң ирен гармониясенә буйсына: [болғон] – булган, [сөйлөшкөлө] – сөйләшергә [Татар халык сөйләшләре, т.2.2008: 429].

Башка фонетик закончалыклардан сандхи күренешләренең элизия очраклары бар: [йөрәйдек] – йөри идек (У.), [әйбит] – әйе бит (әйеме) (У.), [тийағъында] – теге ягында (А.). Аккомадация күренеше: [игән] – икән (А.), редукция очрагы: [крәшеннәр] – керәшеннәр (А.) (кряшены); эпентеза: [навасибирскиға], [свиртловскиға].

Рус теленнән кергән сүзләр дә, урта диалекттагы кебек, рус авазлары сөйләшнең үз авазлары белән алышына: [сих] – цех (А.), [Илмирә] – Эльмира (А.), [пинсы] – пенсия (А.), [шкул] – мәктәп (А.), [уптым] – күп, бөтен килеш (оптом) (У.), [ахуты] – охота биргән (Җәйләү авылы, алда – Җ.). Бу сүзләрдә эпентеза күренеше дә чагыла.

Сузыкларның рәт гармониясе күп сүзләрдә саклана: [наурус] – нәүрүз (А.), [сәрмән] – сарман (Җ). Әлеге сүзләрдә ике капма-каршы күренеш: беренчесе – арткы рәт сузыкларын алгы рәт парлары белән алыштырып әйтү, икенчесендә арткы рәт сузыкларын алдагы рәт сузыклары белән әйтү. Палаталь гармония бозылу очраклары чат татарларында очрый: [сәксан] – сиксән, [баради] – бара һ.б. [Татар халык сөйләшләре, 2 т., 2008: 429]. Беренче сүз явештә-чат сөйләше кулланган авылда, икенче сүз – бараба диалекты вәкилләрендә.

Себер диалектында ирен гармониясе «көчле» күренеш булып тора, ирен гармониясе чагылмаган сүзләр дә бу закончалыкка буйсындырылып әйтелергә мөмкин: [мончо] – мунча [Сөнгатов,

2001, б. 12], [озон] – озын (А.). Явештә-чат сөйләшендә [а], [ә] авазлары [о], [ө] авазлы иҗекләрдән соң ирен гармониясенә буйсына: [болгон] – булган, [сөйлөшкөлө] – сөйләшергә [Татар халык сөйләшләре, 2 т. 2008, б. 429].

Метатеза: [инәй] – әни, [килгенчә] – килгәнче.

Сандхи очраклары, элизия: йөрәйдек – йөри идек (У.), әйбит – әйе бит (әйеме) (Ч.), тийагъында – теге ягында (А.).

Эпитеза: навасибирскига, свиртловскида.

Аккомадация күренеше: икән – игән.

Диссимиляция: бетнәй – бөтен (У.).

Редукция: крәшеннәр – керәшеннәр (А.).

Явештә-чат сөйләше белән тубыл-иртыш һәм урта диалектлар арасында күпмедер дәрәҗәдә уртаклыклар бар [Рамазанова, 2016, б. 84]. Тубыл-иртыш диалекты белән якынлыкның нигезендә озак еллар дәвамында бер географик территориядә яшәү тора, урта диалектка якынлыкны татар әдәби теленең йогынтысы (беренче чиратта мәктәп һәм матбугат чараларының тәэсире) белән аңлатып була [шунда ук]. Явештә-чат сөйләше сузык авазлар составы ягыннан әдәби телдән нигездә аерылмый [Булатова, 2016, б. 180].

Сөйләшләрнең лексик составы (сүзлек).

Табигый объектлар

балоть – саз (У.)
бөк – болын (А.)
җен туйы – көчле җәйге җил (А.)
йалан бавыр – печән чаба торган җир (Җ.)
кайу – күк йөзен болытлар каплау (К.)
каш башы – тау башы (У.)
пәри туйы – көчле җәйге җил (А.)
рәм – җиләк үсә торган җир (Җ.)

Үсемлекләр

каак – яфрак (У.)
карагат – кара җиләк (У.)
карийа – каег тузы (А.)

козок – чикләвек (А.)
косык – чикләвек (У.)
күгәмәй – кара җиләк (А.)
кымый – кара җиләк (У.)
кыяк – суган (У.)
мәшкә – гөмбә (У.)
миләүшә – миләш (Җ.)
сырга гөле – тамчыгөл (У.)

Хайваннар дөньясы

бөк – көтү (У.)
быгаз – үгез (У.)
йермәүеч – үрмәкүч (У.)
карбакчи, карбакча – сыерчык (У.)
кәстрүк – уртача балык (У.)
кирчәткә – козгын (коршун) (У.)
кошкачак (кочкачак) – чыпчык (Җ.)
машка – вак чебен (мошкара) (У.)
очумырын – стерлядка (У.)
чалча – талпан (У.)
чергек – чебен (У.)

Кешегә кагылышлы сүзләр (туганлык атамалары һ. б.)

абыш – олы яшьтәге ир-ат, абый (У.)
ак әби – әнинең әнисе (А.)
апай – апа (А.)
аргылар – тегеләр (А.)
ату – әти (А.)
әбилек – кендек әбисе (А.)
әкә – ага (А.)
әкәү, акау – якын абый (А.)
әлкәчәк – бәби (Җ.)
әнәкә – әни (М.)
әтәү – әти (А.)
бичә – хатын (Җ.)

инә – әни (У.)
инәй – әни (М.)
инәсе – әнисе (Җ.)
инәү – әни (А.)
карендәш – туган (А.)
качкы – качкын (төрмәдән) (А.)
кендегәч – кендек әбисе (У.)
килемшәк – Акбалыкка килеп яшәүчеләр (А.)
киштемнәр – акбалыклылар (А.)
лепиш бабай – мич салучы (А.)
нәнә – әби (Җ.)
себрәкләр – Акбалык яки Умар авылы кешеләре (сибиряк) (А.)
тәтәү – апа (А.)
убырлы әби – убырлы карчык (А.)
хуҗа – ир кеше (А.)

Материаль культура
айыл – авыл (У.)
битьяулык – сөлге (М.)
кабак – капка (К.)
кадау – кадак (К.)
кайама – долбленка (У.)
какма – капка (У.)
какмак – капкач (У.)
какту – таплы (У.)
камыт – чана (У.)
кемә – көймә (А.)
кийанка – агач чүкеч (каеннан) (А.)
пима – киез итек (У.)
путы – тышау (Җ.)
сула – ишек (Җ.)
тапорище – балта (А.)
тартмак – йон эрләгеч (У.)
товар – капчыктан бишек төбе (Җ.)
товар – материал, тукыма, чүпрәк (Җ.)

чүрәгәйкә – кармак төре (У.)
шабалак – кашык (У.)
шлак – яккан ташкүмер чүбе (К.)

Ризык исеме
калач, эпәй – ипи (У.)
кеш – ит (У.)
пәштит – пирог (У.)
писок – шикәр комы (У.)
тәрки – пирожки (У.)
эпәй, әпәй – ипи (А.)
эпекәй, әпәй – ипи (Җ.)

Рухи мәдәният
изба-читальня – китапханә (А.)
избащ – китапханәче (А.)
йомак – әкият (У.)
очан – яшь балаларның эче авырту (А.)
хәбәр – хикәя (М.)
чер – үлекләгән җир (А.)
чокыр – тишек (тишелгән) яра (А.)

Ономастика
Күргез (Күрбез) – Акбалык
Оян – Уен елгасы (А.)
Уп – Обь (А.)

Эш-хәрәкәтне белдерүче сүзләр
аңыру – аңлау (У.)
аптаң-типтәң – арлы-бирле (У.)
ашыйтлар – ашыйлар (У.)
бырлатып – таратып (чәчен) (У.)
йататыйк – ятабыз, ятыйк (У.)
казаннау – казанда пешерү (К.)
кайгату – гаҗәпләнү (Җ.)

каш башына китү – тау башына кичке уенга бару (У.)
кимерә – тешли (эт) (М.)
кәрәккән – кирәк булган (М.)
күзе ярылган – авырга узган (корсаклы) (Җ.)
пыстым утыру – качып утыру (А.)
суган сату – биләмгә йөрү, гайбәт сату, кунакка бару (ахирәтләр) (У.)
тотык – тотылган (У.)
укындым – укыдым (У.)
урам себерү – шул ук биләмгә йөрү (У.).
чумгалы – йөзү (У.)
ыш сала – тирес яндыра (Җ.)

Башка сүзләр
бөтеребесне – бөтенебезне (У.)
күек – кебек (А.)
нәмә, неме – нәрсә (Җ.)
нәмәдә – кайда (Җ.)

Текст үрнәкләре.

№ 1.

(Урама – чат татарларының традицион камыр ризыгы – пешерү процессын сөйли) [қукәй // ничагә пешерасең / ул қукәйгә әз генә соды саламын / әз генә шикәр, әз генә тоз саламын да йомшақ басамын / туқмач формысында // туқмач формысында җәйәм мондый итеп / и менә мондыйға кисәсең аны / майны қайнатасың да мондый тайаклар бар / тайакқа менә мондый итеп урыйсың да теге кастрүлдәге майда нитеп торасың / әйләндереп торасың / моннан икенче қул белән алып торасың / кичка пешереп күрсәтермен Алла бирса / арымасам бик... (Су анасын күрү турында сөйли) [өйә[а]ндә күргән идем су анасын / кийәүгә чыкқанчы / ә ул менәкә / бақчада монда өйән иде / күпер // күпердә бағана же свайлар / аларға менеп утырды да менә мондый итеп чачен тарый / җиргә хәтле чаче / менә мондый итеп та-

рады тарады да суға менә мондый төшеп китте / су йарылып китте дажы / қап-қара чачле тәне ап-ақ]

(Сәфәргалиева Рәйсә Хәбибулла кызы, 1931 елгы, Колыван районы, Умар авылы)

№ 2.

(Җырдан өзек) [ағидел буйлары йәмле акқошлар уйнағанға йәш ғумерләр бик тиз үтә гел уйлар уйлағанға йыр йырласаң акрен йырла табышың йаңғрамасын сүнгән йөрәк сүнсен инде ул тағын йаңармасын]

(Шәһәбетдинова Гөлҗиһан Зөлкәрнәй кызы, 1928 елгы, Колыван районы,Умар авылы)

№ 3.

[қазаннан килгән кешеләр монда бөтенесе дә / кибә хужа булған // әйе / без бит аның буғы ғына / йегерме беренче йылда килгән кешеләр монда / безнең авыл беләсезме нинди матур иде / күңелле иде / хәзер бетте инде ул / мәчет элек йуқ иде / азаннар әйтеп китәләр иде / бәйрәмнәрдә / ураза бәйрәмнәрендә / қорбан бәйрәмнәрендә азан әйтәләр иде]

(Шәйхетдинова Галия Хуҗиәхмәт кызы, 1930 елгы, Колыван районы, Казанка авылы)

№ 4.

[җәйләүдә җәйлиләр қышлауда қышлыйлар / җәйләүләрдән қышлауларга җәйәү килә җәмилә дип йөри идек / йыры бар / йыр ул хәтердә калмаған // әниләр йырлыйлар иде шулай // әпәй белән тоз мал хуҗасына куйалар дип әйтәләр иде / ә ул йуғала / қышлаудан килгәч / монда өй алғач / шулай мин күкәйне майладым да чығарып қуйдым / аннан инде аны бер ике-өч көннән қарасам / йуқ / или тсыптсық ашап киткән // умар күле кипкән иде / қарғат нинди зур иде / без қышлауда торғанда басып китәр дип қурқа идек / кипте хәзер / бабай мине алып китә иде дә чуртан ата иде мылтық белән / ахутыға баралар иде мылтық / белән аталар иде / хәзер карас´ кына / уба күле диләр об´ны / қарғат

йылғасында бик күп кеше батып үлде көймә белән / иске қышлау булған арырак аннан соң монда кү^{т}чкәннәр аннан инде монда күчкән иске қышлауда берничә йорт бар... қазанға барғанда свиртловскиға кереп туқтады инде пойызд / татарлар керә башлады / бақ бақ бақ киләләр / бақа татарлары дидем инде / свирдловскидан уқ тотына икән татарлар радиодан йырлый / без җылыйбыз / әле менә тарелкы булгач кына соқланып қарап утырамын бәширәне фән вәлийефны илхам шакироф қартайды инде / төхфәтуллин матур / бәширәнекендә йылый идем бик йаратам // қарурманға кергән чақта қарадым қайырылып мин қарамадым қайырылып қалды дустым айырылып // йөрәккәйем ничек түзәр айырылып киткәндә]

(Сәйфуллина Земфира Әделхан кызы, 1940 елгы, Каргат районы, Җәйләү авылы)

№ 6.

[чингиз хан потомствы / монда безнеке татарлар называется / барабалар дип инде / пакарят´ пакарят´ иткән ул // аwыл / менә җәйләүдә җәйләгәннәр қышлауда қышлағаннар / питсот шестсот лет таму назад булған / саветский сайуз вақытында ришили / тиренины шибаки җәйләү қышлау / русча әйткәндә зимник летник // бабайлар монда җир күп дип килгәннәр / обширный / умныйлар йук йакка безнекләр сибирға күчеп килгәннәр / после йырмактан соң элек ашлық та чәчмәгәннәр / бәрәңге дә утыртмағаннар / қарлыған күп булган / қақ қойғаннар / балық киптергәннәр // тыс´ача лет таму назад булған]

(Сәйфуллин Шәрифулла Зәйнулла улы, 1939 елгы, Каргат районы, Җәйләү авылы)

Кулланылган әдәбият

Алишина Х. Ч. Тоболо-иртышский диалект языка сибирских татар. Казань: Изд-во Казанского пед. ин-та, 1994. 119 с.

Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. 2-е изд. М.: Советская энциклопедия, 1969. 608 с.

Байрамова Ф.А. Сибирская цивилизация (ч. 2) // Сайт «Московское татарское свободное слово» [Москва, 2017]. Режим доступа: URL: http://www.mtss.ru/?page=%2Ff_bajram%2Fcat (Дата обращения: 14.02.2019).

Барсукова Р. С. Заболотный говор тоболо-иртышского диалекта татарского языка в сравнительном освещении. Казань, 2004. 160 с.

Булатова М.Р. Томск татарларының тел үзенчәлекләре һәм рухи мәдәнияте // Национально-культурное наследие: татары Томской области = Милли-мәдәни мирасыбыз: Томск өлкәсе татарлары. Казан: ТӘһСИ, 2016. 432 б.

Булатова М. Р. Татар теленең яүштә-чат сөйләше (2015 елда Томск өлкәсенә булган экспедиция материаллары буенча) // Фәнни Татарстан, 2016. № 1. Б. 137-150.

Дмитриева Л. В. Язык барабинских татар: (Материалы и исслед.) / Л. В. Дмитриева. - Л. : Наука : Ленингр. отд-ние, 1981. 225 с.

Исхакова С.М. , Валеев Б.Ф. ПРОБЛЕМЫ ВОЗРОЖДЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО ЯЗЫКА СИБИРСКИХ ТАТАР [Электронный ресурс]. –Режим доступа: http://philology.ru/linguistics4/iskhakova-valeev-92.htm, Дата обращения:13.01.2020.

Капицына Н. С. Песенная традиция чатов: дис... канд. искусствоведения / Капицына Наталья Сергеевна; [Место защиты: Новосиб. гос. консерватория им. М.И. Глинки]. Новосибирск, 2011. 396 с.

Консонантизм языка барабинских татар: сопоставительно-типологический аспект / Т. Р. Рыжикова; отв. ред. И. Я. Селютина; Рос. акад. наук, Сиб. отд-ние, Объед. ин-т истории, филологии и философии, Ин-т филологии. Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2005. 266 с.

Насибуллина А. Х. Лексика тоболо-иртышских диалектов сибирских татар (в семантическом и генетическом аспектах). Тюмень, 2001. 147 с.

Насипов И. С. Систематизация наименований татарских народных говоров // Успехи современной науки и образования 2017, Том 5, №3. С. 24-27.

Рамазанова Д.Б. Себер татарларының том диалекты // Национально-культурное наследие: татары Томской области = Милли-мәдәни мирасыбыз: Томск өлкәсе татарлары. Казан: ТӘһСИ, 2016. Б. 84 132.

Рамазанова Д.Б. Материалы по сибирским татарам. Казань, 2001

Рахимова А.Р. Лексика диалектов сибирских татар: сравнительно-исторический анализ промысловой и хозяйственной лексики. Казань, 2001. 128 с.

Сагидуллин М. А. Фонетика и графика современного сибирскотатарского языка. Тюмень: Искер, 2008. 64 с.

Селезнев А. Г. Барабинские татары: Проблемы происхождения: автореферат дис.... канд. ист. наук / СПб. гос. ун-т. СПб, 1991. 16 с.

Селезнева А. Г. Барабинские татары: истоки этноса и культуры – Наука, 1994. – Режим доступа: URL: https://zvezdapovolzhya.ru/obshestvo/sibirskaya-tsivilizatsiya-ch2-01-02-2018.html (Дата обращения: 14.02.2019).

Сөнгатов Г. М. Татар диалектларының фонетикасы / Г. М. Сөнгатов. – Казань: Лаб. операт. полиграфии КГУ, 2000. 22 б.

Сөнгатов Г. М. Татар теленең фонетик законалыклары / Г. М. Сөнгатов – Казань: Лаб. операт. полиграфии КГУ, 2001. 12 б.

Сунгатов Г. М. Фонетическая система заболотного говора тоболо-иртышского диалекта Сибирских татар: (Экспериментально-фонетическое исследование): автореферат дис. ... кандидата филологических наук: 10.02.02 / Казан. науч. центр. Ин-т языка, литературы и истории им. Г. Ибрагимова. Казань, 1991. 23 с.

Татар лексикологиясе: өч томда / проект җит. М. З. Зәкиев; ред. Г. Р. Галиуллина. Казан: ТӘҺСИ, 2016. Т. II. 392 б.

Татар халык сөйләшләре. 2 китапта. 1 кит. / Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, Т.Х. Хәйретдинова, З.Р. Садыйкова, Р.С. Барсукова Казан: Мәгариф, 2008.

Татар халык сөйләшләре. 2 китапта. 2 кит. / Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, Т.Х. Хәйретдинова, З.Р. Садыйкова, Р.С. Барсукова Казан: Мәгариф, 2008.

Тумашева Д. Г. Көнбатыш Себер татарлары теле. Грамматик очерк һәм сүзлек. Казан, 1961.

Тумашева Д. Г. Язык сибирских татар / Д. Г. Тумашева. Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1968. С.15–16.

Тумашева Д.Г. Диалекты сибирских татар. Опыт сравнительного исследования / Д. Г. Тумашева. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1977.

Уникальный татарский музейный комплекс открыт под Новосибирском. // Сайт информационного агентства «Тайга.инфо» «Главные новости Сибири» URL: https://tayga.info/141292

Хисамов О.Р. Об итогах экспедиции к томским татарам // Филология и культура. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2015. № 4 (34). С. 336–337.

Хисамов О.Р. Тюрко-татарская топонимия Томской области // Национально-культурное наследие: татары Томской области = Милли-мәдәни мирасыбыз: Томск өлкәсе татарлары. Казань: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова, 2016. 432 с.

Чернобай Л. П. Малые реки левобережья Оби. / Л. П. Чернобай. – Новосибирск, 2011. – Режим доступа: URL: https://zvezdapovolzhya.ru/obshestvo/sibirskaya-tsivilizatsiya-ch2-01-02-2018.html (Дата обращения: 14.02.2019).

Электронный атлас татарских народных говоров. – Режим доступа: URL: http://atlas.antat.ru (Дата обращения: 03.02.2019).

ЯЗЫК БАРАБИНСКИХ ТАТАР: КРАТКИЙ ГРАММАТИЧЕСКИЙ ОЧЕРК (МОРФОЛОГИЯ И СИНТАКСИС)

Людмила Дмитриева

Категория числа. Выражается с помощью афф. *-лар//-лäр, -нар//-нäр: йĕмишлäр* «(разные) фрукты», палалар ~ балалар «дети», мыңнар «тысячи». В материалах В. В. Радлова и спорадически в наших записях встречается еще один вариант аффикса числа: *-тар//-тäр* (қарттар «старые люди, старики»).

Категория принадлежности. Оформляется аффиксами: единственное число – 1-е лицо *-(ы)м // -(и)м*, 2-е лицо *-(ы)ң // (и)ң,* 3-е лицо ы // и (редко: у // ӱ); множественное число – 1-е лицо *-(ы)быс // -(и)бис, -(ы)мыс // -(и)мис,* 2-е лицо *-(ы)ңыс // -(и)ңис, -(ы)қыс // -(и)гис, -(ы)ңнар // -(и)ңнäр*, 3-е лицо *-лары // -лäри*. Афф. *-(ы)мыс // -(и)мис* употребляется редко – с основами на *-н, -ң,* афф. 2-го лица мн. числа встречаются произвольно с любыми основами.

Категория принадлежности выражается также сочетанием соответствующих личных местоимений в родительном падеже с обозначением предмета обладания (с аффиксом принадлежности и, редко, без него): мĕниң атым, мĕниң ат «моя лошадь».

В материалах В. В. Радлова и в наших записях для Барабинского района встречались следующие случаи выражения принадлежности: название того, кому или чему принадлежит что-либо, в родительном падеже с присоединением афф. *-қы // -ки: мĕниңки*

«моя» (по контексту: «лошадь»), қуртқайақныңқы пäк пай полды «старухин (сын) стал самым богатым»; личное местоимение или существительное в родительном падеже с афф. -қы // *-ки* в качестве определения и определяемое с афф. принадлежности или без него. Этот способ употребляется, главным образом, для 1-го и 3-го лиц: мĕниңки қуртқайағым «моя старуха», аныңқы йомыртқасы «её яйцо».

Д. Г. Тумашева отмечает еще один способ выражения принадлежности: мĕники (< мĕниңки) қартның йырлары «песни моего мужа».

Категория склонения. Представлена шестью падежами, их аффиксы следующие: родительный *-ның // -ниң*; дательно-направительный *-ға // -гä, -қа // -кä*; винительный *-ны // -ни*; местно-временной *-да // -дä, -та // -тä* (редко: *-на // -нä*); исходный *-тан //-тäн, -нан // -нäн* (редко*: -дан // -дäн*).

В материалах В. В. Радлова встречаются еще следующие аффиксы: родительный *-дың // -диң, -тың // -тиң*; винительный *-ды // -ди, -ты // -ти*. У В.В. Радлова аффиксы дательно-направительного, местно-временного и исходного падежей имели и губные гласные о, ӧ: кӧлгӧ «к озеру», кӧлдӧ «в озере», кӧлдӧн «из озера». Здесь же в некоторых примерах встречаются аффикс исходного падежа с конечным ң (қаiдаң «откуда»; калктаң «из народа»; тӧрiанаң «из моря»).

Склонение имен с аффиксами принадлежности происходит по образцу других тюркских языков. Следует отметить только, что винительный падеж имени с аффиксом принадлежности 3-го лица ед. и мн. числа употребляется обычно в своей краткой форме: *-ын // -ин, -сын // -син, -ларын // -лäрин*. Полная его форма *(-ыны // -ини* и т. д.) встречается очень редко. В материалах В.В. Радлова полная форма фиксируется чаще.

В наших записях в исходном падеже для местоимений и имен с аффиксом принадлежности 3-го лица обычно встречается чаще н (аннан ~ анан «потом», атысынан «от своего отца»).

Категория сказуемости. Выражается при помощи следующих аффиксов сказуемости: ед. число – 1-е лицо *-мын // -мĕн*, 2-е лицо

-сын // -сён, 3-е лицо редко: *-тыр //* тир, -ты // *-ти*; мн. число – 1-е лицо *-быс // -бис -пыс // -пис*, 2-е лицо *-сыңыс // -сиңис* (редко: *-сыс // -сис, -сыслар // -сисләр*), 3-е лицо редко: *-лар // -ләр*. По данным Д. Г. Тумашевой в ед. ч. иногда встречаются афф. *-ман, -ым* для 1-го лица, афф. *-тŏрсуң* для 2-го лица.

В материалах В. В. Раддова зафиксированы аффиксы сказуемости: ед. число – 1-е лицо *-быն // -бин, -бун // -бӯн, -пын // -пин, -пун //* пӯн (редко: -мын *// -мин, -мун // -мӯн)*; 2-е лицо *-зын // -зин, -зун // -зӯн, -сын // -син, -сун//-сӯн*; 3-е лицо -дыр *// -дир, -дур // -дӯр, -тыр // -тир, -тур // -тӯр, -ды // -ди, -ду // -дӯ, -ты // -ти, -ту // -тӯ*; мн.число – 1-е лицо *-быс // -бис, -бус // -бӯс, -пыс // -пис, -пус // -пӯс (редко: -мыс // -мис, -мус // -мӯс)*; 2-е лицо *-зыңнар // -зиңнäр, -зуңнар // -зүңнәр, -сыңнар // -сиңнар, -суңнар // -сүңнäр* (редко: *-сыс // -сис, -сус // -сӯс*); 3-е лицо редко: *-дырлар // -дирлäр, -дурлар // -дӯрлäр, -тырлар // -тирлäр, -турлар // -тӯрлäр; -дылар // -дилäр, -дулар // -дӯлäр, -тылар // -тилäр, -тулар // -тӯлäр*.

В ряде случаев именное сказуемое встречается и без аффиксов сказуемости.

Словообразование существительных происходит от имен или глаголов посредством аффиксов: *-лық // -дик; -цы // -ци, чы // -чи, -(ы)қ // -(и)к, -(а)қ // -(ә)к; -ма // -мä; -(ы)м // -(и)м; -қы // -ки, -ғы // -ги; -қыц // -киц, -қыч // -кич, -ғыч // -гич;-цық // -цик (-цäк), -чық // -чик (-чäк); -(ы)ў // -(и)ӯ, -(а)ў // -(ä)ӯ; -мыш // -миш; -мақ // -мäк; -ғарақ // -гäрäк, -қарак // -кäрäк* и др. Значения их те же, что и в других тюркских языках: пайлық ~ байлық «богатство», йалчы «слуга, батрак», ӧйлим «смерть», ӧйсäк «нутро», сŏсқақ «черпак», ички «питье», ачқыч «ключ», қатмыш «перстень», соқма «ступа», тŏтқарақ «дверная ручка» и т. д.

Имена прилагательные образуются от имен с помощью афф. *-лу // -лӯ* (редко: *-лы // -ли); -(ы)қ // -и(к), -(а)қ // -(ä)к; -қы // -ки, -ғы // -ги* и др. Значения этих аффиксов те же, что и в других тюркских языках: қалықлу «населенный», ариқы «задний», ачық «открытый» и др.

Степени сравнения прилагательных: пäк ~ бĕк // äӊ ~ ĕӊ йақшы «самый хороший»; интенсив: ап-ақ «совсем белый», тап-тақыр «совсем гладкий».

Иногда в материалах В. В. Радлова, а в наших записях в единичных случаях встречается сравнительная степень, образованная посредством афф. *-(ы)рак // -(и)рäк: йақшырақ* «лучше»; кŏбирäк «больше».

Имя числительное. Количественные числительные: пир ~ бир «один», äки ~ эки ~ ĕки «два»; ӱц ~ ӧч «три», тӧрт ~ *дурт* «четыре», пäш ~ пĕш ~ бĕш «пять», алты «шесть», йäди ~ йĕди «семь», сäгис ~ сэгис ~ сегиз «восемь», тоғыс ~ тоғыз «девять», он ~ ун «десять», йäгирмä ~ йĕгирмä «двадцать», отыс ~ отыз «тридцать», қырық ~ қырқ «сорок», ĕлли «пятьдесят», алтмыш «шестьдесят», йĕтмиш «семьдесят», сäксäн ~ сэксäн ~ сĕксäн «восемьдесят», тоқсан «девяносто», йӱс ~ йӧс ~ йӧз «сто», мыӊ «тысяча».

Порядковые: пиринци ~ пиринчи ~ биринчи «первый», алтынцы ~ алтынчы «шестой» и т. п.

Разделительные: пирдäн ~ бирдäн «по-одному».

Собирательные: пирäв ~ пирäӱ ~ бирäв ~ бирäӱ «один, в одиночку».

Неопределенно-количественные: онлап ~ унлап «десятки». В значении неопределенно-количественных числительных употребляются слова: кӧп «много», аз ~ äз ~ ас «мало», анца ~ анча // бир анча ~ пир анча «несколько». Встречаются единичные случаи образования разделительных числительных с помощью афф. ар // *-äр: пирäр* «по-одному».

Местоимения. Личные*: мäн ~ мĕн* «я», син ~ сĕн «ты», ол ~ ул «он», пис ~ биз «мы», сис ~ силäр «вы», алар «они». По данным Д. Г. Тумашевой, редко встречаются формы: у «он», силäрлäр ~ силäри ~ сислäр «вы», эпизодически: бäн «я», анлар «они».

Склонение личных местоимений: мĕн, мĕниӊ, маӊа ~ мĕӊä, мĕни, мĕндä, мĕндäн ~ мĕннäн ~ мĕнäн; ол ~ ул, аныӊ, аӊа, аны, анда, андан ~ аннан ~ анан.

Указательные: пу ~ по ~ бŏ ~ бу «этот», ол ~ ул «тот». Последнее означает предмет вне поля зрения и в поле зрения *(шул ~ шу ~ шол* «тот», которое поэтому встречается редко).

Склонение местоимения пу ~ по ~ бŏ ~ бу: мыныӊ ~ мŏныӊ, мыӊа ~ мŏӊа, мыны, мынта ~ мŏнта ~ мунта, мыннан ~ мынан // мŏннан ~ мŏнан.

Употребляются еще местоимения: тиги ~ тĕги ~ тō̆ги «тот» (известный, но более отдаленный), äлиги «тот» (известный и близкий).

Вопросительные: ким «кто», нä ~ нэ ~ нĕ // нäмä ~ нэмä ~ нĕмä «что!». Производные: нäк ~ ник ~ нäгä «почему, зачем», нäмäгä ~ нĕмагä «зачем, почему», нäцä ~ нэцä // нĕнчä «сколько», нĕндäу ~ ниндäў «какой», нэцäк ~ нĕчик // нäнцäк ~ нĕнчик «как, каким образом», қайда «где; куда», қайдан ~ қайтан «откуда», қайсы «какой», қачан «когда».

Определительные: пўтўн ~ пō̆тĕн ~ бō̆тĕн ~ бĕтĕн «весь, целый», ўс ~ ўз ~ öс ~ öйс ~ öйз «сам».

Неопределенные: äллä нĕмä «что-то».

Отрицательные: пир нäма ~ нэмä ~ нĕмä «ничего, ничто».

Глагол

Словообразование глагола происходит от имен с помощью афф. *-ла // -лä; -ай // -äй; -а // -ä; -(а)р // -(ä)р; -(ы)қ // -(и)к* и др.: пашла- ~ башла- «начинать», асай- ~ азай- «уменьшаться, стать малочисленным», аша- «кушать», аҕар- «белеть», қайҕыр- «горевать, печалиться» и др. Редко встречается афф. -қар *// -кäр, -ғар // -гäр*: суҕар- «поить».

Категория залога: взаимный – афф. *-(ы)ш // -(и)ш*; возвратный – афф. *-(ы)н // -(и)н*; страдательный – афф. *-(ы)л // -(и)л*; побудительный – афф. *-(ы)т // -(и)т, -тыр // -тир* (встречается редко); *-(ы)р // -(и)р; -ғыс // -гис, -қыс // -кис* (тойҕыс- «насытить»), очень редко употребляется афф. *-сат // -сäт* (отырсат- «посадить»); *-ғыр // -гир* (öлгир- «убивать»), *-қар // -кäр* (öйткäр- «пропускать»), *-ғыл // -гил* (пилгил- «пояснять»), *-тыс // -тис* (йақтыс- «зажигать»).

Вспомогательные глаголы. Глаголы ӓт- ~ эт- ~ ӗт- «делать», пол- ~ бол- ~ бул- «быть, становиться», реже: пӓр- ~ пӗр- ~ бӓр- ~ бэр- ~ бӗр – «давать», кӓл- ~ кэл- ~ кӗл- «приходить», кит- ~ кӗт- «уходить», ал- «брать» и некоторые другие выступают в словообразовательной функции: ӓрӓм (арабский) ӗт- «губить», алый ӗт- «так делать», йақшы пол- «быть хорошим», пӗчӓ ал- «жениться», сӧз бӓр- «давать слово», талаш кӗт- «пойти спорам», ық-мық кӗл- «растеряться», таң ат- «рассветать» и др.

Глаголы тӧ̆р- «стоять», отыр- ~ утыр- «сидеть» в стяженной форме принимают участие в образовании сложного времени глагола (об этом см. ниже). Глагол пол- ~ бол- ~ бул- с причастием настоящего, будущего и прошедшего времени образует описательные временные формы с оттенком вероятности, предположительности (йӧрӓр бул- «видимо идти, қалған пол- «вероятно, оставаться», йӧ̄рӓтигӓн «вероятно обычно ходить»), с деепричастием на *-п* выражает возможность совершить действие безотносительно к лицу (йӗңип пол- «смочь победить»). Глагол ал- «брать» с деепричастием на *-п* передает законченность, однократность действия (чығарып ал- «позвать»), с деепричастием на *-а // ӓ ~ й* – возможность совершить действие определенным лицом (чыға ал- ~ чығал- «мочь выскочить»). Глагол пил- ~ бил- «знать» также выражает возможность совершить действие (бӗйӓп бил- «мочь танцевать»); кӧр-, пақ- ~ бақ- «смотреть» передают попытку совершить действие (ташлап кӧр- «пробовать бросить», йырлап бақ- «пробовать петь»); кӗт- «уходить» – неожиданность, внезапность действия (ӧйлип кӗт- «вдруг как-то умереть»); қой – «класть» – законченность и результативность действия (барып қой- «отправиться»); қал- «оставаться», сал- «класть» – законченность и категоричность действия (кӗтип қал- «уйти», бӧ̄клӓп сал- «закрыть»); ий-, йибӓр- ~ ийибӓр- «посылать» – внезапность и начало действия (қорғап ий- «испугаться», сӧйлӓп йибӓр- «рассказать»); пашла- ~ башла- «начинать» – начало действия (ӗчӓ башла- «начать пить»). Глаголы йат- «лежать», тӧ̆р-, отӧ̆р- ~ утыр- – постоянство или длительность действия (сақлап тӧ̆р- «прятать», оқый тӧ̆р- «читать», кӗтип отыр- «уходить», йӓшӓп йат- «жить»). Реже

встречаются: йӧр- «двигаться» – постоянство, длительность действия (кӧрип йӧр- «проверять»), кäл- ~ кэл- ~ кӗл- «приходить» – законченное направленное в сторону говорящего действие (йулышып кӗл- «собираться») и др. Все эти глаголы есть в материалах В. В. Радлова.

Повелительное наклонение. Во 2-м лице ед. числа редко, наряду с формой глагольной основы, встречается форма с афф. *-(ы)ң // -(и)ң*: ал ~ алың «возьми», «вы возьмите».

Иногда для усиления поведения употребляется афф. *-(ы)ц // -(и)ц, -(ы)ч // -(ĕ)ч*: сорыч «спроси же». Для 3-го лица ед. числа афф. *-сын // -син*: алсын «пусть он возьмет». Во мн. числе: 2-е лицо – афф. *-(ы)ң // -(ы)ңнар, -(ы)ңыс(лар) // -(ы)ңыс: алың ~ алыңнар ~ алыңыс ~ алыңыслар ~ алығыс* «возьмите»; 3-е лицо афф. -сын(нар) *// -син(нäр)*: алсын ~ алсыннар «пусть они возьмут». Редко встречается форма зложеланий, проклятий: во 2-м лице ед. числа афф. *-ғыр // -гир, -қыр // -кир*: кӧсин соққыр «чтоб тебе ослепнуть». В наших записях зафиксированы те же афф. повелительного наклонения. В материалах В. В. Радлова отмечены аффиксы: 3-е лицо ед. числа *-зын // -зин, -сын // -син*; 2-е лицо мн. числа *-(ы)ң // -(и)ң, -(ы)ңнар // -(и)иңнäр; -(ы)ңыс // иңис*; 3-е лицо мн. числа *-зыннар // -зиннäр, сыннар // -синнä.*

Желательное наклонение: 1-е лицо ед. числа – афф. *-айын // -äйин* (редко: *-айым // -айим), -ыйын // -ĕйин, -ыйым // -ĕйим: алайын (~ алайым), алыйын ~ алыйым* «возьму-ка я»; 1-е лицо мн. числа – афф. *-айық (лар) // -äйик (лäр), -ыйық // -ĕйик, -ыйқ // -ейк, -ақ(лар) // -äк(лäр), -абыслар // äбислäр: алайық (~ алайықлар) ~ алыйық ~ алыйқ ~ алақ (~ алақлар) ~ алабыслар* «возьмем-ка мы». Иногда, как часто в материалах В. В. Радлова, употребляются стяженные формы этих аффиксов: а̄қ // ǟк (у В. В. Радлова еще: *-ō̆қ // -ȫ̆к кō̆цȫ̆к* «перекочуем-ка мы».

Изъявительное наклонение

I. Простые времена. 1) Настоящее I означает действие одновременно происходящее с моментом речи, или обычное, естественное. Афф. *-а // -ä*|, *-й: алам* (редко: аламын) «я беру», аласың

(аласын), ала, алабыс (алабыслар), аласыс (аласыңыс, очень редко: аласыңнар), алалар. В материалах В. В. Радлова: аламын, алады ~ аладыр, встречается у него и единственный случай аффикса 1-го лица ед. числа *-дырым*: саңа кілäдірім «я приду к тебе».

2) Настоящее II в том же значении, что и настоящее I, но в отличие от него редко употребляется в значении будущего времени. Афф. *-а //* -ä*, -й: алатым* «я беру», алатың, алаты (алат), алатық, алатыңыс (алатығыс), алаты(лар). Форма *ала*т часто встречается у В. В. Радлова.

Настоящее II очень широко и часто употребляется в языке барабинских татар, а настоящее I редко.

3) Настоящее данного момента означает состояние, характерное для момента речи, или состояние, начавшееся давно и продолжающееся непрерывно до настоящего времени. Образуется сочетанием деепричастия на *-п* с вспомогательными глаголами тŏр-, реже *-отыр- ~ утыр-* в так называемой самостоятельно образованной формой собственно настоящего времени. Это время встречается исключительно редко и лишь в фольклоре, у В. В. Радлова – значительно чаще. Собственно настоящее время вспомогательных глаголов может быть восстановлено лишь с помощью их парадигм для алтайского языка, так как в языке барабинских татар настоящее данного момента употребляется, судя по нашим записям, в 3-м лице ед. числа (қаталып тŏры «воткнут»). Парадигмы тŏр-: торым, тŏрың, тŏры, тŏрыбыс, тŏрысыс, тŏрылар; отыр- ~ утыр-: отырым ~ утырым, отырсын ~ утырсын и т. д.

4) Настоящее длительное означает регулярно повторяющееся или повторявшееся обычное действие. Афф. *-атыған // -äтигäн: алатығам (алатығым ~ алатығаным)* «я беру // брал обычно», алатығаң (алатығың), алатыған (алатығын), алатығапыс (алатығынпыс), алатығаңыс (алатығынсыс), алатыған (нар).

5) Будущее I (настоящее-будущее). Афф. *-(ы)р // -(и)р*: алырым ~ алырмын «я возьму», алырсың, алыр, алырбыс(лар), встречаются формы: алырсын, алырсыс. Отрицательная форма: алмастым алман ~ алмам «я не возьму», алмастың, алмасты,

алмастық (алмаспыс ~ алмасбыс; очень редко 2-е лицо ед. числа алмастыңыс), алмастыр ~ алмас. В наших записях иногда в отрицательной форме встречаются формы: алмасмын, алмассын, алмас, алмаспыс, алмассыс, алмаслар.

6) Прошедшее категорическое означает законченное, однократно совершенное действие. Афф. *-ты // -ти*: алтым «я взял», алтым, алтың, алты, алтық(лар), алтығыс ~алтыңнар (редко: алтыңнар), алты(лар). Редко употребляются формы: алдым, алдың, алды, алдық ~ алдыбыс, алдыңыс, алдылар.

7) Прошедшее субъективное означает совершившееся прошедшее действие, которое для говорящего было неожиданным. Образуется от деепричастия на *-п*: алыпмын «я, оказывается, взял», алыптың, алыпты ~ алып, алыппыс, алыптыңыс, алыпты(лар) ~ алып(лар). Редко употребляются формы: алыпмын, алыпсын, алып(ты), алыппыс, алыпсыс, алыпларды.

8) Прошедшее перфективное означает прошедшее результативное действие. Афф. *-ған // -гäн, -қан // -кäн: алғаным ~ алғам* «я брал», алған (редко: алғанын), алған, алғабыс (редко: алғаныбыс), алғаныныс ~ алғаные, алған- (лар). Отрицательная форма образуется с помощью слова йоқ «нет, не имеется»: алғаным йоқ «я не брал». Иногда употребляются – для положительной формы: алғанмын ~ алғаным, алғансын, алған, алғанбыс, алғансыс, алғанлар, для отрицательной формы – алмағанмын ~ алмағаным и т. д., при акцентированном отрицании: алғаным йоқ и т. д.

II. Сложные времена. 1) Прошедшее незаконченное означает незаконченное действие в прошлом, преимущественно обычное, естественное, постоянное действие. Образуется от основ настоящего I и настоящего II времен и вспомогательного глагола ĕти: ала ĕтим // алайтым «я обычно брал», ала ĕтиң // алайтың, ала ĕди // алайты, ала ĕдик // *алайтық* и т. д.

2) Прошедшее обычное (или многократное) означает обычное, регулярно повторявшееся в прошлом действие. Образуется от причастия на *-атыған // -äтигäн* (редко: *-адыған // -äдигäн*)

и глагола ĕти (редко: ĕди): алатыған ĕтим «я обычно брал», чығадыған ĕди «он обычно выскакивал» и т. п.

3) Преждепрошедшее время означает прошедшее действие, предшествующее другому прошедшему действию. Функционирует в двух формах: а) причастие на *-ған // -гäн, -қан // -кäн* и глагол ĕти: алғаным ĕги «я уже давно взял» и т. д.; б) основа прошедшего категорического времени и глагол ĕти: алтым ĕти «я уже давно взял» и т. д.

Сослагательное наклонение выражает предполагаемое действие, совершение которого зависит от определенного условия. Передается двумя формами: а) причастие будущего времени на *-(ы)р // -(и)р* и глагол ĕги: алыр ĕтим «я бы взял», алыр ĕтиң, алыр ĕти, алыр ĕтик, алыр ĕтиңис, алыр ети; б) причастие будущего времени на *-мақ* и глагол ĕти: алмақ ĕтим «я бы взял», алмақ ĕтиң, алмақ ĕти и т. д. Последняя форма выражает сослагательность более ярко.

Условное наклонение образуется с помощью афф. *-са // -сä*: алсам «если бы я взял», алсаң, алса, алсақ, алсаңыс (редко: алсаңнар), алсалар.

Форма намерения образуется с помощью афф. *-ғалты // -гäлти, -қалты // -кäлти*: алғалтым «я хотел бы ~ я хочу ~ я собирался ~ я собираюсь взять», алғалтың, алғалты, алғалтық, алғалтыңыс, алғалты(лар). Передает настоящее и прошедшее время.

Неличные формы глагола

Причастия: 1) форма прошедшего времени на *-ған // -гäн, -қан // -кäн* характеризуется глагольными и именными признаками, т. е. принимает аффиксы принадлежности и склоняется, в местно-временном и исходном падежах эта форма передает значения «когда», «в то время как», «при», «после того как», «после» (в последнем случае часто с послелогом *соң ~ су); кĕлгäнтä* «когда пришел», *кĕлгäннäн ~ кĕлгäнäн соң ~ су* «после того, как пришел»;

2) на *-атыған // -äтигäн* – выражает постоянный, обычный глагольный признак предмета: *йӧ̄рäтигäн* «обычно ходящий»;

3) на *-(ы)р // -(и)р* (отрицательная форма: *-мас // -мäс*, настоящее- будущее время): *алыр* «берущий; тот, который возьмет»;

4) на *-мақ // -мäк* (будущее время) – передает оттенки намерения, долженствования, как и производная от нее форма на *-мақцы // -мäкци, -мақчы // -мäкчи*: *кӗлмäк* «долженствующий прийти», *кӗлмäкчи* «собирающийся придти», последняя форма часто употребляется со вспомогательным глаголом *пол- ~ бол- ~ бул-* «быть, становиться» для передачи намерения: *ӗнмäкчи пол-* «собираться войти», *қайтмақцы пол-* «намереваться вернуться».

Деепричастия: I) форма на *-(ы)п // -(и)п, -п* – передает предшествующее или одновременное главному действие: *атып кӗткäн* «бросив, он ушел»; повторное употребление глагола в данной форме выражает многократность, длительность действия: *парып-парып* «долго идя»;

2) на *-а // -ä, -й* (отрицательная форма: *-мый // -мий, -ми*) означает сопутствующее, главному действие или, что чаще, в конструкции со вспомогательными глаголами передает разные значения: *ӱтирми қалдыр-* «не уничтожать», *кӗтми тӧр-* «оставаться»; иногда сочетание деепричастия на *-мыца//-мицä* (отрицательная форма от деепричастия на *-а // -ä, -й*) с глаголом ал- «брать» передает значение невозможности совершения действия: *ӧйтирилмицä* «не имея возможности погубить»;

3) на *-ғынчы // -гинчи, -қынчы // -кинчи* – выражает ограниченное во времени дополнительное к главному действие или совершающееся до главного действия («до тех пор как», «до того как», «пока не»): *алғынцы* «до того, как брал»; отрицательная форма: *-майынчы // -мäйинчи* (обычно со вспомогательным глаголом *пол- ~ бол- ~ бул-* «быть, становиться»): *қайтмайынчы бул-* «до того как не вернется»;

4) на *-ғач // -гäч, -қач // -кäч* – передает только что закончившееся действие («как только», «лишь только», «едва»): *кӗткäч* «как только ушел»; редко это деепричастие встречается и в форме *-ғацтан // -гäцтäн, -кацтан // -кäцтäн* (в том же значении): *кäлгäцтäн* «едва пришел»;

5) на *-ғалы // -гäли, -қалы // кäли* – означает цель главного действия; сочетании со вспомогательным глаголом *ĕт-* «делать», *пол- ~ бол- ~ бул-* «быть, становиться», *йŏр-* «ходить» выражает намерение, желание совершить действие: *ŏйтиргäли ĕт- ~ пол- ~ йŏр-* «собираться убить»;

6) на *-(ы)рға // -(и)ргä* – по функциям повторяет форму на *-ғалы//-гäли*: алырға «чтобы взять». Эта форма встречается очень редко.

Наречия. Образуются посредством афф. *-ча // -чä* (редко: *-ца // -цä*, сравнение, подобие, предел во времени и пространстве), *-лай // -лäй* (способ действия), *-лайын // -лäйин* (сравнение, подобие), *-лап // -лäп* (способ действия), *-таў // тäӯ, -тай // -тäй* (сравнение, подобие): *тŏ̄рлӯчä* «разно», *йақшылап* «хорошенько», *сĕнтäӯ* «как ты», башлықлайын «как старуха»; афф. *-ын // -ин* довольно широко употребляются для образования наречий от разных основ: *қŏйашлайын* «как солнце», *йäшäрин* «тайно», *қайратайын* «обратно», *тағыннайын* «точно также, как», *толайынан* «обычно». От местоимений наречия образуются с помощью этих же аффиксов: *алай ~ алый* «так», *антау ~ антай ~ антый* «так»; форма местно-временного и исходного падежей от местоимений *ол ~ ул, по ~ бŏ ~ бу* также образуют наречия: *анта* «там», *мынта ~ мŏнта* «здесь», *аннан ~ анан* «потом» и др.

Модальные формы. Выражают субъективную оценку действия: а) *ĕкäн* (вопросительная форма: *мĕкäн ~ ми ĕкäн*) «оказывается» (*полған ĕкäн* «оказывается был»); б) *тŏр* (только с 3-м лицом глагола) «оказывается» (*ойлаты тŏр* «оказывается решает»); в) *кäрäк ~ кэрäк* «необходимо, нужно» (*ŏйтирмäгäли кäрäк* «нужно, чтобы не убивали»); г) *тэвäш ~ тäңиш ~ тĕйäш* (только с деепричастием на *-ғалы*) «должно, надо» (*полғалы тэвäш* «должен быть»).

Служебные слова

Послелоги: *билäн (бирлäн; пилäн, пирлäн, пыла; минäн, мынан, минä, мына, мäн, мāн; илä)* «вместе с, с» – при сравнении по качеству; в последнем значении употребляются послеслоги *шäгäллӯ*

~ шäкилли, кäбäк ~ кебäк. Для сравнения по количеству функционирует послелоги *чақ* (редко: *цақ*). Другие послелоги: *биргä ~ пиргä* «вместе с»; *соң ~ су* «после, спустя»; *ары* «после»; *башқа ~ пашқа* «кроме, помимо»; *қаршы, отыры* «против, напротив»; *аша ~ ашыры* «через»; *сайын* «каждый» и др.

Послелоги-имена: *алт ~ ал ~ алын* «перед»; *арт* «зад»; *ӳст ~ ӧ̄ст* «верх»; *аст ~ ас* «низ»; *йақ* «бок, сторона; край»; *ора ~ орта* «середина; центр»; *äч ~ эч ~ ĕч* (редко: иц) «внутренняя часть, нутро»; *тыш, чит* (редко: *цит*) «внешняя часть», *туры ~ тŏры* «прямо» и др.

Частицы: *қыйа* «только» (в ограничительном и эмоционально-экспрессивном значениях); *қына ~ кинä, ғина ~ гинä* (усилительно-ограничительное значение); *оқ* «только» (усилительно-ограничительное значение); *та ~ тä, да ~ дä* «даже, также, и»; *ма ~ мä, мы ~ ми (*вопросительная частица); *äли* «еще, пока, пока еще»; *ыч ~ ĕч* (редко: *ыц ~ ĕц*) – выражает просьбу или смягчение приказа во 2-м лице ед. числа повелительного наклонения и др.

Некоторые особенности синтаксиса

В изафетных конструкциях чаще, чем в других тюркских языках, употребляется изафет I (*тäрäзä йаңақ* «оконный косяк») и II (*экмäк целäги* «квашня»).

Имена собственные располагаются после своих определяемых: *аӳыл Шағыр* «аул Шагир».

Иногда встречаются случаи употребления одних падежных форм вместо других: основной падеж в функции дательно-направительного при глаголах движения (*тайға бар-* «отправиться в тайгу»); дательно-направительный в функции местно-временного (*йäргä ӧйс* – «расти на земле»), винительный в функции пространственных падежей (*мĕни кӧл-* «смеяться надо мной», *аны соң* «потом», *пир саманны* «однажды») и др. Подобные случаи отличны в материалах В. В. Радлова (например: *пала кудай пäрди* «бог дал ребенка»).

Распространена инверсия почти всех членов предложения: при логическом акценте на любой из членов предложения он по-

мещается непосредственно перед сказуемым. Встречаются случаи, когда он помещался между составными частями сложного сказуемого: *йалтырап алтын йаты* «блестит золото». При логическом ударении на главные члены предложения они перемещаются: подлежащее – в абсолютный конец предложения (*йибäргäн ол пала* «он послал того ребенка»), сказуемое – вперед, на место любого члена предложения.

В связи с очень редким употреблением союзов (*-а ~ -ä*, «а, однако, но», *тағы* «опять, еще, и», *да ~ дä ~ та ~ тä* «и», и «и», *äллä* «или, либо», *äгäр* (иранские) «если», *исä ~ ĕсä* «а, же, что же касается»; редко: *вä ~ ўä* (арабский) «и», *лäкин* (иранские) «однако») широко распространены бессоюзные предложения. В разговорной речи, по наблюдениям Д. Г. Тумашевой, употребляются и сложноподчиненные предложения аналитического типа связи (с помощью вопросительных и указательных местоимений, послелогов). В записях встречаются предложения с частицами *-мы // -ми*: *ўйгä ĕндими Козыкӧрпäң қайтып кĕткäн* «как только она вошла в дом, Козыкёрпёч возвратился».

Әдәбият

Абдрахманов М. А. Явления смешения в употреблении некоторых грамматических форм (на материале тюркского говора деревни Эушта Томского района). Ученые записки Томского гос. унив.-та. // Т. XVII. – 1958.

Грамматика алтайского языка. – Казань, 1869.

Дульзон А. П. Лично-временные формы чуломско-тюркского глагола. – Ученые записки Хакасского института языка, литературы и истории, 1960. – Вып. VIII

Дыренкова Н. П. Грамматика ойротского языка. – М.-Л., 1940.

Радлов В. В. Образцы народной литературы тюркских племён. – Спб., 1872.

Тумашева Д. Г. Диалекты сибирских татар в отношении к татарскому и другим тюркским языкам: автореф. доктора филол. наук. – М., 1969.

Тумашева Д. Г. Система глагольных времен в говоре барабинских татар // Вопросы диалектологии тюркских языков, IV, Баку. – 1966-1975.

Тумашева Д. Г. Язык сибирских татар. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1968.

Примеры даны в переводе с татарского Л. В. Дмитриевой.

Исключение: обозначение звука ў̌ заменен на ӯ, так как не было соответствующего знака в фонетическких символах.

Публикация подготовлена:

Бадртдиновой Алсу Анисовной, м.н.с. отдела лексикологии и диалектологии ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ.

ГРАММАТИКА ЯЗЫКА ЧАТСКИХ ТАТАР (МОРФОЛОГИЯ, СЛОВООБРАЗОВАНИЕ И СИНТАКСИС)

Диляра Тумашева

Под влиянием литературного татарского языка, а также соседних сибирских диалектов в системе глагола эуштинско-чатского говора происходят изменения: одни формы выходят из употребления (например, форма на *-ғалақ*), другие находятся на пути к исчезновению, третьи употребляются параллельно с новыми образованиями, имеют место случаи образования контаминированных форм, возникают колебания и неустойчивость в выражении некоторых категорий, многовариантность отдельных грамматических показателей.

Времена изъявительного наклонения

Настоящее время

Настоящее I время с основой *ала,* соответствующее литературному, имеет полную парадигму спряжения.

Настоящее II с основой *алади* (~ бар. *алаты*) сохранилось в 1-м лице единственного числа, регулярнее в отрицательной форме (*аладим, албайдим*), и в 3-м лице обоих чисел: *алади, аладиләр.*

А. П. Дульзон спрягаемую форму, имеющую основу *ала* и сходную с татарской, называет настояще-будущим временем, а остаточную форму с основой *алади* — настоящим временем обычного действия. Нам не удалось обнаружить дифференциа-

ции значений этих двух форм; на это обстоятельство указывает и сам А. П. Дульзон: «В чатском диалекте употребляются, как и в эуштинском, две формы настоящего времени, и, по-видимому, они в своей функции четко не отграничены друг от друга».

В 3-м лице употребляется еще стяженная форма: *алат, алаттар* и основа на *-ай*: *алай, алайлар.* Встречается также вариант, свойственный тоболо-иртышскому и барабинскому диалектам: алаты//алады и контаминированный вариант алай+ди: *алайди, алайдиләр.*

Парадигма спряжения

I алам, аладим	*алабыс*
II аласың	*аласыңнар // аласыс (алаңнар)*
III ала, алади (алады, алаты), алат, алай, алайди	*алалар, аладиләр (аладылар, алатылар), алаттар, алайлар, алайдиләр*

Вариант 3 лица на *-ай* иногда дает сужение широкого гласного основы: *йасай > йасый, қурқ-ай > қурқый, парай > парый* и в отрицательной форме: *білбәй > білби, бŏтŏрбәй > бŏтŏрби. Піснің тілні пілбіді* (Э.) «Он не знает нашего языка». Сурлар *йŏсә пиләй, пу білбі* (Э.) «Взрослые умеют плавать, а этот не умеет».

В чатском подговоре зафиксированы формы 2-лица с аффиксом -ңнар (вм. -сыңнар): *Сіләрдә ү дийәңнәрмі?* (Б.) «У вас говорят «у» (дом)?» Ни әйт утыраңдар? (Т.) «О чем вы говорите?».

Примеры: 1 лицо: *Суақ су мінәң іціп қуйам* (Э.) «Я запиваю холодной водой», *Білбәйдім* (Б.) «Я не знаю», *Піс қалада ішлибес* (Э.) «Мы работаем в городе».

2 лицо: *Пағанаға йүнәліп тŏразың, туп йеткәнтә гінә күтәрілібрәк ійәсің* (Э.) «Стоишь, прислонившись к столбу, и только тогда, когда мяч приблизится, чуть-чуть приподнимаешься». *Клупта йырлыйсыңнар бит* (Э.) «Вы же поете в клубе», *Әйтірсіңнәр, Цәләй пабай йебәрті, тийәрсіс* (Б.) «Скажете, что вас послал дед Заляй».

3 лицо: *Қанди қŏшлар килә ŏцŏп піс йаққа?* (Э.) «Какие птицы прилетают к нам?» *Қарынташ кішісі Омайылта тŏраты* (Э.) «Его родственник живет в деревне Ом», *Алар қалада іштидиләр*

(Т.) «Они работают в городе», *Палық ілəгəймі?* (Э.) «Попадается ли рыба?», *Өң йəші тулай* (Э.) «Ему исполняется три года». *Мŏс ағай* (Т.) «Лед идет», *Бістің тіл аңлашылай* (Б.) «Наш язык понятен».

Основа на *-ай* более широко представлена в эуштинском подговоре, в чатском встречается форма на *-т*: *киләт* «приезжает», *сузаттар* «тянут», *кәккүк бағрат* «кричит кукушка». Аффикс *-ай* является одним из вариантов аффикса желательного наклонения, которое, как известно, может приобретать, помимо модального, значение настоящего или настояще-будущего времени. Форма с аффиксом *-т* характерна для алтайского языка, встречается в барабинском диалекте, заболотном говоре тоболо-иртышского диалекта и широко представлена в калмакском говоре, откуда она, вероятно, проникла и в чатский подговор.

Таким образом, для выражения различных оттенков настоящего времени использовались три формы: настояще-будущее на *-а*, настоящее обычного действия на *-а+ди*, оптатив на *-ай*. Утрата семантических различий и совпадение функций привели к контаминации этих форм, а в некоторых лицах сохранились параллельные варианты.

Разнообразие форм настоящего времени и их последующая контаминация являются результатом взаимодействия говора с соседними языками и диалектами и с татарским литературным языком.

Настоящее данного момента

Образуется из деепричастия на -п основного глагола и изменяемой по лицам формы вспомогательного глагола *утыр (отыр)*, который представляет собой стяженную форму будущего времени: *утырыр* > *утыр.*

Единственное число

йазып утырым (утырмын)	*йазып утырбыс*
йазып утырсың (утырзың)	*йазып утырзыңнар*
йазып утыр (редко: утыры)	*йазып утыр (утырылар)*

Примеры: – *Әй, қайтаң қайтып утырзыңнар?* «Эй, откуда вы

идете?» – *Мен охотатан қайтып утырмын* «Я возвращаюсь с охоты» (Э.) – *Нишләп утырсың?* (Б.) «Что ты делаешь?» *Киліп утырылар* (Э.) «Они идут (в данный момент)».

Реже употребляются сложные формы с глаголами *йади // йаты, йадыр // йадар и тор*, что свидетельствует об их постепенном исчезновении: *Ул кил йаты* (Э.) «Он идет», *Оқып йадарзыңнар* (Т.) «Вы читаете?», *Мин тағы нигә дип йадим* (Э.) «А я думаю, зачем (это)». *Йӧғысы кел тӧр* (Э) «Ему хочется спать», *Қалықтың іштәп йатқаны көрүн тӧр* (Э.) «Видно, как народ работает».

Употребление формы с глаголом *тӧр,* приближающимся к аффиксу, является влиянием соседнего калмакского говора, где она встречается более регулярно.

Прошедшее категорическое

Основа данного времени имеет единый для тюркских языков показатель *-ды // -ди; -ты//-ти* и спрягается следующим образом:

алдым	*алдық*
алдың	*алдыңнар (алдығыс, алдыңыс)*
алды	*алдылар*

Вариант второго лица *алдығыз* проник из литературного языка, аффикс *-ңыс* встречается в барабинском диалекте и характерен для «книжного» старотатарского языка.

Примеры: *Малайақ бір фәннән йатып қалды, анаң курзыга бирдік* (Т.) «Мальчишка провалился по одному предмету, тогда мы его отдали на курсы», *Анда булдыңысмы?* (Б.) «Вы там были?» *Біскә қунаққа килдіңнәрба?* (Ч. р.) «Вы приехали к нам в гости?» *Барабинкада кімдә булдығыс?* (Т.) «У кого вы были в Барабинке?».

Перфект

Имеет основой форму на *-ған* и спрягается следующим образом:

мин алған // алғам (алғанмын)	*біс алған // алғабыс, алғанбыс*

син алғансың	*сіс алған, алғансыңнар, алғансыс*
алған	*алған(нар)*

Примеры: *Бигрәк йақшы әдәмләр икәнсіңнәр* (Ч. р.) «Какие вы, оказывается, хорошие люди», *Бісніңкі қалықны чат халық дип атағаннар* «Наших (людей) называли чатами», *Ӧтыс тоғыс йәшімтә қалғам бабайдан* (Э.) «Я осталась без мужа тридцати девяти лет», *Қысьңны ашатпағансың* (Э.) «Ты не накормила свою дочь».

Отрицательная форма образуется либо с аффиксом *-ма,* либо со словом *йоқ: Парып йәрәшіт қайтадаған, малай көргән йоқ қысны* (Т.) «Раньше ездили сватать и договаривались, юноша девушку не видел».

Прошедшее обычное

Образуется от причастия настоящего времени на *-ада*ған. Приводим парадигму спряжения по М. А. Абдрахманову, которая должна быть для говора исконной, и справа от нее формы, зарегистрированные нами. Здесь можно отметить две особенности: 1-лицо обоих чисел не принимает аффиксов лица, 2-лицо спрягается по типу перфекта литературного языка. Отсутствие личных аффиксов в 1-лице характерно для разговорного татарского языка, а в тоболо-иртышском диалекте является нормой спряжения во всех лицах, т. е. причастие сочетается с личными местоимениями, не принимая аффиксов лица.

Единственное число

баратағам	*баратағам, мин баратаған*
баратағазың	*баратағанзың*
баратаған	*баратаған*

Множественное число

баратағабыс	*баратағанбыс, біс баратаған*
баратағанзынгар	*баратағанзыңгар (баратағансыз)*
баратағаннар	*баратағаннар*

Прошедшее обычное обозначает действия, происходившие в прошлом регулярно, постоянно, обычно. Иногда имеет значение обычного действия, безотносительного к моменту речи. Этот оттенок значения, редко встречающийся в эудатинско-чатском говоре, является основным содержанием данного времени в тоболо-иртышском диалекте. Оба значения характерны и для барабинского диалекта.

Примеры: 1 лицо: *Үсіт мә уйлыйтығам: йараппи, кіцкінә булып қалам!* (Э.) «Я и сам думал: господи, (неужели) останусь маленьким!», *Бŏрŏнгŏ заманны мин қайдан біледоғон?* (Э.) «Откуда мне знать про старое время?» *Анда барадаған піс* (Э.) «Мы обычно туда ездили».

2 лицо: *Син біскэ кірәдәгәнсің, ник йуғал киттің?* «Ты обычно захаживал к нам, почему ты пропал?» *Барбыйдағансыңдыр* (Т.) «Ты, наверное, не ходишь?».

3 лицо: *Мамайлар бөрігі булатаған киң кŏнтŏслы* (Э.) «Раньше бывали старушечьи шапки с широкой опушкой из выдры». *Әүүәл сауцыға баратағаннар, килишіп қайтадағаннар* (Т.) «В прежнее время ездили сватать, договаривались».

Преждепрошедшее время

Имеет две формы: первая образуется от причастия на *-ған* и вспомогательного глагола *иdі: Кицкә таба муйцо йаққан идік, йартысы қалды* (Т.) «Вчера к вечеру мы затопили баню, половина (воды) осталась».

Для выражения прошедшего действия с оттенком обычности или многократности употребляется вторая форма: *аладаған иті: ŏйгә қайтқанда икідә кайтадағаннар иті* (Э.) «Когда они возвращались, то приходили обычно в два часа», *Бабайның қы малайы суға батты, үзі пастушит қыладаған иті* (Б.) «Сын дедушки утонул, а сам он (тогда) работал пастухом».

Прошедшее незаконченное

Относится также к временам аналитического типа, образованным при помощи глагола *иdі (иті): ала иті.*

Атам балық кӧтӧнә иdi (Т.) «Мой отец рыбачил», *Кіцкінә цақта уғомадым. Сумканы қарға кӧм қуйа идем, әйдә уйнорғо* (Э.) «Когда был маленьким, то не учился, закапывал сумку в снег и давай играть».

Настоящее-будущее время

Образовался от причастия на *-р, -мас*:

Положительная форма

алырмын // алырым	*алырбыс*
алырсың	*алырсыңнар (алырсыс)*
алыр	*алыр(лар)*

Отрицательная форма

алмам	*алмабыз*
алмассың	*алмассыс // алмассыңнар*
алмас	*алмас(лар)*

Аффикс имеет широкий *(кайтар, йӧрәр, айнығар, ӧлгирәр, қушылар, қарар)* и узкий *(кайтыр, тӧсәтір, алыр)* варианты. В отрицательной форме ассимиляция согласного аффикса непоследовательна: *алмас и албас*, в 1-лице обязателен согласный *м: ман сатышмам*, но: *ол сатышпас.*

Эта форма имеет значение настоящего времени со значением постоянства совершаемого действия (1) и будущего (2):

Әйбір көп килсә, ул кӧнні сатышпас (Э.) «Если товара поступает много, в тот день (магазин) не торгует (обычно)», *Сӧйли дә білбәс* (Э.) «Он и рассказать не умеет», *Әй күкәм, син қайан қайтырзың?* (Э.) «Эй, сестрица, откуда ты идешь?».

Пабам ішләп бӧтӧрбәгән ішні мин ішләп бӧтӧрмәм (Э.) «Мне не переделать всей той работы, которую еще мой дед не окончил», *Қурам барарым* (Э.) «Приду вечером», *Анда барсаңнар, йазарсыңнар әлі* (Ч. р.) «Если поедете туда, то еще запишете», *Мин сійләргә сөйләрмін* (Т.) «Я расскажу вам», *Әйтірсіңнәр Цәләй*

бабай йебәрті тийәрсіс (Т.) «Скажете, что послал дед Заляй», *ӗлгермәссіс йасып алғалы та* «Не успеете даже записать».

От основы времени при помощи глагола *иді* образуется сослагательное наклонение: *іліккі қарттар булса, бісні сапсим аңгармас иті* (Э.) «Прежние старики нас совсем бы не поняли», *Мин порӧңғы көйләрні уйнап кұргәзір идем* (Ч. р.) «Я бы сыграл вам старинные песни».

Повелительно-желательное наклонение

алыйм	*алыйқ, алыйқлар*
ал, алғыл	*алыңнар (алың)*
алзын	*алзыннар*

Примеры: *Мин бар цайтыйм, син барма* (Ч. р.) «Я схожу, а ты не ходи», *Алар йанына парып киліңнәр, ул та барзын* (Э.). «Сходите к ним, он пусть тоже пойдет», *Рәшит, тӧр, кулың білән биргіл мәңа* (Т.) «Рәшит, встань, подай мне своими руками», *Уқыдық, дигіл хатыңны* (Б.) «Скажи, что письмо твое читали», *Тӧрағa пар, тоғым алқайт* (Б.) «Поезжай в город, привези яиц», *Арбыйча иштәңнәр* (Т.) «Работайте, не уставая», *Чәй ічіп алыйқлар* (Ч. р.) «Давайте выпьем чаю», *Тынанып алыйқ* (Э.) «Давайте отдохнем».

Для выражения вежливости употребляется форма алың в применении ко 2 лицу единственного числа: *Айшәгә әйткән идім: ницік булса да килің діп* (Т.) «Я сказала Айше, постарайтесь прийти».

Для выражения зложелания существует форма с аффиксом *-гыры: Ай, муйының цыққыры! (*Ч. р.) «Да чтоб тебе свернуть шею».

Условное наклонение

алсам	*алсақ*
алсаң	*алсаңнар*
алса	*алсалар*

Пир тийін тулмаса та бирәй (Э.) «Если не хватает одной копейки, то дают», *Казанца сүләжіп матажалар, білсә дә, білмәзә дә* (Э.) «Знают, не знают – стараются говорить по-казански»,

Ілігрәк келген болсоңнор иді, мен йахшы сӧйләр едим «Если бы вы приехали раньше, то я бы хорошо рассказал вам».

Причастно-именные формы

Причастие прошедшего времени на *-ған: Күп бала үскән йирдә ул тӧрамы?* (Ч. р.) «Разве он будет жить там, где растет много детей?». Субстантинированные формы принимают аффиксы принадлежности, падежа и числа: *Йӧрӧп йатқаны урыстыр, алсын йаратқанын* (Б.) «Та, с которой он ходит, русская, пусть женится на той, которую любит».

Форма на *-ған* употребляется также в значении глагольного имени: *Сині көргәнім исемә тӧшпи* (Т.) «Не помню, видел ли я тебя».

Причастие настояще-будущего времени с аффиксом *-адаған* и его фонетическими вариантами: *-атаған, -атқын* и т. д.: *Аж пыжыратаған чугун* (Э.) «Чугунок, в котором варят суп», *Піцән цабадаған қарттар* (Т.) «Старики, которые косят сено».

Глагольное имя с аффиксом *-ғы*, употребляясь с вспомогательным глаголом *кил*, образует желательный оборот: *ашағым килә* (Ч. р.) «мне хочется кушать», *сӧйләшкісі килми* (Б.) «ему не хочется разговаривать», *сӧйләгібіс килми* (Ч. р.) «нам не хочется говорить».

Глагольное имя с аффиксом *-у, -ү: айылдан айылға йөрү* «хождение из деревни в деревню», *килүіңнәргә ничә көн* «сколько дней, как вы приехали», *сіләр йөрүгә цыққан* «вы вышли гулять».

Деепричастные и инфинитивные формы

1. Деепричастие на *-п: Піс анта йатып қалдық* (Б.) «Мы остались жить там». Одной из самых характерных черт говора является употребление этого деепричастия в стяженной форме при сочетании его со вспомогательным глаголом: *әйт қуйды* «он сказал» (из *әйтіп куйды*), *ауыр китті* «заболел» (из *ауырып китті*), *аал кил* «принеси» (из *аалып кил*).

Пүгрәпкә майлар тӧшӧр қуйдым (Т.) «Я спустила масло в погреб», *Пыйыл ашлықтарны иртә цәц қуйдық* (Т.) «В этом году мы рано посеяли хлеба», *Кәлцә йылан қойрогӧн ӧс қалтыра* (Э.)

«Ящерица оставляет свой хвост», *Циткә парып қар торам* (Э.) «Я отхожу в сторону и смотрю».

2. Деепричастие на *-а // -й: йегірмігә йетә йазладым* (Э.) «Я почти достиг двадцати лет», *Алар ішлій алмый* (Э.) «Они не могут работать».

3. Деепричастие с аффиксом *-ғац* (иногда с узким гласным). *Бала туғач, бәби туйы болодоғон* (Т.) «Когда родится ребенок, справляют «*той*» (свадьбу) новорожденного», *Тик тыңнап тŏразың, білмәгәц* (Э.) «Стоишь и только слушаешь, раз не знаешь (о чем речь)».

4. Деепричастие с аффиксом *-ғынцы* (и вариантов *-ғынцық,* отмеченном в Эуште): *Тӧшкә тигинці, кладофкада йаттық* (Э.) «Пока не наступил обед, мы лежали в кладовой», *Почтовыйтан килгінцік, атлар булмас* (Э.) «Пока не вернутся с «Почтового», лошадей не будет», *Бŏкмә пішкинці утырыңнар* (Т.) «Сидите, пока не испекутся пирожки», *Арттан машина келіп, әтүргүнці таптаған* (Б.) «Сзади наехала машина и задавила, насмерть».

5. Отрицательная форма деепричастия к двум первым формам образуется при помощи аффикса *-мый* и *-мыйца* (с вариантами *-мыйчы, -биці* и др.): *Карточқаға төшәбіс. Тŏшбиці* (Э.) «Будем сниматься на карточку. А как же (не сняться)»; *Анча йырың булып йаздырмый утырасың* (К-й) «У тебя столько песен, а ты не даешь записать».

6. Деепричастие цели на *-ғалы*: *Малайлар топ типкәлі сасқа киттіләр* (Т.) «Ребята пошли к болоту играть в футбол», *Кір йуғалы кирәк, ийні ақтағалы кирәк* (Б.) «Надо стирать белье, белить квартиру», *Қул сібіргәлі цөпрәк барба?* (Т.) «Есть ли тряпка, чтобы вытереть руки».

Эта форма употребляется в значении инфинитива параллельно с формой на *-рға: тынанырға кирәк* (Т.) «Надо отдохнуть», *Пыцақты қайрағалы кирәк* «Надо наточить нож», *Пір йыл дигінці суға цумғалы (цумарға) йарамый* (Э.) «Пока не пройдет год, нельзя купаться».

Форма на *-ғалы* в сочетании с глаголами *итә* и *йады* образует оборот, выражающий намерение совершить действие: *Азлынғалы*

итә «собирается влезть», *цімә сикіргәлі йады* (Э.) «Он собирается прыгнуть мне на живот».

Из других глагольных категорий укажем лишь на одну особенность категории залога, которая характерна для всех сибирско-татарских диалектов и говоров: употребление возвратного глагола в значении медиального: *Палық тотынам* «Я ловлю рыбу»; *Атам балық кӧтӧнә иті* (Э.) «Мой отец тогда рыбачил».

Именные части речи

Грамматические категории падежа, принадлежности, сказуемости и числа, свойственные именным частям речи, имеют то же содержание, что и в других тюркских языках. Поэтому ниже приводятся лишь их грамматические показатели.

Аффиксы принадлежности

1. -(ы-і) м	*-(ы) быс, -(і) біс*
2 -(ы-і) ң	*-(ы) ңнар, -(і) ңнэр, -(ы) гыс, -(і) гіс*
3. -сы, -сі (-зы, -зі), -ы, -і	*-лары, -лəрі*

Примеры: *Пабаңа сиксән йәш* (Т.) «Твоему деду восемьдесят лет», *Үсіңнәрнің әйбирігіс барба?* (Б.) «У вас есть свои вещи?», *Сіл рнің бақцаңнарның балцығы әйбәт* (Т.) «В вашем саду хорошая земля».

Аффиксы сказуемости

Категория сказуемости находится на пути к исчезновению. Употребление аффиксов сказуемости при именном сказуемом не является обязательным и встречается редко: *Алтмыш дурт йәштәмін* (Ч. р.) «Мне шестьдесят четыре года», *Йалғысқынамын* (Б.) «Я совершенно одинок», *Мен Том авылынықымын* (Б.) «Я из деревни Томи (Константиновки)».

Аффиксы падежей

Род.	*-ның, -нің (возможны -дың, -дің, -тың, -тің)*
Дат.	*-га, -гә, -қа, -кә*
Вин.	*-ны, -не (возмоңны: -ды, -ді, -ты, -ті)*

Исх. *-дан, -дән, -тан, -тән, -нан, -нән // -даң, -дәң, -таң, -тәң*

Мест.-врем. *-да, -дә, -та, -тә*

Употребление ассимилятивных вариантов не подчиняется строгим закономерностям. Аффикс исходного падежа *-даң* встречается параллельно с *-дан*, более регулярен в морфологически изолированных словах: *рәттән* «рядом», *әстәң* «понемногу», *өстән* «сверху», *анаң* (вм. *аннан*) «оттуда»: *Қалатаң қайт тӧрғанта...* (Э.) «Когда он возвращался из города», *Уралдаң цыққаннар* (Т.) «Они вышли с Урала», *қыштаудаң түбән* «Ниже деревни Кышлау».

В синтаксическом употреблении аффиксов также имеется ряд особенностей, которые во многом сходны с барабинскими.

1. Существительное, оформленное аффиксом принадлежности 1 или 2 лица, может сохранять форму основного падежа вместо винительного: *Мин үс тілім дә білмим, урыс тілін дә білмим* (Т.) «Я не знаю ни своего языка, ии русского», *Кәбәцің кимәдің пажыңа* (Б.) «Ты не надел на голову свою тюбетейку».

2. Основной падеж при глаголах движения иногда употребляется вместо дательно-направительного, выражая направление действия: *Халык Сібір кил тулды, өрціп китті* (Т.) «Народ приехал в Сибирь и размножился здесь».

3. Родительный падеж имени встречается вместо формы с аффиксом *-нықы* и исходного падежа других тюркских языков при указании на происхождение из определенной местности, год рождения и в некоторых других случаях: *Анда бір знакомый килгән қаланың* (Т.) «Там приехал един знакомый из города» (вм. *қаладан*) или: «знакомый, живущий в городе, городской» (вм. *қаланықы*); *Казанның үзініңмі* (Б.) «Вы из самой Казани?» (вм. үз*іннәнмі?* или: *үзінікімі?*), *Ун ӧцӧнцӧ йылның ид*і (Э.) «Он был тринадцатого года рождения» (вм. *йылнықы*).

4. Винительный падеж встречается вместо местновременного в современных языках: *Йідінчі классны уқыды,* (Ч. р.) «Он учился в седьмом классе».

Аффиксы словообразования и субъективной оценки

Аффиксы *-цы, -ці; -лық, -лік // -дық, -дік, тық, -тік // -нық, -нік* образуют имена существительные от именных основ: *ігінці* «хлебороб», *сауцы* «сват», *йомақцы* «сказитель», *сақцы* «сторож», *қасандық //казанның* «казанец», *йөстік* «кольцо».

Аффиксы *-к, -ақ, -әк (-ғақ, -гәк), -ық, -ік* образуют существительные и прилагательные от глагольных слов: *қайрақ* «точило», *йӧмақ* «сказка», *тӧйық* «сплошной», *суақ* «холодный» (от корня *су-а-* «остывать»), *йуаш* «приятный» (от корня *йуа-;* ср. в тат. *йуану* «радоваться, утешаться»), *илгәк* «сито», *лыбырақ* «болтун», *атқақ* «жабры».

Существительные образуются от глаголов также при помощи аффиксов: *-ғы, -гі: цымыцқы* «прыщ», *сібіркі* «метла»; *-ғыч, -гіч: басқыч* «крыльцо, лестница»; *-ын, -ін: игін* «хлеба, жито», *ағын* «течение» и др.

Прилагательные образуются от имен при помощи аффиксов: *-лу, -лу, (-ту, -тү): атту кіжі* «человек, обладающий лошадью», *күштү аш* «мясной суп», *йапрақту сібіркі* «веник из листьев», *қайғылу көн* «горестный день»; *-мәкәр: сусмәкәр // сүсмөкөр* «словоохотливый»; от глаголов при помощи аффиксов *-цан, -цақ: қурықцан, қурқынцақ* «трусливый, трус», *айланцақ* «обходной, окружной».

Широко употребителен аффикс: *-нықы, -нікі, -тықы, -тікі; -ныңқы, -ніңкі,* присоединяемый к существительным и местоимениям. Слова, образованные при помощи этого аффикса, имеют значение притяжательных прилагательных и местоимений (*баланықы* «принадлежащий ребенку, детский», *минікі* «мой») и кроме того, как и в других сибирско-татарских диалектах, употребляются в значении родительного падежа.

Примеры: *Алтайский округнықы ағазы* (Б.) «Его старший брат из Алтайского округа», *Бісніңкі қалық* «Наш народ», *Тігісі инті миніңкі қысныңқы малайы* «А тот – сын моей дочери», *Үсіпістікі малайлар күп* (Т.) «У нас своих ребят много», *Анда бізнікі барак бар иді* (Б.) «Там у нас был барак» (или: там был наш барак).

Ряд аффиксов можно выделить лишь предположительно, т. к. основы, к которым они присоединены, утратили самостоятельное

употребление. Так, например, некоторые слова имеют в своем составе элемент *(а) лақ: туғалақ* «чашка» (в других сибирских диалектах *йомалақ*), *чыбалақ* «ель» (в других сибирских диалектах встречается корень *цыуы // цыбы* «ель»), *йомарлақ* «круглый»; некоторые слова оканчиваются на *-чай (цай), -чәй (цәй)* и *-ай, -әй: қарабақцай* «скворец» (в других сибирских диалектах *қарабақцы*); *мүңгәцәй* «трясогузка», *чүгүчүй* «пиала», *куңғырай* «курай» (народный музыкальный инструмент) и др.

Широко представлены в говоре аффиксы субъективной оценки: *-ақ, -әк; малай-ақ* «мальчишка», *пір ібәц-әк* «немножечко», *ул-ақ* «ребенок, сынок» *қуғал- ақ* «мальки», *чана-қ* «санки», *-цақ, -цәк: ӗрацақ* «небольшая яма», *иркә-цәк* «изнеженный», *бірәүцәк* «один единственный». *Тоғыс балам иді, бірәүцәк кінә қалды* «У меня было девять детей, остался одни единственный»); *қыццақ* «девчоночка», *бала цақ* «ребеночек», *-ац, -әц: улағ-ац* «сыночек» (по-видимому тот же аффикс в словах: *табац* «ладонь», *кибәц* «тюбетейка», – здесь, как и в некоторых вышестоящих примерах аффиксы субъективной оценки выступают в словообразовательной роли); в слове *қошқацақ* «птичка» аффикс *-қацақ*, возможно, является вторым компонентом парного слова, т. к. к другим словам он не присоединяется».

Местоимения

Характерной чертой в употреблении местоимений является смешение местных форм с казанско-татарскими в фонетическом и грамматическом отношении.

На употребление некоторых местоимений могли оказать влияние тоболо-иртышский и барабинский диалекты.

Среди личных местоимений отличным от татарского литературного языка является местоимение 2 лица множественного числа *сіләр* (силер), совпадающее с барабинским. Употребляется также литературный вариант *сіз*.

Из грамматических форм личных местоимений можно отметить форму дательного падежа *мағa, сағa ағa*, которая в настоящее время почти вытеснена литературной формой *миңа, сиңа, аңа* и полнее сохранилась в калмакском говоре. Например: *Сағa соқыр майған керек* (Б.) «Тебе нужна слепая утка».

Вместо родительного падежа личных местоимений *мінің* (мениң), *синің* (сениң), *аның* и т. д. активно употребляются притяжательные местоимения (в местном и литературном фонетико-грамматическом оформлении): *миніңкі (минікі). синіңкі (сінікі), бістіңкі (бізнікі), сіләрдікі (сісніңкі, сіспікі)* и т. д. Например: *Аларныңқы йаңы йылы луна мінәң килэ* (Э.) «Новый год у них исчисляется по луне», *Қәсір миніңкі ӧцәү* (Т.) «У меня сейчас трое», *Сісніңкі атағыс парбы?* (Э.) «У вас есть отец?».

Из указательных местоимений (местоименных прилагательных и наречий) широко распространены формы *бу, тігі; анди (андый), мынди (мындый), шонди (шундий), алый // алий (алай).* Отмечены также местоимения *анау, мӧнау,* характерные для некоторых говоров тоболо-иртышского и барабинского диалектов. Например: *Анда көп отыртырлар, барыптыр қуйдым бӧлар йанына* (Э.) «Там много (народу) сидит, я подошел к ним», *Анди булгыц карточкаға тӧшәбіс* (Т.) «Раз так, снимемся на карточку», *Анауны тіктіләр, анауы йыртылған* (Э.) «Тот (мешок) зашили, он порвался».

Из вопросительных местоимений отмечены *кім, ни (нәрсә), қанца, қандый (қанди, қани), кайтаң, қайсы* и др. Например: *Қанца палаң полты?* (Э.) «Сколько теперь у тебя детей?», *Айу қанди йата?* (Э.) «Как лежит медведь?».

Литература

Абдрахманов М. А. Явления смешения в употреблении некоторых грамматических форм (на материале тюркского говора деревни Эушта Томского района). Ученые записки Томского гос. ун.-та. // Т. XVII. – 1958.

Тумашева Д. Г. Язык сибирских татар. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1968.

Переводы с татарского языка на русский язык в примерах даются как у Д. Г. Тумашевой.

Публикация подготовлена:

Бадртдиновой Алсу Анисовной, м.н.с. отдела лексикологии и диалектологии ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ.

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ И СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ БАРАБИНСКОГО ДИАЛЕКТА ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА

Олег Хисамов

В июне 2013 года была проведена комплексная фольклорно-диалектологическая экспедиция в Новосибирскую область Казанским федеральным университетом. В составе экспедиционной группы довелось работать и мне.

Группа работала в Чановском, Кыштовском, Куйбышевском, Венгеровском, Барабинском районах Новосибирской области. Были исследованы аулы (деревни) Малый Чебис (Чортангуль), Белихта, Кошгуль, Аялу (Аялуцк), Тебис (Чёплегуль), Тармагуль (Унар), с. Воробьевка (в него вошли Мангыт, Акбалык), Чаргары, Альменево (Тарлар), Усманка, Бергуль (Яргуль), Шагыр, Омаул (Осинцево), Тандов (Тамдау), Бакчагуль (Ново-Курупкаевка).

Целью изучения экспедиции был язык и духовная культура барабинских татар. Удалось собрать огромное количество диалектологического, топонимического, фольклорного и этнографического материала. По материалам экспедиции подготовлена и выпущена коллективная монография «Барабинские татары: страницы духовной культуры».

2017 году уже в составе экспедиции Института языка, литературы и искусства им. Г.Ибрагимова посетили населенные пункты Юрт-Оры, Акбалык и Казанка Колыванского района и населен-ные пункты Теренино, Муса и Шибаки Каргатского района

Новосибирской области. В населенных пунктах, которые мы посетили в Колыванском районе, живут, в основном, представители чатов. Сегодня мы будем вести речь о барабинских татарах.

Бара́бинские татары, бара́бинцы (самоназвание – барама, параба, бараба) – часть сибирских татар, коренное тюркоязычное население междуречья Оби и Иртыша. В Новосибирской области они расселены в Барабинском, Венгеровском, Каргатском, Куйбышевском, Кыштовском, Убинском, Усть-Тарском, Чановском районах. Большинство этих районов находится в Барабинской степи (Барабе), на западе Новосибирской области.

В XVI в. барабинские татары были расселены на значительной территории, которая простиралась от южных границ Васюганской низменности на севере, где они соседствовали с селькупами и хантами, и практически доходила до Кулундинской степи на юге. На западе же их земли смыкались с землями тарских татар, а на востоке кочевья охватывали район озера Убинского, где в верховьях Оми они предположительно контактировали с чатами [12: 9].

В материалах Всероссийской переписи 1897 г. и Всесоюзной переписи 1926 г. барабинцы были выделены как отдельная этническая группа. Численность барабинских татар составляла 4433 чел. и 7528 человек соответственно. В начале 1970-х гг. в барабинских населенных пунктах проживали приблизительно 8,4 тысяч татар. По данным института филологии СО РАН, в Новосибирской области в 2012 году проживало около 8000 барабинских татар.

Издавна основным занятием барабинских татар были охота, скотоводство, рыболовство, а позже и земледелие [8: 9].

Вероисповедание – ислам. Его сюда завезли бухарцы и казанские татары. До ислама барабинские татары были язычниками. Поклонялись куклам (коңгырчак/курчак) и приносили им в жертву животных. До 1920 года среди барабинсих татар встречались шаманы, которые лечили больных и камлали во время жертвоприношений.

У барабинских татар до сих пор сохранились названия тугумов (родов). Некоторые татары хранят память о своих тугумах и называют их ырыспайлар, мишәрләр, барабалар, ак беләкләр, күчүк тогымы, полмоклар, тәләңгүтләр, пыймайлар, сартлар, казахлар и др. Барабинские татары представляют собой этническую группу, в которую вошли племена бараба (или барама), кӧлӧбӧ (или келема), лонга, терене (или тäрäнä), тары, любей (люба), каргалы, смешавшиеся впоследствии с поволжскими татарами» [13: 20].

До проникновения русских в Сибирь барабинские татары входили в состав Сибирского ханства и временами платили дань калмыкам и казахам. Первые русские поселения в Барабинской степи появились только после 1722 года.

Первые упоминания о барабинцах относятся к XVI веку. Некоторые сведения имеются в труде Г.Ф. Миллера «Описание Сибирского царства и всех происшедших в нем дел» [11]. Путешественник-этнограф Иоганн-Готлиб Георги сделал подробное историко-этнографическое описание барабинских татар в 1776–1780 гг. Он отметил общность в образе жизни и вере барабинцев с тюрко-шаманистами Алтая [7]. Путешественник-географ XIX века А.Ф. Миддендорф, обследовавший Барабинскую степь в географическом отношении, отмечал барабинских татар как «...народ, который должен вскоре совершенно исчезнуть» [10].

Язык барабинских татар относится к сибирско-татарскому диалекту татарского языка. IV Международная конференция по исчезающим языкам и культурам, состоявшаяся 23–26 мая 2012 года в Турции (г. Анкара), определила барабинский язык как исчезающий.

В генеалогической классификации Н.А. Баскакова барабинско-татарский язык занимает место в кыпчакско-булгарской подгруппе кыпчакской группы западнохуннской ветви тюркских языков [3: 159]. Ряд исследователей относят его к восточному диалекту татарского языка [1]; [2]; [9]. Другие ученые считают барабинско-татарский язык самостоятельным языком [4]; [5]; [6]. Особое положение барабинского языка наиболее последователь-

но отражено в классификации В. В. Радлова. Он отнес барабинский язык к восточной группе тюркских языков, в то время как тоболо-иртышские диалекты сибирских татар к западной группе. Точка зрения Радлова нашла поддержку в работе диалектолога Г. Х. Ахатова, который не включил язык барабинских татар в исследуемый им диалект западно-сибирских татар. На обособленное положение барабинского языка специально обратил внимание К. Томсен. Язык барабинцев из числа диалектов сибирских татар выделял и А. П. Дульзон. Он отметил общие черты в языках барабинских татар и чулымских тюрков.

Но все же следует заметить, что язык барабинских татар по своим ведущим особенностям принадлежит к той группе кыпчакских языков и диалектов Сибири, которые сочетали в себе особенности двух языковых групп – волжско-уральской и казахско-алтайской. Уникальность барабинского языка заключается и в том, что в нем сохранились основные черты древнетюркского языка.

Первые сведения о барабинско-татарском языке появились в середине XIX – начале XX в. в описательных работах В.В. Радлова, Н.Ф. Катанова. В 1950, 1967, 1968 годах XX века в Барабинском и Куйбышевском районах Новосибирской области проводила исследования Л.В. Дмитриева. Ею были сделаны записи барабинского фольклора и обиходной речи. 1981 году увидела свет ее монография «Язык Барабинских татар» [8]. В этой книге приведены тексты и переводы, словарь и краткий грамматический очерк.

1956–1964 гг. диалектологические экспедиции под руководством Д.Г.Тумашевой собирали материал по татарским диалектам Сибири. 1961 году они работали в Куйбышевском, Барабинском, Чановском районах Новосибирской области. Основное внимание было уделено «обиходно-разговорной» речи.

Несколько экспедиций в районы компактного проживания барабинцев были организованы Т.Р. Рыжиковой, автором монографии «Консонантизм языка барабинских татар. Сопоставительно-типологический аспект» [12]. В данной работе отражены результаты экспериментального исследования консонантной системы диалекта барабинских татар.

Однако до настоящего времени в науке отсутствуют работы, раскрывающие системные категории всех уровней этого древнейшего тюркского языка: фонетической системы, грамматического строя, лексического состава.

В барабинском диалекте имеются следующие гласные: *а, ә, (е), о, ө, ŏ, ө* (редуцированный), *і, ы, и, у, ү*. Гласные звуки: *а, (е), о, ө, ы, и, у, ү* – общетюркского происхождения; *ŏ, ө, і* – краткие, редуцированные, более узкого ареала. Используется широкий, открытый гласный *а*. Изначальный вокализм барабинского диалекта был более близок к древнетюркскому языку. Но сегодняшний вокализм, имея древнетюркские особенности, все же приближен казанско-татарскому вокализму. Это объясняется сильным влиянием литературного языка. В произношении слов появляются различные варианты, следовательно, все это говорит о не завершенности процесса формирования общенародного разговорного языка – диалекта. Вокализм барабинского диалекта имеет определенное сходство и с казахским вокализмом [13: 186].

Одним из показателей близости барабинского диалекта к алтайским языкам и к древнетюркскому языку является употребление в диалекте долгих гласных. Наиболее часто удлинение гласных происходит в первом слоге: *паарып* «съездив», *ҡаапты* «попалась» (о рыбе), *оолы* «большой», *аачыҡ* «открыто», *боолды* «получилось» и т.д. Л.В. Дмитриева указывает, что данное явление особенно сильно прослеживается в ауле Шагыр Куйбышевского района [8: 202]. По нашим наблюдениям такое явление распространено и в других населенных пунктах области. В основном удлиняются гласные *а, о, ө, ә*. Фонематической роли долгота гласных в диалекте не имеет. Имеются случаи и комбинаторной долготы: *таап/табып* «находя», *цаап/чабып* «скосив».

Для этого диалекта характерно употребление гласных *ә – е – и* в первом слоге: *әр/ир* «муж, мужчина», *йәр/җир* «земля», *тәрәнә/тирән* «глубокий», *тәмер/тимер* «железо», *еү/өй* «дом», *тәпсәү* «свадьба», *пәклиләр/бикләләр* «закрывают», *пәргән/биргән* «отдал, отдала», *мәгәләй/бияләй* «варежки», *кәрәк/кирәк* «надо, необходимо».

В диалекте имеет место и сужение широких гласных: *сөйлир/сөйләр* «он расскажет», *йырлыр/җырлар* «споет, будет петь», *парайын/парыйн/барыйм* «я схожу», *йәшип/йәшәп* «живя», *уйлымаған/уйламаған* «не подумал».

Д.Г. Тумашев пишет, что широкие о, ө, как правило, не огубляют последующие гласные [13: 192]. Но по нашим наблюдениям, губная гармония в диалекте проводится достаточно последовательно. Мы зафиксировали такие примеры: *көйөп китте* «сгорело», *көбөр* «мох», *оло* «большой», *өйөк* «бугор», *өргөн* «непроходимая чаща», *тоғоз* «девять», *тосторол ташлаганнар* «разорили», *йөстөрә* «моет» и др. Кроме того, влияние губных *у, ү. о, ө* распространяется на негубные гласные *а, ә.*

Для вокализма диалекта барабинских татар характерно постепенное передвижение от исконного старотюркского под влиянием кыпчакских языков (и особенно татарского) к поволжско-татарскому вокализму [8: 204].

Выделяя в языке барабинских татар согласные звуки, В.В. Радлов классифицирует их по месту употребления в слове. В анлауте встречаются 7 глухих – q, k, t, p, c, s, š; 1 звонкий – d; 1 полугласный – j; 4 сонорных – m, r, ŋ, n; в инлауте: n, ń, l, r, j, ŋ, γ, g, d, z, ž, ć, b; в ауслауте 7 глухих – q, k, t, p, s, š, č и 6 сонорных – ŋ, l, r, m, n, ń [14: 128, 199, 173].

Д.Г. Тумашева приводит 22 согласных в диалекте: п, б, м, т, (d), н, л, ц, с, (з), ш, (ж), р, к, г, й, ғ, (х), ң, w, қ, ч [13: 192].

Л.В. Дмитриева выделяет 25 согласных, из них 6 губных – п, б, (в), (ф), ў, м; 11 переднеязычных – т, (д), с (з), ш (ж), ч, ц, н, л, р; 1 среднеязычный – й; 2 заднеязычных – к, г; 4 увулярных – қ, ғ, ң, х; 1 фарингальный – h [8: 202].

Одним из характерных признаков консонантизма языка барабинских татар является наличие согласного *ц* во всех позициях слова: *қарцық* «старуха», *қурцақ* «кукла», *сәлгенцәк* «колыбель», *цай* «чай». Но употребление согласного ц неравномерно. Звук, в основном, используется в восточных районах (Куйбышевский, Барабинский). А в западных районах (Чановском, Венгеровском, Кыштовском) вместо согласного *ц* употребляется аффрикат *чт.*:

саучты/йаучы «сваха», *чтай* «чай», *чтwәчтәй* «чашка», *арчтуыл* «платок», *табақчта* «чайная тарелка». Появление *чт* вместо *ц* вызвано влиянием тевризского говора тоболо-иртышского диалекта, татарского и русского языков. Аффриката *чт*, наряду с аффрикатой *ц* и проточным *й,* заменяет *дж/җ* арабско-иранских заимствований [8: 207].

Основная закономерность, определяющая характер системы согласных в барабинском диалекте – преобладание глухих шумных над звонкими. Вместо звуков *б, д, з, җ, ж* в тюркских словах и заимствованиях систематически употребляются глухие согласные: *п, т, с, ч, ш*. Например, *пәклиләр/биклиләр,* (закрывают), *паллар/балалар* (дети), *қыстың туғаннары/кызның туғаннары* (родственники невесты).

Как и в татарском литературном языке согласные *п, к, қ* в интервокальном положении становятся звонкими. Озвончение возможно в середине слова: *аба/апа* (старшая сестра), *қурғып/қурқып* (испугавшись).

В некоторых случаях (в отдельно взятых словах и/или аффиксах) в диалекте вместо звуков *ғ, г* или звукового сочетания *нг* употребляется звук *ң*: *пороңы/борыңғы* (древний), *йаңғыс/йалғыз* (одинокий).

Таким образом, диалект барабинских татар на сегодняшний день очень вариативный, смешанный. В разных аулах одни и те же слова фонетически могут выглядеть совершенно по-разному. Это, с одной стороны, показатель того, что как язык диалект барабинских татар не успел до конца сформироваться. С другой стороны, диалект перетерпел сильное воздействие других диалектов и языков.

Однако отмеченные выше довольно большая вариативность в звуковой системе не дает нам достаточного основания для выделения в составе данного диалекта самостоятельных говоров и или каких-либо их подговоров.

Список литературы

1. Ахатов Г.Х. Татарская диалектология. Средний диалект. – Уфа, 1979, – 80 с.

2. Байчура У.Ш. Звуковой строй татарского языка в связи с некоторыми другими тюркскими и финно-угорскими языками: Автореф. дис… д-ра филол. наук. – М., 1962. – 66 с.

3. Баскаков Н.А. Тюркские языки. – Москва, 1960. – 248 с.

4. Валеев Ф.Т. Западносибирские татары во второй половине XIX – начале XX веков (Историко-этнографические очерки). Казань: Татар. кн. изд-во, 1980. – 233 с.

5. Валеев Ф.Т. Сибирские татары (проблемы этнокультурного развития во второй половине XIX – начале XX вв.): Автореф. дис. … д-ра ист. наук. - М., 1987. – 35 с.

6. Валеев Ф.Т. Сибирские татары: культура и быт. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1993. – 208 с.

7. Георги И.Г. Описание всех обитающих в Российском государстве народов, их житейских обрядов, обыкновений, одежд, жилищ, упражнений, забав, вероисповеданий и других достопамятностей. I-РУ. СПб., 1799.

8. Дмитриева Л.В. Язык барабинских татар. – Л.: Наука, 1981. 224 с.

9. Каримуллин А.Г. Татары: этнос и этноним. Казань: Татар. кн. изд-во, 1989. 128 с.

10. Миддендорф А.Ф. Бараба. «Приложение» №2 к т. XIX «Записок Российской Академии наук». СПб., 1871 г.

11. Миллер Г.Ф. История Сибири. т. I, М., 1937.

12. Рыжикова Т.Р. Консонантизм языка барабинских татар. Сопоставительно-типологический аспект. – Новосибирск: СО РАН, 2005. 266 с.

13. Тумашева Д.Г. Диалекты сибирских татар. Опыт сравнительного исследования. Казань, 1977. 293 с.

14. Radloff W. Phonetik der Nördlichen Türksprachen. Leipzig, 1882. 319 S.

НОВОСИБИРСК ТАТАРЛАРЫ ХАЛЫК ИҖАТЫ

Илсөяр Закирова
Алсу Бәдртдинова

Себер татарларының фольклорын язып алу академик Вильгельм Радлов эшчәнлеге белән башланып китә. Ул XIX йөзнең икенче яртысында, төгәлрәге 1867–1868 елларда, Иртеш, Тобол, Обь елгалары буйларында яшәүче төрле этник төркемнәргә караган татар халкының халык иҗаты үрнәкләрен язып ала. Себер татарлары фольклоры – дастаннар, риваятьләр, легендалар, җырлар, әкиятләр – галимнең 10 томлык «Төрки кабиләләрнең халык әдәбияты үрнәкләре» исемле хезмәтенең 1872 елда дөнья күргән дүртенче томында урын алган. В.В. Радлов әлеге томга язган кереш сүзендә: «Халык иҗаты әсәрләре – әкиятләр, җырлар, – ата-бабаларының каһарманлыкларын хәтерләтеп, яшен яшәгән картлар күңелендә генә сакланып калган. Бары алар гына халык рухы ата-бабаларының батырлыкларын җырларда һәм әкиятләрдә ачыктан-ачык мактарга кыюлык биргән заманда, үзләренең яшьлек истәлекләрен хәтерләрендә саклыйлар», – дип яза. Шул рәвешле галим халык иҗаты җыюның зур тырышлык, сабырлык таләп иткән хезмәт булуын күрсәтә.

«Төрки кабиләләрнең халык әдәбияты үрнәкләре»нең IV томы хәзерге Новосибирск өлкәсенә караган «Тәрәнә ил»дә һәм «Бараба ил»дә язып алынган материаллар белән ачыла. В.В. Радлов Тәрәнә илнең Каргат күле (Каргат күленнән башланып киткән Каргат елгасы да бар) янында һәм Бараба илнең Ом суы (елга-

сы) буенда урнашуын күрсәтә. Әлеге җирләрдә бараба татарлары яшәгән, бу авыл исемнәренең ыру-кабилә исеменнән алынганын галим үзенең «Из Сибири» дигән хезмәтендә билгеләп үтә: «Они делятся на семь волостей, каждая имеет свою управу. Названиями волостей и селений чаще всего служат родовые и племенные названия»[1]. Тәрәнә ил дигәндә Тәрәнә исемле, кабилә нигез салган авыл күздә тотыла. Бараба ил хәзерге вакытта Барабинск шәһәре буларак мәгълүм.

В.В. Радлов бараба татарларыннан унике исемдәге фольклор әсәре язып алган. Бу әсәрләрнең тугызы – «Цонтай мәргән» («Чонтай мәргән»), «Козы Көрпец» («Кузы Көрпәч»), «Мижәк Алып» («Мешәк алып»), «Идәгә Пи» («Идегә би»), «Ак Көбек», «Кадыш Мәргән», «Кара Көкел», «Алтаин Саин Сүмә» һәм «Йәстәй Мөңке» – дастаннарга карый. Җыентыкта бараба татарларының «Алтын цабак»(«Алтын чабак») дигән әкияте һәм «Көцүм Кан» («Күчем хан») тарихи риваяте урын алган. Шулай ук татар халкының кыска җырларының дүрт куплеты бирелгән. Бараба татарлары фольклоры хәзерге вакытта Каргат районына карый торган Тәрәнә (Хәзерге исеме Җәйләү, русча Теренино) һәм Бараба (Хәзерге Барабинск шәһәре) авылларында язып алынган. В.В. Радлов язып алган әлеге дастаннарның күбесе гомумтөрки эпосның вариантлары саналып, алар, татарлар яшәгән башка төбәкләрдә дә башка төрки халыкларда да мәгълүм булганнар. Мәсәлән, «Кузы Көрпәч» дастанының татар, башкорт, казакъ, каракалпак, уйгур, нугай һәм Алтай халыклары версияләре билгеле булып, ул халыкта популярлыгы ягыннан «Таһир белән Зөһрә», «Кыйссаи Йосыф», «Ләйлә Мәҗнүн» әсәрләре белән бер дәрәҗәдә йөргән. Ф.В. Әхмәтова әлеге әсәрнең татар фольклорында иң күп таралган әсәрләрнең берсе булуын, 23 варианты мәгълүм булуын яза[2]. Татар версиясенең беренче вариантын Новосибирск өлкәсендә Тәрәнә авылында бараба татарларыннан В.В. Радлов язып алса[3], икенче вариантны 1940 елда

---

[1] Радлов В.В. Из Сибири.

[2] Әхмәтова Ф.В............. / Дастаннар. ТХИ. — Б. 350.

[3] Радлов В.В. Образцы. IV том. — Б. 9–20.

В.В. Радлов эзләре буенча оештырылган экспедиция вакытында шул ук авылда язып алалар. Хәмит Ярми әлеге ике версиянең генетик яктан бер үк эпоска каравын, әмма аларның гади кабатлану гына булмыйча, тәмамланган сюжет һәм композицияле мөстәкыйль әсәрләр булуын әйтә[4].

«Кузы Көрпәч белән Баян-Сылу» дастанының эчтәлеге түбәндәгедән гыйбарәт: ике ханның (байның) хатыннары, бала көткәндә, берсенең ир бала, берсенең кыз бала туса, үсеп җиткәч өйләнештерергә сөйләшәләр. Эпос традицияләре буенча, ханнар ауга киткәч, икесенең дә балалары туа. Әмма ханнарның берсе, – ул атасы, баласын кайтып күрә дә алмыйча, аттан егылып үлә. Икенче хан, – кыз атасы, вәгъдәсен бозып, кызын ятим балага кияүгә бирү уеннан баш тарта. Иле белән икенче җиргә күчеп китә. Кузы Көрпәч ярәшелгән кәләше — Баянсылуның барлыгын белми үсеп җитә. Очраклы рәвештә әйттерелгән хатыны булуын белеп, аны эзләргә чыга. Баянсылуны эзләп таба. Кызны әтисе икенче кешегә бирергә тели. Егет белән кыз очрашалар. Хан егетне үтерттерә. Баянсылу да Кузы Көрпәч янына барып үзен-үзе үтерә.

Новосибирск өлкәсендә бу дастанның күпсанлы вариантларын Чаны районы Тибес, Кушкүл авылларында, Куйбышев районы Шагыр, Яркүл авылларында, Бараба районы Бакчакүл авылында, Уба районы Яңа Качум авылында диалектолог Л.В. Дмитриева, татар фольклорчылары Хәмит Ярми, Халидә Гатина, Фатих Урманчеев, Һәнүз Мәхмүтов, Флора Әхмәтова, Ришат Гайнанов, Илгиз Кадыйров, Нәгыйм Ибраһимов язып алганнар. Бер үк әсәрнең гасырдан артык вакыт эчендә дистәләгән тапкыр язып алынуы аның гаять популярлыгын раслап тора.

В.В. Радлов татар халкының икенче зур дастаны «Идегәй» дастанының «Идәгә Пи» дигән вариантын да Тәрәнә илдә язып ала. Төрки халыкларның уртак мирасы булган «Идегәй» дастаны тарихи вакыйгаларны һәм шәхесләрне бәян итә. Ул – Алтын Урда чорының иң каршылыклы фикерләр уяткан шәхесләренең

---

[4] Ярмухаметов Х.Х. Сказание «Козы-Корпеш и Баян Сылу» в устном творчестве сибирских татар // Башкорт эпос.... көрс. хезмәт. — Б. 80.

берсе – Идегәй Мирзага багышланган әсәр. Дастанның В.В. Радлов варианты, – бер яктан, борынгылык элементларын, халыкның йола, гореф-гадәтләрен, ышануларын саклавы белән әһәмияткә ия булса, икенче яктан, барабалыларның тел үзенчәлекләрен өйрәнү өчен дә мөһим чыганак. Дөрес, галимнең дүртенче томында урын алган бараба татарларыннан язып алган һәрбер текст турында бу сүзләрне әйтергә мөмкин. Алга таба да «Идегәй» дастанының тагын берничә варианты Новосибирск өлкәсендә теркәлә.

XX йөз башында Новосибирск өлкәсендә яшәгән татарларның халык иҗаты үрнәкләрен Хафиз Рәхмәтуллин туплый. Ул 1894 елда Омск өлкәсенең Усть-Ишим районы Тау авылында туган. Хафиз Рәхмәтуллин 1928 елдан 1936 елга кадәр Новосибирск өлкәсендә төрле вазифалар башкара. 1932–1936 елларда «Азат Себер» газетасында редактор урынбасары һәм баш редактор булып эшли. Ул, киң эрудицияле, күпкырлы талантлы шәхес булып, Себер татарларының рухи байлыгын туплау һәм киләчәк өчен саклап калуда өчен зур хезмәт куя. Себер татарларының күпсанлы җырлары әлеге шәхес язмага теркәү сәбәпле сакланып калган. Мәсәлән, Х. Рәхмәтуллин 1916 елда Новосибирск өлкәсе Тара шәһәрендә Гаффар карттан «Кунак бабай җыруы»н язып алган. Әлеге үзешчән галим тарафыннан «Атаклы кыз Тукбикә», «Типтәрләр турындагы тарихи әкият» дастаннары, «Әйтүкә белән Батыш» җырының иң күләмле варианты табылган. Хафиз Рахматуллинның татар фольклористикасы өчен зур табышы булып аның «Идегәй» дастанының фәнгә «Хафиз Рахматуллин версиясе» буларак, кергән текстын язып алуын күрсәтергә мөмкин.

1940 елларда СССР Фәннәр академиясенең Казан тел, әдәбият һәм тарих институты тарафыннан Себер татарларының фольклорын һәм тел үзенчәлекләрен өйрәнү максаты белән Омск, Новосибирск һәм Төмән өлкәләренә беренче фәнни экспедиция оештырыла. Фольклорчы галим Хәмит Ярми җитәкчелегендәге бу экспедициядә Вәли Хаҗиев, Мөхәммәт Садри һәм Сәет Әмиров катнаша. Экспедиция үз эшен Новосибирск якларында, «Бараба далаларында» башлап җибәрә. Мөхәммәт Садри үзләренең мак-

саты турында болай дип яза: «Экспедиция Себер татарларының җыр һәм көйләрен эзләп табу, аларны язып алу белән генә чикләнмәде. Анда катнашкан Хәмит Ярми, С. Әмиров, В. Хаҗиев һәм мин һәркайсыбыз да үзебезнең бурычларыбызны яхшы белә идек. Х. Ярми белән Хаҗиев иптәшләр халыкның бигрәк тә әкиятләрен язып алу буенча, С. Әмиров Бараба, Тары, Усть-Ишем һәм гомумән Новосибирск, Омск өлкәсендәге татарларның тел үзенчәлекләрен өйрәнү буенча эшләделәр, ә мин халык көйләрен, җырларын өйрәндем. Шуның белән бергә, без һәркайсыбыз үзебезгә йөкләтелгән эшкә генә ябышып ятмадык, җае чыкканда бер-беребезгә ярдәмләшә дә идек. Әйтик, Х. Ярми иптәш җырлар язып алса, мин үзем ишетергә туры килгән әкиятләрне яза бардым»[5].

1940 елгы экспедиция материалларының бер өлеше Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәгендә саклана. 1941 елда Бөек Ватан сугышы башланып китү сәбәпле, әлеге экспедиция материалларын вакытында тулысынча барлау, өйрәнү мөмкин булмый. Мәсәлән, Мөхәммәт Садри, сугыш башланып китү белән, фронтка китә. Ул экспедиция материалларын, 1946 елда хәрби хезмәттән кайтып берничә ел үткәннән соң гына, системага сала ала. Әлеге материалларның сакланып калуы да гаҗәп. Бу турыда «Себер истәлекләре» дигән мәкаләсендә әдип болай дип искә ала: «Сугыш вакытында көнкүреш шартларының кыенлыгы сәбәпле, балалар белән квартирадан квартирага күчеп йөрергә мәҗбүр булуына карамастан, тормыш иптәшем Маһруй халыкның тел иҗатына бәйле ул материалларны бар нәрсәдән кадерлерәк итеп саклаган. Бөек Ватан сугышыннан соң язучы Гази Кашшаф квартирасында гаиләм белән җиде ел яшәдем. Кысан иде. Капчыкларга тутырылган кульязмалар, китаплар аларның ванна бүлмәсендә һәм чоланында сакланды. Гази Кашшаф һәм аның гаиләсенең сабырлыгы, игътибарлылыгы өчен мин гомерем буе рәхмәт әйтеп яшәячәкмен!

[5] Садри Мөхәммәт. Себер истәлекләре// Совет әдәбияты. 1964, №9. Б. 127.

Үземдә булган материалларны күптән түгел генә системага сала башладым. Ә укучыга тәкъдим ителә торган шушы истәлекләрнең барлыгын бөтенләй оныткан идем. Аларның шулай соңлап, бары тик 23 елдан соң гына дөньяга чыгуына мин түгел, сугыш гаепле»[6].

Сүз уңаеннан шуны да искәртү урынлы булыр: Мөхәммәт Садри бу экспедиция материалларын халыкка җиткерү буенча шактый эш башкара. Ул аларны берничә мәкалә итеп вакытлы матбугатка әзерли. Мәсәлән, «Совет әдәбияты» журналында 1964 елның тугызынчы санында «Себер истәлекләре» һәм «Казан утлары» журналының 1978 ел тугызынчы санында «Себер халык җырлары һәм әкиятләре» дигән мәкаләләре дөнья күрә. 1989 елда «Иртешкә сәяхәт» исемле фольклор җыентыгы басылып чыга. Әдип бу мәкаләләрдә дә, җыентыкта да Себер татарларыннан, шул исәптән Новосибирск өлкәсендә яши торган татар халкыннан язып алынган фольклорның иң матур үрнәкләрен тәкъдим итә.

Әлеге экспедиция Новосибирск өлкәсендә яшәүче татарларның гаять бай фольклор мирасын язып ала. Бу язмалар соңрак фәнни яктан өйрәнелә, күпсанлы фольклор җыентыкларында дөнья күрә, яңадан халыкка кайтарыла. Галимнәр шактый гына әкиятләр, дастаннар, сюжетлы җырлар, халык уеннарын, риваять-легендалар язып алалар. Мәсәлән, «Кузы Көрпәч белән Баян-Сылу» дастанының берничә варианты, «Мактымсылу» дастаны, «Ике дус», «Бака кияве», «Алтын балык», «Әләй Хәйбулла», «Батыш исемле батыр турындагы әкият», «Айкула мәргән», «Алтын башлы, көмеш беләкле», «Алтын кош» әкиятләре, «Әйтүкә белән Батыш», «Яр-яр» һәм башка күпсанлы әсәрләр язып алынган.

1961 елдан, Новосибирск өлкәсендә яши торган татарларның тел үзенчәлекләрен өйрәнү максаты белән, Казан университетының Татар теле кафедрасы диалектологик экспедиция оештыра. Экспедиция составында Казан университеты студенты, киләчәктә зур археограф, тарихчы галим булып та-

---

[6] Шунда ук. Б. 127.

нылачак Миркасыйм Госманов та катнаша. Ул әлеге экспедиция вакытында шактый гына фольклор әсәрләрен дә язып ала. Шул материалларның бер өлешен 1967 елда «Совет әдәбияты» журналында «Бараба татарлары фольклоры» дигән баш астында бастырып чыгара[7]. Бу җыр текстлары Шагыр, Тандау һәм Бакчакүл авылларында язып алынган. Әлеге җырларда Себер татарларының тарихы, тормышларына бәйле фактлар да сакланып калган. Мәсәлән, Бакчакүл авылында 73 яшьлек Гыйльман Сәлимҗановтан язып алынган җырда бу авылга Сембер губернасыннан күчеп килүчеләрнең кичерешләре тасвирлана. Төрле регионнардан күчеп килгән халык тора-бара барабалар белән аралашып киткән, күпмедер барабалашкан. Әмма ничә буын гына алышуга карамастан, алар үзләренең кайдан килүләрен хәтерлиләр, тарихи Ватаннарына мәхәббәт саклыйлар. Бу җыр тексты шул турыда:

Бараба җире, әй, мал җире
(Себергә күчкән мишәрләр җыры)

Бараба җире, әй, мал җире,
Безнең Сембер җире – ут җире;
Ут җире дә булса китмәс идем,
Бары да бер Ходаның тәкъдире.
Утырдым ла чананың төбенә,
Дилбегәй генәмне алдым кулыма;
Өч мең чакрым җиргә мин барамын,
Әҗәл генәмне алып куйныма.
Өч пауска җиктем, әй, китәргә,
Бараба иленә җитәргә.
Туганнарым әйтми, әй, китәргә,
Белмимен үк нихәл итәргә.

1967 елда Институт Новосибирск өлкәсенә яңадан фольклор экспедициясе оештыра. Бу экспедиция В.В. Радловтан соң

[7] Госманов М.Г. Бараба татарлары фольклоры // Совет әдәбияты. 1967, №6. Б. 140-143.

йөз ел үткәч «Радлов эзләре буйлап» дигән шигарь астында уза. Бу экспедициядә Хәмит Ярми, Халидә Гатина, Фатих Урманчеев, Һәнүз Мәхмүтов, Хуҗиәхмәт Мәхмүтов һәм Флора Әхмәтова катнашалар һәм Новосибирск өлкәсенең Бараба, Чаны, Куйбышев, Колыван һәм Каргат районында урнашкан татар авылларында материал туплыйлар. Экспедиция барышында күпсанлы әкиятләр, тарихи һәм сюжетлы җырлар, мәкаль-әйтемнәр теркәлә. Хәзерге вакытта бу экспедиция барышында җыелган материал Институтның Язма һәм музыкаль мирас үзәгендә саклана. Анда тупланган материаллар, фәнни яктан өйрәнелеп, әлеге экспедиция нәтиҗәләре турында язылган мәкаләләрдә искә алынган. Күпсанлы фольклор җыентыкларында басылып чыгып, кире халыкка кайтарылган. Иң мөһиме – бу әсәрләрнең күбесе, «Татар халык иҗаты» күптомлыгында урын алып, фәнни әйләнешкә керә.

Шул ук 1967 елда Казан университетының Татар филологиясе бүлеге Томск һәм Новосибирск өлкәсенә фольклор экспедициясе оештыра. Бу экспедиция җитәкчеләренең берсе университетның әдәбият кафедрасы укытучысы, мәшһүр әдип Мөхәммәт Мәһдиев була. Ул әлеге экспедиция вакытында язып алынган берничә җыр текстын «Казан утлары» журналында да бастырып чыгара[8]. Новосибирск өлкәсендә яшәүче татар халкының фольклор үрнәкләрен туплауда диалектолог галимнәрнең өлешләре дә зур. Татар диалектологлары Д.Г. Тумашева, Ф.Й. Йосыпов, Д.Б. Рамазанова, Ф.С. Баязитова, Себер татарларының халык иҗатын туплап, әлеге язмалар үрнәгендә татар теленең көнчыгыш дилектын өйрәнәләр, аларны мәкаләләрендә яктырталар, диалект үрнәкләре буларак, фольклор җыентыклары бастыралар. Мәсәлән, Фәрит Йосыпов Себер татарларыннан язып алынган халык иҗатын «Себер татарлары. Рухи мәдәният хәзинәләренннән. Себер татарлары фольклоры антологиясе»[9]дигән

[8] Мәһдиев М.С. Себер татарлары иҗаты // Казан утлары, 1968. № 10. Б. 129 – 132.

[9] Сибирские татары. Из сокровищницы духовной культуры. Антология фольклора сибирских татар: дастаны, мунаджаты, баиты. Казань: Изд-во Казанского ун-та, 2014. – 648 с.

китабында татар теленең көнчыгыш диалекты сөйләмнәрен тулы чагылдырган фәнни транскрипциядә бирә. Фәрит Йосыпов, Флера Сәйфуллина, Олег Хисамов һәм Илһәм Гомәров төзегән «Бараба татарлары. Рухи культура сәхифәләре»[10] исемле коллектив хезмәттә Новосибирск өлкәсендә яшәүче бараба татарларының халык иҗаты үрнәкләре, халыкның тарихын, этнографиясен яктыртуга багышланган хезмәтләр тупланган. Җыентыкта авторларның экспедицияләр вакытында үзләре җыйган материаллар да, башка галимнәр туплаган, аларның хезмәтләреннән алынган текстларда бар.

Дөрия Рамазанованың «Татар диалектларыннан сөйләү үрнәкләре»[11] исемле җыентыгында да Новосибирск татарлары фольклорына да урын бирелгән. Флера Баязитованың «Себер ареалы татар диалектларында этнокультура лексикасы»[12] исемле җыентыгында да Новосибирск татарларының фольклоры киң яктыртыла.

Л.В. Дмитриеваның «Язык барабинских татар» хезмәтендә дә Новосибирск өлкәсендә яшәүче барабалыларның төрле жанрга караган фольклорын табарга мөмкин.

Новосибирск өлкәсендә яшәүче татарларның рухи мирасын өйрәнү дәвам итә. 2017 елда Татарстан Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты тарафыннан биредә яшәгән татарларның рухи һәм мәдәни дөньясын өйрәнү максаты белән оештырган фәнни экспедиция Новосибирск өлкәсенең Колыван һәм Каргат районнарында эшләде.

Колыван районында хәзерга вакытта татарлар Умар, Акбалык һәм Казанка авылларында яши.

---

[10] Юсупов Ф.Ю., Сайфуллина Ф.С., Хисамов О.Р., Гумеров И.Г. Барабинские татары. Страницы духовной культуры. Казань, Издательство Казанско го университета, 2013, 665 с.

[11] Рамазанова Д.Б. Татар диалектларыннан сөйләү үрнәкләре: хрестоматия. Казан: Татар.кит. нәшр., 2011. 565 б.

[12] Баязитова Ф.С. Себер ареалы татар диалектларында этнокультура лексикасы» (йола һәм мифология текстлары яссылыгында). Казан, 2009. 736 б.

Умар авыл халкы фольклорны да яхшы белгән. 1967 елгы экспедиция барышында фольклорчылар Умар авылында бай фольклор материаллары туплаган. Бу авылда әкиятче Кәрим Кусовтан «Патша малае», «Алтын башлы, көмеш беләкле» әкиятләре язып алынган. Хәзерге вакытта авылда әкиятчеләрне табып булмый. Информантлар биргән мәгълүмат буенча, әкиятчелек традициясе 60–70 нче елларга кадәр дәвам иткән. Авыл халкы балаларга әкият сөйләгән «юмакчы» Рәстәм һәм Миңнеәхмәт бабайларны искә алдылар. Авылда халык җырларга да яраткан, халык репертуарында кыска җырлар да, озын көйләр дә булган. Фольклорчылар экспедицияләр вакытында Умар авылда җырлар да, мөнәҗәтләр дә язып алганнар.

Мөхәммәт Мәһдиев Умар һәм Акбалык авылларында язып алган җырлар турында болай дип язып куйган: Акбалык һәм Йорт-Умар авылы (Новосибирск өлкәсе) татарларының бөтен көнкүреше Өян, Обь суларына бәйле. Шуңа, ахрысы, аларның җырларында бу елгаларның исемнәре телгә еш алына. Себер татарларының җыр хәзинәсе бетмәс-төкәнмәс».[13] Әлегә җырлар белән укучыларны да таныштырабыз.

Умар авыл татарлары җыры

Казаннарга барам еле,
Обь сулары ачылма.
Уф йөрәгем димәм әле,
Янулары басылса.
    Чәчләремне тарыйм әле
    Уфа кызлары кебек.
    Айкала күңелем, чайкала
    Өян бозлары кебек.
Обь суларын карап торып
Агып китәрдәй булам.
Агып китеп, барып җитеп
Алып китәрдәй булам.

---

[13] Шунда ук, Б. 129.

Әнә килә автомобиль,
Төягәннәр дилбегә.
Ямьле Умар буйларында
Тавышым калсын билгегә.

Омскидан Томскига,
Томскидан Самарга.
Санаулы көн түгел иде,
Калды инде санарга.

Әнә кинә автомобиль,
Төягәннәр әрдәнә,
Ялынып ятлар сөяргә
Безнең башлар гарьләнә.

Байкал күле, Байкал күле,
Байкал күле күбекле.
Күп эзләдем, табалмадым,
Дуслар, сезнең кебекне.

Байкал күле төпләреннән
Таптым ал кашлы йөзек,
Байкал күленә батсаң да,
Тартып алырмын йөзеп.

Байкал бит ул, байтак бит ул,
Ат белән әйләнсәң дә.
Кимсетмәгез, кимсенмәмен,
Кемнәргә бәйләнсәм дә.

Өян буе, Өян буе,
Өян сулары тәмле.
Өян суы эчкән кызлар
Нәзкәй билле, ак тәнле.

Биек тауның башларында
Усман байның тураты.
Берегез алма, берегез чия,
Берегез винограды.

Галим, авыл, халкының теленә игътибар итеп, болай дип язган: «Йорт-Умар – Обь елгасы ярына урнашкан Себер татарла-

ры авылы. Телләре безнең Казан татарлары теленнән бик нык аерыла, алар үзара сөйләшкәндә, без берни дә аңлый алмадык. Ләкин җырлаганда безнең җырлардагыча җырлыйлар»[14]. Хәзерге вакытта авыл халкы бараба сөйләшен белсә дә, безнең белән сөйләшкәндә, әдәби телгә күчәләр.

2017 елгы экспедиция вакытында Умар авылында халык иҗаты әсәрләренең матур үрнәкләре теркәлде.

Беренче информантыбыз Сәфәргалиева Рәйсә апа дини эчтәлекле фольклорны яхшы белә, аларның ишеткән берен дәфтәренә дә теркәп бара. Рәйсә ападан Коръән укыганнан соң укыла торган багышлау һәм башка дини эчтәлекле текстлар да язып алдык. Бу текстлар белән укучыларыбызны да таныштырып китәбез.

Коръән багышлау

Я Раббым Аллаһ, ошбу укыган Коръәнемне үз фазыл-рәхмәтең белән кабул кылсаң иде, укуымда булган кимчелек-хаталарны гафу итсәң иде. Коръән укуымда булган әҗер-савапларны галәмгә рәхмәт итеп күндереп, хак рәсүлең Мөхәммәд салаллаһу галәйһи вәссәлләмнең рух шәрифләренә ирештереп, рухын шат кылсаң иде. Шулай ук әҗер-савапларын Пәйгамбәребезнең әһле гаиләсенә, сахабәләренә, барча булган әнбия һәм мөрсәлләргә, бездән дога өмет итеп яткан мәрхүм-мәрхүмә мөселман кардәшләребезнең рухларына ирештереп, рухларын шат әйләсәң иде.

Мәрхүм-мәрхүмә әти-әниләребезгә, әби-бабаларыбыз, якын кардәшләребезнең рухына ирештерсәң иде. Бәндәчелек белән кылган гөнаһларын, кимчелек-хаталарын гафу итсәң иде. Әҗер-савапларын арттырсаң иде. Иманнарын юлдаш кылып, үз рәхмәтеңә алып, ахыр урыннарын җәннәттә кылсаң иде.

Һәммәбезне бәла-казалардан, афәтләрдән имин кылып, калган гомерләребез Хак юлында, ислам динендә булып, Коръән тыйганнардан тыелып яшәүләребезне насыйп итсәң иде. Әҗәл вакытла-

[14] Мәһдиев М.С. Себер татарлары иҗаты // Казан утлары. 1968. № 10. Б. 131–132.

ры җитеп якты дөньядан ахирәткә күчкәндә, ахыргы сүзләребез «Лә иләһә иллаллаһ, Мөхәммәдүр-рәсүлуллаһ» булып, яхшы сүз белән мөселман булып, тулы иманыбыз белән үз каршыңа кайтып, вәгъдә кылган җәннәтләреңә, рәхмәтләреңә, ризалыгыңа ирешергә һәммәбезгә насыйп итсәң иде.

Садакаларга дога кылу

И Раббым! Үзеңнең ризалыгыңны өмет итеп, Пәйгамбәребезнең шәфәгате өчен, ислам диненең алга баруын өмет итеп биргән бу бәндәләрнең хәер-садакаларын үзеңнең киң рәхмәтең белән кабул итсәң иде. Аллаһ ризалыгы өчен биргән садакаларыгыз кабул булып, Аллаһ Сөбханә Тәгалә уйламаган җирдән киң ризыклар, хәләл маллар ирештерсә иде. Аллаһ ризалыгы өчен биргән садакаларыгыз кабул булып, сездән өмет иткән җәмигы әрвахларыгызның рухы шат булса иде. Ошбу садака бирүчеләрне афәтләрдән саклагыл, Раббым. Аларның гөнаһларын гафу кыл, иманнарын куәтле кылгыл.

Безне сораусыз җәннәтеңә кертсәң иде һәм үзеңне пәрдәсез күрергә насыйп итсәң иде, Раббым. Газап кылма безне үлгәннән соң, җиңгел кыл үлем хәлләрен, Раббым! Амин.

Рәйсә ападан мөнәҗәт һәм салават текстлары да язып алдык. Мөнәҗәтләр, – нигездә, дини эчтәлекле әсәрләр. *Мөнәҗәт* сүзе гарәп теленнән кергән, ул Аллаһыга ялвару, мактау сүзләре әйтү[15] дигәнне аңлата. Кеше, Аллаһы Тәгаләгә мөрәҗәгать итеп, күңелендәге моң-зарларын сөйли, яшәеш һәм мәңгелек, эш-гамәлләре турында уйлана. Аллаһы Тәгаләгә мәдхия укыган, Коръән турындагы мөнәҗәтләр дә еш очрый. Рамазан аена багышланган, ураза тотуның савабын сөйләгән мөнәҗәтләр дә шактый. Кайбер мөнәҗәтләрдә кеше үлем турында уйлана. Бу дөньяның вакытлы булуын, яхшылык, изге гамәлләр кылып яшәргә кирәген искәртә.

Рәйсә ападан язып алган беренче мөнәҗәттә ураза тотуның савабы турында бәян ителә.

---

[15] Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. Казан: Матбугат йорты, 2005. Б. 379.

Мөнәҗәт

Сәхәрләргә тораек,
Сәхәр торып, аяк бассак,
Адымнары саен савап,
Сәхәр торып намаз кылсак,
Насыйп булыр безгә савап.
Салаватны күп әйтиек,
Сәхәр чәйләрен эчкәндә.
Фәрештәләр каршы алыр,
Сират күперен кичкәндә.
Сәхәргә торучыларга,
Гыйбадәт кылучыларга
Дөнья-ахирәт сәгадәтен
Ирештерсен үзе Аллаһ.
Сәхәр торып намаз кылсаң,
Җиңел кылыр үзе Аллаһ.
Сәхәр торып тәһәрәт ал,
Укы сәхәр намазыңны.
Салаватны күп әйтегез,
Сәхәргә һәм торыгыз,
Тәмуг утларын күрмәссез,
Уразаларны тотсагыз.
Салаватны күп әйтегез,
Сәхәр чәйләрен эчкәндә.
Фәрештәләр каршы алыр,
Сират күперен кичкәндә.

Татар халкында эчтәлекләре белән мөнәҗәтләргә якын торган салаватлар да әйткәннәр. Салават – Мөхәммәт пәйгамбәргә багышланган, көйләп башкарыла торган текстлар.

Салават

Унсигез мең галимнәргә җавап биргән Мөхәммәд.

Аллаһүммә салли галә сәйидинә Мөхәммәдин вә галә әли Мөхәммәд

Ятимнәргә, гарипләргә шәфкатьле ул Мөхәммәд.

Аллаһүммә салли галә сәйидинә Мөхәммәдин вә галә әли Мөхәммәд.

Ураза тоткан өммәтенә шәфкатьле ул Мөхәммәд.

Аллаһүммә салли галә сәйидинә Мөхәммәдин вә галә әли Мөхәммәд

Коръән укыган өммәтенә шәфкатьле ул Мөхәммәд.

Аллаһүммә салли галә сәйидинә Мөхәммәдин вә галә әли Мөхәммәд

Әбүҗәһелгә шәфкатьле ул Мөхәммәд.

Аллаһүммә салли галә сәйидинә Мөхәммәдин вә галә әли Мөхәммәд

Салават әйтүчеләргә шәфкатьле ул Мөхәммәд.

Коръән мәҗлесләрендә башкарыла торган мөнәҗәтләрдә йорт хуҗаларына рәхмәт әйтәләр, Коръән укытуның савабын искә төшерәләр. Коръән мәҗлесләрендә көйләп мөнәҗәт әйтү традициясе татарлар яшәгән күп төбәкләрдә мәгълүм.

Мөнәҗәт

Килеп кердем өегезгә,
Дога кылдым түрегездә.
И Ходаем, иман нуры
Балкып торсын йөзегездә.

Мәҗлесегез күркәм булсын,
Өегезгә нурлар тулсын,
Догалары кабул булсын,
Әрвахлары сөенеп торсын.

Килеп кердек өегезгә,
Тәсбих күрдек түрегездә.
Тәсбих әҗерләрен бирсен
Бер Ходаем үзегезгә.

Килеп кердем өегезгә,
Тәсбих нуры йөзегездә.
Тәсбих әҗерләрен бирсен
Бер Раббым үзегезгә.

Ошбу өйнең хуҗасына,
Дәхи балаларына,
Дәхи ата-анасына
Рәхмәтен бирсен Аллаһ.

Сагынып килдем үзегезне,
Дәхи күрдем йөзегезне,
Безне каршы алган кебек
Хурлар каршы алсын сезне.

Әй туганнар, сыйладыгыз
Татлы нигъмәтләр белән.
Ходаем сыйласын сезне
Җәннәт алмалары белән.

Ничә төрле тәгам җыйдым
Бу хуҗаның түрләрендә.
Кыямәт көне булганда,
Нур уйнасын йөзләрендә.

Ничә төрле аш әзерләп,
Безләрне монда өндәде.
Гөнаһларын гафу кылып,
Җәннәтле ит бу бәндәне.

Өстәлләрдә төрле нигъмәт,
Төрлесендә төрле ләззәт.
Боларны әзерләүчегә
Ходай үзе бирсен җәннәт.

Остазлар булган мәҗлестә
Була тәгамнәре тәмле.
Аларның йөзләре нурлы
Һәм сүзләре нәзәкатьле.

Бу мәҗлеснең кадерен белик,
Ходайга күп зекер кылыйк.
Дин исламда булган өчен,
Шатланышып шөкер кыйлыйк.

Ходайның рәхмәтен тотып,
Коръән укытса бер кеше,
Гүзәл егет сурәтендә
Килер икән олуг Коръән.

Ходай каләмедер Коръән,
Безгә дигән олуг китап.
Коръән белән гамәл кылсак,
Ходай кылыр җиңгел хисаб.

Мәхшәр көндә, каты көндә
Сәлам бирер икән Коръән.
Коръән укыткан бәндәләрне
Җәннәтләргә илтә Коръән.

И туганнар, сыйладыгыз
Җәннәт нигъмәтләре белән.
Безне хөрмәтләгән өчен
Хурлар каршы алсын сезне.

И Ходаем-ходаем,
Син яраттың үзең безне.
Сигез оҗмах суы белән
Югыл безнең йөзебезне.

Сәхрәләрдә бер агач бар,
Тәсбих әйтә кошлар кунгач.
Җәннәтеңдә өметем бар,
Мөхәммәт өммәте булгач.

Минем бүләгем юк сезгә,
Теләк бүләкләрем сезгә.
Аллаһ биргән бүләгем бар
Хәер-дога кылам сезгә.

Раббым гомерләрне бирсә,
Тагын да бер күрешербез.
Иманыбыз камил булса,
Җәннәтләрдә күрешербез.

Укы, дисәгез, укырмын,
Күңелләрегез ачылсын.
Сигез җәннәт эчләренә
Ризыкларыгыз чәчелсен.

Әй дусларым, беләсезме,
Гомер үтә, сизәсезме?!
Бу гомерләр үткәннән соң,
Ниләр булыр, беләсезме?!

Бу дөньядан китәрбезләр,
Әҗәл суын эчәрбезләр.
Бер гамәлсез үләр булсак,
Кыяматтә нишләрбезләр?

(Умар авыл, Сәфәргалиева Рәйсә Хәбибулла кызы, 1934 елгы. Акбалык авылында туган. Умар авыл егетенә кияүгә чыгып күчеп килгән. Хәзер Новосибирск шәһәрендә яши. Умарда туган.)

Умар авылда календарь йолалар турында да мәгълүмат тупланды. Умарда «Боз озату» йоласы популяр булган. Себер татарларында булган «Карга боткасы» яки «Карабакчар туе» (сыерчык туе) уздыру бу якларда сакланмаган. Бары кошлар кайтканда аларның кайтканын күреп, алар белән исәнләшәләр, хәлләрен сорашалар. Язын кошлар кайту бәйрәме дә – җирнең уянуын, тормышның яңаруын бәйрәм итү. Бәйрәмнең асылында кара каргаларның яки сыерчыкларның җиргә яз, җылы алып кайтуларына ышану ята. Борынгылар җирнең салкын кардан арынуын, кыш бетеп яз башлануын язын җылы яклардан кошлар кайта башлау белән бәйләнештә караган. Көзен иң соңгы кошлар, җылы якларга киткәндә, җирнең җанын да үзләре белән алып китә, алар китү белән, җир «йокыга тала». Халык кошлар кайтуын көтеп яшәгән. Кара каргалар яки сыерчыклар яз көне җирнең җанын кире алып кайта, алар кайткач, җир «уяна» дип ышанганнар.

Карабакчи

Сыерчыкларны күргәч, карабакчи дип әйтәбез аларны, сәлам әйтәбез аларга. «Исән-сау кайттыгызмы?» – дибез.

(Умар, Шәһәбетдинова Гөлҗиһан Зөлкарнәй кызы.)

Карабакчилар килгәч, аларга ашарга салабыз.

(Умар авыл, Вәлиева Гөлбәзәр Таштимер кызы.)

Карабакчилар килсә, быел күрдек, киләсе елларда да тагын күрергә язсын дип әйтәбез.

(Умар авыл, Нурисламова Галия Зәйдулла кызы.)

Татар халкы яшәгән барлык төбәкләрдә таралган «Яңгыр боткасы» яки «Яңгыр туе» йоласы биредә дә мәгълүм. Яңгыр боткасы корылык булганда, озак яңгыр яумый торганда уздырыла. Ул – бик борынгы заманнарда, мәҗүсилек чорында барлыкка килгән йола, Су иясенә корбан бирүнең бер төре булган. Мәҗүсилек чорында Су ияләренә корбан суеп, корылык җибәрмәвен яки яңгыр сораганнар. Су иясе кара төстәге терлекләрне ярата дип ышанганнар. Шуңа күрә тегермәнчеләр дә бары кара төстәге терлек кенә

асраган. Корбанга да кара төстәге терлек суелган. Әлеге йоланың эзләре балалар фольклорында, эндәшләрдә сакланган:

Яңгыр, яу, яу!
Кара сарык суярмын,
Ботын сиңа куярмын.

Шулай ук балалар, су коенып чыкканда:

Исәнлегем – саулыгым,
Тазалыгым-байлыгым.
Сиңа яулык,
Миңа саулык, –

дип чыгалар. Бу да су анасына бүләк бирүне аңлата.

Кагыйдә буларак, авыл халкы, озак яңгыр булмаганда, йорт саен яңгыр боткасы өчен ризык, мәсәлән, төрле ярмалар, май, йомырка җыеп, су буена барган. Анда яңгыр боткасы өчен авыл халкы алган сарык суелган. Догалар укыганнар, яңгыр сораганнар.

Яңгыр сорау

Коръән укый торган бер карт бар иде. Бер елны озак яңгыр яумады. Авылда сөйләшеп, бер сарык алып, ерак түгел күл буена барып, шул сарыкны суеп, Коръән укып, яңгыр теләгән идек. Шул сарык итеннән аш пешереп анда.

Соңыннан яңгыр яуган иде.

(Умар, Шәһәбетдинова Гөлҗиһан Зөлкарнәй кызы.)

Язын кар эреп, боз киткәннән соң, яшьләр, җыелып, круг уенына чыкканнар. «Йөзек салыш» уйнаганнар. Шушы уеннар вакытында яшьләр үзара аралашкан, танышкан, табышкан. Шулай ук «Наза», «Как та йөгер» уеннарын уйнаганнар.

Элек яз җитүгә, тау башына чыга идек. Какты-йөгерде уйный идек. Төрле уеннар уйный идек.Торасың ике рәт булып, кара-каршы. Бер якта малайлар торалар, бер якта кызлар торалар. Бер яктан килгән егет икенче яктагы кызга кага да йөгерә. Ул кыз аның артыннан йөгерә. Тотса, кире әйләнеп килеп, кыз

ягына басалар. Тотмаса, һәркайсы үз урынына кире баса. Аннан, киресенчә, кыз ягыннан чыгып кагып йөгерә.

(Умар, Шәһәбетдинова Гөлҗиһан Зөлкарнәй кызы.)

Караңгы төшә башласа, мәсәлән, йөргән йегетем бармы минем, мин аны, или ул мине кага да китеп калабыз качып. Менә как та йөгер була, кагасың да йөгереп китәсең.

Төрле җырлар җырлый идек.Уйнаган җирне Каш башы дип атый идек. Мин киттем Каш башына дип сөйләшә идек.

(Умар авыл, Сәфәргалиева Рәйсә Хәбибулла кызы.)

Тотынып, круг уйный торган идек. Анда җырлыйсың инде. Парлап-парлап чыгаралар иде егет белән кызны. Круг әйләнеп җырлап аласың да, аннан соң мин сайлыймын үз урыныма башка кешене, икенче кеше дә шулай.

(Умар авыл, Сәфәргалиева Рәйсә Хәбибулла кызы.)

Умар апалары шактый гына кыска җырлар да җырлап күрсәттеләр. Дүрт юлдан торган җырлар татар халык иҗатының зур өлешен алып тора. Бу җырлар бүгенге көнгә кадәр татарлар яшәгән барлык төбәкләрдә популяр. Шулай да бу әсәрләрнең гаять зур миссиясе бар. Алар, безнең кайда яшәвебезгә карамастан, бер халык булуыбызны исбатлап торалар. Бу кадерле мирас әби-бабайдан, ата-анадан балага күчә бара. Халык тормышының иң әһәмиятле борылышларында, бәйрәмнәрендә туган телендә җырлый. Шул рәвешле, үзенең тамырлары белән, туганнары белән бәйләнешне ныгыта. Шушы җырлар аша киләчәгенең бәхетле булуына тәэсир итәргә омтыла. Әби-бабалар җырлаган җырларны җырлау кешегә буыннар бәйләнешен тоярга да ярдәм итә. Шул җырлар аша еракта калган әби-бабаларыбызның рухын тоябыз.

Һәр сүзе урынлы кулланылган, энҗе кебек төзелгән, эчтәлегенең һәм строфа төзелешенең камиллеге сокландырган дүрт юллык бу җырларда кешенең эчке кичерешләре бәян ителә. Кеше үзенең сагыш-моңы, сагынуы, юксынуы, яратуы,

сөенеч-шатлыклары белән уртаклаша. Телдән әйтеп бирә алмаган хисләрен җыр белән белдерә. Әлеге җырларның тематик төркемнәре дә шактый. Алар арасында туган илне ярату, сагыну яки туган җирдән аерылу турындагы җырлар әһәмиятле урынны алып тора. Туган ил образы туган авыл, кызлар су ала торган чишмә, елга-күлләр, урман-тугайлар аша сурәтләнә. Туган илгә багышланган җырларның күпчелегендә лирик геройның сагыну хисе гәүдәләнә.

Шулай да мәхәббәт җырлары – әлеге җырлар арасында сан ягыннан иң күп әсәрләр. Мәхәббәт җырлары төрле яшьләр уеннары вакытында да, бәйрәмнәрдә дә башкарылган. Аларда яшьләрнең хисләре, өметләре, ышанычлары яки аерылу-сагышлары бәян ителә. Әлбәттә, экспедиция вакытында язып алынган җырларның иң зур күпчелеге мәхәббәт турында.

Әй дусларым, сезнең белән
Шат минем күңелләрем.
Тагы да шулай шатлык белән
Үтсәйде гомерләрем.

Айларга карасам да,
Йолдызлар санасам да.
«Сез бәхетле» дигән кебек,
Кемнәргә карасам да.

Ак чәчкә ата гөлем,
Күк чәчкә ата гөлем.
Сандугачтай сайрар идем,
Белсәм сандугач телен.

Алма ал була икән,
Эче бал була микән?
Җырласам янмый йөрәгем,
Әллә ял була микән?

Аллы-гөлле чәчәк атты
Өй артында бакчада.
Узган гомер кире килми,
Сулар кире акса да.

Алма бакчасында үзем,
Гөл бакчасында күзем.
Сагынам үзем, юлда күзем,
Саргайды нурлы йөзем.

Әй дусларым-дусларым,
Дусларым дус-ишләрем.
Сез дуслардан аерылсам,
Ялгыз башым нишләрмен?

Бөдрә таллар сыгылмый ул,
Сандугач тезелсә дә.
Бер аерылгач түзәм инде,
Йөрәгем өзелсә дә.

Базарларда лимон саталар
Яшел яшнеге (ящигы) белән.
Сөймәгән дә булыр идем,
Сөйдем яшьлегем белән.

Үтә айлар, үтә еллар,
Үтә санаусыз көннәр.
Бер үткәчтен кире кайтмый
Минут түгел секундлар.

Агыйдел буйлары ямьле
Аккошлар уйнаганга.
Яшь гомерләр бик тиз үтә,
Гел уйлар уйлаганга.

Җыр җырласаң акрын җырла,
Тавышың каралмасын.
Сүнгән йөрәк сүнсен инде,
Ул тагын яңармасын.

Сезне былбыл дияр идем,
Алмагачка кунсагыз.
Күкрәгемә кадар идем,
Алсу сачәк булсагыз.

(Умар авыл, Шәһәбетдинова Гөлҗиһан Зөлкарнәй кызы, Сәфәргалиева Рәйсә Хәбибулла кызы.)

Хәзерге вакытта иң популяр жанрларның берсе – мифологик хикәятләр. Мифологик хикәятләр дигәндә, төрле мифик затлар белән очрашуны, аларны күрүне бәян иткән хикәятләрне күз алдында тотабыз. Бер төрләрендә информант әлеге затларны үз күзе белән күрүен сөйли, икенчеләрендә аларны берәр танышының яки танышының танышы күрүен бәян итә. Бу вакыйгалар һәрвакыт реаль шаһитларның исеме, төгәл урыны күрсәтелү белән дә чынбарлыкка дәгъва итә. Һәр очракта сөйләнгән хикәят булган хәл буларак сөйләнә һәм тыңлаучылар тарафыннан да чынбарлыкта булган хәл буларак кабул ителә. Ышаныргамы, юкмы икәнен һәр кеше үзе хәл итә. Бер кеше өчен ул чынбарлыкның бер күренеше булса, икенче кеше өчен күңел ачканда сөйләнә торган хикәя генә булып тора.

Мифологик хикәятләрнең иң популярларында Су анасы яки Су иясе, Йорт иясе һәм Абзар хуҗасы, Урман хуҗасы, Убыр белән очрашулар, аларның функцияләре һәм кылган гамәлләре турында сүз бара.

Умар авыл зур елга – Обь янында урнашкан булганга, биредә Су анасы турында мифологик хикәятләр дә күп. Су анасы – татар мифологиясендә иң популяр су иясе. Татар халкының мифологик хикәятләре буенча, ул елга-күлләрдә яши. Татар халкында «Иясез су юк» дигән ышану да бар. Кагыйдә буларак, мифларда Су анасы матур яки киресенчә куркыныч хатын-кыз итеп тасвирлана.

Су анасын халыкның күзаллавы Габдулла Тукайның «Су анасы» әкият-поэмасындагы сурәтенә туры килә. Гадәттә, аның су буенда чәч тарап утырганын күрәләр:

Бервакыт китәм дигәндә төште күзем басмага;
Карасам: бер куркыныч хатын утырган басмада.
Көнгә каршы ялтырый кулындагы алтын тарак;
Шул тарак берлән утыра тузгыган сачен тарап.
Тын да алмыйча торам, куркып кына, тешне кысып,
Шунда яр буендагы куе агачларга посып.
Сачләрен үргәч тарап, сикерде төште суга ул;
Чумды да китте, тәмам юк булды күздән шунда ул.

Халык Су анасын үзе күрүе турында да сөйли, башкалар сүзенә таянып, аларны шаһит итеп сөйләнгән хикәятләр дә бар. Бер яктан, мифологик хикәятләрдә классик Су анасы образы гәүдәләнсә, икенче яктан, һәр сулыкның иясе булып, аның төрле хайван, җәнлек кебек күзгә күренүе бәян ителә. Су анасы яки Су ияләре турындагы хикәятләрнең нигезендә табигатькә, туган якка мәхәббәт, табигатьне саклау ята. Аларда теләсә кайчан су коенырга ярамау, ягъни сулыкларның тынычлыгын саклау, сулыкларны чиста тоту мәсьәләләре күтәрелә. Кичен, кояш баеганнан соң, су коенырга ярамый. Кояш баеганнан соңгы вакыт төрле ияләрнең вакыты булып санала дип сөйлиләр. Ышанулар буенча кеше өчен иң куркыныч вакыт – параллель дөнья вәкилләре бигрәк тә активлашып китә торган кояш баеган чак. Бу вакытта су буена бармыйлар, тәрәзәдән карамыйлар, мунча кермиләр. Мәсәлән, ышану буенча, кич белән тынычлыгын бозып йөрсәң, мунча пәрие ташларны җимерә. Кеше, вакытка да карамастан кайда гына керсә дә, җиде адым кала тамак кырырга тиеш. Ул вакыт эчендә качасы зат качып өлгерә дип ышаналар.

Акбалык һәм Казанка

Акбалык һәм Казанка авыллары – үзара аралашып яши торган күрше авыллар. Акбалык авылы Өян елгасы буена урнашкан, хәзерге вакытта биредә җирле һәм килгән халык үзара катнашып беткән. Һәр нәселнең, һәр гаиләнең ике яктан килгән бабалары турында истәлекләре бар.

Акбалык та, Казанка да – матур, чиста авыллар, урамнар төз. Дөрес, ике авылда да яшьләр аз. Алар, эш булмау сәбәпле, шәһәрләргә китә. Авыл халкы татарча сөйләшә. Кунакка кайткан яшьләр телне онытa бара, күбесе русчалы-татарчалы аралаша. Шәһәрдән кунакка кайткан яшь информантлар, русча сөйләшә-сөйләшә, әби-бабаларыннан ишеткән фольклор үрнәкләрен татар телендә яздырдылар. Әби-бабалары турында сөйләшкәндә, татарчага күчәргә тырышалар. Туган телне саклар өчен, ата-ана гына түгел, әби-бабай тәрбиясе дә кирәк икән. Нәселдән-нәселгә күчә торган рухи кыйммәтләрне нәкъ менә әби-бабайлар бирә ала. Информантларыбыз белән аралашканда, «Боларны әбием сөйләде», «боларны бабам сөйләде» дип, горурланып әйтәләр. Алар өйрәткәннәргә, алардан ишеткәннәргә зур ихтирам сизелә.

Акбалык һәм Казанка авылларында Институтның 1967 елгы экспедициясе вакытында бай материал тупланган, биредә әкиятләр, җырлар, уен һәм йола җырлары язып алынган. Бу текстлар «Татар халык иҗаты» күптомлыгында да урын алган. Мәсәлән, шушы күптомлыкның «Йола һәм уен җырлары» китабында Халидә Гатина тарафыннан Акбалык авылында 1908 елда туган Нәфисә әби Әмировадан язып алынган «Кабыр-кабыр камчылы» уен җыры һәм уен тәртибе урнаштырылган. Шушы ук китапка кергән икенче җырны фольклорчы Хуҗиәхмәт Мәхмүтов җәйләүдәге сыер савучы кызлардан язып алган. Алар «Наза» уенын уйнап, җырларын җырлап күрсәткәннәр. Х.Ш. Мәхмүтов бу уенның яшьләр арасында бик таралган булуын искәртә. Өстәп шуны да әйтергә мөмкин: «Наза» җырлы уены, «Сарман буйлары» җыры кебек үк, татарлар яшәгән барлык регионнарда мәгълүм һәм популяр, халыкның бер булуын күрсәткән рухи маркеры булып тора.

Шул ук экспедиция вакытында Казанка авылында яшәүче Вәлиуллина Әкълимә ападан «Агым су», «Нечкә бил, сөясеңме?» җырлары, Миннаһудина Гөлмиҗиһан ападан «Бибисара җырлары» язып алынган.

Акбалык авылында да, Казанка авылында да җыр-моңга гашыйк халык яшәгән.

Мөхәммәт Мәһдиев Акбалык авылында язып алган кыска җырларны «Акбалык авылы татарлары җырлары» дигән баш астында «Казан утлары» журналында бастыра. Бу җырларга кадәр язучы түбәндәге искәрмәне язып куйган: «Акбалык — тайга эчендәге борынгы Себер авылы. Ләкин соңгы гасырда бу авыл янына Теләче, Саба, Арча якларыннан күчеп килгән кешеләр Казанка исемле бер авыл төзегәннәр. Акбалык татарларына безнең җырларга охшаш җырлар шул Казанка аркылы кергән булырга тиеш. Югыйсә йөз чакрымнар тирәсендә монда башка бер генә татар авылы да юк».

Минем чапкан покосымны
Дусларым үлчәтмәсен.
Су астында җан бирүне
Ходаем күрсәтмәсен.

Ике җирән, ике кашка
Басып киләләр ташка.
Ашый да алмыйм, эчә дә алмыйм
Сез туганнардан башка.

Әнә килә пароход,
Обь суларын таратып.
Ерак юлны якын итеп
Килдем сезне яратып.

Борылып менгән, сызылып төшкән
Безнең артта су юлы.
Исән килдеңме, җаный, дип
Суырып үпте бу юлы.

Кулымдагы йөзегемнең
Исемнәре Нәгыймә.
Кар йомарлап, карлар тотам
Әрнегән йөрәгемә.

2018 елгы экспедиция вакытында биредә элегрәк бәетләрнең дә популяр булганлыгы билгеле булды. Әмма хәзерге вакытта бәетләр онытылып бара. Бертуган Нәсыйхә һәм Мәйсәрвәр апаларның дәфтәрендә «Сак-Сок» бәетенең бер варианты сакла-

на. Бу бәет татар халкында киң тарылган булып, аның дистәләгән вариантлары мәгълүм. Акбалык авылында язып алынган вариант белән укучыларны да таныштырып китәргә телибез. Бу вариантта нигездә башка вариантларда да булган строфалар белән әлегә кадәр очрамаганнары да бар.

Сак-Сук

Мәдрәсәләрдә китап киштәсе,
Сак белән Сукның бәетен иштәсе.
Мәдрәсәләрдә пияла ишек,
Сак белән Сукның бәетен ишет.
Әнкәй каргады тимер ук өчен,
Әнкәй каргады бигрәк юк өчен.
Җимнәр ташыйдыр кошлар басудан,
Әнкәй каргады безне ачудан.
Самавар куйды, чәйләр эчерде,
Эчеп бетергәч, каргап очырды.
Яңа тунымны ботак ерткандыр,
Гомерем беткәнгә җаным тарткандыр.
Әткәй калдырды, өйдә торсын, дип,
Әнкәй каргады, Сак-Сук булсын, дип.
Кыйбла ягыннан җилләр исәдер,
Безнең ризыкны әнкәй кисәдер.
Бардык урманга, җыйдык карлыган,
Без ятимнәрне әнкәй каргаган.
Төшкәндер безгә әнкәй каргышы,
Үзебез туганчы тәкъдир язмышы.
Әнкәй каргагач, Сак-Сук булдык без,
Бу дөньяларга гыйбрәт булдык без.
Су буйларында бик күп йөрдек без,
Сак-Сук булгачтын, дөнья гиздек без.
Кистем пар нарат яңа ызбага,
Ике күземнән канлы яшь ага.
Су буйларында бала үрдәкләр,
Искә төшкәндә өзелә үзәкләр.

Аклы күлмәкне туя кимәдем,
Газиз әнкәмне туя күрмәдем.
Бер ел тулганчы кайтам дип йөрдем,
Бер ел тулгачтын өметне өздем.
    Урныбыз – урман, икебез туган.
    Кавышу юк безгә, әнкәй каргаган.
    Өйгән кибәнне җилләр тарата,
    Кавышабыз дигәч, хәзер таң ата.
Кояш чыкканда кан тула күзгә,
Кыямәт көнсез кавышу юк безгә.
Бардым урманга, кистем пар каен,
Газиз әнкәмне сагынам көн саен.
    Мамык эшләпәм алып кайтыгыз,
    Әнкәмне күргәч сәлам әйтегез.
    Мамык эшләпәм җилгә очырдым,
    Ике баламны каргап очырдым.
Җәйгән җәймәмнең калды яртысы,
Ике баламның калмады берсе.
Моңлы моңлансын, зарлы саргайсын,
Балаң очырдың, кемгә еларсың?
    Идел буенда диңгез камышы,
    Кара урманда Сак-Сук тавышы.
    Яңгыр явадыр әнкәй башыма,
    Егълап килдек без әнкәй каршыңа.
Әнкәй елыйдыр, ник каргадым дип,
Сак-Сук йөридер харап булдык дип.
Бардык урманга җиләкләр пешкәч,
Әнкәй елыйдыр исенә төшкәч.
    Кара карлыгач, сары сандугач,
    Әнкәй, елама, үзең каргагач.
    Болай булдык без, әнкәй каргышы,
    Елама, әткәй, Ходай язмышы.
Калган киемне алып куярсың,
Исеңә төшкәч, алып иснәрсең.
Китап укырсың, гыйбрәт алырсың,
Кошлар очканда карап калырсың.

Имезгән сөткә, әнкәй, рәнҗемә,
Кыямәт көнсез күрешү юк безгә.
Газиз әнкәем, бер сүз әйтәем,
Бәхиллек бирсәң, өйгә кайтаем.
Сары күлмәгем һәч тә кимәдем,
Өйдән чыкканда, сау бул, димәдем.
Якты дөньяны күрми калабыз,
Каргады безне газиз анабыз.
Йокыга киткәч, бер төш күрдек без,
Кара урманда очып йөрдек без.
Су буйларында балалы үрдәк,
Искә төшкәндә өзелә үзәк.
Алты яшькәчә бергә йөрдек без,
Җиде яшьләрдә Сак-Сук идек без.
Әнкәй токмачны үзең күп иттең,
Әткәй кайтканчы безне юк иттең.
Әткәбез калды безнең мәчеттә,
Без тилмерәбез икебез читтә.
Әнкәй, кер юдың Идел буенда,
Сак-Сук булыр дип юктыр уеңда.
Бардым урманга, бастым баланга,
Балаң елыйдыр кара урманда.
Алдагы көнне икәү уйнадык,
Әнкәй каргар дип без уйламадык.
Әнкәй каргады, әткәй белдеңме,
Турыңнан уздык, әткәй күрдеңме?
Ишегалдымда имән дугасы,
Әткәй елама, әнкәй догасы.

(Акбалык авылы, Ризванова Нәсыйхә Әбүбәкер кызы, 1934 елгы. Батуринда туган, алты яшендә Акбалыкка күчкәннәр; Хасанова Мәйсәрвәр Әбүбәкер кызы, 1946 елгы.)

Акбалыкта язып алынган истәлекләрдә халык тормышының төрле ягы чагылыш таба. Халык борынгы йолаларын, ышануларын да хәтерли. Информантлар күмәк эш, бәйрәмнәр дә турында да теләп искә төшерәләр.

Курчаклар турында

Авылның түбән очның бу ягын «курчаклылар» диләр иде. Ширманыста да курчаклылар булган. Алар мөселман түгел. Урыслар яшәгән анда. Татарлар да булган.

Йорт өмәсе

Әле бик күптән вакыт та түгел, әле илленче елларда өмә белән өй салганнар, йортлар салганнар. Менә бу йорт та – өмә белән салган йорт. Пумыщ белән диләр инде. Безнең йортыбыз да шулай ук салынган. В основном харендәш-туганы җыела ул вакытта. Күрәсең, алдан шулай үзара сөйләшеп куя торганнардыр. Туганнар арасында, иптәшләр арасында. Специально чакырып йөргәнне мин белмимен. Ашатмыйча җибәрмәгәннәр инде. Мәҗлес аракы белән бетә торган иде. Ашаусыз булмаган инде, ашатканнар канешны. Кайтып йөрмәгәннәр өйләргә. Өй туе дигән әйбер юк иде. Коръән укытканнардыр инде яңа өйгә, ә болай өй туе дигән сүз юк.

Сабантуй

Сабантуйда йомырка буяп уйныйлар инде. Йөгертә торганнар иде. Йөгерешәләр иде. Сугыштан соң бер-ике тапкыр булды ул, булгалады. Ат чабыштыралар иде. Суны, чиләккә тутырып, түкмичә генә китереп җиткерү. Бабалар бүләк җыеп йөриләр Сабантуйга. Музыка алалар. Чүпрәкләр булса инде бәйлиләр иде бер шестька. Таякка бәйләп куялар чүпрәкләрне. Кем нәрсә бирә инде анда. Тегеннән шулай килгән ул. Кычкыралар:«Ура, ура», – дип, чыгарып бирәләр дә бүләк, дальше китәләр.

Туй, никах, кыз урлау турында

Менә безнең яшьлек заманасында кызны урлыйлар иде. Сөйләшеп куялар да барып алып кайталар. Ат белән дә урлап кайталар иде инде. Умар авылыннан Акбалык авылына да кыз китерә торган мода булган. Сөйләшеп, конечно, әйтмичә түгел. Ата-аналары белән барып сөйләшәләр инде аннары соң. Никахны шул ук көнне кайткач та укыталар.

Туйны башта кыз якта ясыйлар инде, соратып кайткан булса, аннан егет якта. Урлап кайткан булса, башта егет якта. Аннан кыз якта. Ике якта да ясыйлар иде. Кайда бер көн ясый, кайда икешәр көн була. Кайда ничек. Кемнең нинди мөмкинлеге бар. Бөтен карендәш-туганны җыеп ясыйлар инде. Утызар-утыз бишәр кеше була каждый яктан, даже кырыгар кеше була. Бөтен раднясы җыела бит.

Сугыш турында

Менә Гариф акам ул вакытта инде ул олы булган. Эш кешесе булган. Сугыш башында Гариф акама ничә яшь булган. Унтугызмы? 1923 елгы ул. Газет укый торган иде. Әнием әйтә, газетны укый да башын салып, менә шулай уйланып утыра дия торган иде. Ул бер төрле чамалаган инде сугышны. 17 яшь булган аңа. Ике сугышта булды. Германиядә башта, аннары Востокта. Ә моңардан олысы эшли иде ул вакытта изба-читальня диләр иде инде библиотеканы. Шунда эшли иде. Алар укыганнар инде. Алар бертөрле аңлаганнар. Олысын алып киттеләр. (Хәтимә апаны.)

(Акбалык авылы, Зәйнуллин Әбүзәр Абдрахман улы, 1932 елгы. Бабалары Арча ягыннан килгән. Әнисе 1908 елда, бирегә килгәч туган. Механизатор һәм «Новотроицк» совхозының управляющие булган; Гиниятуллина Хәтимә Нәбиулла кызы, 1932 елгы, пенсиядәге укытучы.)

Репрессия еллары турында

Репрессия елларында монда да җәбер-золым күп булган. Кирәкмәгән кешеләрне озатканнар. Берәүләр бик кешегә зыян салганнар. Корбан бабай булган. Шул әйткән: «Крестьянны бетерделәр», – дигән. Икенче көнне алып киткәннәр.

(Акбалык авылы, Мәүлетов Рафик Шәфикович, 1938 елгы. Механизатор һәм егерь. Әниләре, 1921 ачлыктан качып, Алтайга киләләр. Гайни әби белән Минһаҗетдин бабай Саба районы Кибәхуҗа авылыннан булганнар, аннан бирегә күченгәннәр).

Яңгыр боткасы

Бик кызу булып яңгыр булмаганда, авыл башында ботка пешерделәр. Тегермән белән тарталар иде бодайны. Шуннан пешерәләр иде. Догаларын мулла бабайлар укый иде.

(Казанка авылы, Зәләлетдинова Саимә Кыям кызы, 1936 елгы.)

Хәзерге вакытта фольклорның иң актив жанрларының берсе булып мифологик хикәятләрне атарга була. Акбалык белән Казанка авылларында да Су анасы, ияләр, җеннәр турында шактый материал тупланды.

Су анасы

Инәм әйтә, карасам, ди, су инәсе елап утыра, чәче озын, ди. Тарап утыра чәчен, ди. Елый үзе, ди. Аннан кеше ала инде. Аннары кеше бата, ди. Или Казанкада баталар иде, или Умарда, или Батуринода. Менә шулай.

Йеннәр

Йеннәр дә күп иде. Каршыбызга чыкты. Котыбызны алган иде. Казанкада кибетләрдә дефицит иде, онга киттек. Кайтып килсәк, артыбыздан ут килә, фара кебек. Атыбыз да бармый, куабыз куабыз – бармый. Атыбыз туктап да куйды, бармый. Этебез бар иде, өч көн кайтмады куркып. Ут машина килгән кебек, фара килгән кебек, тәгәрәп килә, калышмый, артыбыздан калмый. Эт курыккандыр инде. Ут тәгәрәп килә, авылга җиткәч калды. Күп күрдек андыйны.

Өй иясе

Өй иясе диләр, чакырасың яңа өйгә күчкәндә. Әйдә минем белән, дип чакырасың. Әйдә, безнең белән бергә яшик. Менә шулай итеп чакырсаң, бергә күчә аннан. Чакырмасаң, покой бирми инде ул. Шылтырый, савытларны шылтыр-шылтыр вата. Әпәй, тоз куясың өйгә, диләр. Кайсы кеше эт ата икән, песи ата икән яңа өйгә. Ул юк сүз. Наоборот, песиләр, этләр кебек талашалар аннары.

(Акбалык авылы, Ризванова Нәсыйхә Әбүбәкер кызы, 1934 елгы. Хасанова Мәйсәрвәр Әбүбәкер кызы, 1946 елгы).

Су анасы

Су анасын күргәнебез юк. Сөйлиләр иде. Чәчегезне юешләтмәгез. Су буенда чәч тарасагыз, Су анасы тарагыгызны алып китәр дип сөйлиләр иде.

Мал иясе

Мал хуҗасы, мал иясе күренеп китә диләр иде. Нәрсә булгандыр инде ул. Тамак кырып кермәсәң, үзеңә дә күренеп китә. Йорт иясе дә бар. Мунчада шайтан бар, диләр. Эш вакытында кич белән дә, төнлә дә керәбез инде.

(Казанка авылы, Зәләлетдинова Саимә Кыям кызы. 1936 елгы.)

Им-томнарны икенче төрле «дәва ырымнары» дип атыйлар. Алар төрле авыруларны сүзнең магик көче һәм шул текст белән ярашкан эш-гамәл ярдәмендә дәвалауга корылган. Халык күз тиюне хәзер дә имләп дәвалый. Татарлар яшәгән төрле регионнарда күз тиюдән дәвалауның күп төрле ырымнары бар. Хәзергә кадәр күзгә чыккан арпаны, бүсерне, баш авыртуларын, куркуны ырымнар белән дәвалыйлар. Күп авылларда баш кагучы, бүсер сылаучы имчеләр бар.

Курыкканга кургаш кою – элегрәк популяр булган ырымнарның берсе. Кеше каты курыкканнан соң, аның баш өстендә эреткән кургаш койганнар. Имчеләр салкын суга төшкән кургаш ясаган сурәтне карап, кешенең нәрсәдән курыкканын, нинди им итәргә кирәген әйткәннәр.

Им-томнар турында

Кургаш коялар. Кеше курыкса, кургаш белән коялар иде. Башларын ябындырып имлиләр.

Имләгәч, минем кулым түгел, Гайшә-Фатималар кулы дисең.

Баланың аркадагы җонын сөтең белән, имчәк сөтең белән уып утырасың. Уып утыралар. Мунчада уалар.

(Акбалык авылы, Ризванова Нәсыйхә Әбүбәкер кызы, 1934 елгы; Хасанова Мәйсәрвәр Әбүбәкер кызы, 1946 елгы.)

Акбалыкта язып алган им-том текстларының берсе – очан имләү. *Очан* сүзен хәзерге кеше аңламый да. Ул – балаларда була

торган эч авырту, баланың эче күбү, метеоризмны аңлата. Очан булганны баланың аягын тартып-тартып елаганнан белгәннәр. Очан имләргә махсус имчеләргә бармаганнар, гадәттә, баланың әбисе яки әнисе имләгән.

Очан имләү

Очан имләгәндә, анда уклау гына түгел, кайчы да, носки да кирәк. Оекбашны икенче якка әйләндерәсең. Миңа әби өйрәтеп калдырган иде. Баланы йаткызалар. Башта сорыйлар, кемне имлисең, дип. Фәләнгә очан булган, очан имлим, дисең. Исеме белән имлисең. Очан булса, эчләре кабарып китә, күз тигән була балага. Имләгәч, сразу туктый бала.

Уклауны тотып, сәгать теле уңаена баланың эченә төртеп саныйлар.

Бер, ике, өч, дүрт, биш, алты, җиде, сигез, тугыз, тугызда тузып кит. Аннан соң җидене шулай ясыйсың, бишне. Аннан уклауны әбием ыргытып бәрә иде дә бу сүзләрне әйтә иде:

Минем яшем кайткан,
Ай да кайта, көн дә кайта,
Син дә кайт.
Мин имләмәдем, Гайшә-Фатыйма разыйаллаһу имләде.
Имләгәнем шул булсын!

Шулай дип төкереп-төкереп, өшкереп-нитеп ала иде әби. Аннан ала иде кайчы. аннан кайчы белән шулай ук эшли. Шуннан носки белән. И барсын шулай атып бәрә. Носкины бармакка киеп ала да шулай баланың эченә төртеп имли. Текст тулысы белән болай була:

Нәрсә имлисең?

Фәлән кызы фәләнгә очан булган, очан имлим.

Бер, ике, өч, дүрт, биш, алты, җиде, сигез, тугыз, тугызда тузып кит.

Бер, ике, өч, дүрт, биш, алты, җиде, җидедә җилгә оч.
Бер, ике, өч, дүрт, биш, биштә бизеп кит.
Бер, ике, өч, өчтә очып кит.
Бер бердән кайт.
Минем яшем кайткан,

Ай да кайта, көн дә кайта,
Син дә кайт.
Мин имләмәдем, Гайшә-Фатыйма разыйаллаһу имләде.
Имләгәнем шул булсын! Тьфү-тьфү-тьфү!

Күз тигәнне имләү

Кемне имлисең?
Фәлән кызы фәләнне имлимен. (Исеме белән әйтәсең.)
Алтмыш алты ала күз,
Кырык җиде кара күз,
Утыз җиде зәңгәр күз,
Бер ир, бер хатын, бер бала (өч тапкыр кабатлана),
Хруще фара.
мин имләмәдем, Гайшә-Фатималар имләде.
Тьфү тьфү тьфү.

(Акбалык авылы, Гаврилова Әлфия Сәгыйть кызы, 1975 елгы. Шәфкать туташы.)

2017 елгы экспедиция эшләгән икенче район, Каргат районы. Хәзерге вакытта татарлар Каргат районының Муса, Форпост, Җәйләү һәм Кышлау (русча атамасы – Шибаки) авылларында яши. Дөресрәге, ике генә авыл калып бара, Муса һәм Җәйләү авылларында халык матур гына яшәп ятса, Форпост белән Кышлауда берничә генә йорт, санаулы кеше калып бара.

В.В. Радлов материал туплаган Тәрәнә авылы хәзерге вакытта «Җәйләү» дип атала. «Тәрәнә» исеме авылның рус телендәге «Теренино» атамасында гына сакланып калган. Тәрәнә – бараба татарлары авылы. Дөрес, Казан татарлары бирегә дә шактый килгән. Халык бик тиз үзара аралашып китеп, дус яшәгән.

В.В. Радлов Тәрәнә авылында сигез исемдәге күләмле текстлар язып алган. Хәзерге вакытта, әлбәттә, андый күләмле текстлар, бигрәк тә әкиятләр, дастаннар сакланмый. Шулай да халык белгәне белән теләп уртаклаша. Шунысын да искәртү урынлы: алар бу материалларның китапка кертеләсен, киләчәк буыннарга каласын белеп, теләп ярдәм итәләр.

Тәрәнә авылы халкы – ачык йөзле, бик кунакчыл халык. Алар халыкның йолаларын, бәйрәмнәрне дә искә төшерделәр, авыл тарихы белән бәйле истәлекләрне, хәтерләрендә төрле вакыйгаларны, яшь чакларын барладылар.

Хәзерге вакытта авыл халкы барабалыларның бетеп баруын әйтә. Казан татарлары белән кушылу нәтиҗәсендә, барабалылар ассимиляцияләшкән. Авылның татарча исеме Тәрәнә булуын авыл халкы хәтерләми. Бүгенге көндә ул Җәйләү буларак кына йөри.

Тәрәнә авылы информантларыбыз Кунгулова Заһирә (Зайра) Закир кызы (1940 елгы, Җәйләүдә туган, Кышлауга кияүгә чыккан) белән Сәйфуллина Земфира Әделхан кызы (1940 елгы) авыл тарихы, йолалар, гореф-гадәтләр буенча кызыклы мәгълүматлар бирделәр, җырлап күрсәттеләр, кунак каршылау традицияләре белән таныштырдылар.

Монда Җәйләү кушканнар, тегендә Кышлау кушканнар. Җәйләүдә җәйлиләр, Кышлауда кышлыйлар. Җәйләүләрдән Кышлауларга җәяү килә Җәмилә дип йөри идек. Җыры бар, җыр ул хәтердә калмаган. Әниләр җырлар иде шулай.

Белмим инде, Теренино дип нәрсәгә аталды икән ул? Русча Җәйләү димәгәннәр инде алар, Теренино дип әйткәннәр инде. Магазин бар инде. Мәчет хәзер юк. Авылда бер урам гына бар. Исеме юк инде.

Авыл башында мәчет булган. Чамал (Җамал), Хәннән бабайлар мулла булганнар. Авылда Корбан гаетен зурлап бәйрәм иткәннәр. Корбанга ит суйганнар. Кышлаудан бер бот ит китергәннәр муллага.

Хәзер дә Корбан аенда корбан суябыз, Рамазан аенда авыз ачтырабыз.

Бездә монда Каргат елгасы бар. Каргат речкасы дип әйтәбез. Кышлауда Каргат күле бар.

Бездә монда барабалар юк инде хәзер,алар калмады.Бараба бездә юк инде. Шибакида да беттеләр инде алар. Бабайлар бар иде, «бараба» диялләр иде. Хәзер аларның балалары, оныклары бар инде.

Барабалар балык тотканнар, охотага йөргәннәр. Иван-чәй, төче тамырны чәй итеп эчкәннәр.

Элек ашлык та чәчмәгәннәр, бәрәңге дә утыртмаганнар. Карлыган күп булган, как койганнар, балык киптергәннәр, тысяча лет тому назад булган.

Бараба сөйләме хәзерге вакытта онытыла барса да, халык фольклордан аерым өзекләрне искә төшерә, бараба сөйләме белән бәйле мәзәкләрне хәтерли. Мәсәлән, бараба сөйләшендә «самаварны утырт», ягъни самавар куй дигән «утыз самаварны» булып яңгырый икән. *Казан яктан килгән киленгә, кунакларга чәй куярга кушып, «Утыз самаварны!» – диләр икән. «Нинди утыз самавар? Самаварыгыз бер генә бит!» – ди икән килен. Икенче киленгә, ишекне бикләргә кушып, «Ишекне сула!» – диләр икән. «Сулау» бараба сөйләшендә бикләүне аңлаткан. Бу килен дә аптырап калмаган, бер чиләк суны алып килеп ишеккә сипкән, ди.*

Җәйләү-Тәрәнә апалары барабалыларның борынгы бишек җырын да җырлап күрсәттеләр:

Әлли-бәлли әлкәчәк,
Әлли-бәлли кошкачак,
Карт инәсен яшь итеп
Кияүгә биргән кошкачак.

Бу җырны информантыбыз Кунгулова Заһирә апа җырлап бирде. Бараба сөйләшендәге әлкәчәк – бәби, кошкачак – чыпчык дигән сүз.

Бишек җырының икенче вариантын да җырлыйлар биредә:

Әлли итәр бу бала,
Бәлли итәр бу бала.
Әткәсенә-әнкәсенә
Хезмәт итәр бу бала.

Апаларыбыз шактый гына бараба сүзләрен искә төшерделәр: *чүмеч – чаңкау, кашык – шәбәлә, инү – керү, йөлтек – ялкау, кәбец – аяк киеме, кәрсәү – акыллы* һ.б.

«Каргат» атамасының килеп чыгуын информантлар *каргыш* сүзе белән бәйләп аңлаталар. Бу топонимик характердагы риваятьнең берничә варианты бар.

Бер бай гаилә су буена туктаганар. Күлдән карась тоталар, шул балыкны пешерәләр. Балыкны ашаганда, балага кылчык кадала. Атасы шуннан соң бу күлне каргаган.

Тик торганда, тигез җирдә шушы күл буенда башта баласы үлгән. Аннары атасы үлгән. Атасы үлгәндә каргаган. «Каргат» – от слова каргаган.

Информантлар Җәйләүнең йола-бәйрәмнәреннән Яңгыр боткасы, Садака бәйрәмен, Сабан туйларын искә төшерделәр. Алар хәзерге вакытта хәтердә генә яшиләр. Дөрес, халык дини бәйрәмнәрне хәзер дә зурлап бәйрәм итә.

Ияләр

Сүлиләр иде Су анасы бар дип. Ну миңа күренмәде». Чәчегезне юешләтмәгез. Тарагыгызны алып китә дип сүлиләр иде.

Су коена торган җирдә су тегермәне бар иде. Су кырыенда иде ул. Әйтәләр иде мал хуҗасы, иясе күренеп китә, дип. Тамак кырып керергә кирәк мал кырына дип сүлиләр иде. Мал иясе бар. Тоже тамак кырып йөрергә кирәк. Әпәй белән тоз мал хуҗасына куялар дип әйтәләр иде.

Йорт иясе дә бар. Болай ул күренми. Элек әйтәләр иде мунчада шайтан бар дип. Хәзер белмим.

Сәдәка бәйрәме

Сәдәка бәйрәмендә өйдә һәркем үзе пешерә дә инде, чәй эчә торганнар иде. Баурсаклар, ашлар шулай пешерәләр иде. Йомырка буйый идек. Нәүрүзгә шул баурсак инде. Кыстыбый пешерә идек. Кош телләре пешерәбез.

Яңгыр боткасы

Ботка җыелышып пешерәләр. Бер елны яңгыр булмады озак. Ботка пешерделәр авыл башына җыелып.

Элек бодайны киптерәләр иде дә кул тегермәне белән тарталар иде. Шуннан ярма була иде. Догалары бар иде. Мулла бабайлар укыйлар иде. Су сибешеп уйныйлар иде. Әле дә бар ул, әле дә уйныйлар.

Сабан туе

Сабан туен былтыр гына үткәрмәдек әле. Элек көрәштә җиңгән кешегә тәкә бирәләр. Өскә, колга башына, ел саен нәрсәдер куялар инде. Аны менеп алалар.

Җәйләү авылы информантлары белән аралашканда, алар, үзләре дә гаҗәпләнә-гаҗәпләнә, яшь вакытларында ишеткән җырларын искә төшерделәр, биредә дә бәет әйткәннәр, кич утырып әкиятләр, дастаннар сөйләгәннәр. Әкиятләрне, дастаннарны сөйли алучы табылмаса да, татар халкының иң киң таралган «Сак-Сок» бәетен дә апалар яхшы гына хәтерлиләр. Бер-берсенең исенә төшерә-төшерә, бәетнең шактый гына юллары яңартылды:

Мәдрәсәләрдә китап киштәсе,
Сак белән Сукның таушын ишетәсе.
Мәдрәсәләрдә пыяла ишек,
Сак белән Сукның тавышын ишет.

Бәет, нигездә, безгә мәгълүм вариантлар белән тәңгәл килә. Информантлар, «Сак белән Сок» димиләр, «Сак белән Сук» дип сөйлиләр. «Сук» варианты борынгырак булып, Идел буенда да аның Сокка әйләнүе соңгы гасырларга гына карамый микән.

Каргат районында да туган телдә укыла торган догаларны, дини эчтәлекле текстларны яхшы беләләр. Аларны әби-бабалар оныкларына өйрәтә. Алар кайсын кайчан әйтергә кирәклеген аңлата, Аллаһы Тәгаләгә туган телендә мөрәҗәгать итәргә мөмкин булу балага кече яшьтән сеңдерелә.

Яттым, я Аллаһ,
Торырмын – Иншаллаһ,
Бу ятудан тора алмасам,
Иман бирсен бер Аллаһ.
Иман белән үтәем,
Ислам белән китәем.
Хәтәр-хәтәр кичләрдә
Суңым уңга әйләнсен,
Телемә иман бәйләнсен.
«Аллаһ, Аллаһ» дигәндә,

Караңгы гүрем яктырсын,
«Сөбханаллаһ» дигәндә,
Оҗмах ишеге ачылсын.
Ай күрдем аман белән,
Авызым тулсын иман белән.
Шушы айларда вафат булсам
Үткәр, Ходам, иман белән.
Хәерле эшкә хәрәкәт бир,
Ашыбызга бәрәкәт бир.
Җаныбызга тынычлык бир,
Малыбызга өлеш бир.
Бездән борын үткәннәр,
Бездән өмет иткәннәр,
Өч Әлхәм, өч Колхуалла
Савабын бирсен бер Аллаһ.
Яттым тыныч,
Ястыгым – кирпеч,
Динем – ислам,
Теләгәнем – иман.
Хөрәеш атлы еланга миннән сәлам.

Җәйләү авылында татар мифологиясенең әлегә кадәр аз өйрәнелгән, дөресрәге, бик азларга гына мәгълүм булган персонажы белән таныштык. Бу Хөрәеш елан – дини мифология буенча оҗмах ишеге төбендә торучы елан. Халык ышанулары буенча, *«Хөрәеш еланга сәлам әйтеп торсаң, ул миңа гел сәлам әйтте, дип, сәлам әйткән кешегә каты бәрелми, шәфкатьле була икән».*

Җәйләүдә шактый гына тыюлар, ышанулар да язып алдык. Әлеге текстлар, нигездә, татар халкында киң таралган. Кайберләре белән сезне дә таныштырып китәбез.

Тырнакларны җыеп йөрү

Тырнакны, кыямәт көнендә җавап бирәсе дип, күбрәк пичкә ягабыз. Яки кушалар тәрәз төбенә күмәргә дип. Имештер, кыямәт көнне ул тырнаклар, чәчәк булып үсеп чыгып, безне каплап торырлар дип сөйлиләр иде. Ну хәзер күбрәк пичкә йагыла.

Чәчне җыеп йөрү

Менә бит хәзер кашны йолкалар. Аларның берсен дә ярамый йолкырга дияләр иде. Керфекне даже безнең әни, алып, башыма салып куя иде. Ярамый аларны ташларга. Хәзер әнә кашларын йолкалар.

Чәчне кош алып китсә, баш авырта, диләр. Любой кош алып китә менә. Соң алар бит оя ясый алып китеп. Карап торсаң менә, алар чүпли шуны. Шуңа ярамый дияләр.

Гүр садакасына тавык бирү

Гүр садакасына тавык бирәләр. Тавыкны бирәләр ни өчен? Менә без тырнаклар кисәбез бит, кайчан как папало да киселә, сибелә ул. Вот шул тавык шул тырнакларны җыйсын өчен бирәләр икән. Дөрес микән?

Күк күкрәгәндә аунау

Беренче тапкыр күк күкрәгәндә, бил авыртмасын өчен ауныйбыз. Язын беренче тапкыр күк күкрәгәнне ишеткәндә «Бисмиллараханирахим» диям дә ятам да ауныйм. Барыбер авырта инде ул авырткан.

Мин боз яуса кучарка, соскы һәм себерке чыгарып ыргытамын. Тизрәк туктасын дип. Туктый. Беркөнне мисләрне дә чыгарып аткан идем.

Күлмәкнең эчке йагын тышка кисәң, куанычка булсын, диябез. Аяк- кулларың сызлаусыз булсын. Йөргән җиреңдә Хозыр ильяс юлдаш булып йөрсен, диябез. Исәнлек-саулык телибез.

Бала коендыру, имләү

Яшь баланы коендырганда, «Бисмил-ләәһир-рахмәәнир-рахиим» дип укыйбыз да инде. Бәхетле, тәүфыйкле, акыллы бала бул, дип әйтеп, теләк теләп коендырабыз.

Күз тисә, бала елый ул, күз төбе күгәреп китә. Өшкерәбез инде үзебезчә шунда. Су аласың да «Бисмил-ләәһир-рахмәәнир-рахиим» дип, тәрәзләрне сөртәсең, өстәл өсләрен, аннары шул су белән битләрен сөртәсең, әз генә авызына сөртеп куясың. Аннан әйләндереп-әйләндереп түгәсең.

Утын күмере булса, утын күмере саласың суга. Биш кашык, пычак куясың. Күз тисә, күмер төшеп китә аска. Күз тимәсә, өстә йөри ул.

Очан булса, Хәмдия әби табаны белән, үкчә белән, аягы белән имли иде. Басасың шулай. Басып чыгасың, өч яки җиде.

Бала курыкса, йөрәген召 кактыра идек әбиләрдән. «Утыр, йөрәк, урыныңа утыр, йөрәк, курыкма» дип укыштырасың инде бисмилла әйтеп. Менә балага әйбәт булып китә шикелле.

Эч сылау

Эч төшкәндә, болай имлим. Бармагымны куям да кендегенә карыйм. Кендекнең тамыры сукмаса, эч төшкән була. Аннан инде аны күтәртәм дә шулай аягын сылыймын да, бәйләп куям. Бер сәгать ята да йөгереп тә китә.

Җәйләү авылында яшәүче һәм авылга ялга кайткан Шкидина Эльвира Сагидовна (1971 елгы, Җәйләү авылы клубы мөдире), Сәйфуллина Лилия Гомәровна (1965 елгы, укытучы), Ибраһимова Ләлә Солтановна (1969 елгы), Рамазанова Найлә Барыевна (1960 елгы) да авыл белән бәйле истәлекләрне хәтерләрендә яңартты. Информант апаларыбыз җырларына алар да кушылды.

Гармун уйный, гармун уйный,
Гармун уйный бер малай.
Биючегә, җырлаучыга
Без кызыкмыйбыз алай.
Дустым, дустым бушамый,
Чәчен тарый бушамый.
Кая барсам, дуслар табам,
Сез дусларга охшамый.
Уфа юллары пыяла,
Таш булса таймас иде.
Минем йөрәккәем яна,
Син булсаң янмас иде.
Уфа дисең дә карыйсың,
Уфа күренә мәллә?
Аерым яшәүне телисең,
Күңел сүрелә мәллә?

Агыйделгә төшә яздым,
Тотмадың беләгемнән.
Тамыр җәйгән гөлләр кебек
Китмисең йөрәгемнән.

Агыйделгә төшәр идем,
Дулкынлап йөзәр идем.
Алда бәхетләрем булса,
Хәзергә түзәр идем.

Алмалары-хөрмәләре
Кызарып пешәр әле,
Әле исеңә төшмәсә,
Соңрак төшәр әле.

Ак яулыгымның очына
Алма тимәгән иде.
Нәфел уразасы тотып,
Бәхет теләгән идем.

Агыйделнең аръягында
Калмасам ярар иде.
Я бәхетсез, я гомерсез
Булмасам ярар иде.

Сабын салдык, нигә кирәк,
Сабын салырга кирәк.
Сагынсаң да, саргайсаң да
Сабыр итәргә кирәк.

Уфаларга барам әле,
Уфа юлы ачылса.
«Уф йөрәгем» димәм әле,
Янулары басылса.

Уфа кайда, Уфа кайда?
Уфа су буйларында.
Утлар яна, сулар кайный
Яшь кенә йөрәгемдә.

Чәй эчсәк тә, җырлап эчик,
Бал эчәләр дисеннәр.
Бер оя каз бәбкәсе кебек
Бертуганнар дисеннәр.

Каргат районының Муса авылы – чагыштырмача яңа авыл. 1921 елда татарлар Идел буендагы ачлыктан качып, авыр тормыштан качып, Оренбург өлкәсенең Габдрахман авылыннан килгәннәр. Килүче халык башта Җәйләүдә, аннары Сарыкамыш авылында торганнар. Соңрак Муса авылына күченгәннәр. Муса авылында татарлар руслар белән аралашып яши.

Информантларыбыз Сөләйманов Зөфәр Нури улы (1931 елгы) белән Сөләйманова Рәхимә Хәким кызы (1937 елгы) икесе дә Мусада туып үскән. Рәхимә апаның әнисе Оренбург ягыннан килгән. Яңа туган булган монда килгәндә. Атасы үлгән булган, әнисе белән килгәннәр. Рәхимә апа белән Зөфәр абый авыл тарихына бәйле истәлекләрне яңарттылар, Сабан туйларын, авылның кунак йолаларын искә төшерделәр. Биредә дә халык ауга йөргән, балык тоткан, җиләк-җимеш җыйган, мал асраган. Төрле йолаларны үтәп яшәгәннәр. Яңгыр яумаса, яңгыр сорап дога кылганнар. Каргат авылына Рамазан уразасы көнне туры килдек. Биредә дә гает укылып беткән вакытка гает коймагы пешереп торалар. Бәйрәм өстәленә тәмле ризыклар әзерләнә. Соңгы вакытта халык дини бәйрәмнәрне генә билгеләп үтә башлаган. Кызганычка каршы, халыкның милли бәйрәмнәре – Сабан туйлары, Әмәл, Садака бәйрәмнәре онытыла бара. Яшьләрнең күбесе алар турында белми. Бәйрәмнәр, йолалар, шушы чараларда халыкның берләшүе, тел белән беррәттән, халыкны саклап калучы күренешләр булуы да онытылып бара.

Йомгак ясап әйткәндә, Новосибирск өлкәсендә узган экспедиция вакытында матур гына табышларга ия булдык. Риваять-легендалар, мифологик хикәятләр, им-том текстлары язып алдык. Йолалар, бәйрәмнәр турында материал тупладык. Теләгебез бер генә: халык туган телен, мәдəниятен киләчәк буыннарга да саклап калсын иде.

ӘЙТҮКӘ БЕЛӘН БАТЫШ ТУРЫНДА КЫЙССА

Илсөяр Закирова

Татар халкында бәхетсез мәхәббәтне бәян иткән дастан-кыйссалар, легендалар, тарихи җырлар гаять популяр. Аларның дистәләгән вариантлары булып, бәхетсез гашыйклар тарихын белмәгән кеше юктыр. Таһир белән Зөһрә, Ләйлә белән Мәҗнүн, Кузы Көрпәч белән Баян-Сылу мәхәббәтләре турындагы дастаннарны халык яттан белгән. Сезгә тәкъдим ителә торган Әйтүкә җырлары да – мәхәббәт җырлары. Бу җыр – эчтәлеге белән романтик дастанга якын әсәр. Дөресрәге, реаль вакыйгаларга нигезләнгән Әйтүкә җырлары җыр жанры белән дастан арасында тора.

Хәзергә кадәр Себергә оештырылган комплекслы экспедицияләр вакытында «Әйтүкә җыры» турында еш ишетергә туры килә. Информантлар бу җырның Әйтүкә исемле егет белән Батыш исемле кызның бәхетсез мәхәббәтен бәян иткән җыр булуын хәтерләсәләр дә, соңгы елларда ул онытыла бара, информантлар аерым строфаларын гына искә төшерәләр. Җыр Новосибирск өлкәсендә яшәгән татарларда киң тарталган булган. Җырда тасвирланган вакыйгалар, җыр чыгуга сәбәп булган мәхәббәт тарихы күпсанлы, еш кына бер-берсенә каршы килгән риваятьләрдә, истәлекләрдә дә саклана.

Бу мәкаләдә, җырларның барлык юлларын, төрле елларда һәм төрле галимнәр тарафыннан язып алынган вариантларны да кертеп, эзлекле бер текст буларак туплап, мөмкин булганда

риваятьләр ярдәмендә тулыландыра барып, Әйтүкә мәхәббәте белән сезне дә таныштырырга телибез.

Әйтүкә җыры Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты хезмәткәрләре тарафыннан Себер татарларының фольклорын өйрәнү максаты белән оештырылган экспедицияләр вакытында күп тапкырлар язып алына. Җырны иң беренче язып алучы кеше Хафиз Рәхмәтуллин була. Ул 1894 елда Омск өлкәсенең Усть-Ишим районы Тау авылында туган. Хафиз Рәхмәтуллин 1928 елдан 1936 елга кадәр Новосибирск өлкәсендә төрле вазифалар башкара. 1932–1936 елларда «Азат Себер» газетасында редактор урынбасары һәм баш редактор булып эшли. Ул киң эрудицияле, күпкырлы талантлы шәхес булып, Себер татарларының рухи байлыгын туплау һәм киләчәк өчен саклап калу максатында зур хезмәт куя. Себер татарларының күпсанлы җырлары әлеге шәхес язмага теркәү сәбәпле сакланып калган. Хафиз Рәхмәтуллин Новосибирск өлкәсендә эшләгән дәверендә Әйтүкә җырын да язып ала.

В.В. Радлов эзләре буенча оештырылган 1940 елгы экспедиция вакытында бу җырларны һәм Әйтүкә тарихын Хәмит Ярми һәм Мөхәммәт Садри (В. Хаҗиев) язып алалар. Мөхәммәт Садри бу елларда туплаган «Әйтүкә» җыры турындагы риваятьләрне 1964 елда «Совет әдәбияты» журналында искә ала (1964, №8, 135–136 битләр), җыр текстын «Казан утлары» журналында бастырып чыгара (1978, №9, 118–120 битләр), бу җыр әдипнең «Иртешкә сәяхәт» исемле җыентыгында да урын ала (Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. 115–119 битләр).

1967 елда Хәмит Ярми җитәкчелегендәге экспедиция яңадан Новосибирск өлкәсендә эшли. Әйтүкә җырын, Әйтүкә белән Батышның мәхәббәт тарихын, тормышларын яктырткан риваятьләрне Х. Ярми, Һ. Мәхмүтов, Ф. Урманчеев, Ф. Әхмәтова, Х. Гатина, В. Хаҗиев язып алалар. Ике тапкыр оештырылган экспедиция нәтиҗәсендә Әйтүкә белән Батыш турында кызыклы риваятьләр, шактый гына җыр текстлары туплана.

Әйтүкә җыры диалектологлар игътибарыннан да читтә калмаган. Диалектолог Л.В. Дмитриева 1967–1968 елларда Ново-

сибирск өлкәсенең Чаны районы Тармакүл авылында җырның унҗиде строфасын язып алып, аларны үзенең «Язык барабинских татар» исемле китабында бастыра (Л.:Наука, 1981, С. 73–77). Әйтүкә җырын һәм риваятьләрен Новосибирск өлкәсендә узган экспедицияләр вакытында диалектолог Ф. Йосыпов туплый. «Барабинские татары. Страницы духовной культуры» дигән коллектив монографиядә галим үзе язып алган вариантлар белән диалектологлар Л.В. Дмитриева,Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова һәм әдип М.Садри бастырган текстларны да биреп, бу җырның билгеле вариантларын бергә берләштерә (Казань: Казанский университет, 2013, С. 253–274).

Диалектологлар Ф.С. Баязитова белән Д.Б. Рамазанова Әйтүкә җырының сүзләрен Себер татарларының этнокультура лексикасына багышланган җыентыкларында бастырганнар (Баязитова Ф.С. Себер ареалы татар диалектларында этнокультура лексикасы. Казан, 2009, 546–547 б.; Рамазанова Д.Б. Себер диалектларыннан материаллар. Казан: Фикер, 1998. 98–100 б.).

Риваятьләр һәм истәлекләр буенча, Әйтүкә белән Батыш – Себердә Үнәр авылында (хәзерге Новосибирск өлкәсенең Чаны районында Тармакүл авылы) туып үскән кешеләр. Әйтүкәнең тулы исеме – Әйтмөхәммәт, Батыш – Фатыймадан кыскартылган. Озын исемнәрне кыскарту күренеше элегрәк татарларда киң таралган була. Геройларның биографиясе берничә варианттагы риваятьләрдә бәян ителә.

Беренче риваять буенча, *Батыш Үнәр авылының Балыйк (Халыйк, Халик) исемле байның кызы була. Әйтүкә бик ярлы гаиләдән. Атасы аны ун яшендә Балыйк байга сата. Үсеп җиткәч, ул шул байның хезмәтчесе булырга тиеш була. Әйтүкә Батыш белән бергә уйнап үсә.*

Әйтүкә йөзгә чибәр, күркәм холыклы егет булып үсеп җитә. Шул ук вакытта егетнең тавышы шулкадәр матур, аны ишетеп-күреп бер кеше дә битараф кала алмый. Әйтүкә үзе җырлар да чыгара, дөресрәге, егет чичән-җырау сәләтенә ия була, һәр вакыйганы җыр белән шәрехләп бара. Батыш белән Әйтүкә бер-берсен ярата башлыйлар. Бай Әйтүкәне кызына тиң күрми,

бу мәхәббәткә чик куярга теләп, Батышны бер байга кияүгә бирә. Тәбсәү (туй) көнне Әйтүкә белән Батыш ат менеп качып китәләр. Алар урманда качып яшиләр. Бер-ике елдан, сагынуларына түзә алмыйча, кире әйләнеп кайталар.

Ләкин бай Әйтүкәне кияве итеп танырга теләми. Байлар, муллалар, җыелып, Әйтүкәне шәригать буенча хөкем итәләр. Кыйнап кулын сындыралар. Шул вакыйгаларның шаһите булган халык, Әйтүкәне яклап, байлар кулыннан тартып ала. Шуннан соң Әйтүкә белән Батыш җыр белән үзләренең мәхәббәтләрен сөйлиләр.

Икенче риваять буенча, *Батыш ярлы кызы була. Аны Үңәр бае көчләп үзенә кияүгә ала. Соңыннан Әйтүкә Батышны байдан тартып алып кача.*

Бу риваятьләрне 1940 елда Хәмит Ярми Новосибирск өлкәсе Чаны районы Аялу авылында Нур Ибраһимовтан язып алган.

1967 елда Ф.И. Урманчеев Чаны районы Тармакүл авылында Гази Шәмсутдиновтан язып алган риваятьләр алдагы риваятьтә бирелгән мәгълүматларны тулыландыра.

Әйтүкә Тармакүлдә туып үскән. Уналты яшендә үзе яраткан Фатыйманы алып, авылдан качкан. Өч ел буена бу авылдан 100 чакрым җирдә, Казах илендә яшәгән. Аның яшәгән җирен күргән кешеләр дә бар, ди. Фатыйма бу яктагы иң матур кыз булган. Үзе биюче дә булган. Маңгаена....(сүз танылмый. – И.З.) белән су куеп биегән. Әйтүкә бәхер (ярлы) булганга күрә, Фатыйманың әтисе аны Әйтүкәгә бирәсе килмәгән. Шуннан соң Әйтүкә, өйләнмәгән булса да, Фатыйманы алып качкан.

Фатыйманың биш агасы булган. Фатыйманы Балык дигән бай кешегә биреп, кодалатып куйган булганнар. Әйтүкә белән Фатыйма әүвәл сөйләшеп, аннан качып киткәннәр. Кайбер кешеләрнең Әйтүкәне күргәннәре дә булган. Әйтүкәне тотып алып килгәннәр. Аннан соң Әйтүкә үзенең җырларын җырлаган. Җырларны русчага тәрҗемә иткәннәр. Шуннан соң пристав Әйтүкәне җибәргән. Фатыйманың атасы кызына аңа кияүгә чыгарга рөхсәт итмәгән. Шулай итеп, Әйтүкә белән Фатыйма, бер-берсен яратсалар да, кушылып бергә яши алмаганнар. Фа-

тыйма ялгызлыкта гомер уздыра, Әйтүкә соңра өйләнгән булса кирәк. Ләкин анысын тәгаен белүче юк. Бу вакыйгалар моннан бер йөз ел элек булган.

Ф. Әхмәтова 1961 елда Новосибирск өлкәсе Барабинск районы Бакчакүл авылында 1891 елгы Ажбаков Мөслим бабайдан, 1967 елда Новосибирск өлкәсендә Куйбышев районы Шагыр авылында 1897 елда туган Баязитова Оркыя әбидән, 1878 елгы Сәлимҗанов Хәмидулла бабайдан Әйтүкә җырының аерым строфаларын да, геройлар турында сөйләк-риваятьләр дә язып ала. Бу язмаларда кайбер геройларның исеме башка булса да, Әйтүкә белән Батыш турында алдагы язмалардан аерма күп түгел.

Тармакүл авылында (Үңәр элеккечә) Ибраһим хәзрәт була. Аның Әйтүкә исемле батрагы була. Әйтүкә хәзрәтнең Батыш исемле кызын ярата. Калым түләр хәле юк, хәзрәт бирми дә аңа кызын. Яшьләр, бер-берсен яратышып, казакъ далаларына качып китәләр. Шулай шактый йөргәннән соң, туган якларына кайтырга булалар. Кайбер легендалар буенча, тотып алып кайталар. Үңәрдә халыкны җыеп, Әйтүкәне камчы белән суктырмакчы булалар. Хөкем алдыннан Әйтүкә үзе чыгарган җырларны җырлап күрсәтергә тәкъдим итә. Батышның матурлыгын, аңа булган мәхәббәтен җыр аша әйтеп бирә. Бу җырларны тыңлаган авыл картлары, мондый саф көчле мәхәббәт өчен җәза бирү гөнаһ булыр дип, хәзрәттән яшьләрне кичерүне үтенәләр.

Әйтүкәне төрмәгә утыртканнар. Аның төрмәдә җырлаган җырлары да бар, диләр.

Әйтүкә Батышны ташлап, башка хатын янына, үзенең кызы белән калган элекке хатыны янына кайткан дип тә сөйлиләр.

Әйтүкә җыры халыкта бик популяр булып, аны туйларда кара-каршы җырлаганнар. Җырның көйләре бик күп булган, ул борынгы бик озын көйгә дә, кыска көйләргә дә башкарылган. Бараба районы Тандау авылында яшәгән информант Сәбидә әби Бигушевадан Ф. Урманчеев язып алган мәгълүмат буенча, аның яшьлегендә туйда ике кеше «Әйтүкә» җырын башкарганнар. Аларның берсе Әйтүкә булып, икенчесе Батыш булып җырлаган.

Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты галимнәре тарафыннан төрле елларда язып алынган мәгълүмат хәзерге вакытта Институтның Язма һәм музыкаль мирас үзәгенең фольклор фондында саклана. Бу мәкаләдә әлеге архив материалларын бер цикл буларак туплап, аерым строфаларны эчтәлегенә карата эзлекле бер хәлгә китереп, укучыларны таныштыруны максат иттек.

Фольклорчы галимнәр җырның берничә көйгә җырланганын искәртәләр.

Башкарылу сәбәбенә, вакытына, кемгә аталуына карап, Әйтүкә җырларын берничә төркемгә аерырга мөмкин. Бу җырлар арасында кыска гына аңлатмасын биреп барабыз. Җырларның эчтәлеге һәр ситуацияне аңлаткан риваятьләр белән ярашып бара.

Әйтүкә җыры

«Әйтүкә белән Батыш» җыры геройларның бер-берсенә мәхәббәтен аңлаткан җырлар белән башлана. Алар бу җыр аша бер-берсенә соклана, бер-берсен мактый, бергә булырга да сүз бирешә.

Әйтүкә:

Йөгерәләй куян, йөгерәләй,
Мамык тикләй йонын туздыралай,
Бер яхшы берлән, ай, бер яман,
Әй җаныкай гынам, сылуым,
Шатлык белән гомер уздыралай.
Варианты:
Йөгерә лә куян баласы,
Мамыктай ла йонын туздыра.
Ике лә яхшы бер кушылса,
Әй җаныкай гынам, сылуым,
Шатлык берлән гомерен уздыра.

Ике лә генә кырның уртасында
Ятадыр ла куян баласы.

Дөнья-ахирәт, мәхшәр сәхрасында,
Әй жаныкай гынам, сылуым,
Корыладыр мизан тарасы.

Батыш:

Тәрәзәләрдән ник бактың?
Кар йомарлап, жаныем, ник аттың?
Берләр лә атмай, жаныем, ике аттың,
Әй жаныкай гынам, сылуым,
Яшь йөрәккәемә ут яктың.

Сикереп ләй төштем бакчага,
Бакчадагы пешкән алмага.
Бер матур белән уйнаймын дип,
Әй жаныкай гынам, сылуым,
Гөнаһкяр ла булдым Аллага.

Әйтүкә:

Әй жанкәм лә жанкәм, түзә алмыйм мин,
Тәрәзәдән күрсәм күз алмыйм мин.
Үнәр урамнарын, әй, үткәндә,
Синеләй күрмәй үтәлмим мин.

Урамыгыздан узганымда,
Ике генә күзем тулды яшем.
Кара ла кашым, асыл ташым,
Исән булсын газиз башың.

Әй, урамыгыздан, әй, узамын,
Яшел лә ефәк мин сузаем.
Яшел лә ефәкләр житмәсә,
Тәхлил-бәет әйтеп мин узаем.

Ай тулган ла жанкәм, әй, ай тулган,
Ай туган чакта ла син туган.
Тулган айдай якты ла йөзең,
Бу жиһанда синдәен кем булган.

Әй кыйгач ла кашым, карлыгачым,
Сине лә кайда күрәем мин?
Кызыл алмадай ай йөзеңне
Кай җирләрдән суырып үбәем мин.

Җырларда өч тапкыр Түкә кәмшек телгә алына. Язып алынган материаллар бу кешенең кем булуы турында информация сакламый. *Түкә Төхфәт* дигән исемнең бозылган варианты булырга мөмкин. *Кәмшек* сүзе «кыегайган, ямьшәйгән» дигән мәгънәдә. Бу очракта ул Төхфәтнең исеме белән янәшә кулланыла торган кушаматы булырга тиеш. Төрки халыклар эпосында, яшьләрнең мәхәббәтенә комачаулап йөргән хезмәтче традицион образ булуын да истә тотсак, Түкә Батышның атасында хезмәттә булган, кызны саклау да аңа йөкләтелгән хезмәтчесе булырга мөмкин.

Батыш:

Әй җанкәм лә, җанкәм, күзем туймас,
Бу җиһанда синдәен егет булмас.
Йөгереп чыгып үбәр идем,
Түкә лә кәмшек капка ачмас.

Таллардин ла очар талга кунар
Кара бакчай кошының баласы (кара бакчай – сыерчык).
Билдинләй кысып, авыздан сөйсәң,
Яхшы ла әткәйләрнең баласы.

Әй, Уралдай биек тау бармы икән,
Барып ла күргән ир бармы икән?
Авырлыклар күрмәй, әй, ярын алган,
Бу җиһанда андаен яр бармы икән?

Чобырлай чобыр тамчы тамар,
Тамчылары сары май кебек.
Кешеләр күзләренә әллә ничек,
Үз күземә тулган ай кебек.

Әйтүкә:

Әй, иртә лә торып юлга чыксам,
Олы ла юлда урыс ямщик.
Урыс ямщигенә, әй, охшаган
Үңәр урамында Түкә лә кәмшек.

Әй, йөгерепләр лә йөгереп җитәлмим мин,
Тал, читәннәрдән үтәлмим мин.
Билгеләре шулдыр сөюемнең,
Катындыйн (яныннан) ташлап китә алмыйм мин.

Батыш:

Әй, иртә лә торып тәрәзә ачып,
Таң атуларын көтәмен мин.
Йөрәгемә тулган гыйшык уты,
Сине лә уйлап уңамын мин (уңу – саргаю, сулу).

Батышны икенче кешегә ярәшкәннән соң, яшьләр өйләнешүдән өмет өзә, алар үзләре өчен качып китү генә калганын аңлыйлар. Җыр буенча фикер йөртсәк, Батыш качып китүне үзе тәкъдим итә.

Батыш:

Әй, китәек, җанкәм, әй, китәек,
Кара урманнардан, әй, үтәек.
Аяк аска басып дошман сүзен,
Үз теләгебезгә без җитәек.

Үңәр лә күле, әй, киң икән лә,
Сулары ястыкка тиң икән.
Ике лә күңел, әй, бер булганда,
Аеручы ла дошман, әй, кем икән.

Әй, баш имәм, җанкәм, баш имәм мин,
Үз теләкләремне итәрмен мин.
Аягыма богау салсалар да,
Аны да ла тибеп өзәрмен мин.

Әйтүкә:

Әй, китәрбез, җанкәм, әй, китәрбез,
Үз теләкләребезне, әй, итәрбез.
Безгә каршы килгән, әй, дошманның
Битләренә төкереп без үтәрбез.

Батыш:

Әй, күктә лә йөзгән бер йолдызга
Әйтәләр лә икән «Чулпан» дип.
Дошман ла сүзен читкә каккан
Егетләрне әйтәләр «солтан» дип.

Әйтүкә:

Каен төпләренә балта чапсаң,
Гөрләп оча аның, әй, тургае.
Үз сүзләреңдә, әй, тугры булган
Син, җанкәем, кызның, әй, солтаны.

Батыш:

Ашасаң ла шикәр, әй, бән куямын,
Ашаганыңны ла, әй, күрәем.
Ашаганыңны ла, әй, бән күрәем,
Сәнеңләй өчен бән үләем.

Әй, кырларда үскән куш каенның
Төпләренә билге кем юнган?
Сөйгәндә лә ярына туры булган
Бу җиһанда синдәен кем булган?

Яшьләр үзләренең мәхәббәтен дә, киләчәктәге бәхетсезлекләрен дә язмыш дип кабул итә. Җырда язмыш мотивы төрле яктан ачыла.

Әйтүкә:

Майдалай кәккүк, әй, кычкырадыр,
Язынлай-көзен һич белмидер.
Халаек безне күп сөйлидер,
Хак язганын һич белмидер.

Туй көнне Әйтүкә Батышны алып качып китә. Качып барганда, аларның бияләре колынлый. Ат колыны белән мавыгып бармый башлый. Бу вакыйга ике төрле бәян ителә. Беренчесендә колынлы бия тиз бара алмаганга, Әйтүкә колынны суярга тели. Әмма Батыш, колынны кызганып, бу эшкә юл куймый. Әйтүкә дә, Батыш каршы килгәч, колынга тими. Риваятьнең икенче вариантында, киресенчә, Әйтүкә колынны кызганып, аны суярга кулы күтәрелми. Батыш, атның туктап калуы аркасында бөтен планнарының җимерелү куркынычын аңлап, колынны үзе суя. Җырда да шушы хәлләр тасвирлана:

Әйтүкә:

Кара ла колын кешнәгәндә,
Туры ла биям, әй, тулады.
Батыш җанкәм аны суй дигәндә,
Ике лә кулым, әй, бармады.

Минем лә кулым, әй, бармады,
Батыш җанкәм пычак ошлады (ошлау – тоту).
Кешнәп лә торган, әй, колынны
Бугазыннан суеп, әй, ташлады.

Шуннан соң Әйтүкә үзенең халыкта иң таралган җыр юлларының берсен җырлый:

Кызылгат дигән, әй, җиләкнең,
Тышлары ла татлы, эче ташлы.
Минем лә сөйгән, әй, Батышның
Телләре лә татлы, күңеле каты.

Бу строфа галимнәр тарафыннан кат-кат язып алынган. Риваяте онытыла барып, җырның яңа варианты барлыкка килгән. Әйтүкәнең кызның кискенлеген, холкын күреп, гаҗәпләнеп җырлаган җыры мактауга, соклануга әйләнә:

Кызылгат дигән, әй, җиләкнең
Тышлары ла татлы, эче ташлы.
Минем лә сөйгән Фатыйманың
Авызы ла татлы, теле баллы.

Качып киткән яшьләр җыр юлларына Ябышкан дип кергән урманда, икенче вариантта болында яши башлыйлар. Бу җирләр аларның туган авылларыннан шактый ерак, кеше аягы басмаган аулак урын була.

Әйтүкә качып китеп урнашканнан соңгы җырларында аның сөйгәне белән кавышудан сөенеп, күпмедер вакыт эйфория халәтендә булуы аңлашыла:

Суда ла йөзгән ак балыкның
Баласын әйтерләр «култан» диеп.
Акча ла бирми ярлар сөйсәң,
Әйтүкәне әйтерләр «солтан» диеп.
Яр буйлары, әй, Ябышкан,
Ябышканда яткан бармы икән?
Яр буенда яткан Әйтүкәне
Әйтерләр аны «солтан» дип.

Шул ук вакытта үзләрен тынычсызлык, кире кайту турында уйлау, киләчәкнең билгесез булуы яшьләргә бәхетле булырга да ирек бирми. Алар үзләрен йолаларга каршы килүләре, илдә булмаган гамәл кылулары өчен гаепле тоялар. Алдагы строфаларда бер-берсен гаепләү, чарасызлык чагыла:

Әйтүкә:

Ябышканның буе ярлар микән,
Барып кына күргән барлар микән?
Газиз генә башын хурлар кылган
Яр сөйгән матур ярлар микән?

Ябышканның буе ярлар микән,
Барып кына күргән барлар микән?
Сөйгәнен алып мәерләй канган (мәерләй канган – күңеле рәхәтләнгән)
Бу дөньяда барлар микән?

Ябышканның буе ярлар микән,
Барып та лай күргән барлар микән?
Уйны да йөрдем, буйны да йөрдем,
Җан сөйгәннән артык барлар микән?

Кешеләрдән читтә яшәү аларга кыен бирелә. Икесе дә туган иленә кайту турында уйлый башлый.

Әйтүкә:

Карагат (карагат – карлыган) бәнем икеләй күзем,
Саргайды ла бәнем ике йөзем.
Исән генә булып илгә барсам,
Әйтергәләй күптер бәнем сүзем.

Сикереп лә төштем, әй, инешкә,
Ат бәйләдем сары камышка,
Үлмәсә дә адәм үлми икән
Эчекәе тулган сагышка.

Ябышкан буе, әй, ком такыр,
Алтын акчалар булмас бакыр.
Сагындым, җаный, әй, саргайдым,
Кайтмаенча булмас, ахыр.

Әй, әдернә лә тартып уклар аттым (әдернә – җәя)
Кырларда ла йөргән киекләргә.
Газиз генә башым туган икән
Дөньясынамы көекләргә (көек – кайгы, борчу).

Муены ла озын, әй, пүз (бүз) торна,
Әллә ничә төрләй бузнайдыр (бузнау – көйләү, сайрау).
Әй, уйны да йөреп, пуйны ла йөреп,
Мөхәндәрдин адәм узмайдыр (мөхәндәр – язмыш).

Күпмедер сугылып йөргәннән соң, Әйтүкә белән Батыш туган илләренә кайтырга булалар. Икенче версия буенча, аларны эзләп табып кайтаралар. Авылга кайткач, җырның эчтәлегенә караганда, авыл халкы җыела.

Хөкем иткәнче, Әйтүкә үзе чыгарган җырларны җырлап күрсәтергә тәкъдим итә. Бу җырларда ул Батышның матурлыгын, аңа булган мәхәббәтен тасвирлый. Картлар, бу җырларны тыңлагач, мондый көчле мәхәббәт өчен җәза бирү гөнаһ булыр иде дип,

хәзрәттән яшьләрне кичерүен үтенәләр. Әйтүкә җырларында мондый юллар бар:

Ул да яхшы, бу да яхшы,
Чәй эчкәндә бал да яхшы,
Баш коткарган тел дә яхшы.

Ашаган чакта бал да яхшы,
Сөешкән чакта яр да яхшы.
Газиз генә башка эшләр төшсә,
Сөйләшкән чакта тел дә яхшы.

Әйтүкә белән Батышның җырларында үзләренең гаепсез булуларын, бигрәк тә бер-берсенең гаебе юклыгын исбатларга тырышалар, берсе икенчесен коткарып калырга телиләр.

Әйтүкә:

Шаулап ла аккан, әй, елгада
Чуртан йөзә суларның үзенә.
Кимсетмәгез безне, әй, дусларым,
Кеше кермәс кеше ләй гүренә.

Таң алдыннан яуган, әй, карларга
Ак куяннар йөгереп лә юллар салган.
Сөйгәндә дә сөйгән ярын алу
Йосыф белән Зөләйхадан калган.

Суларда ла йөзгән, әй, балыкның
Баласына әйтегез «култан» диеп,
Маллары ла булмас ярлар сөйгән
Әйтүкәне әйтегез «солтан» диеп.

Батыш:

Күлләрдә лә ялгыз аккош,
Баласыннан аерып атмагыз.
Минемдә лә сөйгән Әйтүкәне
Малы юк дип читкә какмагыз.

Әй, какмагыз безне, әй, какмагыз,
Түкә кәмшек сүзенә бакмагыз.
Гомерлек лә итеп сөйгән ярым,
Аерып ла мине утка ла якмагыз.

Аера алмассыз мине Әйтүкәмнән,
Бугазыма баулар, әй, салмыйча.
Аера алмассыз мине Әйтүкәмнән,
Газраилләр җаным, әй, алмыйча.

Батыш:

Әй, беләгемә кигән куш беләзек
Ай яктысы төшсә ялтырый.
Минем лә сөйгәнем, әй, Әйтүкә
Ир-егетләрнең лә иң батыры.

Үнәр байларының соравы буенча, Әйтүкәне хөкем итү өчен, шәһәрдән кыңгыраулы унсигез пар атта 18 түрә килгән. Алар Әйтүкәне гомерлек каторгага хөкем итәләр. Ахырда баш түрә: «Сезне җырчы диләр, ахыргы минутыгызда бер җырлап күрсәтегез», – ди. Баштагы җырдан түрә бу безне бик мактады дип аңлый, «бик күп маллар түгәр идем алтын штуф укалы якагызга» дигән юлларны бу безгә ришвәт бирәчәк икән дип аңлап, хөкем бәзасын йөз чыбык суктырырга калдыра.

Әйтүкәнең суд приставы килгәч җырлаган җыры:

Ат бәйләгән кубагызга (куба – күчмә өй, чыбыктан үрелгән),
Чәң (чәң – кыңгырау) бәйләгән дугагызга.
Гакылым бетте, исем китте
Алтын штуф бәйләгән якагызга.

Ат бәйләрмен курагызга,
Чәң бәйләрмен дугагызга,
Бик күп маллар түгәр идем
Алтын штуф укалы якагызга.

Риваятьләр Әйтүкәне төрмәгә утыртканнар, аның төрмәдән җырлаган җырлары да булган дип бәян итә.

Икенче версия буенча, Әйтүкәне утыртмаганнар, ләкин аңа Батыш белән калырга да рөхсәт булмаган. Ул үзенең беренче хатыны, баласы янына кайткан.

Әйтүкә белән Батышның хөкем карарыннан соңгы җырларында мәхәббәткә, гашыйкларның тугрылыгына дан җырлана:

Әйтүкә:

Батыш җанкәм суга иңгән,
Көянтәсен талга элгән.
Буе зифа тал чыбыктай
Яр буласын, әй, кем белгән.

Батыш җанкәм урак ура,
Уң беләген, әй, талдырып.
Батыш җанкәй мине сөйде,
Байлар күңелен, әй, калдырып.

Батыш җанкәй, әй, кия лә
Кара сатин көйләген (көйләк – күлмәк).
Батыш җанкәм ташламайды
Маллар өчен, әй, сөйгәнен.

Ашасаң да шикәр, бән куямын,
Ашаганыңны ла, әй, күрәем.
Ашаганыңны ла, әй, бән күрәем,
Сәнеңләй өчен бән үләем.

Батыш:

Онытмам ла, җанкәм, онытмам мин,
Синнән лә башканы яр итмәм мин.
Синең лә кайгыңнан, әй солтаным,
Камыштаен саргаеп үләрмен мин.

Өченче риваять Әйтүкәнең хөкем ителүен бәян итә. Әйтүкә өстеннән җәза башкарылган. Баш түрә Әйтүкәдән, яңадан Батыш-

ны алмам, дигән сүз ала. Шуннан соң Әйтүкәне атып үтерәләр. Бу вариант җыр юллары белән дә туры килә. Батышның соңгы җырларында хөкем карарының нинди булганы да, палач турында да мәгълүмат саклана:

Сине генә сагынган чакларымда,
Астанаңа башымны куярмын мин.
Әй, моңланып кошлар сайраганда,
Сине генә уйлап җырлармын мин.

Әйтер сүзен әйтә алмый торды,
Эт урядник кылыч, әй, алганда,
Әйтер сүзен әйтә алмый торды,
Түкә кәмшек мылтык, әй, атканда.

Әй, куе ла кауданлы каен төбе,
Яныкаем, яткан җирең булды.
Кара ла туфрак, әй, астында
Алмадаен кызыл ла йөзең сулды.

Батыш, Әйтүкә үлгәннән соң, башка кияүгә чыкмаган. Гомере буе Әйтүкәне эзләп, 60 яшендә Үңәргә кайтып вафат булган.

Текст Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәим сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәгенең фольклор архивында сакланган материаллардан төзелде.

Аларны фольклорчы галимнәр Х. Рахматуллин, Х. Ярми, Һ. Мәхмүтов, Ф. Урманчеев, Ф. Әхмәтова, Х. Гатина, В. Хаҗиев Новосибирск өлкәсенең төрле районнарында фольклор экспедицияләре вакытында туплаган. Информантлар исемлеге:

Бараба районы Бакчакүл авылы, Аәнбанов Габбас, 1884 елгы, Ажбаков Мөслим, 1891 елгы.

Венгерово районы Арынсас авылы, Вахитов Мәгърүф, 1905 елгы; Венгерово авылы, Назирова Мөршидә, 1910 елгы.

Куйбышев районы Шагыр авылы, Рафикова Мөхлисә, 1882 елгы; Баязитова Оркыя, 1897 елгы; Мәргу Хәйдарова, 1898 елгы; Сәлимҗанов Хәмидулла, 1878 елгы.

Чаны районы Кошкүл авылы Мөхәммәтшин Аллаяр.

Чаны районы Тармакүл авылы, Ишмакова Нәкыя, 1923 елгы; Нургалиева Вәйдә; Шәмсетдинов Гази, 1903 елгы; Кәрим Ташпулатов; Сәфәргали Юнанов; Сиражҗетдинов Давыт; Хәбибуллина Хәтирә, 1890 елгы; Вәлиуллина Нурҗамал, 1899 елгы.

ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОЕ ИСКУССТВО ТАТАР НОВОСИБИРСКОЙ ОБЛАСТИ

Роза Фаткуллова

Данный материал посвящен исследованию состояния развития декоративно-прикладного искусства и ремесел татар Новосибирской области в настоящее время. Впервые производится анализ произведений народного творчества местных чатских и барабинских татар с особенностями искусства татар других регионов России и в особенности казанских татар. Значительное внимание уделяется искусству вышивки и декоративной резьбы по дереву. Высказываются предположения о возможности возрождения традиционного прикладного искусства, которое может послужить фактором сохранения национальной идентичности.

Статья написана по материалам экспедиции, которые дают представления о прикладном искусстве татар Новосибирской области с конца XIX века и до наших дней. Были обследованы практически все ныне существующие населенные пункты татар данного региона.

Опираясь на собранный материал, можно с уверенностью сказать, что прикладное искусство играло значительную роль в жизни местного татарского населения. Желание удовлетворить эстетические потребности в художественном оформлении жилища, одежды и предметов быта способствовало развитию различного вида ремёсел.

Татары – один из древнейших и многочисленных этносов на территории Новосибирской области, имеющие непростую историю этнокультурного развития. Годами татары вбирали в свою культуру множество элементов культур разных народов, проживавших на территориях степи, лесостепи, южной тайги, что отразилось на своеобразии особенностей их материальной и духовной культуры [13].

1. Сельские дома и постройки

Благодаря сохранности строений, возведенных в конце XIX в., имелась возможность провести исследование более ранних временных отрезков. Сохранилось много старых домов, по которым можно судить об особенностях расположения и назначении жилых и хозяйственных построек. В ходе исследования было опрошено преимущественно старшее поколение, благодаря чему удалось узнать об элементах и поселенческо-усадебного комплекса, бытовавших в начале XX в. Об особенностях более современной деятельности местных мастеров можно было разузнать методом непосредственного наблюдения.

В Новосибирской области проживают чатские и барабинские татары. Со слов имама мечети в деревне Юрт-Ора Навиля Хасановича Шагабутдинова, татары проживают здесь с VIII в. н.э. Степень уникальности местного зодчества и прикладного искусства в деревнях также имеет некую зависимость от процентного соотношения количества коренного населения с приезжими татарами и другими национальностями. В довоенные годы, особенно во времена голода в Поволжье, а также во избежание репрессий, сюда переехало жить много татар из Татарстана, Ульяновской и Самарской областей. Новосибирская область расположена в лесной и лесостепной зонах. В XIX в. сибирские татары называли собственные поселения юртами или аулами. Исключением является деревня Юрт-Ора, там деревню называют «аил».

Первоначально места жительства татар возникали близ естественных водоемов, на возвышенных местах. Поселения XVI–XVII веков в основном располагались на некотором расстоянии от реки. Такое расположение позволяло более комфортно пережить

зимние невзгоды (защита от ветра, наличие поблизости топлива для отопления и т.д.). В конце XVIII – середине XIX вв. формируется тип заселения по берегам мелких речек и озер [20, с. 3].

У деревень Новосибирской области приречный тип поселения, например, в Колыванском районе преимущественно все татарские деревни расположены у рек Обь и Уень. Для большинства деревень характерна правильная прямолинейная планировка двусторонних улиц, распространившаяся под влиянием окрестных русских деревень. Начало процесса формирования улиц в деревнях татар Новосибирской области можно отнести к середине XIX в. К концу XIX в. большинство поселений татар имели уличную планировку. В XX в. уличный тип планировки сохранялся с различными вариантами – одноулочным, двухулочным и многоулочным. Одноулочная планировка встречалась, прежде всего, в поселениях, основанных во второй половине XIX – начале XX вв.

В Колыванском районе преобладает уличный тип планировки, в деревнях насчитывается по четыре – пять улиц, в Каргатском районе деревни имеют преимущественно одноулочную планировку. В селениях изучаемого населения не сложилось квартальной планировки.

Исследование плотности застройки поселений и расположения усадеб показало, что застройка поселений татарами велась в различных направлениях – как вдоль водоема, как в деревнях Юрт-Акбалык, Юрт-Ора, так и в сторону от него. Как и прежде, их улицы имеют различную форму (изогнутую, Г-образную, прямую) [20, с. 3].

В XIX – начале XX вв. посередине деревни или на берегу реки находилась деревянная мечеть. Она выступала религиозным и общественным центром, местом общих собраний, и несла центрообразующую функцию в планировке поселения [18]. На сегодняшний день в Новосибирской области татарские деревни, как правило, имеют ярко выраженный центр, которым может быть мечеть, как в д. Юрт-Ора, сельский клуб или здание школы, как в деревнях Казанка, Мусы, Теренино.

В VIII веке поселения делились на зимние и летние. Летние, в отличие от зимних, располагались в местах удобных для

ведения сезонного хозяйства (лова рыбы, выпаса скота и т. д.). Обычно это была пойма крупной реки. Источники XVIII–XIX веков свидетельствуют о том, что таких сезонных поселений могло быть несколько. Примером могут служить деревни Теренино и Шибаки, которые местные жители называют по-татарски Жэйлэу и Кышлау, что в переводе как раз означает летнее и зимнее поселение. По рассказам жителей, раньше их предки летом жили в Теренино (Жэйлэу), а на зиму переезжали в Шибаки (Кышлау).

Своеобразие быта сибирского крестьянина и местный климат требовали наличия определенных особенностей в строительстве. Сельские дома Новосибирской области имеют свои отличительные особенности, которые, по рассказам местных жителей, в основном характерны для многих сибирских домов. Это четырёхскатная крыша, минимализм декоративной отделки, высокое крыльцо (илл.1,2). Редко встречаются дома, богато украшенные резьбой и с двухскатной крышей. Однако в деревне Юрт-Акбалык есть дома коми-пермяков, имеющие фриз, богато украшенный прорезной резьбой (илл. 3,4,5).

В деревнях Юрт-Ора и Юрт-Акбалык сохранились дома, построенные зажиточными крестьянами более ста лет назад. Это жилища с просторными комнатами, с высоким крыльцом, их окна большие по размеру и имеют арочные своды. На улицу у таких домов выходят по 5 окон. (илл.6) Многие из них раньше имели второй этаж, но были перекатаны и стали одноэтажными. Было это сделано, по рассказам жителей, во избежание репрессий в сороковые годы прошлого века. Большинство из них – это крестовые, шестистенные дома с четырёхскатной крышей, имеют просторную веранду и крыльцо (илл. 15, 53). Некоторые окна сдвоенные или строенные (илл. 17). Встречаются дома татар-мишарей с мезонином, который местные жители называют балкон. Аналогичное название встречается у сергачских мишарей.

Следует отметить наличие достаточного количества архаичных черт. Кровля и фундамент выполнены «архичными» для нашего времени материалами и технологиями. Основа дома – окладник, для изготовления которого использовали «сагызлы

агач» (в переводе буквально – смоляное дерево), кедр или сосну; деревья, выделяющие смолу, что способствовало крепости фундамента, для которого старались выбрать наиболее толстый ствол (илл. 58). Иногда встречаются дома без фундамента, но таковых немного. Характерная особенность деревень Колыванского района – заборы «читэн» (по-русски «заплот»), которые встречаются в сибирских деревнях из-за обилия леса вокруг. Это сплошная стена из бревен, высотой в человеческий рост или выше (илл. 59,60). Наиболее часто они встречаются в деревне Юрт-Акбалык. В Каргатском районе такие заборы не встречаются, по всей видимости, из-за отсутствия в этой местности хвойных лесов.

Декоративная расцветка фронтонов такая же полихромная, как и у казанских татар, однако в Каргатском районе, в отличие от Колыванского редко встречаются красные и жёлтые фронтоны. Излюбленные цвета – голубой, ультрамарин, бирюзовый, белый и светло-зелёный. Например, в деревне «Теренино» самая популярная окраска – светло-зелёного цвета (илл. 82, 84, 85, 86, 88). Наиболее предпочтительные оттенки – зелёные и синие цвета. Из синих оттенков чаще всего встречается небесно-голубой и ультрамарин. Зеленый цвет, символизирующий жизнь, наиболее важный цвет в исламе. Синий и голубой цвет также любим и почитаем здесь, как и во многих других регионах проживания татар, на арабском Востоке и у разных тюркских народов Евразии. Его считают цветом неба, а также цветом духовности. При окраске чаще всего встречаются сочетания трех цветов – синий, белый, голубой или зеленый, синий, белый или зеленый, бирюзовый, белый. Однако, богато украшенные декором дома в Колыванском районе, в деревне Юрт-Акбалык, отличаются более богатой цветовой палитрой. Они содержат также красный, жёлтый, розовый, коричневый, оранжевый цвета (илл. 63, 65, 76). В целом, самый популярный цвет во сех деревнях Новосибирской области – небесно-голубой.

Палисадники в д. Юрт-Акбалык и Юрт-Ора имеют глубину полтора или два метра, а в деревне Казанка многие палисадни-

ки глубиной всего один метр и даже меньше (илл. 73). В Каргатском же районе часто встречаются гораздо более широкие палисадники. Например, в деревне Теренино есть палисадники глубиной в два с половиной или три метра (илл. 90, 92). Ограда палисадника здесь преимущественно из штакетника, в связи с недостатком строительного леса. Обычно палисадники окрашены в той же цветовой гамме, что и окраска самого дома. Палисадники есть почти у каждого дома, однако в Юрт Акбалык встречаются и дома, не имеющие палисадника. В основном это небольшие дома – пятистенки, которые также располагаются длинной стороной к улице (илл. 67, 68).

На сегодняшний день наличие мечети в деревне отмечается только в Колыванском районе, и преимущественно это новые постройки, чему поспособствовали поддержка администрации региона и местного духовенства. В исследованных деревнях Каргатского района мечетей нет, однако в музее клуба деревни Мусы выставлен макет существовавшей ранее мечети, сделанный по старой фотографии.

Как правило, мечети одноэтажные, и отличаются от обычного дома наличием минарета, имеющего балкон (шерефе). В центре деревни Юрт-Ора стоит нарядная мечеть современной постройки (илл. 8, 9, 10). По своей архитектуре напоминает современные мечети в сёлах Татарстана. Материалом для строительства выбрана сосна. Её построил местный мастер – плотник Гариф Галеев, благодаря усилиям и поддержке имама Навиля Хасановича Шагабутдинова, а также благодаря поддержке главы администрации Колыванского района.

Следует отметить наличие желания сберечь сохранившиеся постройки и рукодельные материалы, а также желание возрождения традиционного творчества у администрации и жителей деревни Юрт-Ора. Со слов имама мечети Шагабутдинова Навиля Хасановича, в деревне начинается строительство национального музейного комплекса для размещения сохранившейся музейной коллекции. Деревня Юрт-Ора считается поселением татар-чатов, частично сохранивших аутентичные древние обычаи. Ее уникаль-

ность в том, что она находится на территории древнего городища, вновь выявленного памятника археологии. Организовано посещение туристами дома-музея, в котором можно увидеть национальную одежду, обувь и другие предметы ручного труда.

К сожалению, количество сохранившихся деревянных ворот очень невелико, большинство ворот современные, металлические. Большинство деревянных ворот богато украшены декором, содержащим элементы растительного и геометрического орнамента, такие как: волнообразный побег, сложные линейные композиции типа «модехиль», мотивы трилистника и тюльпана, а также геометрический орнамент, сердцеобразный мотив и мотив розетки. Ворота, которые имеют двускатное перекрытие, обычно высокие и достигают карниза дома.

В Юрт-Акбалык есть некая примечательная особенность, свойственная больше для сибирских деревень. Это ворота с острым треугольным завершением, имеющие массивные столбы, которые имеют квадратное сечение и иногда такие же острые пирамидальные завершения со слегка обтесанными краями квадратов. Столбы ворот по своей массивности не имеют аналогов на европейской территории России, что обусловлено скорее всего климатическими условиями (илл. 69).

Отличительная особенность местных крылечек в том, что они очень высокие, имеют по семь или восемь ступенек, в большинстве массивные, украшенные вставной пропильной резьбой, узорами с богатым геометрическим орнаментом. В селах Казанка и Юрт-Акбалык много крылечек с лёгкой калиткой с двумя дверцами у последних ступеней.

С 1950-х гг. усиливается стремление к компактному расположению построек на усадьбе и их объединению [21, с. 2]. В деревнях Юрт-Акбалык, Юрт-Ора, Мусы часто встречаются системы навесов, соединяющие хозяйственные постройки усадьбы, и образующие дополнительные объемы, использующиеся в хозяйственных целях. Дом может иметь большую веранду, плавно переходящую в подсобные постройки или мастерскую.

Богатым разнообразием выделяется декор наличников. Примечательно, что в Каргатском районе наличники украшены го-

раздо проще, что тоже говорит о недостатке дерева, в виду отсутствия достаточного количества леса в округе. Деревянный промысел здесь не получил такого расцвета как например в Колыванском районе, где по рассказам жителей, раньше было много мастеров – плотников. Желание иметь красивые наличники было для жителей важным.

Большинство окон здесь имеют большие размеры по сравнению, с окнами в деревнях Татарстана. Особенно можно выделить окна деревень Юрт-Ора и Юрт-Акбалык – они самые богатые по декоративной отделке и самые большие по размеру, имеющие наличники украшены накладной и пропильной резьбой. Орнамент при оформлении используется геометрический, растительный и стилизованный зооморфный. Применяются такие элементы, как: розетки, полурозетки, поверхности в виде прямоугольных, ромбовидных форм, трилистники, пальметты, полупальметты, тюльпанообразные и листовидные узоры, узоры сердцевидной формы, изображения лотоса, мотивы набегающей волны, рогообразные мотивы (илл. 64, 76). Последние редко встречаются у казанских татар, а чаще встречаются у сибирских народов и у народов Средней Азии, например, у казахов, а остальные, вышеперечисленные, встречаются и у народов Сибири и в творчестве казанских татар, что может указывать на связь местного населения с тюркскими народами Сибири и с казанскими татарами. В деревнях Юрт-Акбалык и Юрт-Ора есть окна, имеющие арочную форму, построенные в первой половине XX века местным плотником Вахитовым Курбаном (илл. 76). Наиболее часто зооморфные мотивы в виде птиц, оленей встречаются в деревне «Казанка», где живут потомки татар, переселившихся сюда с территории современных Татарстана, Башкирии, Самарской и Ульяновской областей. Большинство населения – казанские татары, которые дали в свое время название населенному пункту. Наиболее популярным мотивом является стилизованное изображение птиц, которых часто можно увидеть на кокошнике наличников. Несмотря на отсутствие высокого художественного уровня исполнения, в них чувствуется стремление к реалистической передаче живых образов. Образ

птицы был широко распространён и в искусстве казанских татар, что свидетельствует об общности и традиционности их представлений с сибирскими татарами.

В деревне Юрт-Акбалык имеется несколько домов с наличниками, имеющими кокошники со стрельчатыми завершениями, что говорит о связи с мотивами архитектуры Средней Азии и свидетельствует о наличии торговых отношений со среднеазиатскими странами. Часто у таких наличников имеется накладная розетка в виде солнца или цветка, выступающая от фасада и снабжённая резным подзором.

Наибольшее распространение здесь получает своеобразный мотив, который встречается почти во всех деревнях – это волнообразные края кокошника со спиральным завершением кверху в центре. Доски, выпиленные в виде волны, в середине кокошника закручиваются в спираль, между которыми располагается отдельно выпиленный узор, чаще всего в виде трилистника, пальметты или сердца. Мотив «сердца» здесь не менее популярен. Чаще всего можно увидеть, что сердечки располагаются симметрично относительно центра кокошника острыми краями наружу. Подоконный пояс часто отсутствует, а при наличии украшается накладной резьбой, но весьма скромно. Боковые стойки украшены чаще простым геометрическим орнаментом и редко растительным. Обычно на них нанесен глухой рельефный узор, а также популярны накладные элементы: различные розетки, полурозетки, прямоугольники, ромбы, треугольники и квадраты. Кокошники у наличников часто украшаются лотосообразными мотивами, мотивами тюльпана, спирали, что свидетельствует о явном влиянии искусства казанских татар.

В формировании следующей особенности мотива декорирования наличников сыграло, по всей видимости, географическое положение деревни, которую с одной стороны окружает сосновый лес, с другой кедровый, его здесь называют «кедрач». В Юрт-Акбалык встречаются наличники с накладной резьбой с мотивами, тесно связанными с природой, напоминающие шишки и ветки сосны. Такие мотивы не встречаются в Каргатском районе, где

местность болотистая и из деревьев встречается только береза и осина. Эта местная особенность позволяет о наличии уникальных мотивов декорирования, не имеющих аналогов у татар, проживающих в других регионах.

Стоит отметить, что преобладающее большинство окон не имеют ставен, наличие которых характерно для большинства сибирских деревень. У татар не было принято закрывать окна ставнями. В этом не было необходимости, ввиду того, что дом часто размещался далеко от линии улицы. Таким образом, отсутствие ставен позволяет говорить о сохранении национальных черт у местного населения. Исключением являются только дом в деревне Казанка и один дом в деревне Юрт-Акбалык с резными ставнями.

Примечательно, что почти все наличники в деревнях старые, изготовлены не позже шестидесятых или семидесятых годов. На сегодняшний день почти нет мастеров, занимавшихся раньше изготовлением наличников. По рассказу мастера из д. Юрт-Ора Саета Мавлютова, раньше в деревне было много мастеров-плотников. В 1960-е годы славился своим умением мастер по имени Зиннэт, который был одним из лучших изготовителей наличников, а также ворот (какма – тат.). На сегодняшний день это ремесло почти угасло и он считается единственным старым мастером в этой деревне. К сожалению, мастера не оставили после себя учеников. Исключением является Гариф Галлеев (1963 г.р.) из деревни Юрт-Ора, полностью самостоятельно построивший свой дом и все постройки на своём участке. Мастер в работе использует и прорезную резьбу, и накладную. В настоящее время он постоянно работает в своей мастерской, придумывает и разрабатывает новые узоры, чувствуя себя на пике творческого подъёма. В его мастерской большое разнообразие зарисовок и лекал, при изготовлении которых используется сложные растительные и геометрические мотивы (илл. 19–29).

Фриз, богато украшенный прорезной многослойной резьбой, содержит элементы с мотивами тюльпана, сердцеобразные, лотосообразные, спиралеобразные, рогообразные мотивы. Эти формы

также своеобразно применяются в орнаментации наличников. Из сердцеобразного мотива получаются довольно интересные вариации: от фигуры близкой к листочку, до копьевидной. В оформлении крыльца, балкона и в оформлении очелья использованы сложные криволинейные геометрические фигуры. Только в деревне Юрт-Ора среди остальных татарских деревень имеется такая современная, обильно украшенная декором постройка (илл. 32–51). В 2014 г. в деревне им была построена и декорирована мечеть, элементы отделки которой напоминают отделку дома мастера.

Стоит отметить, что дома почти не обшиваются досками, а также отсутствие пилястров в углах фасадов. Изредка встречаются дома, обшитые рустовкой, в основном это косая рустовка. Окрашивают только обшитые дома или обмазанные глиной снаружи, однако большинство домов не окрашены. Самый популярный цвет окраски крыши – краснокирпичный.

Примечательно то, что в Колыванском районе дома обмазаны глиной с песком и покрашены извёсткой только изнутри. Только один дом в Юрт-Ора Сафаргалеевой Раисы Хабибулловны (1934 г.р.) обмазан глиной снаружи и покрашен извёсткой (илл. 13). В Каргатский районе, в связи с сырым климатом, для предохранения дерева от гниения, жители обмазывают глиной дома не только внутри, но и снаружи. Благодаря этому возраст домов достигает ста и более лет. Многие дома обшивают листами ДВП, местные называют его оргалитом (илл. 89, 92). В этой местности по причине болотистых условий лес (береза, осина) для домов не совсем пригоден для строительства, поэтому многие бревна кривые, разной толщины. Материалом для сруба чаще всего служат березовые бревна. Иногда встречаются дома, выполненные по старым традиционным технологиям: без фундамента, углы верхних венцов не обрезаны и выглядят неряшливо. В деревне Мусы большинство домов, обмазанных снаружи глиной, покрашены в светло-зелёный цвет (илл. 81–88).

На основании собранного материала можно сделать выводы о том, что главную роль в становлении самобытности местного творчества сыграли местные природные условия, повлиявшие

на возникновение уникальных особенностей декорирования усадеб. В особенности это выражено в искусстве резьбы по дереву, а также об этом свидетельствует наличие такого ремесла, как изготовление долбленых лодок. Следует отметить большое количество сохранившихся домов конца XIX в. Безусловно, этому способствовала некая отдаленность и обособленность деревень от больших городов. Несмотря на небольшое количество поселений татар и расположение их в окружении русских деревень, они смогли сохранить свою национальную идентичность, выраженную в данном случае в особенностях строительства и резьбе по дереву. К сожалению, современные постройки, за редким исключением, уже не содержат элементов национальной культуры. Однако небольшое наличие мастеров-плотников, любящих свое дело, дает надежду о наличии тенденций к возрождению народного зодчества.

2. Внутреннее обустройство жилища

Преобладающее большинство сельских домов крестового типа. Это шестистенники, имеющие в основном по четыре (жилые) комнаты. Встречаются и пятистенники, которые обычно имеют большую веранду. Как правило, дома стоят фасадом вдоль улицы. В деревне Теренино Каргатского района все дома построены по распоряжению в 1960-е годы. Однотипные дома для двух семей с двумя отдельными входами. В плане такие дома имеют форму прямоугольника. Встречается и квадратная планировка. Фронтальная стена дома, которая смотрит на улицу, чаще всего разделена поперечной стеной. Наибольшая по площади комната обычно имеет три окна, а меньшая два. Такая асимметрия наблюдается почти во всех татарских деревнях Новосибирской области. В домах же с симметричной планировкой, со стороны улицы расположены четыре окна.

Обычно, пройдя крылечко, попадаешь на большую веранду, которая обычно очень светлая, просторная, с широкими сплошными окнами. Из веранды можно пройти в первую комнату-коридор, в которой чаще всего есть одно окно. Из этой комнаты обычно ве-

дут две двери, одна в гостиную, другая на кухню. Вход в четвёртую комнату, может быть как из кухни, так и из гостиной. Бинарное разделение дома на женскую и мужскую части отсутствует. Закрепление комнат за различными членами семьи встречается редко. Например, у Мавлютова В. Р. в д. Юрт-Акбалык, к старому дому пристроен новый кирпичный или такой же бревенчатый дом. Печь может располагаться как на кухне, так и в коридоре и в гостиной, и обычно отстоит от стены. А также расположение может быть таким, что печь выходит разными сторонами в разные комнаты.

Изнутри дом обмазывают глиной с песком и белят извёсткой. Чаще всего обмазка белого цвета, но иногда в нее добавляют колер, и стены могут быть розовыми, голубыми, бежевыми. Например, в д. Теренино дом Кунгуловой Захиры Закировны (1940 г.р.) изнутри покрашен в ярко-голубой цвет (илл. 131). Голубой цвет интерьера наиболее часто встречается в Каргатском районе. Такая особенность не имеет аналогов в других регионах проживания татар. Однако примеры раскрашенного интерьера встречаются в Республике Татарстан в Мензелинском районе, что было выявлено во время экспедиции в 2003.

Печь также красят в тот же цвет, что и дом. Печку украшают различной домашней утварью. В любом доме внутри очень чисто и уютно, хотя внутреннее убранство очень скромное. Часто в доме на стене в гостиной висят большие часы. Оформление комнаты с помощью сундука встречается редко. Чаще всего он бывает задвинут в угол или находится в подсобном помещении. Только в деревне Казанка, в доме Мингазетдиновой Асылбикэ Курбановны (1941 г.р.) сундук используется по назначению и служит частью оформления интерьера (илл.101). Однако многие его хранят как память о прошлом, как например, в деревне Юрт-Акбалык Вильлюр Мавлютов хранит сундук, передаваемый из поколения в поколение, который достался ему от отца (илл.100).

Оклейка комнат обоями здесь почти не встречается. Искусство шамаиля в этой местности не было развито, однако популярны шамаили, купленные в магазине, в виде репродукции на бумаге. Их можно встретить почти в каждом доме, также как и купленные

ковры с пасторальными мотивами, с изображениями оленей или лебедей. Не менее популярны и намазлыки, висящие на стенах, используемые для украшения жилища. Почти везде на окнах стоят горшки с цветами.

Излюбленное украшение интерьера – разноцветные занавески из хлопчатобумажной ткани. В деревне Казанка, например, занавески с оборками вешают на комод, над входом и украшают ими верх печки. Салфетки, вышитые гладью, принято вешать острыми углами вверх и вниз на стену в качестве украшения. Не менее популярным и актуальным было вязание сидушек для табуретов из шерстяной и хлопковой пряжи (илл. 318).

На кухне обычно стоит кухонный шкаф, украшенный занавесками, сделанный, как правило, кем-то из местных мастеров или самим хозяином дома (илл. 107). В нынешнее время мебель редко украшается тканями с вышивкой, как правило, их хранят отдельно, а для украшения используют обычные ткани с цветочными принтами. Мастерицы часто вешают свои рукоделия на стену в рамке, которые уже не используются ими как предметы для использования в быту. Окна украшают занавесками из хлопка или другой плотной ткани, а также из прозрачных тюлей. Иногда, как например в д. Юрт-Акбалык, когда в комнате имеются два окна, их украшают симметрично относительно друг друга. При этом используется многослойность: на верёвке, которая вешается горизонтально посередине окна, располагают плотную занавеску из хлопка, а сверху, с гардин, расположенных по всей длине стены и прикрепленных под потолком, свисает длинная тюль, закрывающая наполовину окно сверху и наполовину сбоку.

Интересно, что только в одном доме, мастера Шамсутдинова Рамиля Хамзаевича (1954 г.р.), в д. Юрт-Акбалык имеются нары, которые татары именуют «сэке», часто встречающиеся в домах казанских татар, служащее местом для сна, работы и еды в доме (илл. 102). Здесь же их называют «лэукэ» и применяют по тому же назначению. Интересно, что у казанских татар таким же словом «ләүкә» именуют полок в бане. Дом мастера примечателен ещё и тем, что только в нём имеются на потолке и на кухне, и

в спальне крючок для подвешивания люльки, именуемой здесь, как и у казанских татар «бишек» (илл. 113).

3. Обработка дерева

Сохранность изделий из дерева относительно невелика, в связи частым бытовым применением и утилизацией впоследствии изношенности. Наибольшую сохранность имеют те образцы, которые были осознанно сбережены для ознакомительных целей. Таковыми являются, например, предметы быта хранящиеся в музее клуба деревни Мусы Каргатского района, такие как: прялка (каба), ухват, коромысло (киянтэ), тесло (ошкы), лапти (чабата), маслобойка, стиральная доска, молотилка, которую здесь называют «сырлы бэлэк» и корыто, чтобы месить тесто «он тагарагы», в Татарстане же его называют «жилпуш» (илл.158, 159).

В деревне Казанка семья Валиуллиных имеет свою коллекцию старых предметов быта. Отец главы семьи, Валиуллин Самигул Шайдуллович (1918 г.р.), был мастером-плотником. Одна из редких находок – деревянная бочка без гвоздей и металлических креплений, соединённая ивовыми прутьями. Несмотря на то, что бочка очень старая, она настолько мастерски сделана, что до сих пор пригодна для использования. В доме хранятся и другие предметы быта такие как: короб, лопата для выпечки хлеба в печи, корыто, чтобы месить тесто, прялка «каба» и веретена (илл. 137).

Самыми популярными сохранившимися изделиями из дерева являются веретена и прялки. Прялки называют по-разному. Например, в деревне Юрт-Ора «тартмак», а в остальных деревнях «каба», может быть связано с большим количеством живущих в этой деревне потомков татар, приехавших сюда в начале и середине XX века из Татарстана, Ульяновской и Самарской областей. В Юрта-Ора же преобладающее большинство коренные чатские татары, чем можно объяснить отличия в названиях многих предметов. Например, отец Зибировой Альфинур Габдельисламовны 1960 г.р. приехал жить в деревню Юрт-Акбалык из Ульяновской области, где так же, как и в Татарстане, прялку называют «каба». У них сохранилась прялка, сделанная около тридцати лет назад

супругом хозяйки, Зибировым Якубом Ибрагимовичем. Такие же прялки сохранились в доме Альмухаметовой Мэнзумы Вагизовны (1961 г.р.) от бабушки по имени Гильми апа и у Валеевой Голбэзер Таштимировны (1941 г.р.). До сих пор прялки используются в хозяйстве.

Наиболее красивая прялка имеется в деревне Казанка, сделанная мастером Мингазетдиновым Миннуром Гилязовичем, с выгравированными инициалами на обратной стороне. В отличие от всех остальных она украшена резьбой по дереву, имеет красивую форму и хорошую сохранность (илл. 138).

Другой вид прялки, с колесом, сохранился в деревне Юрт-Акбалык, (йон эрлэу жайланмасы), в буквальном переводе «устройство для прядения». Это единственная из прялок такого типа, которая была найдена в жилом доме, сделанная мастером плотником Р. Мавлютовым (илл. 148). Остальные были обнаружены в музее средней школы д. Казанка, и в музеях Каргатского района.

Со слов Альмухаметовой Мэнзумы Вагизовны веретена здесь называют «орчык», а прядение называют «эрлэу». При прядении использовались два веретена (илл. 142, 143). Сначала пряли более коротким, и этот процесс назывался «эрлэу», после использовалось второе веретено, и это называлось «катлау», обозначающее соединение двух нитей в одну. Хозяйкой был продемонстрирован весь процесс прядения с использованием обоих веретен.

Мастера здесь был очень разносторонними ремесленниками. Они могли делать и лодки, и прялки, и класть печи, а также мог знать кузнечное дело. Благодаря этому в каждом доме еще в середине XX века имелась самая разнообразная утварь. Это и маслобойка, которая хранится в музее средней школы деревни Казанка (илл. 152). В Юрт-Акбалык сохранились сани, сделанные Мавлютовым Рафиком Шафиковичем (илл. 160).

Местное население занималось и вязанием. Об этом свидетельствует сохранившаяся рама, сделанная когда-то для сушки шали. После того как шаль была связана, её вымачивали, стирали в порошке «Лотос» и накалывали на рамку, чтобы придать ей

форму. Шали вязали зимой и потом выставляли на мороз, чтобы онахорошо пушилась.

Следует упомянуть об интересной находке в деревне Теренино: это деревянная ручная мельница (кул тэгэрмэче), продемострированная Кунгуловой Захирой Закировной (1940 г.р.). Она показала, как в ее молодости женщины мололи зерно. Несмотря на то, что мельница очень тяжелая, использовали ее в основном женщины (илл. 154).

Так как многие изделия утеряны из-за их обветшалости, у жителей есть желание сохранить память и историю своих предков. В клубе деревни Мусы Каргатского района есть макет мечети, реконструированный по сохраненной фотографии. Мечеть была построена в середине XIX века и разрушена после революции. В районном центре Форпост Каргат, при гостиничном комплексе «Хуторок» есть музей под открытым небом, в котором хранятся прялки, деревянные сундуки, сани и различная кухонная утварь.

4. Изготовление долбленых лодок

Излюбленным занятием мужчин здесь было рыболовство. Было много мастеров-плотников, изготовлявших «кимэ», в переводе лодки-долблёнки. Местные жители любят говорить, что жизнь можно измерить по количеству сделанных мастером «кимэ». По словам жителей деревни, татары на долблёнках плавать умеют. На национальном празднике Сабантуй устраивают даже гонки на таких лодках.

Со слов местных мастеров, долблёнку делают минимум месяц. В мае, когда только пойдёт сок у дерева, срубают ветлу. Выдалбливают за два-три дня. Сейчас лодку обливают гудроном, а раньше смолили. Прослужить долблёнка может больше тридцати лет.

В деревне Юрт-Ора проживает мастер-плотник Саетов Мавлют Абдрафикович (1923 г.р.), который всю жизнь делал лодки, разные инструменты, корыта для замеса теста, орудия труда и часто на продажу. В его большой мастерской хранятся лодка (кимэ) и весла (ишкэ) (илл. 193-197). Со слов мастера, лучшее дерево

для лодки – ветла (оянке). Для изготовления лодки мастер обычно самостоятельно делает инструменты, например тесло для выдалбливания лодки изнутри, которое сам мастер именует «черт». Другой мастер, Мухаметшин Адият (1940 г.р.) тоже делал лодки на продажу и этим зарабатывал, но на сегодняшний день ни одной лодки не сохранилось. Со слов жителей, раньше в деревне жил мастер-плотник Абзалилов Хамза Усманович (1914 г.р.), который будучи лучшим мастером, имел много учеников и делал много лодок на продажу.

В Юрт-Акбалык мастеров, делающих лодки, гораздо больше. Один из них – Муратов Хакимулла Сафиевич (1950 г.р.), имеющий кавказские корни, считается в этой деревне самым опытным кузнецом и плотником (балта остасы – тат.). Двор его дома – большая мастерская. Так же как и многие другие мастера, он самостоятельно делает инструменты для изготовления лодок, например, тесло (бэлжэ). Помимо лодок он делает деревянные колеса и телеги. Все его лодки проданы в другие деревни, а одна сдана в музей Колыванского района. Лодки, которые здесь могут называть и «кимэ», и «кэмэ», делаются из ветлы, которая растёт только вдоль реки Обь. Хакимулла Сафиевич имел много учеников в этой деревне: Мавлютов Гумар, Минвалеев Мансур, Кирасиров Ильдар, Газизов Хакимжан, Забиров Якуб, Шамсутдинов Рамиль. Его же самого мастерству учил его дядя Мавлютов Рамазан Рахматуллович.

Мастер Р. Шамсутдинов до сих пор ходит на рыбалку на такой лодке (илл. 200). Им сделаны весла, которые здесь называют «ишкэ» и уникальные инструменты для выпиливания и выдалбливания лодки изнутри, называемые «ошкы» и «бэлзу», выкованные из кирки. Он многому научился у своего отца, Шамсутдинова Хамзы Мухаметовича 1930 г.р., который тоже был плотником и делал лодки.

Сейчас в обеих деревнях есть мастера, которые занимались изготовлением лодок-долблёнок. Однако если в Юрт-Ора это пожилые мастера, то в Юрт-Акбалык много молодых, планирующих продолжать заниматься этим ремеслом.

5. Вышивка и вязание кружева

Сегодня трудно судить о том, насколько и когда искусство вышивки среди татар в данной местности испытывало самый пик своего расцвета. Это связано с не только с научно – техническим прогрессом и влиянием советского индустриализма, что привело к обесцениванию уникальности ручного труда, но и с появлением изменений в сознании населения. Большинство сохранившихся образцов выполнены начиная с 40-х гг. XX века и заканчивая началом 90-х, многие из них вышиты на высоком профессиональном уровне, в этот период времени в каждой деревне были вышивальщицы, зарабатывающие на продаже своих изделий. В постперестроечное время вышивали очень мало. Ценность старины, желание сберечь память о творчестве предков отходили на второй план под влиянием развития современной индустрии. Наибольшая часть вышитых изделий сохранена лишь потому, что была отдана в музеи Каргатского района.

В то же время, современные тенденции стремления к возрождению проникли и в деревни Новосибирской области. В некоторых семьях и в Колыванском и в Каргатском районах, жители осознанно подходят к восстановлению популярности рукодельного искусства, изучая самостоятельно по интернету, с желанием возродить различные художественные промыслы, в том числе и искусство вышивки, хоть и на относительно простом уровне. В школах Колыванского района, например в деревне Юрт-Акбалык, дети обучаются вышивке наравне с другими декоративно-прикладными искусствами.

Вышивка – наиболее сохранившееся здесь ремесло, по сравнению с другими. Вышитые изделия и связанные крючком кружева были найдены и в Каргатском, и в Колыванском районах. Наличие собранного материала позволяет сделать предположения об этногенезе и культурно-исторических взаимосвязях местного населения, что нашло отражение в предпочтениях мастерами определенных мотивов и приемов орнаментации.

Орнамент вышивок, также как и у казанских татар состоит из растительных, геометрических и зооморфных мотивов [7, с.21].

Растительные узоры встречаются во всех видах вышивки: тамбурной, ковровой, гладью в виде цветочных мотивов, в которых присутствуют: тюльпан, цветок лотоса, виноградная лоза, мак и др.

Следует отметить такую же реалистичность трактовки цветочно-растительных мотивов. По композиционному расположению встречаются как симметричные, так и асимметричные мотивы. Наряду с растительным, присутствует также и геометрический орнамент. Фантазия мастериц и смелые художественные решения позволяют перевести его, а также и зооморфный в разряд растительного [7, с.21].

В татарских деревнях Новосибирской области в доперестроечное время вышивка была популярным видом прикладного искусства. Однако, позднее, с появлением возможности приобретения товаров в магазинах их вышивки обесценились. В связи с этим мастерицы перестали дорожить своим творчеством и многие изделия были утеряны. По рассказам Киннагуловой Фэйрузы Рамазановны (1946 г.р.) из д. Юрт-Ора в деревне любая девушка должна была уметь и вышивать, и шить, и вязать. Было принято, что девушка должна сама себе с помощью матери подготовить приданое. И с 14–15 лет зимними вечерами девушки сидели и учились мастерству у своих матерей.

Наиболее крупная коллекция вышивки находится в музее клуба деревни Мусы Каргатского района. До девяностых годов в деревне проживало много мастериц, занимающихся вышивкой и вяжущих кружева. Со слов директора клуба деревни Мусы большинства из них уже нет в живых. В 1990-е годы и до начала XXI века вышивкой занималась молодая мастерица Клеменкова Анна (1982 г.р.), которая недавно уехала жить в город. На данный момент в этой деревне нет вышивальщиц, которые могли бы продолжить дело этих мастериц.

Коллекция музея представлена большим количеством разнообразных видов вышивки, таким как тамбурная вышивка, вышивка гладью, крестиком, вышивка ковровым швом. Украшение одежды вышивкой было популярно среди тюркоязычных народов Сибири. При оформлении одежды часто применялись орнамен-

тальные бордюры, которые были ярче выражены, чем фон, который только выделял, подчеркивал рисунок орнамента и помогал усилить его звучание.

Очень часто вышивка гладью или тамбуром на одном и том же изделии совмещается с пришивным кружевом, связанным крючком из очень тонкой хлопковой пряжи. Например, на покрывале с изображением оленей, вышитом Ибрагимовой Аминой 1942 г.р. Ширина кружева 20 см, ширина самого изделия в два раза больше.

При детальном рассмотрении можно сказать, что местные приемы орнаментации отличаются от используемых, например, в деревнях Татарстана. При изучении орнамента и обращении к классификации орнаментальных комплексов Валеева Ф. Х., складывается мнение, что в этой местности больше используются орнаментальные приемы 1-го и 3-го комплексов, такие как: узоры, образующиеся из простейших линейных мотивов и фигур, а также цветочно-растительных узоров, образованных из следующих мотивов: сердцеобразных, тюльпанообразных, трилистников, лотосообразных, пальметт и др. Последний из комплексов наиболее древний, и мотивы, которые образуются при сочетании элементов, обнаруживают аналоги у горноалтайцев, монголов и других восточных народов [2, с.130–132].

К таковым можно причислить красное полотенце, вышитое тамбуром Битурсуновой Фэнузой из села Мусы Каргатского района, к которому по коротким краям пришито очень тонкое вязаное кружево (илл. 212). Это единственный экземпляр такого типа, которому характерно трехчастное оформление: две боковые (горизонтальные) полосы и средняя. При этом ширина центральной полосы в два раза больше боковых. Из-за симметричности узоров нижнего и верхнего бордюров придает композиции уравновешенности [7, с.29]. В отличие от казанских полотенец оформление более лаконичное: центральная часть полотенца не оформлена вышивкой, а боковые вышиты гораздо скромнее. Казанские полотенца чаще всего вышиты белым или цветным шелком, или

золото-серебряными нитями и отличаются большей красочностью, а также узоры на них заполняют почти всю поверхность боковой полосы, тогда как на этом образце большая часть остается не вышитой. Края полотенца завершаются вязаным кружевом, толщиной около 10 см. (илл. 213). У казанских же полотенец края часто завершаются золотой бахромой с металлическими включениями [7, с.29]. Длина полотенца составляет в среднем 1,5–1,8 м, ширина – 0,38–0,42 м. Известно, что у различных групп татар сложилась своя традиция в оформлении концов полотенец. Это полотенце отличается от традиционного оформления таких полотенец у казанских татар еще и орнаментальным оформлением и композиционным размещением. При декорировании использованы элементы третьего и второго комплексов. Примечательно своеобразное использование при оформлении боковой стороны как растительных, так и стилизованных зооморфных элементов, например роговидного узора, а также модифицированного символа бабочки. При детальном рассмотрении можно разглядеть узоры, напоминающие пальметты, полевые цветы. При обобщенном же взгляде мотив на бордюре напоминает стилизованное древо жизни (илл. 214, 215).

Вышивка в одежде может дать наиболее многообразную информацию, передавая локальные черты природно-хозяйственной деятельности, социально-экономических условий жизни эстетических вкусов местного населения. Имеются сведения о бытовании в прошлом у татар «узорчато вышитых» женских рубахах из белого холста [7, с.31]. У рубахи обычно был вышит низ подола, рукава и воротник или грудной разрез. Гулова Ф.Х. в книге «Татарская народная вышивка» пишет, что такие рубахи встречались очень редко, вот и здесь сохранился только один образец вышитой рубахи, найденной в этом музее, с очень тонко и аккуратно выполненной вышивкой крестиком рукавов, нижнего края и воротничка на рубахе из тонкого хлопка.

Вышивка тамбуром также была используема здесь при декорировании нагрудников «кукрэкче». В деревне Юрт-Ора у Альмухаметовой Мэнзумы Вагизовны 1961г.р. сохранился единствен-

ный образец, который в этой местности называют «кукрэк» (илл. 210). Ее бабушка Гильми апа (1907 г.р.) носила такой нагрудник, размером 65х34 из хлопка тёмно-синего цвета, который использовался при чтении молитвы. Со слов Мэнзумы Вагизовны, ее бабушка была «байская дочь» и была очень умная и учёная по меркам своего времени. Нагрудник был подарен этой семье местной мастерицей вышивальщицей по имени Минню апа около 40–50 лет назад. «Кукрэк» одевается спереди под платье, чтобы закрыть шею и верхнюю часть груди, красивый узор выглядывает из-под воротника. В верхней части нагрудника расположен красивый узор, вышитый тамбурным швом, в середине изображён тюльпан, который в этой местности называют «голчэчэк» (илл. 211).

Следующая находка, также найденная в единственном числе, уникальна отсутствием аналогов по применению у казанских татар. Это большая, вытянутая по вертикали салфетка, выполненная в технике «прорезная гладь» Ибрагимовой Аминой, которую вешали как украшение на печку, диной 170 см. (илл. 220). Очень необычна сама форма салфетки, а также расположение узоров растительного орнамента. Орнамент весьма стилизован. Композиция, которую можно было бы назвать «Цветущий сад», гармонично совмещает в себе и растительные, и геометрические компоненты. Такое своеобразное украшение, говорит о том, что печь почиталась и занимала немаловажное место в доме. Также желание украсить печь может быть связано с такой особенностью оформления интерьера домов в Каргатском районе, как обмазывание дома известкой изнутри, о чем упоминалось выше. Печь обмазывали известкой и красили в тот же цвет, что и стены, и предположительно такая салфетка помогала выделить и украсить печь.

Техника прорезной глади также была популярным приемом при декорировании верха наволочек, который здесь называют «чилтэр». Прорезная гладь могла располагаться на краю наволочки, таким образом, чтобы она была видна, когда подушку стави-

ли «стоймя». Одним из примеров может служить наволочка, вышитая мастерицей Имамутдиновой Фанией 1934 г.р. (илл. 225). К сожалению, таких примеров сохранилось очень мало, но сохранились отдельные фрагменты такой вышивки, выполненные той же мастерицей (илл. 228).

Безусловно, излюбленным и наиболее часто встречающимся видом вышивки является вышивка гладью. Другое ее название «живопись иглой», популярное среди современных мастериц в России, подтверждается и мастерством местных вышивальщиц. Многие образцы выполнены с большим вкусом, и некоторые из них передают красоту природы с максимальной реалистичностью. В музее много салфеток с вышивками крестом и вышивкой гладью, отличающихся изяществом исполнения, интересным выбором композиции и красивым сочетанием расцветки. В некоторых салфетках помимо народных мотивов встречаются легкие элементы модерна. Например, Имамутдинова Фания, гармонично выстраивающая композицию в своих изделиях, выполненных с большой фантазией и вкусом, в своих вышивках гладью использует мотивы извивающейся лозы, мотивы сетки и спирали, а также мотив венка из цветов, вьющегося по краю салфетки (илл. 237).

Следует отметить наличие полихромии в цветовой гамме вышивок гладью, что имеет место и у казанских татар. В композициях применяются красные, оранжевые, зелёные, синие, голубые, жёлтые цвета, а также серые, коричневые, фиолетовые, лавандовые и бирюзовые. Орнамент преимущественно растительный (изображения анютиных глазок, фиалок, хризантем, роз, ромашек и других различных полевых и садовых цветов). Не менее популярен зооморфный орнамент (изображения оленей, птиц). Примечательно наличие платков и салфеток, которые вышивались не для бытового использования, а ради любования самой вышивкой, они вешались на стену как украшение интерьера (илл. 247–251).

Привлекает внимание наличие в выбранных сюжетах большого количества изображений полевых и так называемых «болотных» цветов, по сравнению с сюжетами вышивок гладью в Колыванском районе, что может быть связано такими географическими

особенностями данной местности, как отсутствие лесов и наличие большого количества болот.

Популярным было пришивание вязаного рукодельного кружева к подзору простыни, часто вышитой несчетной гладью или прорезной гладью. Вышитое кружево могло быть пришито к краю наволочки и применялось как украшение верха подушки. Такое украшение наволочки называлось «чилтэр», что тоже встречается и имеет такое же название у казанских татар. (илл. 279, 284).

Вместо вышивки могло использоваться и кружево, связанное крючком из тонкой хлопковой пряжи. Примером может послужить изделие, выполненное Имамутдиновой Фанией (илл. 244). Сохранился и подзор для простыни, выполненный той же мастерицей. К ткани из хлопка по всей длине пришит красивый узор кружева, связанный крючком в геометрическом орнаменте.

Большая коллекция вышивки хранится в Каргатском краеведческом музее. Со слов директора музея Максименко Евгении Ивановны, половина экспонатов находится в фондах. Тем не менее экспозиция богата наличием образцов разнообразных видов данного рукоделия. По рассказам жителей деревни Теренино и села Мусы, большое количество вышитых изделий было ими отдано в этот музей. К сожалению, авторы хранившихся экспонатов дирекции музея не известны. Интересно, что в представленных работах нетрудно угадать рукодельный почерк мастериц из села Мусы, особенно они похожи на работы Имамутдиновой Фании или Ибрагимовой Амины. Есть сходства в стилистике, в выборе композиции, в манере вышивки салфеток и платков, чувствуется такая же тонкость и такое же изящество исполнения. Здесь представлены вышивки в техниках «Ришелье», «Фриволите», вышивка крестиком, прорезная гладь и вышивка ковровым (петельным) швом (илл. 306). Таким образом организация музеев благоприятно повлияла на сохранение данного материала.

В Колыванском районе, в отличие от Каргатского, деревнях Юрт-Акбалык и Юрт-Ора не было обнаружено такого большого разнооборазия и такого количества ручной вышивки, но некоторые изделия все же представляют большой интерес. Судя

по всему, отсутствие музеев сыграло свою роль и не позволило сберечь такое количество уникальных образцов, какое было найдено в Каргатском районе. Однако, несмотря на это, в прошлом. В Юрт-Акбалык, как и в Юрт-Ора тоже много вышивали. К примеру, в деревне Юрт-Акбалык две сестры рукодельницы Гамалетдинова Нурия Хамзовна 1962 г.р. и Шамсутдинова Мэрзия Хамзовна 1949 г.р. до сих вышивают время от времени. Наряду с вышеперечисленными видами вышивки, такими как вышивка гладью, вышивка крестиком и др. у сестер имеется украшение, выполненное в ушковой технике, которую еще называю техникой «канзаши». Примечательно, что это единственный образец, повстречавшийся за всю экспедицию. Это композиция из цветов, сделанная из ткани методом кручения и пришивания (илл. 297-299). Стены их дома украшают разнообразные вышивки крестиком.

Вышивка мастериц из Юрт-Ора также разнообразна. Со слов Киннагуловой Фэйрузы Рамазановны в ее молодости в деревне много вышивали и вязали кружева, и она, как и многие другие девушки готовила себе приданое с юного возраста. Среди продемонстрированных изделий из сохраненного ей приданого, есть покрывало с подзором, вышитым гладью. Композиционное размещение элементов, а также выбор сюжета напоминают вышитые покрывала из деревни Мусы Каргатского района. Это покрывало из хлопковой ткани, вышитое гладью по краю с одной стороны.

В деревне много вышивали люневильским крючком, к сожалению образец такой вышивки сохранился у этой мастерицы только в единственном экземпляре. Это наволочка, вышитая крючком нитками мулине. Уникально изделие и тем, что оно единственное, если не считать вышивку крестиком на рубашке из села Мусы, в котором использованы только геометрические узоры. В данном случае мотив полностью придуман самой мастерицей. Узор напоминает мотивы, используемые в декорировании браных полотенец (илл. 264). Со слов Фэйрузы Рамазановны, раньше в деревне, когда девушки собирались на вечеринку, надевали на голову вышитую повязку, которая называлась «талер – танкэ». Уникально и

само украшение и его название. Название, по рассказу мастерицы, оно получило благодаря тому, что к нему пришивались продырявленные монетки, которые звенели во время танца. Первая его часть переводится как « рубль» или «монета», что является аналогичным у казанских татар. Вторая же предположительно получила свое название благодаря переводу этого же слова на немецкий язык, в котором слово «талер» означает монета. Возможно, оно было перенято у немцев, которых немало проживало в этом регионе по соседству. Судя по описанию Фэйрузы Рамазановны, похожие налобные украшения встречались у татар-кряшен, однако, по рассказу оно выглядит менее объемным.

Вышивка крестиком была популярна и здесь. Со слов Теркуловой Эмины Хасановновны 1953г.р. в былые времена в Умаре (местное название деревни Юрт-Ора) многие вышивали крестиком, и было много мастериц, которые работали на продажу. Сохранились изделия, вышитые ее матерью Шагабутдиновой Эмэйнур Абубакировной из деревни Сабитово, а также ее собственные рукоделия. Такой вид вышивки как прорезная гладь встречается и в Каргатском районе, здесь же был обнаружен единственный образец полотенца, края которого вышиты очень аккуратно выполненной прорезной гладью. Изделие выполнено с большим изяществом и мастерством. Такое полотенце вешалось на зеркало или на стену над кроватью.

В доме есть и вышивка крестиком, выполненная в семидесятых годах, а также более современные образцы, мотивы для которых были взяты из журналов или куплены в современных магазинах для творчества в городе Новосибирске. Примером может служить вышивка пейзажного сюжета, крестиком на шёлке с использованием пялец, которая в нынешнее время украшает дом Эмины Хасановны (илл. 274).

Следует отметить, что не в каждом доме были салфетки или покрывала с пришитым подзором, связанным из хлопковых ниток мелким крючком. Такие покрывала имелись в основном в домах богатых, зажиточных людей. Родители Эмины Хасановны были из такой семьи, и раньше в их доме было обилие вышитых из-

делий. Узоры подзоров состоят преимущественно из геометрических узоров. Показанные образцы являются результатом кропотливой, долгой и тщательной работы, выполненной ее матерью Эмэйнур Абубакировной. Например, подзор, вышитый около пятидесяти лет назад тонким крючком из тончайшей хлопковой нити, узорный край у которого вязался крючком, а потом пришивался к ткани из хлопка к обоим краям полотенца (илл. 284, 285).

Анализируя собранный материал, можно сделать вывод, что уникальность местной вышивки данной местности складывалась благодаря слиянию влияния самобытного творчества местного татарского населения, проживающего в этой местности издавна, содержащего в себе мотивы, встречающиеся в рукоделиях тюркского населения Сибири и тюркского населения Средней Азии с и традициями татар Волжско-Приуральского региона.

Можно сказать, что искусство вышивки ещё до 1980–1990-х годов было хорошо развито в этом регионе. Многие мастерицы шили на продажу и этим зарабатывали, но, к сожалению, на сегодняшний день это ремесло почти угасло в профессиональном виде и мастера, работающие на заказ, отсутствуют. Однако, современные тенденции к возрождению традиционного национального искусства имеют место и в данном регионе. Свидетельством к тому могут послужить наличие занятий по рукоделию и кружков, а также школьных музеев, которых находят не только образцы рукоделия местных мастеров, но и изделия, выполненные детьми под руководством преподавателей. Например, большое количество вышивки, вязаных изделий и других предметов рукоделия находится в музее детского творчества средней школы в деревне Юрт-Акбалык Колыванского района. В школе Мавлютова Фаимэ Маликовна учит детей вязанию, шитью, вышиванию, валянию и другим различным видам рукоделия, надеясь, что, возможно, юные рукодельницы в будущем возродят это ремесло. В музее школы «Новоказанская» деревни Казанка хранятся образцы рукоделия местных мастериц, например, вышивка в технике «Фриволите», изделия, вышитые прорезной гладью, а также ковер, вышитый с использованием сочетания растительного и

геометрического орнамента, ковровым (петельным) швом. Таким образом, нельзя говорить о полном угасании искусства вышивки в Новосибирской области ввиду осознанного желания и наличия определенных побуждений и действий с целью и попыткой возрождения этого вида декоративно-прикладного искусства.

6. Вязание

Вязаных изделий не так много. Вяжут в основном носки, варежки, шали. А. Мингазетдинова, мастерица из д. Казанка, много вязала, но раздала все свои изделия. Остались только серая шерстяная шаль и кружевной платок малинового цвета с геометрическими узорами, связанный крючком из тонкой шерстяной пряжи (илл. 309). В д. Теренино ещё совсем недавно молодые мастерицы вязали красивые нарядные платки, пледы, сидушки, салфетки. Но многие из них разъехались, например, Котлеева Венера Ренатовна (1985г.р.) раньше много вышивала и вязала, но уехала из деревни около пяти лет назад, оставив все рукоделия в доме отца.

7. Шитьё

В настоящее время в деревнях одежду почти не шьют, а предпочитают покупать в магазине. Большинство татарского населения в деревне носит одежду, покупаемую в городе.

Тем не менее, некоторые жители бережно хранят платья и костюмы своих матерей и бабушек, сшитые около 40–50 лет назад, сохраняющие очертания национальных мотивов. В Юрт-Ора у Альмухаметовой Мэнзумы Вагизовны (1961г.р.) сохранилась одежда ее бабушки, которая носила платье (кулмэк – тат.) из нарядной ткани с цветочными принтами, шаровары, поверх платья одевала бархатную жилетку (бишмэт – тат.). На голову одевался белый платок, завязываемый узелком на затылке, а поверх него одевался нарядный красный платок из тонкого хлопка (илл. 321).

В Юрт-Акбалык Шамсутдинова Мэрзия Хамзовна (1949 г.р.) продемонстрировала на себе платье с односторонним воротом из хлопка для молитвы, которое сшила её мама Шамсутдинова Мавтуха Саляховна (1950 г. р.), бывшая мастерицей и рукодель-

ницей, она научила шить, вязать, прясть своих дочерей и привила им любовь к творчеству (илл. 322, 323).

8. Металлообработка

Сохранились предметы обихода, инструменты для изготовления долбленых лодок. Следует отметить, что в связи с особенностями местного уклада жизни и быта, многие мастера в деревне владели разными ремеслами. Они не только делали лодки, но и знали кузнечное дело, сами ковали себе инструменты для долбления и обработки лодки изнутри, о чем свидетельствует наличие вышеупомянутых самодельных инструментов, таких как «бэлзэ», «бэлжэ» или «ошкы». Такие инструменты встречались у Саетова Мавлюта Абдрафиковича из Юрт-Ора, у Муратова Хакимуллы Сафиевича и Шамсутдинова Рамиля Хамзаевича из Юрт-Акбалык (илл. 325–329).

9. Лозоплетение

Чаты занимались в основном собирательством ягод, грибов и шишек. Наличие большого количества корзин, плетеных из ивовых прутьев почти в каждом доме в Колыванском районе, обусловлено расположением деревень в окружении хвойных лесов и обилия грибов в них, а также наличию протекающей недалеко реки Обь, вдоль которой растет много ветлы. Раньше здесь процветало лозоплетение. У Мавлютова Рафика Шафиковича есть много корзин из ивовых прутьев, сделанных им самим. С его слов, раньше в деревне собирали много грибов, которые здесь называют «мэшкэ» (илл. 336, 337).

В Каргатском районе лозоплетением не занимались из-за отсутствия лесов в этой местности. В настоящее время это ремесло угасло.

Такие ремесла как ткачество, обработка кожи и войлоковаляние отсутствуют в этом регионе.

Заключение

Декоративно-прикладное искусство татар Новосибирской области еще в середине XX века было вполне развито, но к настоящему времени постепенно пришло в упадок. Географические

условия Новосибирской области (наличие хвойных лесов в Колыванском районе и болот в Каргатском) повлияли на особенности развития различных видов декоративно-прикладного искусства, благодаря чему имеются отличия в комплексе ремёсел в деревнях обоих регионов. Условия быта местных жителей способствовали становлению мастера-универсала, который владел несколькими различными ремеслами. Здесь больше развивались такие виды, как: резьба по дереву, изготовление долбленых лодок, вышивка, вязание кружева, лозоплетение. Меньше всего развиты вязание, шитье, металлообработка. Отсутствует развитие таких ремесел, как: войлоковаляние, ткачество, керамика, ювелирное дело. Намечаются тенденции в возрождении такого ремесла как резьба по дереву, благодаря активности и заинтересованности местных мастеров.

Литература

1. Валеев Ф. Х. Народное декоративное искусство Татарстана. Казань, 1984.

2. Валеев Ф. Х. Орнамент казанских татар. Казань, 1969.

3. Валеев Ф. Х. Валеева-Сулейманова Г.Ф. Древнее искусство Татарстана. Казань, 2002.

4. Валеева Д. К. Искусство волжских булгар (X – нач. XIII вв.) Казань, 1983.

5. Валеева Д. К. Искусство волжских булгар периода Золотой Орды (XIII–сер. XV вв.). Казань, 2003.

6. Воробьёв Н. И., Бусыгин Е.П. Художественные промыслы Татарии в прошлом и настоящем. Казань, 1957.

7. Гулова Ф. Ф. Татарская народная вышивка. Казань, 1980.

8. Валеева-Сулейманова Г. Ф. Из истории татарского народного искусства. Институт языка, литературы и истории им. Г. Ибрагимова

9. Валеева-Сулейманова Г. Ф., Р.Г. Шагеева Р. Г. Декоративно – прикладное искусство казанских татар. М.: Советский художник, 1990.

10. Дульский. П. М. Народное искусство Татреспублики. //Художественная культура Советского Востока. М. –Л. 1931.

11.Ткаченко А.А. Тюркские народы: возрождение или развитие // ЭО. 1996. №4. С.71.

12. Лебедева Ю.А., Татауров С.Ф. Изучение орнаментального искусства тюркоязычного населения Сибири //Вестник Омского университета. Сер. «Исторические науки». 2016. №2 (10) С. 94–101.

СЕБЕР ТАТАРЛАРЫ МУЗЫКАСЫ

Илгиз Кадыйров

Көнбатыш Себер татарлары Көнбатыш Себернең урманлы-далалы көньяк өлешендә урнашкан. Авыллары башлыча Иртыш, Тура, Тара, Ом, Исәт, Тубыл һәм башка елгалар буена утырган. Бу елгалар калын урманнар һәм үтә алмаслык сазлыклар аша бердәнбер аралашу юлы да булган.

Татарлар, нигездә, авылларда, азрак санда Төмән, Тубыл, Том, Тара, Барабинск, Новосибирск, Омск һ. б. шәһәрләрдә яшиләр.

Хәзерге Себер татарларының иң якын борынгы бабалары булып XII–XIII гасырларда Көнбатыш Себер далаларыннан алып, Иделнең түбән өлешенә кадәрге киң мәйданда яшәүче төрки телле кыпчак кабиләләре санала.

Көнбатыш Себер территориясендә монгол империясенең Җүчи улусы җирендә Төмән ханлыгы барлыкка килә. Бу Себер татарларының беренче берләшмәсе була[1]. Соңыннан Себер ханлыгы оеша. Аның башында XVI йөзнең 60 нчы елларында Күчем хан (күчмә үзбәкләрдән килгән шейбанлы) тора[2].

Себер ханлыгында яши торган төрки телле кабиләләр билгеле бер дәрәҗәдә казакъларга, күчмә үзбәкләргә һәм, күрәсең, нугайларга да кардәш булган[3].

---

[1] Очерки истории СССР. Период феодализма. Ч. II. М.: Изд-во АН СССР, 1953. С. 464.

[2] Потапов Л.П. Этнический состав и происхождение алтайцев. Л.: Наука, 1969. С. 81.

[3] Потапов Л.П. Күрсәтелгән хезмәт. Б. 82.

Ханлык озак яшәми. 1582 елда Күчем хан җиңелә һәм аның территориясе Рус дәүләтенә кушыла. Шушы вакыттан башлап интенсив рәвештә Себерне үзләштерү башланып китә.

«...Беренче рус утраклылары татарларда күргән чагыштырмача югары культурага Себер төркиләре күптәннән ирешкән булган»[4]. Татарлар экономик үсеш ягыннан да югарырак торганнар. Даладагы районнарда, бигрәк тә Бараба даласында, терлек асраучылык алга киткән. Руслар килгәнчегә кадәр үк инде, гади булса да, игенчелек белән дә шөгыльләнгәннәр. Тиз өлгерүче үсемлекләр – арпа, бодай һәм солы чәчкәннәр[5]. В. П. Левашова, Себер ханлыгы территориясенә кергән җирләрдә үткәрелгән казылмалардан чыккан табылдыклар җыелмасын җентекләп тикшергәннән соң, түбәндәге нәтиҗәгә килә: «Монда игенчелек, терлекчелек, балыкчылык, металлургия, туку һем тегү эшләре, тире иләү-эшкәртү кораллары бар. Бизәнү һәм башка тормышкөнкүреш әйберләре шактый югары культура дәрәҗәсе турында сөйлиләр»[6].

Бараба даласында яшәгән татарларны руслар *бараба* дип йөрткәннәр. Алар инде XVII гасырда даими утрак тормышта яшәгәннәр. Радлов күргән картлар үзләренең ата-бабаларының, алтайлылар кебек үк, мәҗүси корбаннар чалуларын һәм мөселманнар кебек киенгәнлекләрен сөйләгәннәр. «Ул халыкның холкы яхшы – алар ялганламыйлар һәм разбой салмыйлар. Георгий аларны яссы йөзле, азрак сузылып киткән күзле, зур колаклы һәм кара чәчле итеп сурәтли», – дип яза рус галиме Н. М. Ядринцев[7]. «Бохаралылар... Себер татарлары белән русларга караганда шактый алданрак элемтәгә керәләр. Бохаралылар үзләренә хатыннарны, гадәттә, татарлар арасыннан алганнар. Мондый

[4] Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Т. XVI. СПб., 1907. С. 265–266.

[5] История Сибири. Т. 1. М.: Наука, 1968. С. 363.

[6] Левашева В.П. О городищах Сибирского юрта // Советская археология. Том XIII. М.-Л.: 1950. С. 347.

[7] Ярдинцев Н.М. Сибирские инородцы, их быт и современное положение. СПб., 1891. С. 52–54.

туганлык элемтәләре аларны Себер татарлары белән тагын да якынайткан»[8].

Бохаралылар уку-укыту, культура эшләренә дә билгеле күләмдә өлеш кертәләр. Җирле халык алардан күн эшләп чыгару, келәм сугу кебек кайбер һөнәрләрне үзләштерә[9].

Себер татарлары формалашуда Казан, Самара, Сембер, Пенза һәм Россиянең башка губерналарыннан күчеп килгән татарлар да катнаша. Төрле җирләрдән килүләренә карамастан, Себердә аларның барысы да *Казан татарлары* дип йөртелә. Россиядән татарларның күчеп килүләре XX йөзгәчә дәвам итә. Алар арасында кайчандыр сөрелеп шунда яшәп калганнары да һәм, Үзәк Россиядә җир җитешмәү сәбәпле, ирекле рәвештә күчеп утырганнары да бар.

Көнбатыш Себер татарлары халкыбызның шактый зур этник төркемен тәшкил итсә дә, аларның музыка культурасы озак кына еллар белгечләребез игътибарыннан читтәрәк кала килде. Моңа, әлбәттә, бу төбәкнең татар халкының төп политик һәм культура үзәге булган Казаннан ераклыгы да комачаулык итте. Музыкаль фольклорны, бигрәк тә Татарстаннан читтәге өлкәләрдә яшәүче татарларның көй-җырларын чын-чыннан фәнни нигездә җыйнау һәм тикшерү эшләре 1960 еллар тирәсендә генә ныклы рәвештә юлга салынды. Революциягә кадәрге чорда басылган хезмәтләрдә бу төбәкнең тарихын, этнографиясен, телен һәм фольклорын чагылдырган материаллар, бик аз санда булып, аерым өзекләр рәвешендә генә очрый. Тик академик В. В. Радловның «Төрки кабиләләренең халык әдәбияты үрнәкләре» хезмәте генә үзенең зур күләмлелеге белән аерылып тора һәм әлегә кадәр Себер татарларының телен һәм халык авыз иҗатын өйрәнү өчен кыйммәтле чыганак булып хезмәт итә[10]. Себер татарларының

---

[8] Ярдинцев Н.М. Күрсәтелгән хезмәт. Б. 34–35.

[9] Тумашева Д.Г. Көнбатыш Себер татарлары теле. Казан, 1961. Б. 14.

[10] Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи. Ч. 4: Наречия барабинцев, тарских, тобольских и тюменских татар.СПб.: Тип. Имп. Акад. наук, 1872. 411 с.

жырлары турында беренче мәгълүматлар үткән йөзнең алтмышынчы елларында күренә башлый. Шул чор матбугаты битләрендә Себер татарларының тормыш-көнкүреше белән бергә, аз гына күләмдә булса да, аларның ничек җырлаулары турында да әйтеп узыла[11]. 1864 елда «Тобольские губернские ведомости»да Тубыл татарлары җырлары басылып чыга[12]. Аларны җыюда Тубыл татары Нияз Урмаев булышкан. Бу укымышлы кеше, булдыра алган кадәр диалекталь үзенчәлекләрен саклап, сигез дистә чамасы дүртьюллык язып алган һәм русчага тәрҗемә иткән.

Себер татарларының музыкаль фольклор үрнәкләрен беренче булып шагыйрь Мөхәммәт Садри җыя. Ул 1940 елда Көнбатыш Себергә оештырылган фәнни экспедиция[13] вакытында фонографка Омск һәм Новосибирск өлкәләрендә яшәүче татарлардан күп санда җырлар һәм көйләр язып ала. Соңрак композитор А.С. Ключарев бу язмаларны нотага сала һәм кырыктан артык җыркөйне «Татар халык көйләре» җыентыгына кертә[14]. Алар арасында инде хәзер гомумтатар музыка хәзинәсенең энҗеләренә әверелгән «Карьят батыр», «Сәрвиназ», «Илчебага», «Зәңгәр күз» җырлары бар. Җыентыкның ахырында бу көйләрнең лад һәм жанр үзенчәлекләре турында кыскача аңлатма бирелә. Соңгы елларда Себер татарларының берничә җырын композитор Җәүдәт Фәйзи язып алды. «Халык җәүһәрләре» дип аталган җыентыгына ул 1965 елны Төмән һәм Тубыл шәһәрләрендә язып алган берничә җырны керткән. Шулардан «Сахралар» һәм «Усакайлар» җырлары Татарстан радиосы концертларында да яңгырый. Себер татарлары җырлары турында Х. Ярми, М. Госманов, М. Мәһдиев, Ф. Әхмәтова, Ф. Урманчеев хезмәтләрендә байтак мәгълүматлар

[11] Тобольские губернские ведомости. 1861. С. 35–45.

[12] Тобольские губернские ведомости. 1864. С. 34–35.

[13] Экспедиция Татарстан Халык Комиссариаты карамагындагы Татарстан тел әдәбият һәм тарих фәнни тикшеренү институты һәм Казан музыка кабинеты тарафыннан Х, Ярми. С. Әмиров, В Хаҗиев, М Садри составында оештырыла.

[14] Татар халык көйләре. Төзүче һәм жыючы А. С. Ключарев.

табарга мөмкин[15]. СССР Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтының халык иҗаты секторы 1967 елның җәендә Көнбатыш Себер татарларының авыз иҗатын җыюга кереште. Бер елдан соң бу эшкә яңа оешкан сәнгать секторы кушылды.

Көнбатыш Себер татарларының музыкаль-поэтик иҗаты – гаять бай һәм күпкырлы хәзинә. Халыкның тарихи үткән юлы, үзенчәлекле тормыш-көнкүреше һәм гореф-гадәтләре санап бетергесез җыр-көйләрдә чагылыш тапкан. Шулар арасында үзләренең идея-художество эчтәлеге белән киң халык массаларының эстетик таләпләрен канәгатьләндергән һәм аның өмет-хыялларына тәңгәл килгәннәре безнең көннәргәчә килеп җиткән.

Җыр-көйләр Себер татарлары тормышында гаҗәеп зур урын тота. Алар туй мәҗлесләренең аерылгысыз һәм мәҗбүри шартына әйләнгән: җыр белән кыз ата-анасы өеннән аерылып китә, кияүне дә кыз куенына җыр белән озаталар; җыр хезмәт процессында да мөһим роль уйный. Ә экият һәм дастан геройлары исә бер-берсе белән көйләп аңлаша. Җыр аша аерым шәхеснең дә, бөтен бер халыкның да эчке рухи дөньясы ачыла. «Җырын алалмадың – серен алалмадың» диләр. Тормыш-көнкүреш һәм эчке дөньяларының җыр-көйләрдән аерылгысыз икәнлеген алар әнә шундый тапкыр сүз белән белдергәннәр.

1968–1975 еллардагы экспедицияләр вакытында җыелган музыкаль фольклор материаллары Себер татарлары иҗатының гаять катлаулы һәм составы ягыннан чуар да булуын күрсәтте. Монда Көнбатыш Себер татарларының җирле диалекталь фольклоры,

[15] Ярми. Х. Татар халкының поэтик иҗаты. Казан, 1967. Б.194–196.; Госманов М. Бараба татарлары фольклоры // Казан утлары, 1962, № 6; Мәһдиев М. Себер татарлары иҗаты // Казан утлары, 1968, № 10; Әхмәтова Ф. Әйтүкә һәм Батыш турында тарихи җыр // Азат хатын, 1970, № 8; Урманчеев Ф. Тарихи җырлар // Казан утлары, 1969, № 3; Урманчеев Ф. Халык авазы. Казан, 1974; Мәхәббәт дастаны. Кузы-Көрпәч белән Баян-Сылу // Татар әдәбияты мәсьәләләре. КДПИның гыйльми язмалары. №133. Казан, 1974. Алтынчы җыентык.

Казан ягы, ягъни Казан, керәшен һәм мишәр татарлары белән килгән фольклор, татар халкының күпчелек этник төркемнәренә уртак үрнәкләр – гомумтатар классик фольклоры, бохаралы, башкорт, казакъ һәм рус халыкларының себерләшкән фольклоры барысы бергә яши һәм үзенчәлекле гаҗәеп мозаика тәшкил итә.

Халыкның шигъри-музыкаль иҗаты формалашуы һәм үсүе Себер татарларының халык булып оешу процессы белән тыгыз бәйләнештә барган дип карарга кирәк. Тарихи эзлеклелекне нигез итеп алып, аны гомуми рәвештә генә дүрт чорга аерып карарга була: иң борынгы, борынгы, яңа һәм бүгенге чор. Иң борынгы чордагы музыкаль фольклорны без гомумтөрки фольклоры дип, ягъни Себер татарларының бабалары Алтай йортыннан аерылып чыкканда үзләре белән алып киткән хәзинә дип фикер йөртәбез. Борынгы фольклор, нигездә, XVII гасырга кадәр, ягъни Себер ханлыгы чорында формалашкан дип санарга мөмкин. Бу чорда музыкаль фольклор аерым вак этник төркемнәрнең җыр-көйләре җыелмасы рәвешендә генә яши, чөнки Себер татарлары бердәм халык булып формалашырга өлгермәгәннәр. Борынгы фольклорга бохаралы, казакъ һәм башка төрки телле халыкларның, шулай ук ханти-мансиларның өлешчә йогынтысы булырга тиеш. Беренчеләре Себер йортының таркалуына кадәр үк килеп утыра башласалар, калганнары алар белән озак гасырлар янәшә яшәгәннәр. Яңа фольклор чоры исә XVII гасырда Идел буе өлкәләреннән күчеп килүче татарларның халык иҗаты белән тыгыз элемтә башлану нәтиҗәсендә туа башлый. «Күчеп утыручылар аерым авыллар булып та, шул ук вакытта Себер татарлары белән бергә дә утыралар»[16]. Шушы чордан алып, Себер татарлары тормышында яңа дәвер башлана. Кайчандыр Алтай йортында бергә булып, соңыннан төрле тарихи сәбәпләр аркасында шактый гасырлар аерылып яшәгән һәм шул дәвер эчендә һәрберсе үзенчәлекле музыкаль фольклор үрнәкләре тудырып өлгергән кардәш халыклар XVII гасырда бер-берсенә яңадан якыная баш-

[16] Храмова В.В. Западносибирские татары // Народы Сибири. М.; Л., 1956. С. 476–478.

лыйлар. Моңа кадәр дә аларның рухи бәйләнеше бервакытта да өзелеп тормаган. Чөнки Себер ханлыгы Болгар дәүләте һәм Казан ханлыгы белән даими политик һәм экономик багланышта торган. Казан татарлары үзләре белән башлыча ангемитоник пентатоника ладына корылган җыр-көйләр һәм бәетләр алып киләләр. Җирле халыкның музыкаль фикерләве пентатониканың көчле йогынтысын кичерә. Себер татарлары арасына акрынлап ислам дине керә башлый. Бу хәл үз чиратында мөнәҗәтләрнең таралуына китерә. Мишәр татарлары исә ангемитоника һәм диатоникага бай катнаш көйләр алып киләләр. Алар җирле фольклорга органик рәвештә кушылып китәләр. Чөнки диатоник көй агышы өчен Себер татарларында күптәннән җирлек була. Тулаем алганда, Казан татарлары музыкаль иҗатының Себер татарларына тәэсире гаять киң, һәм ул әле аерым бәет-мөнәҗәт һәм җыр-көйләрне турыдан-туры күчереп алуга гына кайтып калмый.

Экспедиция материаллары шуны күрсәтә: Себер төбәгендә татар музыкаль фольклоры тулы яңгыраш алган һәм аның барлык жанрлары да диярлек иҗади файдаланыла. Шулай итеп, монда сүз Себер татарларының музыкаль фикерләвенә тирәнтен үтеп керү турында бара. Әлбәттә, иҗади ярдәмләшү төрле чорда төрле дәрәҗәдә булган һәм торган саен катлаулырак төс алган. Мондый тыгыз һәм нәтиҗәле иҗади бәйләнеш ике халыкның да музыкаль һәм шигъри фикерләвендә уртак сыйфатлар булганда гына мөмкин. Икенче бер төбәктән килгән җыр-көйләр җирле татарларның традицион фольклоры белән янәшә «тыныч кына» яшәми, әлбәттә. Алар, кагыйдә буларак, җирле музыка стиле белән тыгыз элемтәгә керә, «уртак тел» табарга тырыша, аның кай өлешен булса да үзенә муафыйк килерлек итеп үзгәртә, һәм шул ук вакытта алар үзләре дә акрынлап ассимиляциягә дучар була – «себерләшәләр». Күп очракта хәтта ул җырларның кайсысы җирле, ә кайсысы күчеп килгән булуын билгеләү ифрат читенләшә. Бу үз чиратында яңа үзләштерелгән фольклор үрнәкләренең җирле төбәктә токткан ролен билгеләүгә комачаулый. Җирле һәм читтән килгән фольклорның күп гасырлар дәвамында бер-берсе белән шулай тыгыз элемтәгә кереп, ае-

рып ала алмаслык дәрәҗәдә «чорналып» үсүе Себер татарлары музыкасының катлаулы стиль комплексы тууына китергән. Себер татарларының бүгенге көндәге музыкаль фольклоры – гаять катлаулы күренеш ул. Традицион мирас әле дә булса яши бирә, урта һәм олы буын вәкилләре арасында һәман да сөеп башкарыла һәм яратып тыңлана. Әлбәттә, алар яшәгәндә, традицион фольклор да яшәячәк. Ләкин шул ук вакытта традицион фольклор үрнәкләренең кимүе дә нык сизелә. Бу беренче чиратта йола белән бәйләнгән жыр-көйләргә һәм әкият-дастан назымнарына кагыла.

Себер төбәгендә җыеп алынган музыкаль-шигъри хәзинәне, башкарылу рәвешенә карап, өч төргә бүләргә була: көйләүләр, көйләр, җырлар. Көйләүләрнең нинди дә булса бер йола белән бәйләнгәннәре һәм мөстәкыйль башкарыла торганнары бар. Йола көйләүләренең бүгенге көндә бары тик калдыклары гына сакланып калган, ул да булса – «Яңгыр теләү». Бары тик ике тавышлы гына булган бу гади көйләү, һичшиксез, Себер татарларының гына түгел, ә гомумтатар фольклорының иң борынгы үрнәкләреннән берсе булырга тиеш[17]. Себер вариантына охшаш көйне күрше казакъ халык иҗатында да очратырга мөмкин. Мөстәкыйль көйләүләрдән дастан һәм әкият назымнарын, бәет, мөнәҗәтләрне күрсәтә алабыз.

Көйләрнең шулай ук тормыш-көнкүреш йоласы белән бәйләнгәннәре (аларны *могам* дип йөртәләр, мәсәлән, «Шайтан могам», «Ат могам») һәм мөстәкыйль башкарыла торганнары бар. Соңгыларына бию көйләре, инструменталь маршлар һәм пьесалар керә.

Җырлар – Себер татарлары музыкасында иң зур төркем. Алар шулай ук йола җырлары һәм мөстәкыйль җырлар (лирик җырлар) төркеменә аерылалар. Йола җырлары арасында туй җырлары иң күренекле урынны алып тора. Болар: кияүне кыз куенына озату

[17] Ике тавышлы яңгыр теләү көйләрен кара: Абдуллин А. Тематика и жанры татарской дореволюционной народной песни // Вопросы татарской музыки. Казан, 1967. Б.15. Нигмедзянов М. Олиготонные лады в татарской народной музыке.

җырлары («Кияү типсәү»), ишек бавы җыры, кызның чәчен икегә аерып үргәндә башкарылган җырлар («Яр-яр», «Үләң таш»), кызны егет өенә озату, туй мәҗлесендә кода-кодагыйларның бер-берсен макташу җырлары, кара-каршы башкарыла торган күңелле туй уены җырлары («Хан кызы», «Башмак» һ.б.), сатып яки көчләп бирелгән кызларның ата-анасын, туган авылын каргап китү җырлары. Гаилә тормышында туйлар зур вакыйга рәвешендә бик күңелле һәм шау-шулы үткән. Туйга авыл халкы белән беррәттән алыстан да кода-кодагыйлар һәм кардәшләр килгән. Кагыйдә буларак, килен читтән алынган. Чөнки ыруглык калдыклары озак сакланып калган Себер татарларында бер авыл кешеләре бер-берсе белән туган-тумача саналган һәм алар арасында өйләнешү тыелган. Туй ул – яңа гаилә төзү тантанасы, кыз белән егетнең җитлегүен мактау тантанасы. Яучылау һәм фатиха бирүдән алып, туйдан кунаклар таралган вакытка кадәр булган һәрбер адым тирән этник мәгънәгә ия. Ул берничә гасырлар элек шушы этник төркемгә хас тормыш-көнкүреш һәм семья-әхлак кагыйдәләреннән чыгып төзелгән.

Туйларга махсус рәвештә җырчылар һәм музыкантлар чакырылган һәм туйның җыр-музыка белән үткән өлешенең уңышлы чыгуы музыкантлар, җырчылар осталыгына турыдан-туры бәйләнгән. Мондый кадер-хөрмәт, күрәсең, җыр-музыка туй вакытында үзенә күрә ниндидер магик көчкә ия була дигән ышануга нигезләнгән. Бу ышану Себер татарларында XX гасыр башларына кадәр дәвам итә. Туй йоласы җырлары да шул чоргача актив рәвештә башкарылып килә, һәм ул җырлар өлкән яшьтәге кешеләр хәтерендә әле дә саклана. Күпләренең өйләнү-кияүгә барулары шул җырлар белән үткән.

Туй йоласы җырларын туйның өч моментында башкару мәҗбүри булган: кияүне урам буйлап «тип сугып» кыз өенә озата барганда «Кияү типсәү» («Күч җыры», «Кияү сүзе», «Ялтыр-талалтир»), кыз өенең капка төбендә «Ишек бавы» җыры, егет өенә китер алдыннан кызның чәчен икегә аерып үргәндә, «Яр-яр» яки «Үләң таш» җырларын җырлаганнар.

«Яр-яр» җырларына тукталып үтик. Себер татарларында, кайбер башка халыклардагы кебек, кыз белән яшь киленне чәч толымына карап аерганнар. Кызлар чәчне бер толымга үреп йөртсә, яшь киленнәр исә аны икегә аерып үрергә тиеш булганнар. Шуңа күрә чәч аеру ритуалы кыз озатканда иң изге, иң җаваплы йолаларның берсе саналган[18]. Ул болай үтәлгән. Кияү егетләре белән кызны алырга килгәч, кызның җиңгәләре чыбылдык эчендә кызның чәчен махсус тарак белән, елый-елый, икегә аерып үрә башлыйлар. Һәм шул вакытта кызның туган-үскән йорты, атаанасы, дус-ишләре, туган-тумачалары белән саубуллашу сәгате җиткәнне аңлатып, «Яр-яр» әйтелә башлый.

«Яр-яр» җырлары гаять зур территориядә яшәүче төрки телле халыкларга хас. Күрше казакъларда ул – «Җар-җар» үзбәкләрдә – «Ёр-ёр», нугайларда – «Хей-җар», каракалпакларда – «Хауҗар», Башкортстанның Ык буе татарларында – «Яр-яр».

«Яр-яр»ның шигъри тексты Курмашиның «Кыйссаи бүз егет» дастанына да кертелгән. Бу очраклымы? Күрәсең, юк. Һәрхәлдә, XVII гасырга караган «Яр-яр» текстының безнең Идел буе төбәгендә табылуы бу йола җырының Идел буенда яшәүче татарларга да ят нәрсә булмаганлыгын әйтеп тора[19].

Драматург М. Фәйзинең дә «Кызыл йолдыз» пьесасына бу куплетларны кертүе, һичшиксез, халык иҗатына таянудан килә. Соңгы елларда гына өйрәнелгән Ык буе татарлары иҗаты да – моның ачык мисалы[20].

«Кияү типсәү». Төмән өлкәсе авылларында шушы җыр белән кияүне кыз куенына озатканнар. Бу болай булган. Башка авылдан килгән кияү иң элек дусларына яки туган-тумачаларына туктый. Нугәрләр (кияү егетләре) кияүне ике яктан култыклап алып,

---

[18] Әхмәтова Ф., Гайнанов Р. Себер юлларында // Социалистик Татарстан. 1967. 13 август саны.

[19] Усманов М. Об археографических экспедициях Казанского университета // Тихомировские чтения 1970 года. Мат-лы науч. конф., посвящ. опыту организации археогр. экспедиций в РСФСР. М., 1970. С. 122.

[20] Мөхәммәтҗанов Р М. Башкорстан Ык буе татарлары йола иҗаты. Автореферат. Уфа, 1973.

шушы җыр белән кыз өенә алып киләләр. Әгәр дә кияү буласы егет күңеленә хуш килгән кеше булса, кыз түшәк җәеп көтеп торган, ошамаса – чыгып качкан. Бу очракта аны беркем дә көчләп бирергә батырчылык итмәгән. Шунысы кызык: кайвакытта олы яшькә җиткән картлар да, шаярып һәм дә гомер иткән карчыгын сынарга теләп, үзләрен шулай «иңдертеп» йөргәннәр. Төмән өлкәсе Вагай районы Күләт авылында Халиков Хәйдәр бабай (1889 елгы) бу турыда менә нәрсәләр сөйли: «Моны ялтир әйтү тиләр. Җегетне көнтес алып кереп таныштырып алатылар. Ваклар җиснә дип килгәч, ул аларга косык (эрбет чикләвеге) өләшә. Кич белән ялтир әйтеп ай әллерләп алып киләләр бичәгә. Йегет пелән кысга аерым чатыр коратылар. Кысны анта саклап утыратылар туслары, җиңгәләре».

Лирик җырлар – Себер татарлары шигъри-музыкаль иҗатының иң зур тармагы. Музыкаль тасвирлау чараларының байлыгы, шигъри нәфислеге белән аерылып торган бу җырларны халыкның эстетик кичерешләре көзгесе дип әйтергә мөмкин. Лирик җырларга киң колачлы аһәң хас. Төрле йола һәм гореф-гадәтләр белән бәйле әсәрләр зур иҗтимагый политик үзгәрешләр аркасында онытылуга таба барган вакытта алар урынын лирик җырлар биләп ала. Җанрлар төрлелеге кимесә дә, «җыр-көйнең халык өчен әһәмияте кимеми. Киресенчә, безнең көннәрдә Себер татарлары музыка хәзинәсенең баюы турында сүз алып барырга мөмкин. Лирик җырлар халык тормыш-көнкүрешенең барлык тармакларына үтеп керә, аның тематикасы киңәя.

Лирик җырларны якынча дүрт төркемгә: сузып җырлана торган ирекле метроритмдагы эпик яңгырашлы озын көйләргә, ирекле метроритмдагы лирик озын көйләргә, төгәл метро-ритмдагы квадрат структуралы җыйнак, кыска көйләргә, ирекле метро-ритмдагы баш өлештән һәм төгәл метро-ритмдагы җыйнак кушымтадан торган озынча салмак җырларга бүләргә була.

Беренче төркемгә Новосибирск өлкәсе Чаны районы Кошкүл авылында Хәбибуллин Кәримулла (1928 елгы), Омск өлкәсе Ишемтамак районы Зур Тибенде авылында Абтюкова Сәлимә (1925 елгы), Саургач авылында Разулев Шәфикъ (1913 елгы),

Төмән өлкәсе Тубыл районы Лайтамак авылында Таҗетдинова Җәмиләдән (1906 елгы) язып алынган «Борынгы җыр», «Туктасын качкы», «Мәхмүт мәргән», «Кара да гына елан» һәм башка җырларны алырга була. Киң эпик яңгырашлы бу җырлар – Себер татарлары иҗатына иң хас үрнәкләрдән. Бигрәк тә бараба татарларының иң күркәм һәм киң таралган «Кара да гына елан» һәм «Асыл кошлар» җырларын һәр җырчы белә диярлек. Ә Казан ягыннан килгәннәре исә «бу инде чын барабалар көе» дип искәртеп куярга онытмыйлар.

Озын лирик көйләр (икенче төркем) – иң күпсанлы төркем. Аларны йөзләп санарга була. Һәм үзенчәлекләрен дә бер-ике үрнәк белән күзаллау һич мөмкин түгел. «Туп-туп баскан туры ат», «Аргамагым», «Агавын» (Бараба татарлары), «Иске пасхуд», «Җиктем күк юрга» (Омск өлкәсе). «Димен лә», «Бадъян баскыч», «Моңлы көй (Том татарлары) җырлары халык телендә бүген дә яши.

Калган ике төркемгә кергән җырлар Себер татарларының һәр этник төбәгенә дә бердәй хас. Шунысы кызыклы: лирик озын көйләргә «Йосыф – Зөләйха», «Бүз егет», «Таһир – Зөһрә» «Сәйфелмөлек» кебек мәгълүм дастаннарның аерым өзекләре дә җырлана. Алар күптән инде мөстәкыйль җыр булып таралып киткәннәр.

Себер татарларының музыка сәнгате тамырлары белән тарих тирәнлегенә китә. Аның нигезләре борынгы төрки телле кабиләләрнең шигъри-музыкаль хәзинәсеннән аерылгысыз. Югарыда әйтелгәнчә, ул гаять катлаулы шартларда барлыкка килгән Себер татарларының үз арасындагы төрле этник төркемнәрнең, бөтен татар халкының, Казакъстан һәм Урта Азия халыкларының музыкаль культурасы Көнбатыш Себер төбәгендә даими бәйләнешкә керәләр. Бу – иҗади процесс.

Кайбер гомумтөрки бәйләнешләрне карап үтик. Менә бараба татарларының тиңдәшсез «Кузы-Көрпәч белән Баян-Сылу» дастаны. «Шигъри хәзинәсендә «Кузы-Көрпәч белән Баян-Сылу» дастаны булган һәрбер халык аны үз әсәре дип исәпли, туган телендә сөйли, милли моңы белән җырлый... Безнеңчә, дастанның

һәрбер милли версиясе һәм барлык вариантлары да бер тамырдан үсеп чыккан, бер тамырдан таралган», – дип яза Ф. Урманчеев[21]. Бу гаҗәеп әсәр халык тормышының үткәнен зур панорама итеп күзалларга мөмкинлек бирә. Дастанның төп эчтәлеге сөйләп, кайбер диалоглары көйләп әйтелә. Ләкин аның әле күптән түгел уен коралына (мәсәлән, «җатыган» дип йөртелә торган кыллы уен коралына) кушылып, көйләп әйтелүендә безнең шигебез юк.

«Хан кызы» җыры, фольклорчыларның билгеләве буенча, бәетләргә керә[22]. Шуңа карамастан «эчтәлеге белән дә, формасы ягыннан да әсәр бәет жанрының башка үрнәкләреннән аерылып тора»[23] икән. Менә шул аерымлыкларын исәпкә алып та, кайбер фольклорчылар «Хан кызы» бәет түгел, җыр дип исәплиләр. Себер татарлары, мәсәлән, Төмән өлкәсе Тубыл районы Лаитамак авылында яшәүче Исәньярова Зинникамал (1927 елгы) «Хан кызы»н җыр дип атый. Аның әйтүенчә, туй мәҗлесләрендә, яшьләрнең аулак өендә ул кара-каршы башкарылган күңелле, шаян җыр икән. Аны кунакларның кәефен күтәрү, китәсе кызның туган өйдән аерылу хәсрәтен җиңеләйтү өчен җырлаганнар. Фольклорчыларның билгеләве буенча, бәетләр – бары тик безнең татар халык иҗатына гына хас жанр. «Башка халыкларда безнең бәетләргә тәңгәл килердәй әсәрләр юк. Дөрес, бәетләр башкорт халык иҗатында да бар. Ләкин, башкорт галимнәренең фикеренчә, алар татар фольклоры йогынтысы нәтиҗәсендә барлыкка килгән. Ә менә Ф. Н. Катановның хакасларда язып алынган фольклор үрнәкләре арасында «Хан кызы» җырының шигъри юлларына тәңгәл килә торган әсәр бар[24]. Үзбәк халкында да шуңа охшаш җырны очратабыз.

[21] Урманчеев Ф. Мәхәббәт дастаны. Кузы-Көрпәч белән Баян-Сылу // Татар әдәбияты мәсьәләләре. КДПИның гыйльми язмалары. №133. Казан, 1974.

[22] Бадыйгый. Халык әдәбияты. Бәетләр. Казан, 1913; Х. Ярминең күрсәтелгән хезмәте.

[23] Урманчеев Ф. Халык авазы. Б. 83.

[24] Катанов Ф.Н. Хакасский фольклор. Абакан, 1963. С. 20, 98.

Йигит:

Сочимги узун дейдилар,
Доно укам, ер-ер,
Кора соч укам, ер-ер,
Курсат сочингни, бир курайин,
Жоним укам, ер-ер!

Киз:

Сочимни кўриб нима киласиз,
Сиз акажоним, ер-ер,
Жон акажоним, ер-ер,
Бозордаги сочпапукни
Курмабмидингиз, ер-ер!

«Хан кызы» Себер татарларында гына таралган җыр түгел[25]. Мәсәлән, ул Г. Тукайның җырлар дәфтәрендә дә бар (кызганычка каршы, бу көйнең җырлары дәфтәрдән ертып алынган)[26]. Г. Тукай аны җырлар арасына кертә, бәетләр белән бутамый. Әлбәттә, бу кызыклы факт. Менә шуңа күрә дә «Хан кызы»ның яңа вариантларын язып алырга кирәк. Күп вариантларның көй һәм сүзләрен чагыштырып карагач кына, җырның төп функциясе турында катгый фикер йөртергә мөмкин булачак.

Себер татарлары иҗатын өйрәнгәндә, кайбер бәхәсле җырлар да очрый. Мәсәлән, «Тамчы тама» шундыйлардан. Аның көе С. Габәши, В. Виноградов һәм Г. Әлмөхәммәтовның мәгълүм «Эшче» операсындагы Нигъмәт ариясе белән тәңгәл килә. Новосибирск өлкәсе Чаны районы Белекте авылында Йосыпова Шәмсинур (1900 елгы) әйтүенә караганда, көй бу авылда бик күптәннән, «бабайлар заманыннан» билгеле. Көйнең Себердә бик популяр булуын төп Себер татары Таминдаров Сәгыйр дә (1888–1975) раслады. Аның әйтүенчә, Кемерово өлкәсендә яшәүче халыкларда бу җырны нүгәр егетләре кызны егет өенә озатыр алдыннан җырлаганнар. Җыйналган барлык кеше елаган. 1969 елның көзендә, бу җырны ачыклау өчен, махсус рәвештә

---

[25] Бер вариант Н. Мөштәриева тарафыннан Пермь өлкәсендә язып алынган.

[26] Тукай Г. Әсәрләр. Том 2. Казан, 1955. Б. 295.

Кемерово өлкәсе Юрга районы Кышлау авылына керелде (С. Таминдаров исә күрше Эскәтем авылында туган). Авылның иң олы кешесе – 87 яшьлек Шулаяков Гафур бабай бу җырны «Кыз озату җыры» дип яздырды. Яшь вакытта ул аны нүгәр егете булып җырлап йөргән. Димәк, җырның ким дигәндә алтмыш еллык гомере бар. «Эшче» операсы исә 1930 елда сәхнәгә куела. Солтан Габәшинең Нигъмәт ариясе турында язмалары күренми (һәрхәлдә, әлегә табылмаган). Шуңа күрә бу көйне Себер татарларыныкы дип өзеп әйтергә ашыкмыйк. С. Габәши — халык җырларын җыючы һәм өйрәнүче, музыкаль фольклорны гаять тирәннән белүче. Әгәр дә композитор үзе белгән һәм җыйган йөзләгән көйләрнең берәрсен операда файдалана икән, бу профессиональ музыка өлкәсендә табигый хәл санала. Күп вакытта автор көйнең кайдан алынуын да әйтеп тормый. Мәсәлән, Җ. Фәйзи 1952 елда Әлмәт шәһәрендә язып алган «Сагынам» җырының көен «Тапшырылмаган хатлар» операсында Галия ариясендә генә файдаланып калмый, операның төп музыкаль лейтмотивы итә.

Теге яки бу җыр-көйнең таралып китүен алдан әйтү кыен. Алар иң беренче чиратта фән өчен әһәмиятле. Теләсә кайсы халыкның музыкаль-поэтик хәзинәсе – зур культура кыйммәте булган, илебез музыкантлары һәм галимнәренең игътибарын көннән-көн үзенә җәлеп итә торган тиңдәшсез дәүләт милке. Аны мөмкин кадәр югалтмыйча җыю һәм саклау – дәүләт эше. Себер татарлары җыр-көйләрен магнитофон тасмасына яздыруда йөзләрчә җырчылар катнашты. Шулар арасында Нургалиева Вәйдә, Абитов Биктимер, Уразов Зәйнулла, Разулев Шәфикъ, Хәбибуллин Кәримулла, Сөләйманов Имаметдин, Таҗетдинова Җәмилә, Корманов Шәриф, Шулаяков Гафур, Таминдаров Сәгыйр кебек кабатланмас иҗади шәхесләр белән очрашулар күңелдә тирән эз калдырды. Аларның һәрберсе – халык иҗатындагы коллектив башлангычның һәм шул ук вакытта башка җырчыларга караганда чагыштырмача индивидуальләшүнең гүзәл гәүдәләнеше. Үз авылларында гына түгел, ә тирә-якта дан тоткан бу җырчы-музыкантлар социаль әһәмияткә ия булган вазифа үтиләр. Алар – халыкның кадерле мирасы, иң әһәмиятле

милли үзенчәлекләреннән берсе булган музыкасын һәм аны башкару традициясен саклаучы, яшьләрнең тәрбиячесе һәм акыллы киңәшчесе. Музыкантлар һәрвакытта да иҗтимагый тормышның уртасында яши.

Омск өлкәсе Ишемтамак районы Зур Тибенде авылында яшәүче Абитов Биктимер абый татар халык җырларын күп белүе белән безне таң калдырды. Аның башкаруында магнитофон тасмасына кырыктан артык җыр язып алынды[27]. Аңарчы билгеле булмаган «Җиктем күк юрга», «Ямщикәй», «Иске пасхуд», «Сәвә» (кыз исеме), «Уракчы», «Милай Мәхмүзә», «Исәт» һәм башка бик күп җыр-көйләр үзенчәлекле интонацион-лад төзелешләре белән аерылып торалар иде. Биктимер абыйдан язып алынган җырлар тематик яктан гаҗәеп күптөрле: арада тормышкөнкүреш җырлары да, ямщиклар моң-зары, бәет-мөнәҗәтләр дә бар. Иң күбе – мәхәббәт җырлары. Аларга эпик яңгыраш, тирән фәлсәфи мәгънә хас. Биктимер абый бу зур мирасның күп өлешен әтисеннән өйрәнгән. Әтисе Мәлик бабай әйләнә-тирәдә дан тоткан җырчы-ямщик булган. Безне таң калдырганы тагын шул булды: үлем түшәгендә ятканда да, Мәлик бабай җырларын Биктимер абыйга өйрәтеп яткан. Менә кайда музыкаль традициянең көче, менә кайда саекмас чишмәләр!

Себер татарлары музыканы бик яраталар, Сабан туйлары, бәйрәмнәр һәм туйлар оста җырчы, скрипкачы һәм гармунчысыз үтми. Биредә «Тәфтиләү», «Кара урман», «Уел», «Зиләйлүк», «Сарман» һәм башка бик күп җырларыбызны да бик яратып җырлыйлар.

Халыкның җыр-моңы – аның буыннан-буынга тапшырылырга тиешле иң зур хәзинәләренең берсе. Җыры яшәгәндә, халыкның теле дә, мәдәнияте дә яши, димәк, халык үзе дә яши.

---

[27] Мондый феноменнар әкият сөйләүчеләр арасында да бар. Мәсәлән, шул ук районның Эбаргуль авылында 78 яшьлек Хамматов Әхмәт бабай егерме әкият яздырды.

Кушымта[28]

ЙАР-ЙАР

Чыбылдыгым эчентә
Чыбын уйный, йар-йар!
Бескә төшкән кийәүләр
Мулла мигән, йар, йар!
Кара сыер мөгесен
Кайырмагыс, йар-йар!
Заман ахры җиткәнче
Айрылмагыс, йар-йар!
Килер-китәр йулыңа
Киндер чәчтем, йар-йар!
Инде киндер пешкәнче
Килеп китең, йар-йар!

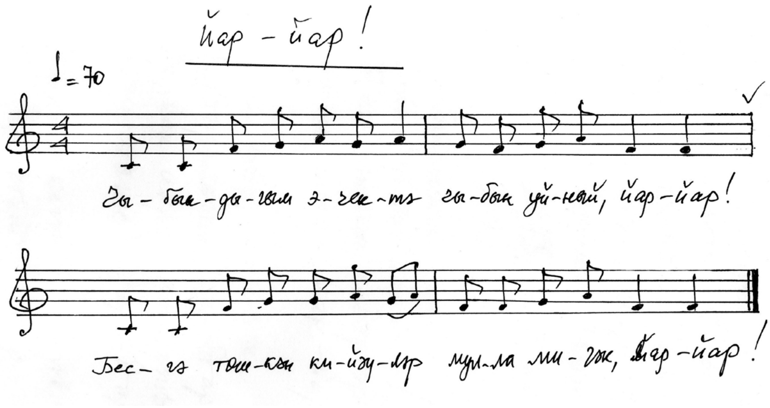

Новосибирск өлкәсе Куйбышев районы Шагыр авылында Садыйкова Сәлихадан (1905 елгы) 1972 елда язып алынды.

---

[28] Бу мәкаләгә бирелгән кушымтада Новосибирск өлкәсендә Илгиз Кадыйров тарафыннан җыелган һәм нотага салынган халык җырларын ноталары белән бирәбез. Алар беренче тапкыр басыла.

ЙАР-ЙАР

Шутыр-шутыр камышта
Сыргам тѳште, йар-йар!
Сыналмаган йат җиргә
Сеңлем тѳште, йар-йар!
Үнә күсе сынганда
Улык торган әнекәм,
Үнә сынлы мин киттем,
Инте тынгыл, әнекәм.

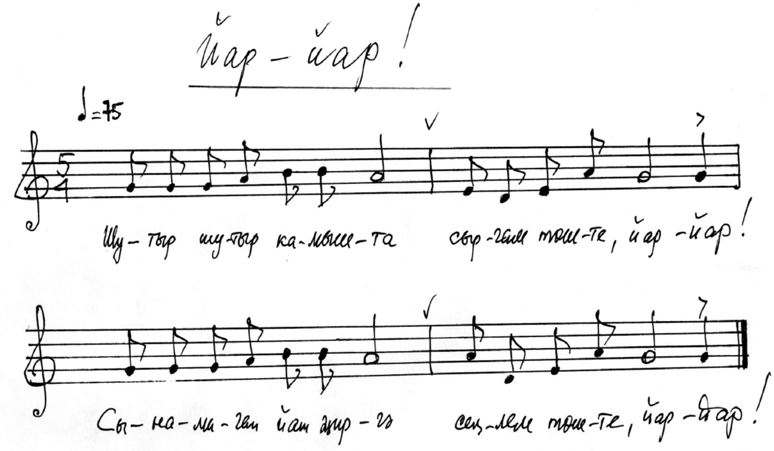

Новосибирск ѳлкәсе Чаны районы Кошкүл авылында Мѳхәммәтшин Аллаярдан (1894 елгы) 1968 елда язып алынды.

КЫЗ ОЗАТУ ЖЫРЫ

Имәнчә туга, көрән ат,
Тартыпы, чай, салар кешеме йук.
Касис ләй башым эшкә төшкәч,
Йолыпы, чай, алыр кешем йук.

Алтын, чай, вийәр[29], көмеш каш,
Китеп лә барай газиз баш.
Китсә лә китсен, әй, газиз баш,
Исән-сау калсын карындаш[30].

Алтын, чай, көмеш – байларда,
Йомырча туйакы – тайларта.
Тай тигәннәрем, әй ат булты,
Үз туганнарым йат булты.

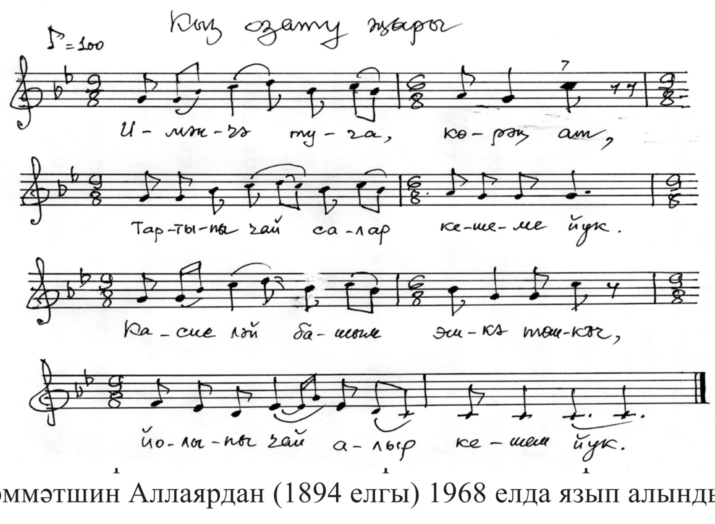

да
Мөхәммәтшин Аллаярдан (1894 елгы) 1968 елда язып алынды.

---

[29] Вийәр – ияр.

[30] Карындаш – бер әнидән туганнар. «Кабы бер – карындаш, атасы бер – авылдаш» диләр барабалар. Атасы бер булса да, инәләре икенче булса, якын саналмаган.

ТАМЧЫ ТАМА

Тамчы тама, тамчы тама,
Бөркән шәлең тамчий тамгыйнчий.
Мин китәмен йыракъ сәфәрләргә,
Озатып кал күзеңе талганчий. (Соңгы ике юл кабатлана.)

Кыйбла яктин болыты чыгай,
Йавар микән инде күкерәп.
Башларыма төштей зур хәсерәт,
Күтәрәлмий минем күкерәк.

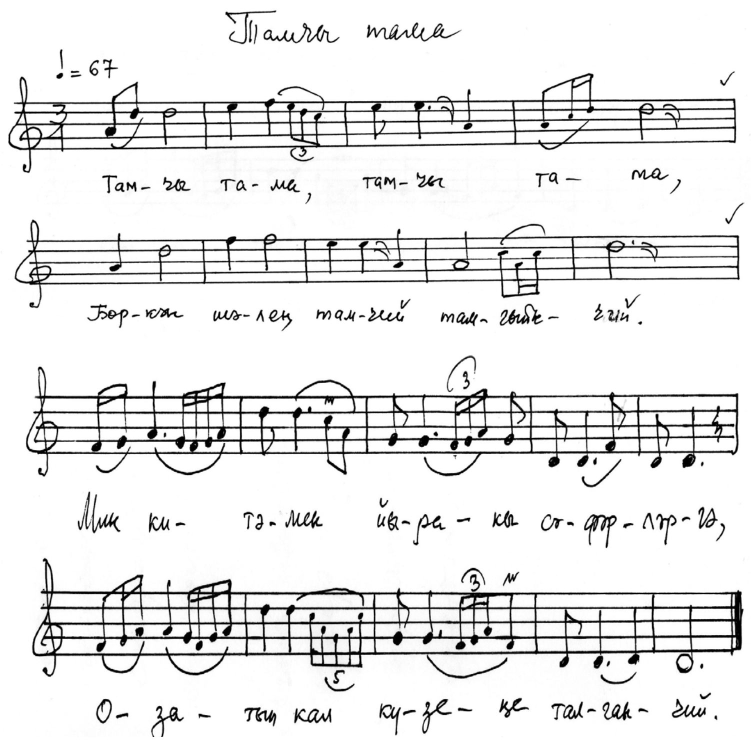

Новосибирск өлкәсе Чаны районы Белекте авылында Йосыпова Шәмсинурдан (1900) язып алынды. 1968 ел.

КАРАМА ТУГА, КАРА ЙУРГА

Карама туга, кара йурга,
Йургалайтыр кибет алтынтау.
Пуйы ла зифа пер матур кыс
Иркәләйтер йегет алтынта.
Пуйы ла зифа пер матур кыс
Иркәләйтер йегет алтынта.

Карама туга, әй җиз колча[31],
Шыңгыртайтыр тартып йеккәнтәй.
Аузы ла уймак, бите коймак,
Сулкылтайтыр суырып үпкәнтә.
Аузы ла уймак, бите коймак,
Сулкылтайтыр суырып үпкәнтә.

Агыйделнең арйагынта
Селәүчәннәр[32] чыгар уйынгау.
Селәүсен кебек матур йарлар
Кайчан керер беснең куйынга?
Селәүсен кебек матур йарлар
Кайчан керер беснең куйынга?

Һауата очкан ойа лачын,
Ойасынта гөрли күгәрчен.
Шул күгәрченнәр нигә гөрли,
Песнең кебек моңлый, күрәсең.
Шул күгәрченнәр нигә гөрли,
Песнең кебек моңлый, күрәсең.

[31] Колча – кыңгырау.

[32] Селәүчән, селәүсен – бал корты.

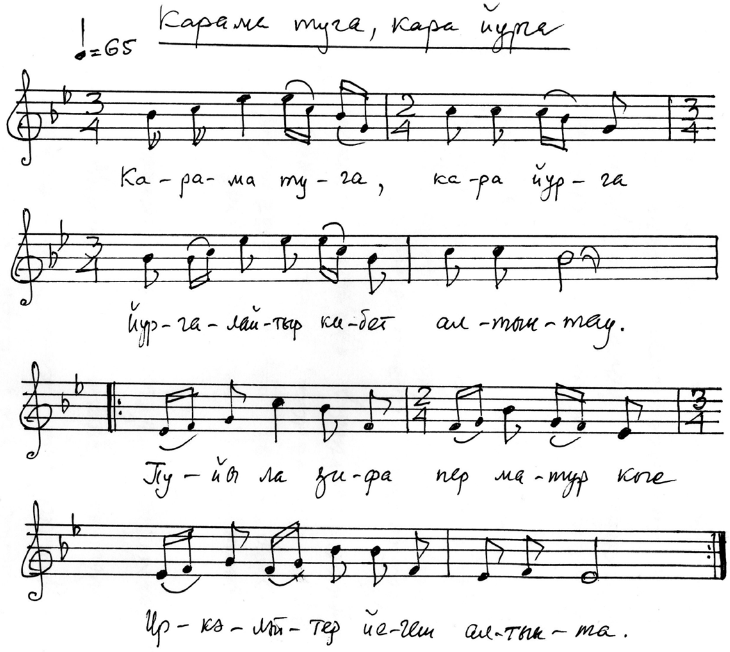

Новосибирск өлкәсе Чаны районы Кошкүл авылында Мөхәммәтшин Аллаярдан (1894 елгы) 1968 елда язып алынды.

БАРАБА ҖИРЕНӘ КҮЧКӘНДӘ

Бийек кенәй кырның, әй, башында
Борлыгадыр богдай орлыгы.
Карындаш тугандин, әй, айырылган,
Әй-хайы гынай дөньяның хурлыгы.

Бараба ла җире – әй, мал җире,
Беснең Сембер җири – ут җири.
Ут җири дә булса китмәс идем,
Бар да бер Ходайның тәкъдире.

Утырдым чананың, әй, төбенәй,
Дилбегәй генәмне кулыма алып.
Өч мең чакрым җиргәй бән барымын,
Әҗәл генәмне кулыма алып.

Өч тубаска[33] йектем, әй, китәргә,
Бараба иленәй җитәргәй;
Туганнарым, әй, китәргәй,
Белмәймен үк, нихәл итәргәй.

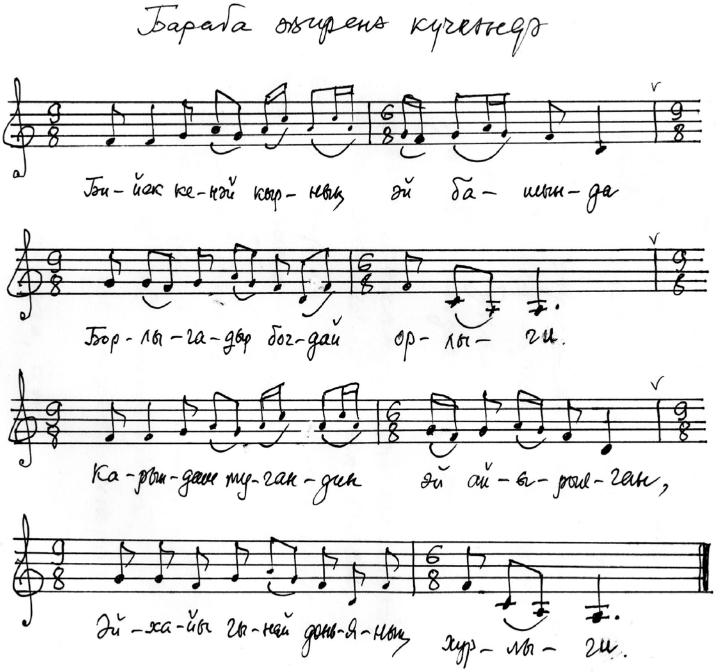

Новосибирск өлкәсе Чаны районы Кошкүл авылында Сәлимҗанов Гыйльманнан (1889 елгы) язып алынды. 1968 ел.

Гыйльман абыйның әйтүенә караганда, бу – Себергә күчкән мишәрләр җыры. Авылның Ядүгәр исемле мулласы бөтен бер авылны, үзенә ияртеп, бараба далаларына алып киткән.

[33] Тубаска – повозка.

ЗӘЙНУЛЛА АБЫЙ КӨЕ

Келүсез йозак һәр киз[34] ачылмас,
Төкәнгән гомерем һәр киз озаймас.
Муйныма таккан кайгу җепләрем,
Текәнеп[35] череп, һәр киз өзелмәс.
Бу гарип күңелем ник кайгы баскан?
Уйнасам-көлсәм, бер киз ачылмас.
Ясин-тәбәрәк һәр дәм[36] телемдә,
Синең сыйфатың һәр киз күңлемдә.
Күңелем туйганчы күрмәгән идем,
Нигә дип әҗәл килде лә сиңа.
Хак Тәгаләмә һәр дәм ялварам,
Кавыштырса иде җәннәттә безне.
Торый күпмегә инде безләргә?
Әҗәлгә бәндә сарасыз түзә.

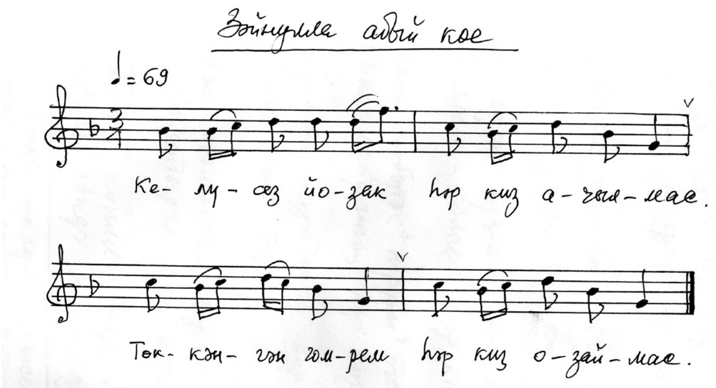

Новосибирск өлкәсе Чаны районы Тармакүл авылында Ишмакова Нәкыядән (1928) язып алынды. 1968 ел.

---

[34] Киз – вакыт. «Туры килү» мәгънәсендә. «Вакытына киз килдең», «Һәр киз бал булып тормас» дип сөйләшәләр.

[35] Текәнү, төкәнү – киселү, чикләнү, өметсез югалу. «Төкәнгән гомерне ялгый алмассың».

[36] Дәм, тәм – тын, сулыш.

Җырны магнитофон тасмасыннан кәгазьгә төшергәндә, кайбер сүзләрнең мәгънәсен ачыкларга кирәклеге беленде. Шушы максат белән Нәкыя апага хат җибәрдем. Анда бу җырның бараба татарлары арасында кайчандыр таралган булган «җырлап йылау» йоласы калдыгы түгелме икәнлеген һәм кайдан килүен ачыклау мәсьәләсе куелган иде. Җавап түбәндәгечә: «Бу җыр үлгән кешегә багышланган, билгеле. Ләкин безнең тирә татарларында «җырлап йылау» йоласын язычниклар гадәте диләр. Ул юк. Беренче килүчеләр – Сембер губернасы Петрякс авылыннан. Бу җырны чыгаручы – Петрякстан ерак булмаган Куйсуы авылыннан килгән Гөлҗәүһәр әби. Авылыннан чыгып китү вакыты – 1850 еллар».

«КУЗЫ-КҮРПӘЧ ҺӘМ БАЯН-СЫЛУ» ДАСТАНЫНА НАЗЫМ

(Кузының әнисе белән диалогы)

Әнисе:

Алай да иттем –
Тыңламадың, балам;
Болай да иттем –
Тыңламадың, балам.
Китәрдәй юлың
Булсын, балам;
Кайтырдай юлың
Булмасын, балам.
Кырның кырык
Аюы чыгар, балам;
Аны ла ничек
Чыгарсың, балам?

Кузы:

Кырның кырык
Аюы чыкса, әни,
Угымның бер бүләсе[37]
Шай[38] булыр, әни,
диде ул.

---

[37] Бүлә – пуля, ядрә.

[38] Шай – таман, впору.

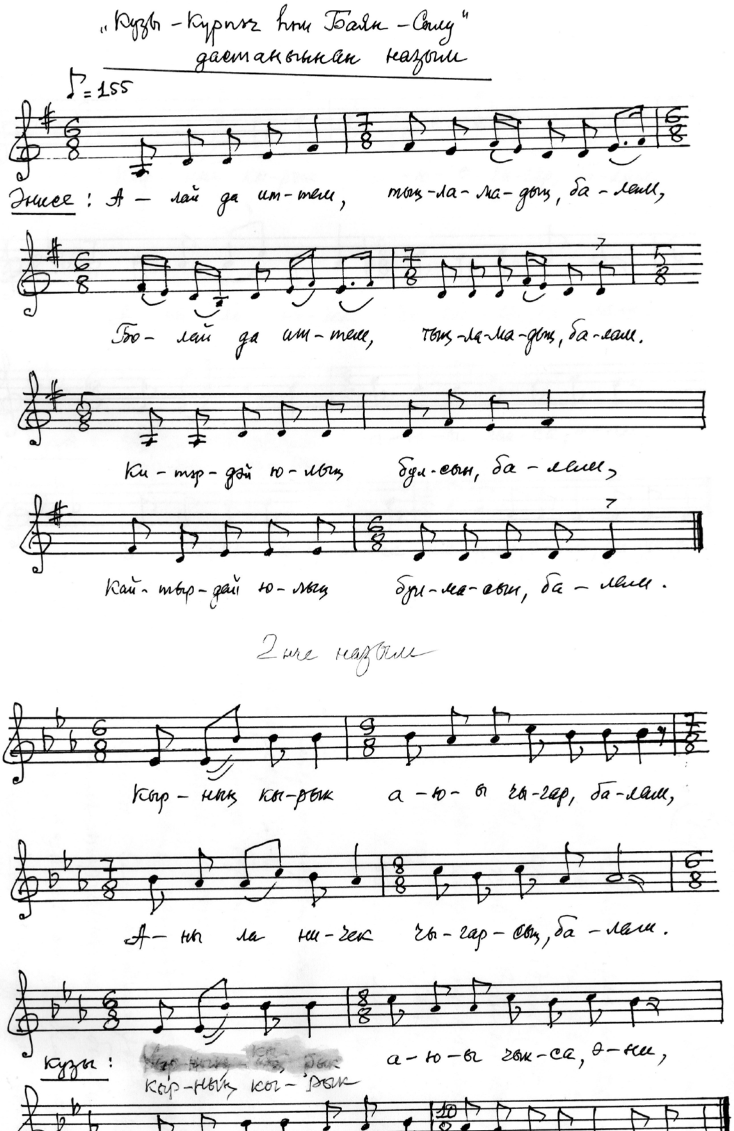
«Кузы-Курпяч һәм Баян-Слу»
дастаныннан назым
♪=155
Әнисе: А – лай да ит-тем, тың-ла-ма-дың, ба-лам,
Бо-лай да ит-тем, тың-ла-ма-дың, ба-лам.
Ки-тер-дәй ю-лың бул-сын, ба-лам,
Кай-тыр-дай ю-лың бул-ма-сын, ба-лам.
2нче назым
Кыр-ның кы-рык а-ю-ы чы-гар, ба-лам,
А-ны ла ни-чек чы-гар-сың, ба-лам.
Кузы: кыр-ның кы-рык а-ю-ы чык-са, ә-ни,
У-ены-ның бер бу-ла-са шай бу-лар, ә-ни, ди-де ул.

Новосибирск өлкәсе Куйбышев районы Яркүл авылында Мусина Фатыйма (1900) һәм Рәфикова Хәбибҗамалдан (1899) язып алынды. 1968 ел.

«МӨЛТӘЛ» ӘКИЯТЕННӘН НАЗЫМ

Җил-җил арбам, җил арбам,
Җиде агайга җитәек,
Җидесен дә күрәек;
Өр-өр, этем, өр, этем,
Бүре килгән – сизәек;
Мыраула, песи, мыраула,
Тычкан килгән – сизәек;
Кычкыр, әтәчем, кычкыр,
Таң-таң атканны сизәек.

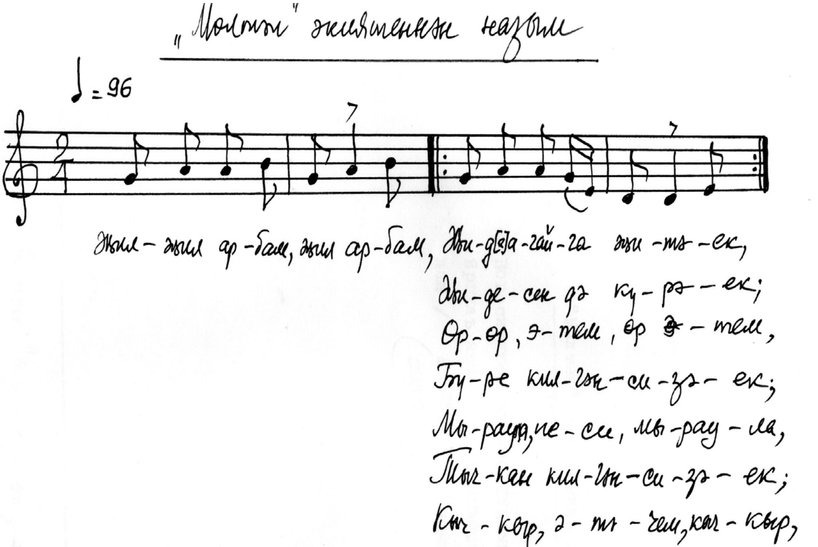

МӨЛТӘЛ

Борын-борын заманда булган, ди, бер ир белән хатын. Аларның булган җиде улы. Сигезенчесе туар алдыннан гына, аталары үлеп киткән, ди.

Җиде егет үсеп җитеп, үзләренә кыз эзләргә китмәкче булганнар. «Их, әни, синең бер кызың да юк, без кыз эзләп кайтыйк. Әгәр син без югында кыз тапсаң, капка башына каба белән орчык куярсың, малай туса — ук белән җәя»,— диләр һәм юлга чыгалар. Болар киткәндә, әниләре бик елап кала. Ә бер атнадан аның кыз баласы туа. Кыз бала тугач, ул шунда ук капка башына каба белән орчык чыгарып куйган, ди.

Аларның күршесендә генә җиде-сигез яшьлек бер кыз яшәгән икән. Шул кызчык каба белән орчык урынына ук белән җәя китереп куйган.

Берзаманны җиде туган әйләнеп кайтканнар, кайтсалар, капка башындагы ук-җәяне күреп, әниебез тагын малай тапкан икән дип белеп, кире киткәннәр, ди.

Әниләре яңа туган кызга Мөлтәл исеме кушкан. Кыз, ай үсәсен көн үсеп, уйнарга әлеге күрше кызы белән чыккан.

Көннәрдән бер көнне күрше кызы әйтә моңа:

– Их, Мөлтәл, йөрисең бер ялгыз, синең бит җиде агаең бар, – ди.

– Каян килсен миңа җиде агай? – ди Мөлтәл. – Юк минем беркемем дә, – ди.

– Ышанмасаң, кайтып әниеңнән сора, – ди күрше кызы.

Мөлтәл әнисенә әйтә:

– Әни, бармыни минем җиде агаем? Кайда йөри алар? – ди. Әнисе әйтми. Шуннан Мөлтәл тагын күрше кызы янына керә.

– Юк минем беркемем дә, мин ялгыз, – ди.

– Алайса, син әниеңнән бодай куырт, шуны кызган килеш күкрәгенә бассаң – әйтер, – ди теге кыз.

Мөлтәл өенә йөгереп кайта да: «Әни, ашыйсым килә, бодай куырып бир әле!» – ди. Әнисенә нәрсә, куыра да бирә. «Юк, ашамыйм, – дип киреләнә Мөлтәл, – имәсем килә!» – ди. Әнисе аны

кочагына алып имезә башлый. Мөлтәл шулвакыт аның күкрәгенә кызган бодай белән баса. «Бармы минем җиде агаем?» — дип аптырата. Әнисе бусында: «Бар»,– дип әйтә. Мөлтәл яңадан күрше кызы янына кереп китә.

– Бар икән минем җиде агаем, – ди.

– Алай булгач, – ди дусты, – сип әниеңнән җил арба ясат. Эт, песи, әтәч алдыр... Җиде агаеңны эзләргә китәрбез, – ди.

Бик сорагач, әнисе җил арба ясап бирә. Эт, песи, әтәч сатып ала. Мөлтәл белән күрше кызы, җил арбага утырып, җырлыйҗырлый китәләр:

Җил-җил арбам, җил арбам,
Җиде агайга җитәек,
Җидесен дә күрәек.
Өр-өр, этем, өр, этем,
Бүре килгән — сизәек.
Мыраула, песи, мыраула,
Тычкан килгән — сизәек,
Кычкыр, әтәчем, кычкыр,
Таң-таң аткан — сизәек.

Шулай баралар болар. Арба йөгерә, эт өрә, песи мыраулый, әтәч кычкыра. Бара торгач, бер күл янына җитәләр.

– Әйдә, су керәбез, – ди күрше кызы.

– Юк, мин кермим, – ди Мөлтәл, – мин болай да таза, – ди.

Тагын торып китәләр. Тагын җырлыйлар:

Җил-җил арбам, җил арбам,
Җиде агайга җитәек,
Җидесен дә күрәек.
Өр-өр, этем, өр, этем,
Бүре килгән – сизәек.
Мыраула, песи, мыраула,
Тычкан килгән – сизәек,
Кычкыр, әтәчем, кычкыр,
Таң-таң аткан – сизәек.

Шулай тагын бер күлгә җитәләр. Иптәш кызы тагын су керергә димли. Мөлтәл бу юлы риза була. Аннан күрше кызы

әйтә: «Әйдә, чумабыз, кайсыбыз су астында озаграк торыр икән», – ди. Мөлтәл ничек тә озаграк торырга тырыша. Ул арада күрше кызы тиз генә судан чыга да, Мөлтәл киемнәрен киенеп, арбага утырып китеп бармакчы була. Җырлый:

Җил-җил арбам, җил арбам,
Җиде агайга җитәек.
Җидесен дә күрәек.
Өр-өр, этем, өр, этем,
Бүре килгән — сизәек.
Мыраула, песи, мыраула,
Тычкан килгән — сизәек,
Кычкыр, әтәчем, кычкыр,
Таң-таң аткан — сизәек.

Тик җил арба урыныннан кузгалмый, эт өрми, песи мырауламый, әтәч кычкырмый.

Мөлтәл, елый-елый, күрше кызы киемнәрен киенә дә арбага менеп утыра.

Җил-җил арбам, җил арбам,
Җиде агайга җитәек,
Җидесен дә күрәек.
Өр-өр, этем, өр, этем,
Бүре килгән – сизәек.
Мыраула, песи, мыраула,
Тычкан килгән – сизәек,
Кычкыр, әтәчем, кычкыр,
Таң-таң аткан – сизәек.

Арба йөгерә, эт өрә, песи мыраулый, әтәч кычкыра. Баралар болар, баралар, бара торгач, жиде агай янына килеп җитәләр.

Бу вакытта аларның кайсы токмач басып, кайсы бәрәңге әрчеп маташа икән. Күрше кызын сеңелләре дип белеп, алар аны күтәреп алалар, үз яннарына утыртып, бик каты сыйлыйлар. Ә Мөлтәлне ишек катына утырталар.

Кич булгач, йокларга яталар болар. Күрше кызы түргә, Мөлтәлне ишек катына гына яткыралар. Төн урталары узгач,

аны ат эчертергә җибәрәләр. Әле таң атмаган. Айның якты чагы. Мөлтәл, җырлый-җырлый, ат эчерә:

Олы агайның атына
Тонык сулар эчерәм,
Уртанчы агай атына
Көмеш сулар эчерәм,
Кече агай атына
Алтын сулар эчерәм.

Аннары, Айга карап:

И Айкаем, Айкаем,
Күрдеңме бәнем әнкәем? –

дип җырлый. Ай аңа әйтә:

Күрдем сәнең әнкәңне
Аяклы келәт алдында,
Ачкычлары кулында,
Эчәдер дә кичәдер,
«Мөлтәл» диеп елыйдыр, – ди.

Бер агасы моны чыгып тыңлап торган була. Ул, кереп, туганнарын уята да: «Әйдәгез әле, чыгыгыз, күл буенда кемдер бик моңаеп җырлый»,– ди. Шуннан чыгып тыңлап торалар:

Олы агайның атына
Тонык сулар эчерәм,
Уртанчы агай атына
Көмеш сулар эчерәм,
Кече агай атына
Алтын сулар эчерәм...
И Айкаем, Айкаем,
Күрдеңме бәнем әнкәем?

Ай бу юлы да:

Күрдем сәнең әнкәйне
Аяклы келәт алдында,
Ачкычлары кулында,
Эчәдер дә кичәдер,
«Мөлтәл» диеп елыйдыр, – ди.

Җиде агайның җидесе дә Мөлтәлдән:

– Нигә болай моңланасың? – дип сорыйлар.

Мөлтәл, үкси-үкси, барысын да сөйләп бирә.

– Мине күрше кызы алдады, минем киемнәрне киенеп, хәзер сезнең сеңлегез булып утыра, – ди.

Абыйлары сеңелләрен күтәреп кайталар да күрше кызына, сынар өчен, эт савытына аш салып бирәләр. Ул аны шунда ук ашап куйган, ди. Төн урталары узгач, күрше кызын ат эчертергә җибәрәләр. Су буена барса, атлар эчми, тибешәләр генә, ди. Ай да күренми, ди. Көйләп карый, көе дә килми, ди.

Шуннан соң җиде агай киләләр дә моның Мөлтәл түгел икәненә ышанып: «Сиңа ат койрыгы кирәкме, орлык тубалы кирәкме?» – диләр. «Ничек тә ярый, орлык тубалыннан орлык ашармын, ат койрыгына атланып чабармын», – ди хәзер теге. Алдакчы кызны орлык тубалына салалар да ат койрыгына тагып, куып җибәрәләр.

Җиде агай, сеңелләре Мөлтәлне ияртеп, әниләре янына кайтып төшәләр, ди. Җидесе дә өйләнеп, сеңелләрен кадерләп, әниләрен сөендереп, баеп-бакшып әле дә шулай яшәп яталар, ди.

Новосибирск өлкәсе Куйбышев районы Яргуль авылында Тимганова Талигадан (1912 елгы) язып алынды. 1968 ел.

АК ТӘВӘЛӘР[39]

Ак тәвәләр килә бит, әй, бузнашып,
Путалары калгандыр бәйләнеп. }ике кат
Ак тәвәләр кебек бузнасак та,
Үткән гумер килмәс бит әйләнеп.

Ак күбәләк очадыр, әй, яз көне,
Сары чәчәкләрдән лә йем эзләп. }ике кат
Сары чәчкә кебек яшь гумерне
Табып пулмай, тусларым, йыл эзләп.

[39] Тәвә – дөя.

Кәнәферләр ачы ла, бадиян төче,
Бакчаларда үсәдер сусамый. }ике кат
Үткән гумерләрем исемә тушсә,
Янып ук китә йөрәгем, түзәлмый.

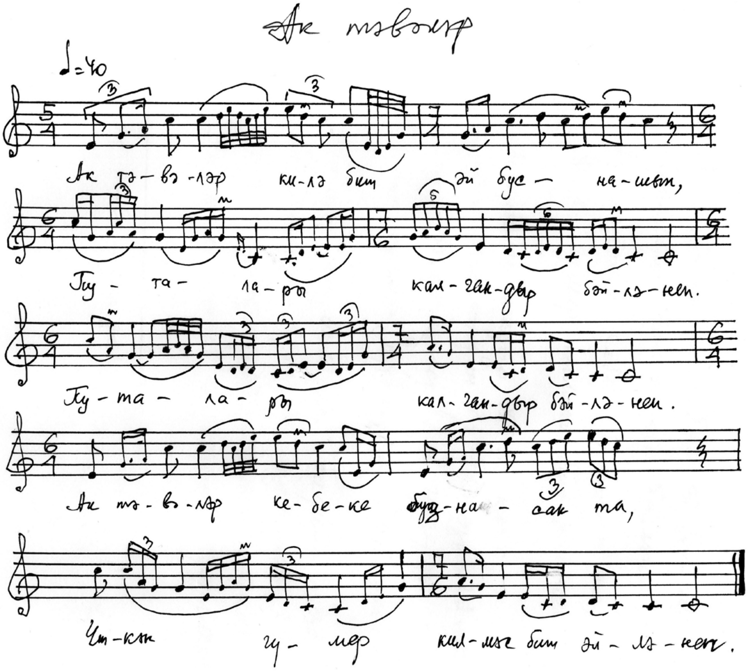

Новосибирск өлкәсе Чаны районы Тармакүл авылында Нургалиева Вәйдәдән (1898 елгы) язып алынды. 1968 ел.

Җырны Тармакүл авылының Фәннән атлы кешесе чыгарган. Ул 1845 еллар тирәсендә туган булырга тиеш. Бу турыда безгә Ишмакова Нәкыя апа сөйләде.

ХӘНДЕЛДӘ[40] ШӘМНӘР ЯНАДЫР

Хәнделдә шәмнәр янадыр,
Тарма-тарма мае тамадыр.
Озын ла керфек сиксән бөртек
Мөбәрәккәй йөсен ятадыр.

Ыстаканның төпләре –
Күк күгәрчен кошның сөтләре.
Эчегез, байлар, ашагыз, байлар –
Без бәхирнең күкрәк көчләре.

Җирәнчәнкәй атым койрыгын
Кыйблалардан искән җил тарый.
Үз бәхеткәйләрең булмагач,
Байга хезмәт итеп кем ярый.

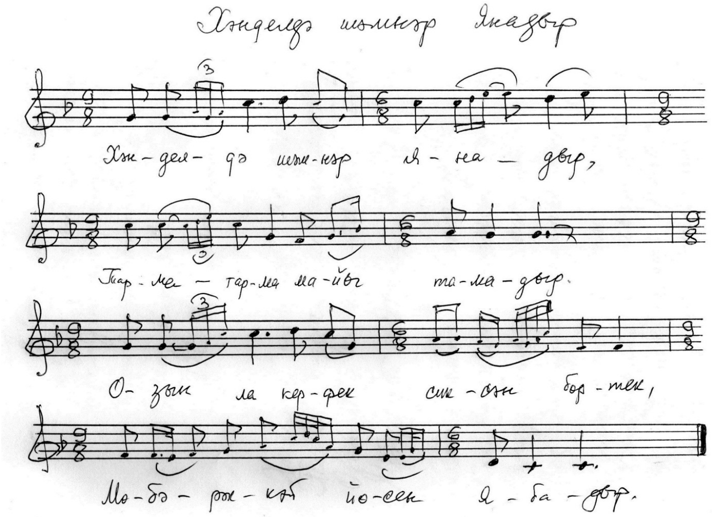

Новосибирск өлкәсе Чаны районы кошкүл авылында Хәбибуллин Кәримулладан (1918) язып алынды. 1968 ел.

[40] Хәндел – кәндил, берничә шәм куела торган зур шәмдәл.

МӘКӘРҖӘ

Әй, дускаем, сиңаниләр бирим,
Мәкәрҗәдин килгән ләй малым йук.
Яннарымны ярып бирер идем,
Яндай башкай йәшәр ләй хәлем йук.

Башкаеңай кигән түбәтәең,
Укаларын салып лай кем уйган?
Акылларың камил, буең зифай,
Исем шәрифләреңне кем куйган?

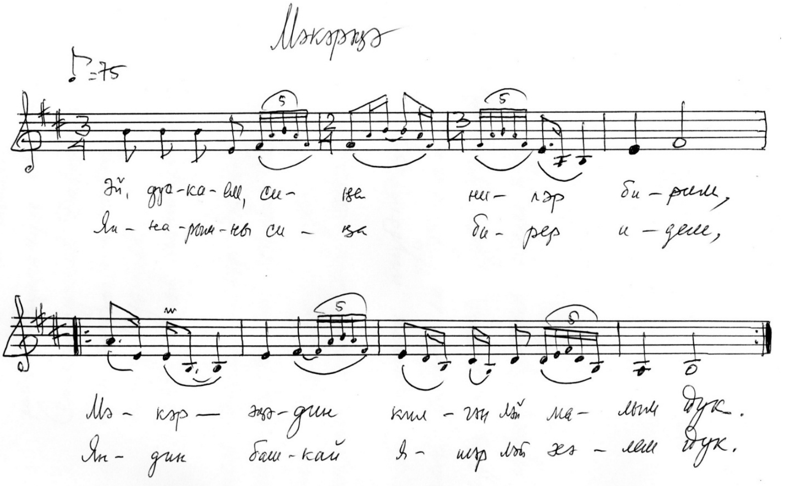

Новосибирск өлкәсе Чаны районы Тармакүл авылында Сиражетдинов Давыттан (1899) язып алынды. 1968 ел.

1940 елда шагыйрь Мөхәммәт Садри Тел, әдәбият һәм тарих институты һәм Казан музыка фольклоры кабинеты оештырган экспедиция вакытында Давыт абый Сиражетдиновтан «Карчыга», «Камыш» җырларын язып алган.

Бу җырларның текстлары Мөхәммәт Садри төзегән «Иртешкә сәяхәт» (Казан, 1989. Б. 120,122) һәм ноталары Александр Ключаревның «Татар халык җырлары» (Казан, 1955. №110, 112) китапларында урын алган.

ТУЙ-МӘҖЛЕС ҖЫРЛАРЫ, КЫСКА ҖЫРЛАР ТЕКСТЛАРЫ

Ат җиксәң, бик тартма,
Дилбегәсен бик какма.
Ят баласын алдым, диеп,
Яфрак кебек саргайтма.

Башыңдагы түбәтәең
Тәңкәләрдән түгәрәк.
Кашың-күзең, ай, мубәрәк,
Йөзең айдин түгәрәк.

Алтын була, көмеш була
Тегүчеләр кайчысы.
Сөйгән ярлар бик күп була,
Мәхәббәтсез кайсысы.

Ай янында якты йолдыз
Кереп кача болытка.
«Син – минеке, мин – синеке», –
Дигән сүзне онытма.

Арамсаз белән Шагыр арасы тарма-тарма агач булган. Арба белән йөреп булмаган. Кысны алып киткәнтә, махсус иярле ат белән алып китәтеләр. Ияр өстенә чатыр кебек нәрсә коратылар, кеше кысны күрмәсен дип. Кыс куштырып китепте алар.

Яңгыр явып җир тулмас,
Асыл кош талга кунмас;
Асыл коштай туганнарым
Аерылгач, янда булмас.

Яңгыр ява, яңгыр ява,
Шомарлана[41] бос була.

[41] Шомарлану – йомарлану.

Йегет сөйсә – үзе сөйсен,
Кызлар сөйсә – назлана.

Кисәм дә тар, салсам да тар
Ак сатин күлмәккәем.
Сөйсәм – ерак, ташласам – жәл,
Өзелә үзәккәем.

Сарат[42] алдым, сарат салдым,
Сарат салкын алсын дип.
Чит илләргә чыгып киттем,
Башым гыйбрәт алсын дип.

Бөгелмәле, сыгылмалы
Тугалары бар әле.
Кара кашлы, кара күзле
Сөйгән ярым бар әле.

Тәрәз төпкә ак кар яуган,
Килмә, дустым, эс итеп.
Син килерсең дуслар итеп,
Дошман сөйләр сүс итеп.

Җилләр исә, леп-леп итә
Тәрәсәнең пәрдәсе.
Ходай кушса кавышырбыз,
Без дә Ходай бәндәсе.

Аклы күлмәк – ак бит ул,
Кесәсендә хат бит ул.
Иске дуслар истин чыкмый,
Яңа дуслар ят бит ул.

[42] Сарат – сары ат.

Алма бирдем – алмадың,
Тәңкә бирдем – сайладың.
Түшең киереп йөри итең,
Әллә кемгә барматың.

Ал яулыкны күк яулыкка
Әллә алыштырыйкмы?
Күзне күзгә тилмерткәнче,
Әллә кавыштырыйкмы?

Алмалар ашыйм микән лә,
Карбызлар башлыйм микән?
Шушы янган йөрәгемне
Өзгәләп ташлыйм микән?

Кулымдагы балдагымның
Исеме Зиннәт кенә.
Минем сиңа кушылуым
Дусларым димләп кенә.

Пароходны күрсәң иде
Суларда әйләнгәнен.
Чәчләремне белсәм иде
Кемнәргә бәйләнгәнен.

Ай яктысы, ай яктысы,
Яртысы кар яктысы.
Сине уйлап үтәр инде
Гомеремнең яртысы.

Биек тауга менмә, дустым,
Биек тауда – җил, давыл.
Уртаклаш хәсрәткәемне,
Ялгыз үземә авыр.

Арьяктин берәү килә,
Кәнфит ашыйсы килә.
Агач башлары яшәрсә,
Илемә кайтасы килә.

Магнитның тәгәрмәчләре
Ник сигез булмадикән?
Бу дөньяның рәхәтләре
Ник тигез булмадыйкән?

Аклы ситса күлмәк киеп
Сипарат әйләндерә.
Бер сөям дип, бер сөймим дип,
Башымны әйләндерә.

Кыйбла яктин искән җилләр
Бөгелдерә каенны.
Нинди шатлыклар булса да
Тараталмый кайгымны.

Айкаламы күлегез,
Чайкаламы күлегез?
Кайсы йондыз турысында
Тора торган илегез?

Новосибирск өлкәсе Куйбышев районы Шагыр авылында Садыйкова Салихадан (1905) язып алынды. 1972 ел.

ӘЙТҮКӘ

Илгиз Кадыйров

Көнбатыш Себер территориясендә яшәүче бараба татарларында атаклы «Кузы Көрпәч һәм Баянсылу» дастаны, шулай ук «Асыл кошлар», «Атавын», «Кара да гына елан», «Кияү типсәү» кебек искитмәле җырлар белән беррәттән, Әйтүкә атлы җырчы егет исеме белән аталган тарихи җыр да бик кадерләп һәм сөеп саклана.

Тырыш һәм курку белмәс Әйтүкәнең (тулы исеме Әйтмөхәммәт) Фатыйма атлы сөйгән кызы була. Әйтүкә аны, иркәләп, Батыш дип йөртә. Фатыйма – бай кызы. Әйтүкә исә – ярлы карчык улы. Фатыйманың әтисе үз кызын бай егетенә бирергә тели. Әмма мәхәббәткә киртәләр юк...

Мин бу тарихи җырны 1969 елның сентябрь аенда Новосибирск өлкәсенең Чаны районы, Тармакүл авылында Рәйдә Нургалиева (1899 елгы), Нәкыя Ишмакова (1928 елгы), Белекте авылында Зәйтүнә Хәсәновадан (1928 елгы) язып алдым.

Әйтүкәнең беренче җыры

И... Кызылгат[1] дигәне, ай, җимешнең
Этче генә ташылы, тышы татылы.
Минем дә генә сөйгән шулы Батышның[2]
Күңеле каты, теле татлы.

[1] **Кызылгат** — бөрлегән.

[2] **Батыш** – чын исеме – Фатыйма.

И... Йөгерә-йөгерә җитә алмыйм,
Тал-читәннәрдән үтә алмыйм.
Тал-читәннәрдән үтәр идем,
Сине лә ташлап китә алмыйм.

И... Суда ла йөзгән, ай, балыкны
Баласын әйтегез култан[3] диеп.
Акча ла бирмәй ярны сөйгән
Әйтүкәне әйтегез солтан диеп.

И... Ябышкан[4] буе ярлар микән,
Барып ла күргән барлар микән?
Ярны лай сөеп мәхрүм калган
Бу дөньялыккайларда барлар микән?

И... Ябышкан буе әй ком такыр,
Алтын ла акча булмас бакыр.
Сагындым лай, дуслар, бик сагындым,
Кайтып ла булмас илгә, ахыры.

И... Утыр ла ялган, бутыр ла ялган,
Бу ялганлардин кемнәр үк калган.
Бу ялганнарда барлар микән
Сөйгәнен алып ла мәйре лә калган.

И... Ат бәйләгән кубаныкка,
Шәм бәйләгән туганыкка.
Карап кына торып исем китте
Алтын ыштоп укалы якалыкка.

---

[3] Култан – кечкенә балык.
[4] Ябышкан – күл исеме.

Зәйтүнә Хәсәновадан язып алынган өлеше

И... Буйны ла озын әй бус торына
Әллә нигә төрле бузнайтор ла.
Уйны[5] ла йөрдем, кырны ла йөрдем,
Мөкәтдәр[6] дә язмыштин узмайтор ла.

И... Әтерне[7] лә тарытып укылар атытым
Кырда гына йөргән кийекләргә.
Газиз генә башны хурлар кыйлып
Дуып калыпсың кийекләргә.

И... Ябышкан буе ярлар мигән,
Барыпчылар күргән барлар мигән.
Газиз генә башны хурлар кыйлган
Җан сөйгән матур ярлар микән.

И... Иртә тә буран, кич тә буран,
Тармаклы буен алган ла сырау[8].
Шул җаныемны уйлай-уйлай,
Сау гына башым булды ла сырхау.

Дастаннарга тиң мәхәббәт

Әйтүкә, – дөрестән дә, Тармакүл авылында туган кеше. Ләкин ул вакытта әле Тармакүл исеме бирелмәгән булган. Аның әнисе Карлыгаңсылу исемле була. Бу ялгыз бер карчык улы Әйтүкә белән генә Тармакүл авылының Зур күле тирәсендә яши торган була. 1803 елларда туган булырга тиеш. Ятим калган Әйтүкә көтүче булып йөри. Бик матур йырлый, курайда уйный торган була. Үсә, зур була. Үсеп җиткәч тә, шул ук көтүчелек хезмәтен күрә. Бер вакытларны кыш көне, бу вакытта инде мәчет салынып

[5] Уй – уйсулык.
[6] Мөкәтдәр – язмыш.
[7] Әтер – җәя.
[8] Сырау – кар басып китү, көрт өю, сырып алу.

Тармакүл авылына, яшьләр шул тирәгә уйнарга цыга торган булалар. Айлы бер төнне мәчет янында ураза вакытында очрашалар болар Батыш белән. Беренче мәртәбә алар бер-берсенә кар бәрешеп уйныйлар. Менә шул вакытларда беренче аның яратуы. Болар бер-берсен яратышалар. Ләкин Батышның бай абзыйлары, эти-энисе ярлы карчыкның улына кызларын бирергә риза булмыйлар. Алар аны Тамтау авылының Бауычат исемле баена ярәшәләр. Туй әйтелә, туй салалар. Килешәләр. Туй көтелә. Менә бу көннәрнең берсендә сөйгән кызы Батышны Әйтүкә урлап китә. Риза булалар. Биясе була. Менә болар Иртышка таба, казакъ ягына китәләр. Юлда Иртышка җиткән вакытта боларның бияләре колынлый. Әйтүкә арттан куып килүләрен сизә торган була. Шуңа күрә аңа тизрәк китәргә кирәк. Ул колынны нишләтергә белми аптырый. Менә бу вакытта Батыш әйтә: «Без аны бугазлап калдырыйк», – ди. Әйтүкә бик нечкә күңелле кеше була. Ул бик жәлли хәзер генә дөньяга килгән колынны бугазлап калдырырга. «Арбага салып кына алып китик», – ди. Батыш: «Авырлыгы бар, куган-килгән вакытта, безгә тизрәк китәргә кирәк», – дип риза булмый. Менә шулвакытта Әйтүкә җырлый.

Аннан соң болар Иртышның аръягына чыкмыйча, Иртыш буйлап казакъ далаларына китәләр. Павлодарга җитмичә туктыйлар. Нindiдер бер яр сыман урын була. Күле дә юк, суы да юк, үзе ярга охшаган. Менә шул тирәдә туктыйлар болар. Агачлар була бик матур тезелеп үскән. Боларга инде халык арасына барырга ярамый, чөнки болар, яшеренеп йөри торган кешеләр. Бу Батышны биредә калдыра, үзе якын-тирәдән казакъ авылларын эзләп китә. Барып, бер казакъ баен таба. Шул казакъ баеның малын көтәргә ала. Ул шунда тагын көтүчелек хезмәтенә керешә. Биредә ул өч ел яши. Батыш бик уңган хуҗабикә булып чыга. Бакча да утырталар, карбыз да үстерәләр. Әйтүкә бирегә кое казый. Ул кое һаман да бар. Хәзер дә булырга тиеш. 1933 елларда әле аннан су алып эчә торган булганнар. Урыслар ул коены «Айтикин колодец» дип атыйлар. Билгеле, теге коры казакъ даласында бу коеның булуы юлаучыларга бик уңайлы булып китә. Соңыннан әнә шул Павлодарга үтә торган юлаучылар туктый торган булалар. Биредә

болар өч ел гомер итәләр. Әйтүкә сагына. «Илгә кайтырга», – ди. Батыш кайтмаска итә. Әйтүкә: «Кайтыйк», – ди. Шулай итеп болар бу якка таба килеп чыгалар. Ләкин ул Тармакүлгә дип килми. Бу тирәне күреп үтеп, әнисенең исәнлеген генә белеп, соңыннан икенче бер якка китәргә уйлаган. Ул шулай туры килми. Белекте авылында Кечек исемле кенәз була. Шул кенәзнең улы Раймбака көтмәгәндә генә боларны Белекте тирәсендә очрата. Атының башыннан тотып ала да биредә Тармакүлгә алып килә инде. Аны бик күп эзләгән, таба алмаган булганнар. Бласларга хәбәр ителгән була. Чөнки Әйтүкә – ул халык өчен бик хезмәт иткән кеше. Бу вакытларда әле, Әйтүкә биредә вакытта, барабалар түләүне бирә торган булганнар тоткан сунарлаучының тиресе белән. Натурадан түләтә торган була. Ә менә бу натурадан түләүне акчага күчерергә килә бер вакытны. Биредә инде халык үзенә җиңелрәк булган, өйрәнгән натурадан түләүне яклыйлар. Ә бласлар решать итәләр, обязательно шуңа күчәргә, дип. Шул шаукым чыккан вакытта, Әйтүкә беренче булып сүз кузгата. Әйтүкә артыннан бөтенесе дә оешкан хәлдә моңа каршы чыгалар. Бу билгеле була бласларга. Бласлар моны халыкны оештыручы, котыртучы кеше иттереп күрсәтәләр, һәм аны төрмәгә дә алган булалар. Качып киткәнгә кадәрле. Ул Каинаский төрмәсендә утырган була. Суд та булмый, сорау да булмый. Озак вакытлар утыра. Менә шул утырган вакытында җир астыннан гына чыккан тәрәзәсе була, кич шулай ул моңланып кына Әйтүкә җырлап утыра торган була. Менә аның җыр тавышын тагын да төрмә тирәсеннән үтеп бара торган губернатор булгандыр ишетә. Ул хатыны белән прогулкага чыккан була. Шул кешеләр аптырап туктыйлар бу тирәгә: «Бу нинди матур тавыш?» – дип. Аннан соң төрмә сакчысыннан: «Теге кешене күрсәтегез миңа, шул кешене», – ди. Шул кешенең янына әллә алып чыгалар моны. Шул вакытта бу әйтә. Хатыны сорый: «Без үтеп барганда җырлаган җырыгызны бер мәртәбә җырлап күрсәтегез әле», – ди. Бу инде хәзер аларга үзенең җырлаган җырын җырламый, ә тегеләргә карата чыгарып җырлый. Аннан теге кеше сорый: «Русчага әйләндереп хәзер миңа җырлап күрсәтә алмассызмы бу җырны», – ди. Русчага әйдәндереп

җырлый. Аннан соң: «Чыгарыгыз бу кешене биредән», – ди. Шунда ук чыгартып калдыра. Менә шулай итеп, ул авылга кайтып килгән булган.

Хәзер бласлар белән дә әзрәк каршылыклары булган кеше икәнлеген белгәннән соң, байның алар ярәшелгән кызын алып киткәненнән соң, билгеле, материаллар күп кенә җыелган була. Менә хәзер моны инде законлаштырып шул судить итәргә әзерләнеп торалар.

Алып киләләр бирегә. Батышны абзыйларына бирәләр. Әйтүкәне ябып куялар.

Мулла казакъ арасына киткән була берничә көн мулланың килүен көтәләр. Мулла килми. Биредә байларның моннан тизрәк үч аласылары килә. Җыелалар барлык байлар. Җыялар халыкны. Килеп җитә әнә шул Тандау авылыннан Бауычак бай. Биредә, мәчет алдында, үзләренчә суд ясарга җыеналар. Менә шунда решать итә байлар, аларның кыска була инде судлары: «Йөз камчы сугарга!»

Әйтүкә: «Мин элек шуннан алда сезгә әйтәсе сүзләремне әйтеп калыйм», – ди. Менә хәзерге бу мәчетне төзергә дип бүрәнәләре, агачлары хәзерләнеп өелеп куелган була. Шул бүрәнәләр өстенә утырып, ул үзенең җырларын җырлый. Халыкның әйтүе буенча, ул вакыттагы аның җыры йөз угыз җыр була. Мин кечкенә вакытта сиксәнен белә дип ишетә идем. Ә хәзер инде алар бик азайган.

Җырларын җырлап бетерә ул. Кояш байый. Иртәдән башланган әйбер. Халык бирми аны суктырырга. Ә Батышны алып китәләр. Бауычак бау Тандау авылына. Менә ул анда сөргендә йөргән кебек йөри инде. Алып бара, сарыклар көтәргә куя. Сарыклар белән бергә яши торган була. Хәзер анда Батыш дигән бик матур түгәрәк күл бар. Шул күл тирәсендә көтә торган була ул сарыкларын. Ул бик матур, бик оста биюче, бик оста җырчы була.

Күп еллар үтә. Әйтүкә Тармакүлдән китеп кала. Әйтүкә Тармакүлгә килгәндә, шул 50 яшьләр тирәсенә җиткән кеше була инде. 1848 елларны Әйтүкә үлә. Әйтүкә үлеп өч ел булганнан соң, Батыш Тармакүлгә кайта. 1851 еллар була.

Бервакытны минем әбиемә 12 яшьләр тирәсе була. «Дөрестән дә, син Әйтүкәгә гашыйк булган идеңме?» – дип сорый. «Яткан йөрәкне нишләп кузгаттың», – дип җавап бирә Батыш, һич бернинди сүз әйтми. Кич яткан кеше, төне буена күзенә йокы алмыйча, иртәнге таңны шулай аттыра.

Әйтүкә үлә. Әйтүкәне күмгәнне Хөснетдин карт күрмәгән. Батыш озак еллар яши Әйтүкәдән соң. Картаеп үлә. Батыш үлгәннән соң кабер казыган вакытта, бер кабер килеп ачыла. Шул. «Хәзер инде күмәргә ярамый биредә, кабер ачылды». Бу кемнең кабере булырга тиеш?» – дип киләләр муллага. Мулла барып күргәч, Әйтүкә кабере. «Чын гашыйк булганнар икән, ярар, бирегә үк күмәргә кирәк», – дип, икесен бергә күмәләр.

Теге сораган вакытта, Батыш болай әйтә: «Безне аерган Бауычак әллә кая китмәгән, кабере белән купкан. Каберенең өстенә бер үлән дә үсмәгән», – ди».

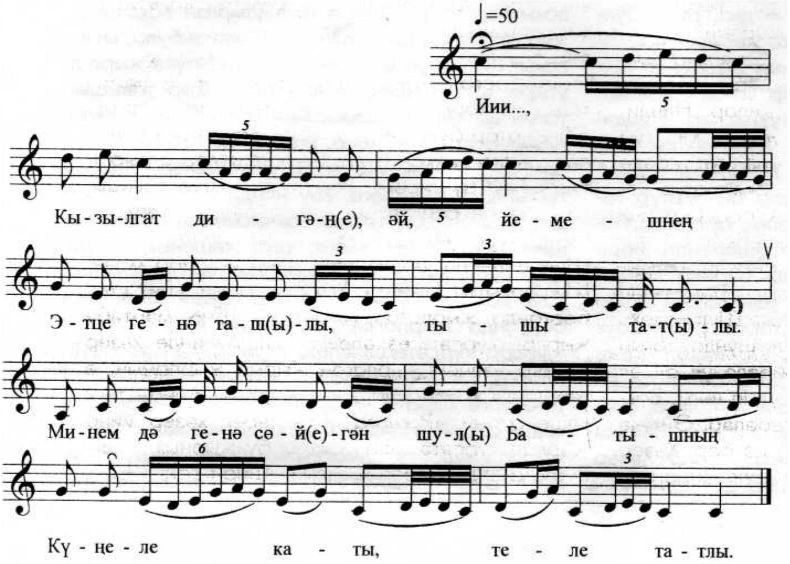

Хикәят Нәкыя апа Ишмакова сөйләвендә язып алынды.
Җырның нотасы Рөйдә Нургалиева көйләвендә бирелә.
Нотага салучы һәм эшкәртүче – Илгиз Кадыйров.

ЭТНОМУЗЫКАЛЬНЫЕ ТРАДИЦИИ ТАТАР НОВОСИБИРСКОЙ ОБЛАСТИ

Неля Нургаянова

Значимая роль в культурном наследии каждого народа принадлежит этномузыкальным традициям, являющимся отражением его исторической памяти испытанной мудрости, важной предпосылкой для сохранения самобытности и развития национальной культуры.

В настоящее время татарское этномузыкознание стремится рассматривать татарскую музыкальную культуру как синтез регионально-диалектологических компонентов различных этнографических и локально-территориальных групп, что определяет необходимость восприятия татарского музыкального фольклора как неоднородного явления. Изучение национально-культурного наследия разных этнографических групп татарского народа, их межкультурного взаимовлияния, а также взаимодействия с соседними этносами всегда вызывало особый интерес многих российских и зарубежных ученых, этнографов, исследователей-фольклористов и педагогов.

Особый интерес у исследователей на сегодняшний день вызывает традиционная культура сибирских татар, расселенных на обширной территории, коренных жителей Западной Сибири.

В научной литературе, исходя из исторических, этнографических и лингвистических аспектов, сибирских татар подразделяют на этнические группы – это томские, барабинские, тоболо-иртыш-

ские, тобольские, тюменские, ишимские, тарские, тевризские, туралинские, туринские, чулымские, калмакские, заболотные и др. татары, которые также в свою очередь также делятся на подгруппы. Принятые в литературе данные названия групп сибирских татар зачастую связаны с местом их постоянного проживания.

Географические условия проживания представителей разных сибирско-татарских этнических групп обусловили некоторые отличия в сферах быта, материальной и духовной культуры, хозяйственной деятельности, также имеются диалектные особенности в разговорном языке.

Экспедиционные исследования разных лет показывают, что музыкальный фольклор татар, проживающих на территории Сибири, представляет собой многообразное явление. Здесь присутствуют образцы деревенского песенного фольклора, детского фольклора, протяжные, лирические и короткие песни, такмаки, частушки, обрядовые, свадебные напевы, жанры распевного чтения, эпические произведения, баиты и мунаджаты, которые еще сохраняются в памяти людей старшего и среднего возраста.

Регулярные экспедиции в Новосибирскую, Омскую, Томскую, Иркутскую, Тюменскую области, осуществляемые сотрудниками Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан, учеными Казанского федерального университета способствуют выявлению и накоплению сведений об истории, языке, искусстве, фольклоре, музыкальных традициях различных групп сибирских татар.

В 1940 году в процессе комплексной экспедиции с участием Х. Ярмухаметова, М. Садри и др. в Сибири были записаны на фонограф более восьмидесяти образцов музыкально-поэтического творчества от барабинских, тарских и тобольских татар. Часть собранных материалов композитор А.С. Ключарев впервые включил в нотные сборники татарских народных песен, что значительно обогатило представление о стилистике и географии распространения татарского народного фольклора.

Образцы сибирско-татарских песен и инструментальных наигрышей также представлены в нотных сборниках М.Н. Нигмед-

зянова, Л.Р. Сурметовой, Н.С. Капициной и др., информация об эпических традициях отображена в трудах филологов Ф.В. Ахметовой, Ф.В. Урманчеева и др., сведения о музыкальных инструментах содержатся в искусствоведческих исследованиях Ш.К. Монасыпова и др.

В статьях музыковедов Л.Р. Ильясовой, И.Ш. Кадырова, З.Н. Сайдашевой, Е.М. Смирновой и др. характеризуются основные жанры музыкального фольклора разных групп сибирских татар, рассматриваются интонационно-ладовые и звуковысотные особенности напевов, выявляются их параллели с различными тюркскими культурами, в том числе с культурой татар Волго-Уралья.

В последние десятилетия появились диссертационные работы, отражающие музыкальные традиции отдельных этнографических групп сибирских татар. Жанровому своеобразию песенно-музыкальных традиций татар Тюменской области посвящено исследование Л.Р. Сурметовой[1].

Интересные сведения о песенных традициях чатских татар представлены в диссертации Н.С. Капицыной[2], в которой отражены материалы музыкально-этнографических экспедиций, проводившихся с 1999 по 2002 годы сотрудниками и студентами Новосибирской государственной консерватории (академии) им. М.И. Глинки. В ходе полевых исследований была собрана аудиоколлекция из 272 образцов музыкального фольклора разных жанров от тридцати двух обско-чатских исполнителей, которые легли в основу описания культурного контекста песенных традиций.

Комплексная экспедиция ИЯЛИ АН РТ 2017 года охватила три района Новосибирской области: Колыванский, Каргатский, (деревни Юрт-Ора, Юрт-Акбалык, Казанка, Мусы, Теренино

---

[1] Сурметова Л.Р. Жанровое своеобразие песенно-музыкальных традиций татар Тюменской области: автореферат дисс.... канд. филол. наук, 2007, 33 с.

[2] Капицина Н.С. Песенная традиция чатов: автореферат дисс.... канд. искусствоведения, 2011, 26 с.

(Жәйләу), Шибаки (Кышлау), Форпост-Каргат, в том числе и места обитания чатских и барабинских татар.

Несмотря на то, что в формировании музыкальных представлений современного населения большое влияние оказывают средства массовых коммуникаций, радио и телевидение, в селах Новосибирской области еще сохранились носители татарского музыкального фольклора.

В результате исследования был зафиксирован разнообразный и интересный, в некоторой степени оригинальный фольклорно-этнографический материал, включающий песни, инструментальные наигрыши, а также комплекс жанров традиции распевного чтения (көйләп уку). Были записаны образцы татарской народной музыки, музыкально-поэтические произведения, песни татарских композиторов, получены сведения о молодежных посиделках, играх, обрядах, праздниках, сделаны аудио- и видеозаписи, фотоснимки.

Известно, что пение – один из самых доступных видов народного творчества, поэтому практически во всех традиционных музыкальных культурах песенное творчество занимает центральное место и является активно функционирующим. Песни могут исполняться как отдельными солистами, так и коллективно, иногда в сопровождении музыкальных инструментов.

Песенное исполнительство у сибирских татар широко распространено и занимает важное положение в традиционной культуре локальной субэтнической группы. Песенная традиция татар Сибири обозначается термином «йыр», «йер» (җыр) – песня или «көй» – напев, мелодия, и в настоящее время включает жанры, характерные для татарской музыки в целом: «озын көй» (протяжный напев), «кыска көй» (короткий или скорый напев), «авыл көе» (деревенский напев), «урам көе» (уличный напев), «мәҗлес көе» (застольные), гостевые, «кодалар көе» (песни сватов), «уен көе» (игровые напевы), такмаки, частушки, лиро-эпические жанры и т.д.

М.Н. Нигмедзянов в сибирских напевах прослеживает связи с казахской и даже узбекской музыкой. Они характеризуются

диатоничностью, широкими мелодическими интонациями, суровостью общего колорита[3].

Среди носителей песенных традиций особо выделяются исполнители, имеющие зычный голос, знающие большое количество мелодий и текстов песен. Такие народные певцы всегда пользовались большим уважением односельчан и были непременными участниками знаковых событий жителей села, их приглашали на свадьбы, посиделки, праздничные застолья и т.д.

В Колыванском районе Новосибирской области членам экспедиции удалось прикоснуться к традиционной культуре одной из диалектных групп томских татар – обских чатов, проживающих в деревнях Юрт-Ора и Юрт-Акбалык.

Деревня Юрт-Ора расположена на месте традиционного, начиная с VIII века, проживания сибирских татар и представляет собой сочетание исторического, этнографического и археологического культурного наследия. На территории села находится древнее городище с зоной культурного слоя, позволяющее говорить об уникальности поселения, а также о его значении для изучения истории и культуры сибирских татар.

Чаты – представители восточной группы сибирских татар, проживающих в Томском районе Томской области и в Колыванском районе Новосибирской области. Язык томских татар входит в кыпчакско-булгарскую подгруппу кыпчакской группы тюркских языков[4].

Чаты перекочевали в современные места обитания во времена освоения Сибири русскими, до прихода которых они жили на западе Барабинской степи в бассейне верхней Оби, где были основаны города Чатск, находившийся возле современной деревни Юрт-Ора, и Мурзинск. Слово «чат» означает «устье» - место, где сливаются две реки[5]. В качестве самоназвания чатские татары

[3] Нигмедзянов М. Народные песни волжских татар. М., 1982. С. 120.

[4] Национально-культурное наследие: татары Томской области, Казань, 2016. С. 12.

[5] Хисамов О.Р. Тюрко-татарская топонимия Томской области // Национально-культурное наследие: татары Томской области. Казань, 2016. С.17

используют слово «чатлар», а также общий сибирский этноним «себерәкләр» (сибиряки), «Себер татарлары» (сибирские татары). Реку Обь, протекающую в данном районе, томские татары называют Умар. Село Юрт-Ора расположено на берегу Оби, поэтому местные жители – чатские татары, называют свое село «Умар айылы», а себя – «умар-татарлар», что переводится как «обские татары».

Музыкальный фольклор обских чатов, а вернее их потомков, представляет многообразное явление. Здесь присутствуют лирические и короткие песни, такмаки, частушки, свадебные и др. напевы, инструментальные наигрыши.

В татарской традиционной культуре большой пласт песенного творчества относится к лирической жанровой сфере, связанной с состоянием души, любовными переживаниями, размышлениями о прожитой жизни, воспоминаниями о молодости и т.д.

Лирическое содержание имеют, как правило, поэтические тексты песен жанров «озын көй», «кыска көй», «авыл көе», «урам көе» – это раздумья о жизни, эмоциональные размышления о чувствах, любви, дружбе, человеческих взаимоотношениях, т.е. к жанру лирических относятся песни, не имеющих отношения к обрядам и историческим событиям. В них раскрывается внутренний мир человека, его душевные мысли-чувства, знакомые и понятные каждому. Лирические песни звучат во время труда, на отдыхе, в пути на полевые работы, по дороге в лес за ягодами и т.д.

Имеются лирические песни, предназначенные для мужских голосов – это солдатские, песни о скитальцах, а также песни о женской доле, которые преимущественно исполняются в женском кругу.

Часть лирических песен составляет любовная лирика. Это песни, рожденные в молодежной среде и передающие в романтических образах взаимоотношения парня и девушки. Поэтические тексты выражают чувства молодых людей: стремление к чистой и горячей любви, ожидание духовного счастья и безоблачной семейной жизни. В песнях о любви восхваляется образы женской

красоты: черные брови (кара каш), голубые глаза (зәңгәр күз), стройный стан (зифа буй).

Особый раздел песенной лирики занимают застольные песни о дружбе и родстве. В них отражены такие прекрасные качества национального характера татарского народа как согласие, дружелюбие, гостеприимство. Примером могут послужить слова известной протяжной песни жанра «озын көй» «Кара урман» («Дремучий лес»): «Заманалар авыр, еллар ябык – дус-иш кирәк гомер итәргә!» («Во времена тяжелые, годы лихие – без друзей не преодолеть жизненных невзгод!»).

Содержание застольных, гостевых, игровых песен, песен сватов («ярышу» – спорная песня; «кара-каршы» – диалоговая песня) может быть хвалебным, шуточным, а порой и ироничным. Во время застолий и на свадьбах у татар получило распространение песенное состязание. Ответная песня – обычай, издревле известный у некоторых народов. Состязания в песенном и поэтическом искусстве, в остроумии на основе импровизации – одно из явлений, сохраняющих и пополняющих народную музыкально-поэтическую традицию. Особую группу татарских лирических песен составляют шуточные короткие песни – такмаки. Их цель – с юмором подтрунивать над смешными и нелепыми случаями из жизни, сатирически указывать на недостатки людей.

В мелодике песенных традиций чатов исследователь Н.С. Капицына, отмечает изысканность и изощренность линии, артикуляционную насыщенность, развитую орнаментику и одновременно удивительную естественность. Песням, развертывающимся в большом звуковом диапазоне (порой достигающем двух октав), свойственна особая протяженность, ритмическое богатство распевов, широта дыхания и эмоциональная напряженность. А песням с меньшим звуковым объемом (до октавы) присуща мелодическая простота, обусловленная ритмическим однообразием и редкостью распевов, а также игривая манера исполнения). В основе большинства чатских напевов лежат пятиступенные бесполутоновые

лады в диапазоне сексты – септимы, которые можно обнаружить в песнях всех жанров[6].

По ритмическому строю, стихотворной структуре татарские народные песни входят в силлабическую систему, основанной на одинаковом повторении слогов в стихотворной строке. Такая ритмическая равномерность определяется требованиями музыки, поскольку изменение ритмических рисунков связано с природой, диапазоном мелодии, мелизматикой и украшениями. Протяжность или краткость мелодии диктуют соответственно удобное количество слогов.

Еще одно украшение народных песен – рифма. Она скрепляет строки строфы, усиливает ритм, организует песню в компактную и привлекательную форму. Татарские песни чрезвычайно богаты точными, отточенными рифмами. Самый распространенный вид – простая рифма во второй и четвертой строках строфы (схема *а б с б*). В татарских песнях широко встречаются все виды рифмы: открытые, закрытые, слитные. Щедро представлены в татарских песнях такие традиционные средства поэтического искусства, как аллитерация – повторение согласных звуков, ассонанс – повторение гласных звуков, внутренняя рифма.[7]

Во время экспедиции 2017 года состоялось знакомство с носителем песенных традиций обских чатов, уроженкой села Юрт-Ора Кинжагуловой Файрузой Рамазановной (1946 г.р.), благодаря которой были сделаны записи песен на чатском диалекте татарского языка, как она выразилась «себерәкчә» (по сибирски), с информацией об условиях бытования песен, обстановке, движениях. Так, некоторые песни сопровождались пляской, во время которой двигались, притопывая («тыпырдатып») в кругу («кругка басып»). Женщины специально на шею надевали монисты с серебряными монетками («тәңкә»), также монетки вплетались в волосы, кото-

[6] Капицина Н.С. Песенная традиция чатов: автореферат дисс... канд. искусствоведения, 2011. 26 с.

[7] Надиров И.Н. Поэтические особенности исторических и лирических песен / Поэтика татарского фольклора. Казань: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова КНЦ АН СССР, 1991. С.12–21.

рые во время пляски тряслись, издавая звуки («шыбырдап тора торганнар»). Мелодии и тексты песен Файруза Рамазановна услышала и усвоила от своей матери Гумаровой А.С. (1915 г.р.).

В пении Кинжагуловой Файрузы Рамазановны можно обнаружить вокально-исполнительскую манеру, выражающуюся через усиленную звукоподачу и несколько открытую манеру пения, эмоциональную подачу звука с использованием грудного резонирования, что значительно отличается от сдержанной манеры у казанских татар.

Необходимо отметить, что представленные далее тексты песен, фиксируются с сохранением фонетических и морфологических особенностей их произнесения и диалектной лексики, без специального приведения к литературной норме татарского языка. Особенности фонетического произнесения слов в песенных текстах некоторых случаях связаны с озвончением согласных к/г, п/б, с/з в интервокальной позиции и оглушением этих звуков в определенных позициях.

Фонетически модифицированные литературные татарские слова специальными знаками не выделяются. Диалектная лексика постранично выносится в сноски, где приводятся ее литературные эквиваленты. Добавочные гласные (так называемые огласовки согласных) и вставные слоги отмечены круглыми скобками, слоги, не произносимые в пении, – квадратными скобками.

Нотные образцы даются в оригинальной тональности, некоторые напевы приводятся на октаву выше. Расшифровки аудиозаписей, рукописных и поэтических текстов, нотации напевов выполнены автором статьи.

Представленный ниже образец исполнен информантом на распространенный среди сибирских татар короткий напев (кыска көй) «Том көе» (Городок)[8].

---

[8] Вариант сибирско-татарского напева «Том көе» (Городок) опубликован в нотном сборнике А.С. Ключарева «Татар халык җәүһәрләре». Казань: Тат. кн. изд-во, 1986. С. 220.

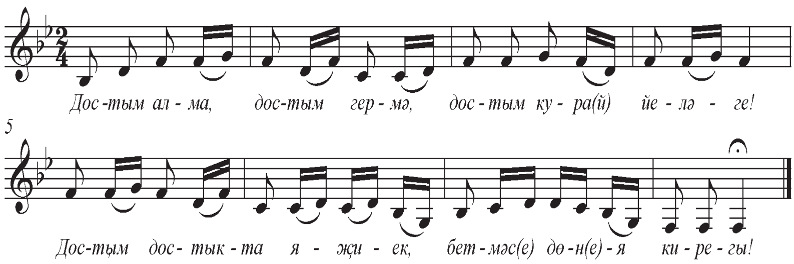

Достым алма, достым **хө**рмә,
Достым курай йелә**г**е.
Достым достыкта яҗиек,
Бетмәс донея кирәге.

Гармофонның тарилкесе
Әйленеп уйнап торыр.
Армый, талмый көңелләрем
Гел сезне уйлап торыр.

Парахоттар кочкырта ти
Келеп токто**г**очкына.
Истәремә сен төҗерсең,
Ятып йокта**г**ачкына.

Уфалардан алып кайттым
Асыл малу зур көске
Якты йолтыстар сөн**г**өнче.
Уйлап яттым мен сезте.

Мәк сәчкәзе ал көрен,
Мәк чәчкәзе гөл көрен.
Көкрө**г**емдә яным ничек
Мин сене андый көрөм.

Алларым да бар менем,
Гөлләрем дә бар менем.
Мәк чәчкәсе арасыннан
Өстидем, табалмадым.

Өй артындагы миләште
Бер кем әйтмәс балан деп.
Чит эллерде бек күп йөредең,
Бер кем әйтмәс балам деп.

Алларым да ал менем,
Гөлләрем дә бар менем.
Алма**г**ачтың бота**г**ында
Сайрар кошым бар минем.

Карурмонның уртозында
Тоңмый тор**г**ан көлләр бар.
Сәңа ошатып көрөр этеп
Сәңа ожа**г**ан көмнәр бар!

Ал та**г**а ти, **г**өл та**г**а ти
Алдаң келген атар**г**а.
Сабыр этер**г**е куҗыр ти
Яң**г**ан йөрәктәремә.

Ал та**г**арлар, **г**өл та**г**арлар
Кара када аҗадым.
Якты йолдызтар сөң**г**өнче,
Тыңнап яттым мен сезде.

Каз канаттарын санадым
Төзелеп ка**г**ын**г**анда.
Енде кемнәрге карармын
Өзелеп са**г**ын**г**анда.

Достыкаем килеп керде
Елмаеп келүөе
Мәктең ал чәчкәзе кебек
Көзүмү күренүе.

Кулымда**г**ы балда**г**ымның
Исемнәрен белерзең.
Сахра санду**г**ачы булып,
Төштөремә көрерсең.

Записано в деревне Юрт-Ора Колыванского района Новосибирской области от Кинжагуловой Файрузы Рамазановны (1946 г.р.).

В былые времена песни могли исполняться в разных местах и при разных обстоятельствах: распеваться для гостей, сидящих за столом, когда обращаясь по очереди, хозяева и гости в соревновательной или диалоговой форме (кара каршы), по очереди как бы перекидывались строфами или куплетами, отвечая друг другу; сопровождать трудовые процессы в лесу и в поле, звучать на молодежных посиделках, свадьбах, проводах в армию, праздниках, на отдыхе, на досуге и т.д.

Традиционно мелодическое богатство татарских песен строится на основе типовых напевов, которых в культуре чатов исследователь Н.С. Капицына выявила свыше сорока. На каждый такой типовой напев может исполняться множество поэтических текстов, различных как по содержанию, так и жанровой принадлежности. В этом заключается полифункциональность татарских народных песен, обусловленная многофункциональностью мелодий, автономностью текста и мобильностью напева, незакрепленностью определенного текста за мелодией[9].

Анализ зафиксированных напевов и текстов показал, что среди песенных образцов встречаются достаточно известные и распространенные среди разных этнографических групп татар слова и мелодии с элементами вариаций.

Однако в беседе Кинжагулова Ф.Р. утверждала, что исполненные ею песни являются частью музыкальной культуры деревни Юрт-Ора и называла их «Умар көйләре» – «Обские напевы» или «айыл[10] көйләре», т.е. деревенские напевы.

В татарской фольклористике термин «авыл көе» – «деревенский напев» применяется по отношению к особому разряду песен, выделяемых по ряду музыкально-стилистических и исполнительских особенностей. В качестве отличительных признаков выдвигаются: умеренный темп, стабильный двухдольный метр, нисходящая направленность мелодики, двухчастная структура

[9] Каюмова Э.Р. Татарская народно-песенная культура нового времени: Проблемы традиционного мышления и жанровой атрибуции. Казань, 2005. С.17.

[10] Айыл (чат.) – авыл (тат.) – деревня.

АВ, секстовая пентатоника c-d-f-g-a. В частности М. Н. Нигмедзянов отмечает, что «с точки зрения музыкального строения и условий бытования деревенские напевы обладают существенными индивидуальными чертами...»[11].

В народном понимании «авыл көе» – место маркировки бытования песен. Тем не менее, статус «авыл көе» получают лишь избранные напевы, лишь те, которые этнофорами осознаются как исконные, и с которыми связываются представления о некоем «родовом напеве». Именно эти мелодии называются именем того населенного пункта, где функционируют, выступая его визитной карточкой. Причем жители окрестных деревень знают «авыл көе» своих соседей и различают «свои» и «чужие». И хотя нередко мелодии оказываются одни и те же, и вообще являются общераспространенными, они воспринимаются как свои родные, традиционные[12]. При исполнении песен в жанре «авыл көе» допускалось коллективное пение, а с конца XIX века – в сопровождении гармони.

Экспедиционное исследование Новосибирской области в июне 2017 года подтвердило, что наряду с коренным сибирско-татарским населением здесь проживает много казанских татар и мишарей, что обусловило стилистическое и жанровое многообразие музыкального и песенного фольклора региона. Наблюдается бытование исконно казанско-татарских и мишарских музыкальных традиций.

В процессе беседы Кинжагулова Ф.Р. исполнила несколько строф коротких напевов на татарском языке, знание которого она объяснила изучением его в школе, где ряд дисциплин преподавался на литературном татарском языке. Необходимо отметить, что владение чатским диалектом наблюдается в основном среди пожилых жителей деревни. Основное население в Юрт-Ора общается между собой на языке волжских татар.

---

[11] Нигмедзянов М. Народные песни волжских татар. М., 1982. С.40.

[12] Каюмова Э.Р. Татарская народно-песенная культура нового времени: Проблемы традиционного мышления и жанровой атрибуции. Казань, 2005. С.18.

Авыл көе

Ике былбыл җиргә төшкән,
Әйләнеп очкан чакта, шул.
Хатларымны алып укы,
Эчләрең пошкан чакта.

Сандугачлар җибәрдем мин
Тыңларга сүзләреңне, шул.
Каршыгызда сайрап кайткан,
Күрмәгән үзегезне.

Тәрәзә төбем чын кара,
Карыйм мин, калам инде, шул.
Иртә искән, кичкә искән
Җилләр сезгә сәләме.

Иртә торып тышка чыгам,
Карыйм алмагачларга, шул.
Сез дусларның хәлен сорыйм
Сайраган сандугачтан.

Түгәрәк күл – суы салкын.
Битен юдым тирләгәч, шул.
Бигрәк кыен була икән,
Сагындыра күрмәгәч.

Син дә кара, мин дә карыйм
Һавадагы болытка, шул.
Кара-каршы хат көтүче
Мин булырмын, онытма!

Күк-күгәрчен гөрлидер, шул,
Гөлдә чәчәк атканда.
Дусларыма сәлам әйттем
Таң сыз(ы)лып атканда.

Иртәңге тал, кичке салкын,
Бер көн, дустым, шәлеңне, шул.
Күптән бирле хәбәрең юк,
Беләлмим хәлләреңе.

Тәрәзәгә, тәрәзәгә
Күчерәм гөлләремне, шул.
Сез, дусларны, уйлый-уйлый
Кичерәм көннәремне.

Зәңгәр чәчәк ата торган
Гөлләрдә була икән, шул!
Дөнья булгач, бик сагынган
Көннәр дә була икән.

В приведенных выше примерах можно обнаружить, что такие человеческие чувства как грусть, тоска, печаль или радость метафорически оттеняются природными явлениями, образами растительного или животного мира. Здесь используется композиционный прием, часто встречающийся в татарских песнях – параллелизм, подчеркивающий связь художественных элементов речи в смежных фразах или строфах стиха, благодаря чему создается единый поэтический образ. В основе строфы лежит сопоставление двух явлений: две первые строки изображают картины природы или быта, а две последние строчки передают душевное состояние, мысли и чувства героя.

Мир природы – неисчерпаемый источник поэтических образов, дошедших до наших дней дошли через века. В народных песнях присутствуют символические образы птиц – соловей (сандугач), голубь (күгәрчен), лебедь (аккош), дикий гусь (киек каз),

кукушка (кәккүк), ласточка (карлыгач); растений – цветок (чәчәк, гөл), яблоко (алма), роза (гөлчәчәк), береза (каен), ива (тал), сад (бакча); природы – заря (таң), родник (чишмә), солнце (кояш), луна (ай), звезда (йолдыз), облако (болыт), дремучий лес (кара урман), высокая гора (биек тау) и др. Из традиционных бытовых образов в песнях упоминаются элементы одежды – калфак, шаль, синее или белое платье, фартук, комзол, тюбетейка, пояс; украшения – браслет, кольцо; драгоценные камни и металлы – золото (алтын), серебро (көмеш); предметы – гармонь, письмо (хат), книга (китап), полотенце (сөлге) и т.д. В песнях особый смысл получает образ соловья, этот образ является и певчей птицей, и символом счастья, любви, грусти, любимого человека[13].

Среди старейших жителей села Юрт-Ора – Шагабутдинова (Сулейманова) Гульжиян Зулькарнаевна, 1928 года рождения. В силу преклонного возраста, она уже многого не помнит, однако смогла напеть несколько образцов песенного фольклора («айыл көе», «ором[14] көе»), услышанных в детстве от односельчан.

Уфа кайда, Уфа кайда,
Уфа су буйларында,
Уфа суның буйларында
Син генә уйларымда.

И дусларым! Сезнең белән
Шат минем күңелләрем!
Тогда шулай шатлык белән
Үтсендер үмерләрем.

Ак ал япкыч билләрдә,
Җилтердәмий җилләрдә.
Сандугачлар да сайрамый
Сез булмаган җирләрдә

Олы юлның тузанында
Калды минем өзләрем.
«Кайда икән яшьлегем?» – дип,
Шул юлларны эзләдем.

Кулымдагы йөзегемнең
Исемен син беләсең.
Сәхрә былбыллары булып,
Төшләремә керәмсең.

Кулымдагы йөзегемнең
Исемнәре Рәшидә.
Көн дә бергә булыр идек,
Торсаң иде күршедә.

Кулымдагы йөзегемнең
Исеме матур булса,
Тик, бәг(е)рем, матур булса,
Сиңа мин дим ким булса.

Үтә айлар, үтә еллар,
Үтә кайсы үмерләр?
Бер үткәч тиң кире кайтмый
Сәгәт түгел – минутлар!

---

[13] Надиров И.Н. Поэтические особенности исторических и лирических песен / Поэтика татарского фольклора. Казань: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова КНЦ АН СССР, 1991. С. 19.

[14] Ором (чат.) – урам (тат.) – улица.

Яшьлегем син, яшьлегем син!
Бигрәк кыска тоелды.
Иртә белән чәчәк аттың –
Кичкә табан коелды.

Әй, дускаем, ерлар-ерлап,
Күтәр күңелләреңне!
Уйлыйсыңмы, саг[ы]насыңмы
Узган умерләреңне?

К сожалению, носителей традиционной культуры чатских татар становится все меньше, под влиянием современного общества забываются язык, фольклор, история, обычаи, а вместе с ними неумолимо исчезают музыкальные образцы народного творчества.

В Новосибирской области проживают представители еще одной группы сибирских татар – барабинские татары (бараба). Традиционное музыкально-поэтическое наследие барабинцев включает различные жанры устного народного творчества. Образцы народных песен барабинских татар были записаны учеными в разные годы. Их содержание, поэтический язык, образность, этнографические детали являются ценным материалом не только для этномузыкологов и фольклористов, но и могут стать объектом исследований для историков, этнографов, диалектологов. В своих трудах В.В.Радлов для обозначения песенного жанра барабинских татар сохраняет название «йыр».

Исследователями традиционной культуры барабинских татар зафиксирована существенная особенность фольклора – бытование в народе весьма сложных по сюжету и значительных по объему лиро-эпических произведений – дастанов. Ученые объясняют данный факт тем, что селения барабинских татар в былые времена находились на дальнем расстоянии от больших дорог, а также благодаря устойчивой мелодии и поэтическому сложению. От барабинских татар В.В.Радловым был записан самобытный, с местными особенностями вариант знаменитого дастана «Идегей». Известно, что «Идегей» признанный эпический памятник татарского фольклора, его варианты в разное время фиксировались у казахов, каракалпаков, узбеков, ногайцев, туркмен, башкир и других тюркских народов.

У барабинских татар существует дастан о несчастной любви, героем которого является певец-импровизатор Айтука (Әйтүкә).

По сохранившимся в народе преданиям, Айтука, живший в одном из татарских селений Барабинских степей Онар, влюбляется в самую красивую девушку деревни по имени Батыш. Девушка отвечала юноше взаимностью, но она была нареченной невестой сына богача – Бауычака. Влюбленные убегают из деревни по нижнему течению Иртыша. Не имея возможности переплыть реку, они решают обосноваться в одной местности по дороге в Павлодар на открытом возвышенном побережье в виде гряды. У них не было ни еды, ни воды. Айтука, увидев, что его любимая изнемогает от жажды, роет колодец в безводной степи. Чтобы оберегать колодец от горячих ветров, вокруг него он сажает белые березы. По рассказам стариков, колодец сохранялся до 1930-х годов. Путники называли его «Колодец Айтуки». Эти места остались в памяти народа как Ябышкан – так величал их певец в своих песнях. Здесь Айтука в течение трех лет пас скот у одного казахского бая.

Однажды, когда Айтука возвращался домой за провизией, его схватили и решили подвергнуть наказанию ударами ста плетей, а девушку насильно выдать замуж за ранее нареченного жениха Бауычака из деревни Тандау. Перед наказанием Айтука просит разрешить ему спеть песню о своей тяжелой жизни. Он поет от восхода до заката солнца.

Народ слушает его со слезами на глазах. Айтуку дважды сажают в тюрьму, из которой он выходит уже будучи стариком. Когда Батыш через много лет смогла вернуться в деревню Онар, Айтуки уже не было в живых.

Эта трагедия настолько потрясла местное население, что, увековечивая имена несчастных влюбленных, народ в течение двух столетий исполняет песни знаменитого певца Айтуки, посвященные им своей возлюбленной Батыш[15]. Нотные переложения песен Айтуки сделаны и опубликованы композитором А. С. Ключаревым[16].

---

[15] Юсупов Ф.Ю., Сайфулина Ф.С., Хисамов О.Р., Гумеров И.Г. Барабинские татары. Страницы духовной культуры. – Казань: Казан. ун-т, 2013. С. 255.

[16] Ключарев А.С. Татарские народные песни. Казань: Тат. кн. изд-во, 1986. С. 353.

Современное бытование песен сибирских татар служит одним из важнейших факторов сохранения музыкального фольклора. Однако приходится констатировать, что традиция исполнения некоторых вокальных жанров, в частности протяжной лирической песни, требующих наличия красивого голоса с большим диапазоном, широкого дыхания, владения мелизматикой, все реже встречается в репертуаре народных певцов.

С другой стороны, необходимо отметить большое взаимопроникновение культурных традиций сибирских и Волго-Уральских татар. В течение XIX–XX веков этномузыкальные традиции сибирских татар испытали сильнейшее влияние татар-переселенцев: казанских татар, мишарей, кряшен и т.д., что создало стилистическое и жанровое многообразие музыкального и песенного фольклора региона. В связи с чем, в настоящее время достаточно сложно выявить исконные и типологические признаки сибирско-татарской традиционной музыкальной культуры.

Первые деревни татар Волго-Уралья появились в Сибири после присоединения Казани к Российскому государству. Обычно переселенцы оседали в деревнях сибирских татар или селились по соседству. Впоследствии они смешивались с сибирскими татарами.

Одним из таких населенных пунктов, где до настоящего времени проживают потомки обских чатов и волжских татар-переселенцев, является деревня Юрт-Акбалык Колыванского района.

Здесь у членов экспедиции состоялись встречи с жителями села, среди которых Мавлютов Рафык Шафыкович, 1938 года рождения. Его предки приехали в Сибирь еще в начале XX века из Сабинского и других районов Татарии. Сам он работал механизатором, был трактористом, комбайнером, но при этом в свободное время играл на гармони. В семье очень любили татарские мелодии: отец Мавлютов Шафык Гарифуллович изготавливал из полых стеблей растений духовой инструмент типа продольной флейты – көпшә курай, а двоюродные братья, живущие в соседней деревне Казанка прекрасно пели и играли на гармони. В былые времена в Юрт-Акбалыке было много гармонистов. На празд-

никах, свадьбах, в молодежной среде звучали также скрипка, балалайка, мандолина. В молодости Рафык Шафыкович начинал учиться играть сначала на тальянке, которую купил отец, затем на гармони-хромке, а в дальнейшем овладел игрой на баяне.

На досуге Рафык Шафыкович берет баян и в доме звучат татарские мелодии, среди которых «Городок» (Томский көе), «Зәңгәр күлмәк», «Таң атканда», «Умырзая», «Зиләйлүк», «Тәфтиләү», «Рәйхан», «Зәңгәр төймә» и др., а также песни татарских композиторов: «Урман кызы», «Яшь наратлар» Дж. Файзи, «Оныттың бугай» Г. Ильясова, «Беренче мәхәббәт» С. Садыковой и др. Иногда на народные мелодии рождаются строки в память о супруге Равие:

«Сокланып карап утырдым
Су буенда талларга,
Бик ямансу булды миңа
Бер ялгызым калганда... »

Любовь к татарской культуре Рафык Шафыкович передал своим детям. Его дочь Кирасирова Рузалия Рафыковна (1959 г.р.) – культпросветработник, одна из лучших в селе исполнительниц татарских песен.

В клубе деревни Юрт-Акбалык состоялась встреча с участниками сельской самодеятельности, руководителем фольклорного ансамбля «Наза» Мавлютовой Алидой Хайрулловной (1962 г.р.), завклубом Ильючик Бибиямал Исламовной, депутатом поселения Абзалимовой Альмирой Камильевной, школьными учителями, пенсионерами, детьми. Из рассказов старожилов села стало известно, как происходило знакомство с татарской культурой: пели родители, разучивали татарские песни на уроках музыки в школе, также с начала 1950-х годов у учительницы математики Рашиды Климовны был патефон с грампластинками и ученики всем классом слушали татарские мелодии и напевы.

Сегодня сельские работники культуры и образования ведут большую просветительскую работу, организовывают концерты, праздничные мероприятия, стремятся приобщить подрастающее поколение к татарским традициям через организацию самодея-

тельных коллективов, кружков народного творчества, возрождают старинные обрядовые и праздничные действа, детские игры, разучивают песни и танцы.

Большой вклад в развитие музыкальной культуры татар Сибири вносит эстрадный ансамбль «Ләйсән», функционирующий при Новосибирском областном татарском культурном центре, директором которого является Тихомирова Равза Шамильевна. Из рассказов сельских жителей стало известно, что многие татарские песни они впервые услышали благодаря выступлениям этого коллектива, побывавшего с концертами практически во всех татарских селах Новосибирской области.

Как рассказывали информанты, раньше жители деревень знали множество татарских песен. В репертуаре этнофоров, наряду с исконными сибирскими музыкально-поэтическими образцами широкое распространение получили такие известные народные песни татар Волго-Уралья, как «Сарман», «Рамай», «Нурия», «Асия», «Таң атканда», «Уракчы кыз», «Герман көе», «Кара урман», песни И. Хисамова «Утыр әле яннарыма», А. Гыйләҗева «Мәтрүшкәләр» и многие другие, услышанные от известных артистов по радио, на грампластинках, а также от переселенцев – волжских татар из Татарстана, Башкортостана и других регионов России. Большое влияние на знакомство сибирско-татарского населения с татарской музыкальной культурой оказало творчество эстрадных певцов, таких как Рашид Вагапов, Ильхам Шакиров, Альфия Авзалова, Фарида Кудашева, Флера Сулейманова и др.

Среди информантов исследуемых районов Новосибирской области было зафиксировано большое количество песенных образцов профессиональных татарских и башкирских композиторов. Но в народном исполнении они подверглись значительному переосмыслению: песни претерпели как музыкальные, так и поэтические изменения, по существу фольклоризировались.

Народные исполнители пели любимые песни, зачастую не зная авторов исполняемых произведений. Песни татарских композиторов Салиха Сайдашева, Сары Садыковой, Рустема Яхина и многих других порой воспринимаются сельскими исполнителями

как народные. Хотя иногда на вопрос, откуда они знают данный образец, информанты отвечали, что слышали их на пластинках, кассетах, по радио или телевидению, на концертах.

В селе Теренино Каргатского района Новосибирской области Сайфулина Земфира Адельхановна (1940 г.р.) рассказывала, что в ее молодые годы в селе не было клуба, молодежь собиралась на улице перед магазином: звучала гармонь, девушки и парни пели и плясали. Земфира Адельхановна напела несколько песен, среди которых татарская народная песня «Яшлек» («Юность»). Но с особым ностальгическим чувством (до слез) в ее исполнении прозвучало произведение на музыку Т. Шарипова «Туган авылым» («Родная деревня»).

Песни о родных местах, наполненные проникновенным глубоким чувством любви к родимой земле, находят особый эмоциональный отклик в душе народа. Они были очень близки татарам-переселенцам, вынужденным в 1920-е годы, спасаясь от голода в Поволжье, искать лучшей доли и целыми семьями переселяться в холодную Сибирь.

В татарских песнях о Родине оживает чувство восхищения и наслаждения живописной красотой родной стороны. Лирический герой искренне любит разноцветье и птичий гомон берегов Агидели и Сакмары, Демы и Ика. Пейзаж помогает раскрывать переживания певца, освобождает от душевных переживаний от тоски по родной земле. Насколько тяжела и тревожна жизнь в чужом месте, настолько дорог отчий край. Среди горестных песен встречаются и такие, где выражена надежда на счастливую жизнь в будущем и слышен призыв не поддаваться мрачному унынию. Эти песни, вобравшие в себя огромное, всепоглощающее чувство вечной любви к Родине, и поныне живут в народе[17].

Этнофоры, родившие в селах Новосибирской области, рассказывали, что их дедушки и бабушки – переселенцы из Волго-Уралья, по вечерам собирались и пели песни о родных местах,

[17] Надиров И.Н. Поэтические особенности исторических и лирических песен / Поэтика татарского фольклора. Казань: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова КНЦ АН СССР, 1991. С.12

запомнившиеся с детства. Часто в песнях упоминаются названия деревень, находящихся на территории Поволжья и Приуралья, городов Уфа, Казань и др., которые воссоздают в памяти людей картины родного края. Через эти песни детям передалось чувство тоски по родине, хотя некоторые информанты даже не смогли назвать откуда конкретно переехали их предки.

Одной из самых распространенных и любимых среди татар Новосибирской области является народная песня «Сарман». У местного населения она бытует под названием «Сәрмән», хотя не все информанты смогли объяснить значение этого слова.

Сарман

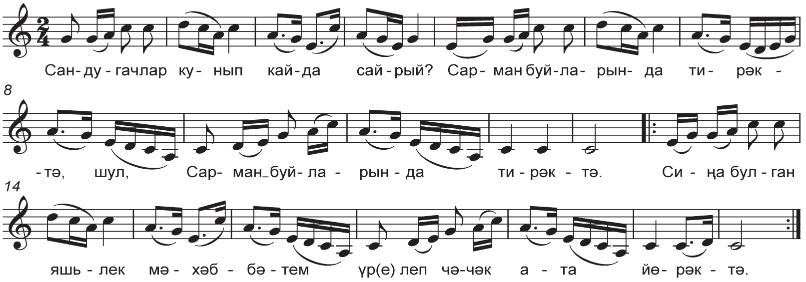

Записано в селе Теренино Каргатского района Новосибирской области от Сайфулиной Земфиры Адельхановны (1940 г.р.)

У многих информантов сохранились тетради-песенники, куда, услышав новую песню, они записывали тексты, иногда переписывали понравившиеся куплеты друг у друга. Такую тетрадь вела и Земфира Адельхановна Сайфулина, она проинтонировала несколько куплетов, которые сама назвала частушками.

1.Кара урманнарга кергәч
Мин карадым кайрылып
Мин карамадым кайрылып,
Калды дустым айрылып.

2.Ризинкаларым тайа
Нумирлары беткәнгә.
Йөрәккәем ничек чыдар
Ай(е)рылып киткәнгә.

3.Ак Иделдә ике сал
Берсе каен, берсе тал.
Айрылганда үкенерсең
Әйтер сүзең әйтеп кал.

4.Ишек алдым салкын чишмә
Суын эчеп туймадым.
Мин сагынсам айга карыйм,
Син йөлдызларга кара.

5.Ак Иделдә сусар тоттым
Сулары тар булса да
Сине сагнып җырлар җырлыйм
Ара ерак булса да.

6.Бакчадагы алмагачның
Тамырларын киптермә
Әгәр, дуслар, читкә китсәм
Онытмагыз мине дә.

7.Алмалар өзәр идем
Җепләргә төзәр идем
Бу йөрәккәем янмаса
Сагнуга түзәр идем

8.Өй артына чыгамын да
Быдай урып аламын
Чит җирләргә кәберемне
Куйдырмасын Ходаем

9.Бара тыргач бер утырдым
Биек тав итәгенә
Без түгел, кошлар талпна
Кайтырга илләренә

10.Кул явлыгым төшеп калды
Борай былыннарында
Үземнең дә исем китте
Болай булуларыма.

11.Суда сусар йөзәр микән
Сулары сай булса да.
Җанкаем, хатлар яза күр
Өч кенә сүз булса да.

12.Безнең авылның кызлары
Ала суның салкынын
Су эчеп кенә басыла
Йөрәгемнең ялкынын.

13.Арча кайда, Арча кайда
Арча биек тауларда
Әдәм балаларың ертә
Язмыш әле кайларда.

14.Безнең яктан казлар китте
Түгәрәк күл кипкәнгә
Әллә дуслар үкенәсезме
Яшлек үтеп киткәнгә.

15.Быел килгән кошларның
Агы күге бар микән
Үткәннәре хисап түгел
Алда гомер бар микән

16.Сандугачарлар су өчә
Ак Иделгә төзелеп
Йөрәккәем өзгәләнә
Шул кәдәрле өзелеп

Иреннәрең кызыл чия
Күзләрең зәңгәр тоймә
Гемерлеккә сине сөйдем
Ташлап китәр бу димә

Карлыган кара була
Бөрлегән кызыл була
Ярларыңны ятлар алса
Йөрәккә яра була

Чияләрнең чәчкәсен
Кулым бармый эзәргә
Ничек иттеп түзәрсең
Исләреңә төшкәндә.

Мәк чәчәге ал була
Бер сирпелеп карасам
Йөрәгемә ял була.

Кара тавык йомырткасын
Ашамыйлар тыз белән
Синең кебек егетләрне
Ташламыйлар сүз белән.

И, Маласа, Маласа,
Маласаны су баса
Арчаны да басар иде
Тау башында булмаса.

Из тетради Сайфулиной Земфиры Адельхановны (1940 г.р.), с. Каргатского района.

На территории Новосибирской области некоторые группы Волго-Уральских татар-переселенцев селились отдельно от коренного населения Сибири и даже основывали деревни с названием родных мест.

Примером может послужить село Казанка Колыванского района. Здесь состоялась встреча со старожилами села, среди которых Кутдусова Нуржиян Миннуловна (1932 г.р.), Хуснутдинова Галия Хузиахметовна (1930 г.р.), Мингазетдинова Асылбика Корбановна (1928 г.р.). Они рассказали о создании деревни переселенцами с казанской стороны («Казан ягыннан»), поэтому село и получило название Казанка. В этномузыкальной культуре села отражены практически все жанры татарского песенного фольклора и популярные композиторские произведения. В исполнении информантов прозвучали татарские песни («кыска йерлар»), распространенных в деревне, рассказы о духовных традициях, мусульманских праздниках, обычаях «Каз өмәсе», «Кич утыру». Вспоминали как в преддверии праздника «Сабантуй» говорили:

«И Сабантуй, Сабантуй!
Сөлге, яулык сайлап куй!»

С особым чувством они рассуждали о татарской исполнительской традиции «моң» – распевном, выразительном душевном пении с оттенком грусти, говорили о жанре протяжной песни «озын көй», которую в селе называют «моңлы йер».

Яркими вокальными данными в деревне Казанка отличается Чапкаева Зульхабира Тимерхановна (1954 г.р.) – обладательница сильного, тембрально насыщенного, красивого голоса, знающая много текстов и мелодий народных и авторских песен, духовных песнопений, являющаяся незаменимым и желанным участником на праздниках, во время отдыха в семейном кругу, на свадьбах и т.д. Татарские напевы она усвоила ещё в детстве, слушая пение своего дяди Якупова Абдуллы Ягафаровича (1928 г.р.).

Очень проникновенно в исполнении Зульхабиры Тимерхановны прозвучала народная песня «Таң атканда», распространенная среди татар и башкир.

Таң атканда

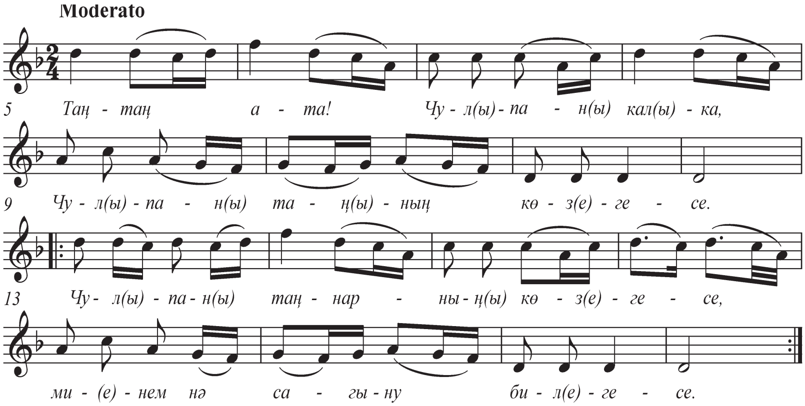

Таң-таң ата, чул(ы)пан(ы) кал(ы)ка,
Чул(ы)пан таң(ы)ның күз(е)гесе.
Чул(ы)пан таңнар(ы)ның(ы) күз(е)гесе,
Ми(е)нем нә сагыну бил(е)гесе.

Сызылып(ы) таң(ы)нар ат(ы)кан чакта,
Су өсте (йе) матур(ы)лана.
Си(е)не лә уй(е)лап(ы) яш[ь](е) йөрәгем
Су(ы)лардай(е) дулкын(ы)нана.

Записано от Чапкаевой Зульхабиры Тимерхановны (1954 г.р.), с. Казанка Колыванского района

В татарском песенном исполнительстве существует традиция двойные залигованные длительности не распевать на гласные звуки, а пропевать за счет огласовок, т.е прибавления к согласным дополнительных гласных *е, ы,* а также удвоения согласных. Выразительность достигается с помощью частиц *да, дә, ла, лә, нә, шул, ай, гына*. Простые формы песен, особенно протяжных, часто усложняются за счет включения «әйтем» – вставных слов, а иногда и целых стихов и рефренов, которые находятся между двустишиями или в конце поэтической строфы.

В ходе исследования зафиксированы напевы, которые возможно были когда-то частью игры или обряда. В былые времена

игры, игровые и плясовые напевы являлись неотъемлемой стороной календарных обрядов, сохранившихся до настоящего времени как элемент молодежных развлечений. Игровые песни относятся к синтетическому искусству, так как сочетают в себе и поэзию, и музыку, и движения и мимику, а также имеют драматическое начало[18].

Среди молодежных игр у татар Новосибирской области раньше были распространены «Наза», «Почта», «Каг та йегер, «Яшерен яулык», «Тычкан салу», «Кул җибәреш», «Тәңкә салыш», «Биш таш», «Круг», мальчики играли в «Папаяк» – кости (Городки) и др.

Одной из наиболее распространенных является игра «Наза», похожая на русский «Ручеек». В нее обычно играла молодежь в вечернее время на горе весной, когда уже шел лед по реке. Играющие юноши и девушки парами вставали в ряд друг за другом, держась за руки и подняв их вверх, образуя арку. Оставшемуся без пары игроку, остальные участники сказывали определенные слова, иногда шуточного или сатирического содержания.

Информанты села Юрт-Акбалык Колыванского района продемонстрировали старинный вариант игры «Наза», сопровождающийся специальным напевом «Наза»

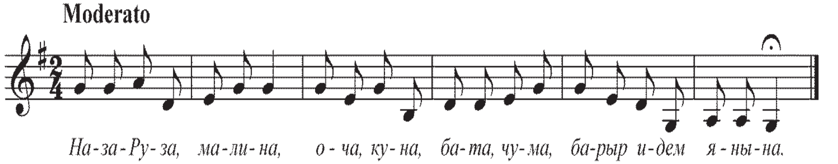

Наза – Руза, малина!
Оча, куна, бата, чума –
Барыр идем янына.

[18] Исхакова-Вамба, Р. А. Татарское народное музыкальное творчество (Традиционный фольклор). Казань: Татар. кн. изд-во, 1997. С. 44.

Сары каешың белән
Ни хәл дустым? Ничек хәлең
Яңы танышың белән?

Үгез кергән лапаска.
Сөймә берне, сөй сигезне –
Берсе калсын запаска!

Кемнең кызы Раилә –
Чәчен тарап, үрә белмий,
Вечерга йөри белә!

Записано в деревне Юрт-Акбалык Колыванского района от Габидуллиной Райханы Бахтияровны (1951 г.р.)

В селе Казанка Колыванского района зафиксирован более современный вариант напева игры «Наза»:

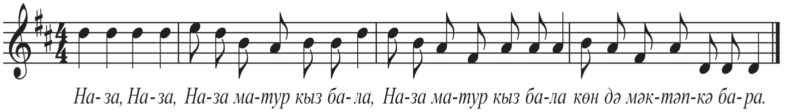

Наза, Наза, Наза матур кыз бала,
Наза матур кыз бала көн дә мәктәпкә бара.

Записано в с. Казанка Колыванского района от Кутдусовой Нуржиян Миннуловны (1932 г.р.)

В течение зимы игры проводились на молодежных вечерних посиделках «Кич утыру», «Аулаг өй», где девушки занимались рукоделием, пели разные песни. Иногда на посиделки в гости к девушкам заглядывали парни.

Әйдәгез, дуслар, бергә утырыйк!
Бергә утыру – бер гумер!
Ашап, өчеп, уйнык, келик –
Гел шулай үтсен гүмер!

Записано в с. Казанка Колыванского района от Мингазетдиновой Асылбики Корбановны (1928 г.р.)

Пением сопровождалась молодежная игра «Почта», во время которой парень мог пригласить понравившуюся девушку для разговора наедине («Почта чакыру»), пока все остальные пели столько куплетов, сколько он попросит. В ответ на его просьбу иногда звучали такие слова:

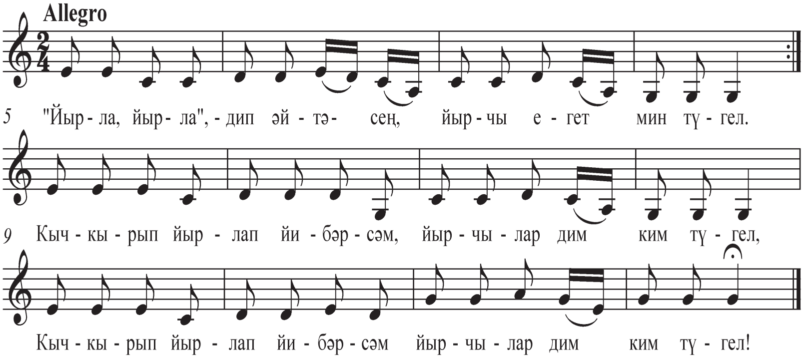

«Йырла, йырла», – дип әйтәсең,
Йырчы егет мин түгел.
Кычкырып йырлап йибәрсәм,
Йырчылар дим ким түгел!

«Йырла, йырла», – дип әйтәсең,
Йыр капчыгым йортылган.
Кичәдән яраткан идем,
Ул да булса онытылган.

Если участники решали завершить игру, то пели для парня заключительный куплет:

Бишмәтендә биш төймә,
Алтынчысы каптырма.
Бар йерымны йерлап бирәм,
Юк йерымны таптырма!

Рассказали и спели Кутдусова Нуржиян Миннуловна (1932 г.р.), Хуснутдинова Галия Хузиахметовна (1930 г.р.), Мингазетдинова Асылбика Корбановна (1928 г.р.), с. Казанка Колыванского района.

На молодежных посиделках, свадьбах, народных гуляньях и праздниках звучали плясовые напевы – такмаки, генетически связанные с трудовыми песнями, которые входили как часть в игровые песни или являлись самостоятельной формой[19].

«Такмак» – древняя категория традиционной культуры многих тюркских народов, интерпретируемая как шуточная песня, пословица, басня, загадка, частушка, прибаутка. У татар такмак существует как особая (текстовая, музыкально-поэтическая) форма, имеющая разные функции и использующаяся в разных контекстах: как трудовая припевка, словесно-ритмический аккомпанемент к пляске, шуточная песня (сатирические куплеты, частушки). При этом согласно народной традиции, такмаки не поются, а часто в быстром темпе «проговариваются», «сказываются» (такмак әйтү). Народные исполнители такмак противопоставляют песне: «Бу җыр түгел, такмак кына» – «Это не песня, а лишь такмак»[20].

В такмаках отмечается двухдольная метрическая пульсация. Иногда в народе такмаком называют различные в музыкально-стилевом отношении образцы, а то и просто рифмованные поэтические двух, трех, чаще всего четырехстишья. Очень часто в текстах такмаков встречаются речевые созвучия, междометия, непереводимые словосочетания, русские слова.

В ходе экспедиции 2017 года в Новосибирской области были зафиксированы образцы такмаков, однако, необходимо отметить, что в музыкальном обиходе некоторых татарских сел, а также среди чатских татар в деревнях Юрт-Ора и Юрт-Акбалык название жанра «такмак» не употребляется, а заменяется русским словом «частушка».

---

[19] Каюмова Э.Р. Татарская народно-песенная культура нового времени: Проблемы традиционного мышления и жанровой атрибуции. Казань, 2005. С. 47.

[20] Сайфуллина Г.Р. Категории татарской традиционной музыкальной культуры: аннотированный словарь / Г.Р. Сайфуллина, Г.Х. Сагеева. Казань: Татар. кн. изд-во, 2009. С. 121.

Такмак

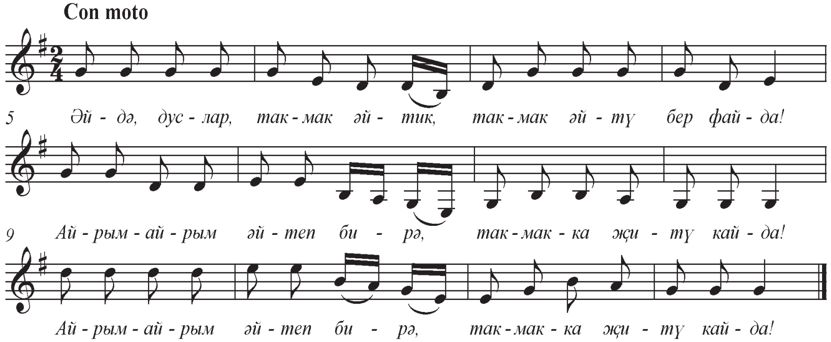

Әйдә, дуслар, такмак әйтик,
Такмак әйтү бер файда!
Айрым-айрым әйтеп бирә,
Такмакка җитү кайда!

Әйдә, дуслар, барыбыз бергә
Кулъяулыклар эшләтик.
Дуслык дигән алчәчәкне
Гумерлеккә яшәтик.

Яшь чагында кем дә шулай
Рәхәт гумер кичерә.
Чөнки яшьлек күпкә бармый,
Тормыш агу эчерә.

И яшь чагым, яшь чагым!
Яшь чагым, чәчәк чагым!
Очып киткән кошлар кебек
Әйләнеп кайтмас тагын!

Сандугачлар сайрар әле,
Сайрар да китәр әле.
Сак белән Суктан да үткән,
Безнең дә үтәр әле.

Эскәтерләр[21] киң икән,
Җәя белмибез икән.
Яшь вакытта рәхәт икән,
Кадерен белмибез икән!

Пели Кутдусова Нуржиян Миннуловна (1932 г.р.), Хуснутдинова Галия Хузиахметовна (1930 г.р.), Мингазетдинова Асылбика Корбановна (1928 г.р.), с. Казанка Колыванского района.

Частушки

Тәрәзәмдә сандугач,
Очып китә сайрагач.
Йырлау түгел, еларсың да,
Өзлеп-өзлеп сагынгач.

Әкрен искән җил селкетә
Агыйдел камышларын.
Кем аерылмый, шулар белмий
Аерылу сагышларын.

Сандугачлар кунып-сайрап
Сындырган гөлләремне.
Сынган гөлләргә ошатам
Аерылган көннәремне.

Уйсу итә агым суы
Ага икән таң белән.
Үтәр, ахры, яшь гумерем
Гел сагыш, гел моң белән.

Записано от Чапкаевой Зульхабиры Тимерхановны (1954 г.р.), с. Казанка Колыванского района.

[21] Эскәтер – скатерть

Тыпыр-тыпыр биисең,
Үзең биеп белмисең.
Өй башыннан алтын урлап,
Баермын, дип, уйлыйсың.

Ана килә параход
Зур суларны таратып,
Ерак йерне якын итеп,
Килдем сезне яратып.

Записано от Мавлютовой Манзумы (1961г.р.) и Ярушкиной Мавлихи (1955 г.р.), д. Юрт-Ора Колыванского района.

Дустым, дустым, душа мый,
Чәчен тарый, бушамый.
Кая барсам, дуслар табам,
Сез дусларга ошамый.

«Уфа» – дисең дә карыйсың,
Уфа күренәм[е] әллә?
Айрым яшәүне телисең,
Күңел сүреләм[е] әллә?

Уфа юллары пыяла,
Таш булса таймас иде.
Минем йөрәккәем яна,
Син булсаң янмас иде.

Агиделгә төшә яздым,
Тотмадың беләгемнән.
Тамыр җәйгән гөлләр кебек,
Китмисең йөрәгемнән

Агиделгә төшәр идем,
Дулкыннап йөзәр идем.
Алда бәхетләрем булса,
Хәзергә түзәр идем.

Агидельнең яр ягында
Калмасам ярар иде.
Йә бәхетсез, йә гумерсез
Булмасам ярар иде.

Алмалары-хөрмәләре
Кызарып пөшәр әле.
Әл[е] исеңә төшмәсә дә,
Соң(ы)рак төшәр әле.

Ак яулыгымның очына
Алма тиңләгән идем.
Нәфел уразасы тотып,
Бәхет төләгән идем.

Сары сандык нигә кирәк?
Сабын салырга кирәк.
Сагынсаң да, саргайсаң да
Сабыр итәргә кирәк.

Уфаларга барам әле,
Уфа юлы ачылса.
«Уф, йөрәгем!» – димәм эле,
Янулары басылса.

Уфа кайда, Уфа кайда?
Уфа су буйларында.
Утлар яна, сулар кайный
Яшькенә йөрәгемдә.

Чәй өчсәктә, йерлап өчик.
«Бал өчәләр» – дисеннәр.
«Бер ояда каз бәбкәсе кебек,
Бертуганнар» – дисеннәр.

Напела Кунгулова Захирә Закировна, д. Теренино, Каргатский район.

Особое место в традиционной культуре татар занимает свадебный обряд, важные моменты которого отразились в свадебных песнях – это причеты, сказывания, величальные и корильные песни сватов (мактау, хурлау, кодалар җырлары), плясовые напевы (бию такмаклары) и т.д. Их разнообразное интонационное и музыкальное содержание связано с определенной функцией, которую они выполняют в процессе свадебного действа.

Начинался свадебный пир с пения величальных и шуточных песен, чаще всего в форме диалога гостей (кара-каршы, ярышу) со стороны жениха и невесты. Практически во всех татарских селах Новосибирской области были записаны образцы свадебных песен сватов и застольных песен.

Әй кодалар-кодалар!
Кодалар-кодачалар!
Сездә ничек – бездә шулай,
Йырлап күңел ачалар.

Кодагыем, син үзең,
Кашыңнан кара күзең!
Пар сандугач сайраган күк,
Синең сөйләгән сүзең.

Бу торың кемгә ошаган?
Кемгә ошаган, кем тесле?
Винагырад бакчасында
Чәкчә аткан гөл тесле!

Туганкаем, теләгем шул:
Башың нужа күрмәсен!
Тормышында рәхәт яшә,
Йөзеңдин нур сүнмәсен!

Әйдә, дустым, йырлык әле,
Йырлап ачыла күңел!
Йырлап ачылмаса күңел,
Мәңге ачылачак түгел!

Аппак итеп кер юганнар,
Киртәгә элеп куйганнар,
Сездин башка юк бит минем
Бүтән якын туганнар!

Агыйделдән агып килә
Фатыйма дигән сабын.
Бер сагынмасаң, бер сагын,
Онытып бетермә тагын!

Карлыганнарга бардык,
Караңгыларга калдык.
Бу дөньяда бик кадерле
Ярларыбыздан калдык!

Пели Кутдусова Нуржиян Миннуловна (1932 г.р.), Хуснутдинова Галия Хузиахметовна (1930 г.р.), Мингазетдинова Асылбика Корбановна (1928 г.р.), с. Казанка Колыванского района.

Молодежные посиделки, свадьбы, народные праздники и гулянья никогда не обходились без сопровождения музыкальных инструментов, особенно были распространены гармони (хромка, тальянка), балалайка, скрипка, курай, под наигрыши которых люди веселились, пели и плясали.

В каждом татарском селе были свои гармонисты, среди которых Мухаметшин Адият Курбанович (1934 г. р.) из деревни Юрт-Ора Колыванского района. Во время беседы он рассказал о том, как научился игре на инструменте у своего отца, подбирая на слух мелодии, песни и пляски – татар бию көйләре, а также русские плясовые мелодии «Подгорный», «Табор», «Полька», «Танго» и др. В его доме сохранились два инструмента: зеленая гармонь-однорядка (тальянка) 18 клавиш «Казань», приобретенная в 1960-е годы в Новосибирске, и черная гармонь-тальянка (18 клавиш). В деревне Юрт-Ора у сестер Мавлютовой Манзумы Вагизовны (1961 г. р.) и Ярушкиной Мавлихи Вагизовны (1955 г. р.) также имеется маленькая гармонь-хромка: зеленая кнопочная двухрядка (ширина 19 см, высота 22 см).

Усманова (по мужу Исова) Эльза Гимаевна (1942 г.р.) из деревни Мусы Каргатского района рассказала, что ее отец Усманов Гимай Кашафович (1907 г.р.) – переселенец из Ульяновской области, играл на гармони, курае, сам сделал скрипку – к сожалению, эти инструменты не сохранились.

Особое место в народных традициях занимает детский фольклор – важный пласт народного творчества, помогавший в воспитании детей. Сюда относятся песенки, обращенные к детям и направленные на развитие у ребенка речевых навыков, координации движений, активного восприятия окружающего мира и собственно детское творчество. Поэтический и музыкальный фольклор, традиционная хореография способствуют эстетическому восприятию чувства красоты, бережного отношения к культурным традициям своего народа.

Каждой детской возрастной группе соответствуют свои фольклорные жанры. В раннем детстве используются пестушки, потешки, прибаутки, приговоры, присказки, небылицы-перевертыши, колыбельные песни, которые создаются взрослыми. Детям более старшего возраста предназначены считалки, дразнилки, сказки, заклички, скороговорки. Для молодежи характерны игры, хороводы, песни, плясовые напевы.

Воспитание ребёнка сопровождается песенками, присказками, которые определяются исследователями как поэзия пестования. Песни, пестушки, прибаутки и колыбельные песни окружают ребёнка с самого раннего возраста.

В пестушках заложены элементы физического воспитания, способствующие развитию у ребенка координации движений, равновесия, двигательных навыков. Обычно они сопровождаются поглаживанием или постукиванием («Потягушечки» при пробуждении). Пестушки кратки, не всегда зарифмованы. Для мелодии пестушки характерны широкие скачки на кварту или октаву, отражающие действия взрослых. Имеются пестушки, сопровождающие легкое подбрасывание малыша, первые шаги, первые плясовые движения.

Түтер-түтер, түтәнә,
Су буенда бүдәнә,
Бүдәнәнең яме юк,
Быел яйнең[22] мае юк.
Әттә-түдек, түттә-түдек,
Түттә-түдек, түттәнәй.
Әлли-бәлли Бәхтияр!
Әр[23] бер эшнең вахты бар!

Записано в деревне Юрт-Ора Колыванского района от сестер Мавлютовой Манзумы Вагизовны (1961 г. р.) и Ярушкиной Мавлихи Вагизовны (1955 г. р.).

Потешка предназначена развеселить, позабавить ребенка. Она сопровождается игровыми действиями и несет необходимую информацию («Сорока», «Ладушки»). В потешках в игровой форме заключены первые нравственные опыты, соединяются развлекательные и поучительные моменты.

Прибаутки – это стишки-песенки, которые развлекали или потешали детей. Но от потешек прибаутки отличаются тем, что не

[22] Яй – җәй – лето.
[23] Әр – һәр – каждый.

сопровождаются игровыми действиями. Главным назначением прибауток является развитие мышления и внимания.

Майлы катык пичтә,
Йнәң[24] кайтыр кичтә,
Атаң кайтыр иртәгә,
Менә утыр киртәгә!

Записано от Мавлютовой Алиды Хайрулловны (1962 г.р.), Юрт-Акбалык, Колыванский район.

Когда ребенок начинает говорить, активно двигаться, в процесс воспитания включаются считалки, дразнилки, заклички, скороговорки, которые обучают счету, знакомят с жизнью насекомых, птиц, природными явлениями, развивают артистизм, голосовые возможности и т.д. В этом же возрасте дети приобщаются к играм, которые воспитывают чувство товарищества, умение общаться друг с другом, развивают силу, ловкость, смекалку, при пении – музыкальный слух, ритмическое чувство, память.

Мир детей чрезвычайно богат и разнообразен. Колыбельные песни, которыми ребёнок окружён с первых дней своего рождения, являются первоначальными элементами в освоении родного языка.

Сохранились колыбельные песни («Бишек җыры») и в памяти информантов Новосибирской области. Образец колыбельной песни записан в деревне Юрт-Ора от Кинжагуловой Ф.Р.

Бишек җыры

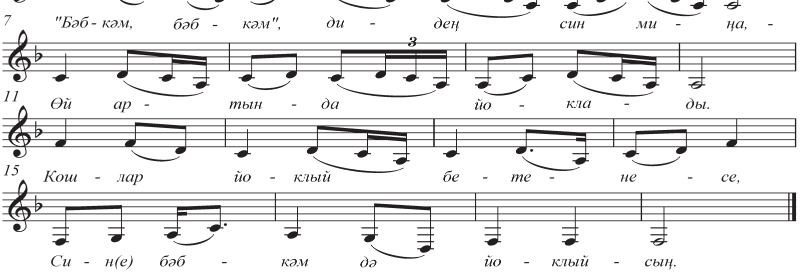

---

[24] Әниең.

Мать или бабушка, убаюкивая малыша, выражали ему свою любовь, высказывая добрые пожелания о будущем ребенка.

Әлли-итәр бу бала,
Бәлли-итәр бу бала.
Әтисенә, әнкәсенә
Хөзмәт итәр бу бала.

Напела Кунгулова Захирә Закировна, д. Теренино, Каргатский район.

Әллү-бәллү бәбкәсе,
Кая киткән әнкәсе?
Каенныкта, җиләктә,
Наиләгә бүләккә.

Записано от Кутдусовой Нуржиян Миннуловны (1932 г.р.), д. Казанка, Колыванский район.

Семейно-обрядовые напевы всегда играли важную роль в процессе воспитания. Они регулировали поведение всех членов семьи, оказывали влияние на формирование их мыслей, чувств, поступков.

Неотъемлемую часть духовной жизни татарского народа составляет книжная традиция. Такие книги как «Бадавам», «Мухаммадия» и др. использовались в качестве учебников и разучивались на определенные мелодии (китап көйләре) в обязательном порядке в медресе и мектебах. Некоторые памятники татарского музыкально-поэтического искусства смогли сохраниться до наших дней благодаря системе книжного интонирования, т.е. музыкальному произнесению стиха.

Исламская религия является идентификационным знаком татарского народа, идейной опорой сохранения его исторической и духовной самобытности. Ислам – религия с развитой письменной культурой, предписывающая своим последователям стремиться к знаниям. Несмотря на то, что в советский период существовал идеологический запрет на изучение явлений культуры и искусства, связанных с религиозным мировоззрением, у пожилых сельских жителей сохранились рукописные тетради и печатные сбор-

ники молитв на арабском языке, отдельные суры и аяты Корана, хадисы, брошюры с разъяснениями религиозных обрядов, тексты мунаджатов и баитов. Поэтому сохранение арабографичных книг, как религиозного, так и светского содержания, их рукописных и печатных вариантов, несмотря на запреты и уничтожение в разные исторические периоды, является наиболее существенной приметой татарской народной культуры[25].

Из бесед с жителями татарских деревень Новосибирской области удалось выяснить, что ранее пожилые люди владели традицией распевного чтения (китап көйләү), знали религиозные песнопения, читали Коран («Коръән укыдылар»), сказывали баиты, мунаджаты, но сейчас почти никого не осталось.

Многие информанты высказывали сожаление, что в молодые годы не думали об изучении религиозно-дидактических книг и не придавали значения необходимости овладения навыками распевного чтения. Да и в советские годы антирелигиозная пропаганда не позволяла открыто исполнять духовную музыку различных конфессий, в том числе и мусульманских жанров.

Однако в настоящее время образцы книжного пения активно исполняются в период мусульманских праздников, на встречах родственников, во время поминовения усопших.

В татаро-мусульманской культуре к традиции книжного пения музыковеды относят не только чтение книг нараспев, но и интонирование баитов и мунаджатов. В основе каждого из этих, обладающих своей спецификой, жанровых разновидностей музыкально-поэтического творчества, исследователи отмечают комплекс типологически родственных элементов: письменный текст, часто нравоучительного, дидактического характера, арузная метрика[26], формирующая мелодику речи, монодийный характер чтения, как правило, лишенного сопровождения[27].

---

[25] Сайфуллина Г.Р. Музыка священного слова. Чтение Корана в татаро-мусульманской культуре. Казань: Изд-во Татполиграф, 1999. С. 67.

[26] Аруз – система метрического стихосложения, которая основывается на чередовании долгих и кратких слогов.

[27] Сайфуллина Г.Р. Музыка священного слова... Казань, 1999. С. 68.

Близко стоящим к религиозной книжности и распространенным среди татар-мусульман является духовный жанр – мунаджат. Это один из древнейших жанров народного музыкально-поэтического творчества лиро-эпического, лирико-философского и лирико-драматического характера.

Ученые отмечают тематическое разнообразие поэтических текстов мунаджатов, проводят классификацию этого жанра. Одна часть включает мунаджаты-славления – это зикры, салаваты, эльвидаги и т.д., воспевающие Аллаха, мусульманскую религию, пророка Мухаммеда, святых; а также мунаджаты-обращения к Аллаху с просьбой о помощи, милосердии; ритуальные мунаджаты, исполняемые во время религиозных обрядов и праздников. Другая часть включает мунаджаты-размышления о смысле жизни, о загробной жизни, о смерти и бессмертии. Важное место занимают ностальгические мунаджаты о разлуке с Родиной, родными, друзьями; мунаджаты-жалобы матерей на одиночество, старость, на разлуку с детьми («Ана зары»); жалобы сирот («Ятим бала зары»); завещания и наставления, обращенные к детям («Ана васыяте»)[28].

В процессе экспедиционного исследования в Новосибирской области удалось зафиксировать несколько мунаджатов, среди которых особое место занимает «Салават» («Сәләwәт») – славословие Пророку. Образцы духовных песнопений среди населения распространялись как изустно, так и в рукописном виде. В настоящее время многие праздничные молитвы, духовные стихи, мунаджаты, салаваты, тексты религиозных книг жители изучают и исполняют из современных изданий, среди которых «Көйле китап», «Бәдүән» и др.

Сафаргалеева Райса Хабибулловна (1934 г.р.) из деревни Юрт-Ора (родилась в селе Казанка) проинтонировала Салават, посвященный празднику Ураза-байрам «Ораза аетенә[29] багышланган Салават», переписанный у бабушки-абыстай в Новосибирске. Она

[28] Сайдашева З.Н. Татарская музыкальная этнография. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2007. – 78-79.

[29] Ает (чат.) – гает (тат.) – праздник.

вспоминала, что раньше после чтения Корана всегда сказывали Салаваты, но сейчас почему-то эта традиция забылась. В ее тетради данный образец записан под заголовком «Көйле Салават».

Повествования духовных текстов всегда начинаются со слов «Бисми-л-ләхи-р-рахмани-р-рахим» – «Во имя Аллаха, Милостивого, Милосердного!», с которых мусульманин начинает каждое важное действие.

Көйле Салават

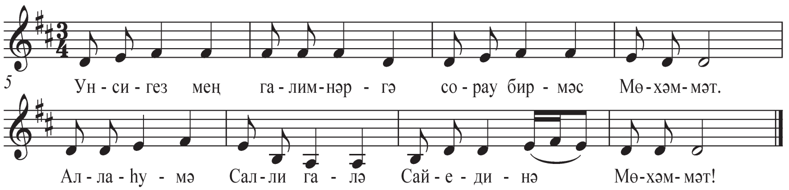

1. Унсигез мең галимнәргә сорау бирмәс Мөхәммәт.
Аллаһуммә салли галә сайединә Мөхәммәт!
(Да благословит Аллаһ Пророка Мухаммеда!)
2. Ятимнәргә, гарифләргә шәфкәтче ул Мөхәммәт.
Аллаһуммә салли галә сайединә Мөхәммәт!
3. Ураза тоткан өммәтләргә шәфкәтче ул Мөхәммәт.
Аллаһуммә салли галә сайединә Мөхәммәт!
4. Коръән укыган өммәтләргә шәфхәтче ул Мөхәммәт.
Аллаһуммә салли галә сайединә Мөхәммәт!
5. Абы җәһилгә шәфхәтче ул Мөхәммәт.
Аллаһуммә салли галә сайединә Мөхәммәт!
6. Рәсулла намаз укый, башында аның тахия чалмасы.
Аллаһуммә слли галә сайединә Мөхәммәт!
7. Төн ятып йокламаган, тәвәкәлле ул Мөхәммәт.
Аллаһуммә слли галә сайединә Мөхәммәт!
8. Сәхәргә торучыларга шәфкәтче ул Мөхәммәт.
Аллаһуммә слли галә сайединә Мөхәммәт!
9. Өмәтем-өмәтем диеп түгелә аның күз яше.
Аллаһуммә салли галә сайединә Мөхәммәт!
10. Салават әйткән өммәтләргә шәфкәтче ул Мөхәммәт.
Аллаһуммә салли галә сайединә Мөхәммәт!

11. Салаватны күп әйтегез, каберегездә нур булыр.
Аллаһуммә салли галә сайединә Мөхәммәт!
12. Салаватны күп әйтегез, йортыгызда нур булыр.
Аллаһуммә салли галә сайединә Мөхәммәт!
13. Ятимнәргә, гарифләргә бик шәфкәтче ул Мөхәммәт.
Аллаһуммә салли галә сайединә Мөхәммәт!
14. Салаватны күп әйтиек сәхәр чәйләре эчкәндә,
Фәрештәләр каршы алыр Сират күп[е]рен кичкәндә!
15. Намаз укыган өммәтләргә шәфкәтче ул Мөхәммәт.
Аллаһуммә салли галә сайединә Мөхәммәт! Амин!

В селе Казанка Колыванского района Мингазетдинова Асылбика Корбановна (1928 г.р.) прочитала такие строки:

Ләә Иләәһә Илләлааһы, Мөхәммәди Рәсүлүлла!
«Ләә Иләәһә Илләлааһы»ны әйтәмен
Балаларымны сагынган чакта.

Ходай Тәгалә исәннек-саулык бирсен
Газиз балаларым белән бергә-бергә булырга!
Аллаһу Хак, Әсәллү Мөхәммәт!
Мәңге баки иманнарымны
Юл башы авылларым белән бергәләп! Амин!

Дөнья шары түгәрәк,
Чырнап калган күбәләк.
Шул күбәләк эчләрендә
Яшик дуслар барыбыз бергәләп! Амин!

Записано в селе Казанка Колыванского района от Мингазетдиновой Асылбики Корбановны (1928 г.р.)

Также в селе Казанка от Чапкаевой Зульхабиры Тимерхановны (1954 г.р.) зафиксирован интересный факт исполнения салаватов на мотив татарской народной песни «Туган тел».

Большое место в традиционной культуре татар занимает лиро-эпический жанр – баит. Широко освещая жизненные явления, ба-

иты выражают характер, мировоззрение, мироощущение народа в любую эпоху его бытования. Слово «баит» (бейт) арабского происхождения, обозначает двухстрочную строфу. Со временем баит стал употребляться не только в первоначальном значении, но и обозначать законченное стихотворное произведение, а в дальнейшем и целый жанр татарского народно-поэтического творчества.

Содержание сюжетов баитов отличается большим разнообразием: нравоучительные, семейно-бытовые, исторические, приключенческие, но чаще всего трагические. Отражая реальные события, баиты нередко содержат сведения о точном времени и месте происшествия, так как сочиняются по горячим следам. Посредством поэтического текста баитов происходит передача чувств, мыслей, переживаний человека – трагедии расставания с миром, жизнью, родным краем, с близкими.

Произведения этого жанра находили широкое применение в учебной практике: тексты входили в дидактические книги, учебные пособия, переходили из поколения в поколение письменно, а напевы баитов передавались устным путем. В былые времена распространению этого жанра способствовали исполнители баитов – баитче (бәетче), в произведениях которых произошедшие события сразу же находили своё отражение.

Баит отличает особый стиль поэтического повествования с определенным ритмом, мелодическими оборотами, приемами интонирования нараспев на определенные типы мелодии. Обычно баит предполагает сольное звучание, при этом исполнитель должен владеть различными выразительными средствами, обладать хорошей памятью, так как встречаются образцы, состоящие из нескольких десятков куплетов.

В разных селах Новосибирской области, особенно среди татар-переселенцев, было зафиксировано знание баита «Сак-Сок, который относится к наиболее ранним образцам жанра, полностью основанным на древних мифологических представлениях. Содержание передает легенду о двух братьях-близнецах, проклятых матерью и превращенных птиц за непослушание. Обреченные на вечное скитание, разлученные навсегда братья, больше

никогда не имеющие возможности встретиться, могли лишь слышать голоса друг друга.

Данный баит является одним из самых любимых у татар: в народе бытует более пятидесяти различных вариантов текста и мелодий.

Зайнулина Мавзида Миргалеевна (1933 г.р.) из деревни Юрт-Акбалык Колыванского района баит «Сак-Сок» услышала в детстве от своей тёти. Несмотря на преклонный возраст, Мавзида аба[30] смогла исполнить его наизусть.

Сак-Сок

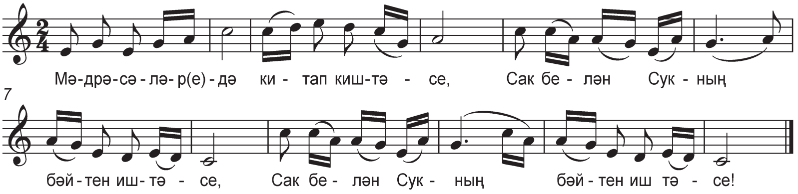

Записано от Зайнулиной Мавзиды Миргалеевны (1933 г.р.) из деревни Юрт-Ак-Балык Колыванского района

Необходимо отметить, что в настоящее время среди сибирских татар наблюдается процесс укрепления духовных мусульманских традиций, в селах строятся мечети, издаются сборники мунаджатов и баитов. Можно заметить возрождающийся интерес к освоению духовных жанров среди молодежи.

Таким образом, на основе усвоения традиции книжного пения как феномена художественного образования и воспитания, через интонационное воздействие на слушателей татарского стиля интонирования в контексте духовной мусульманской культуры происходит не только формирование комплекса знаний, но и воспитание способности к межкультурному и межконфессиональному диалогу.

---

[30] Апа.

Конечно, в настоящее время носителей музыкально-поэтического фольклора сибирских татар становится все меньше, а вместе с тем пропадает возможность сбора и записи аутентичного исполнения образцов народного творчества.

Но благодаря мероприятиям в учебных заведениях, школах, сельских клубах, социально-культурных учреждениях происходит постепенное приобщение детей и молодежи к татарской народной музыке, постигаются истоки национальных традиций.

Изучение и сохранение для последующих поколений музыкального фольклора сибирских татар, обладающего неисчерпаемым богатством, позволит прочувствовать самобытные и общечеловеческие основы духовности всего татарского народа и его традиционной культуры.

ЕРАК ЕЛЛАР КАЙТАВАЗЫ

Кушымтада Новосибирск өлкәсендә яшәүче милләттәшләребезнең рухи һәм мәдәни мирасын тулырак күзалларга ярдәм итә торган, әлегә кадәр киң катлау укучыларга билгеле булмаган берничә текст тәкъдим итәбез. Болар – XIX гасыр ахыры – XX гасыр башларында язылган Бараба иле турындагы тарихи ядкяр, Новосибирск өлкәсендә табылган кулъязмаларда теркәлгән фольклор текстлары, төрле елларда Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты галимнәре Хәмит Ярми, Һәнүз Мәхмүтов һәм Илгиз Кадыйров тарафыннан экспедицияләр вакытында җыелган үрнәкләр, XIX йөздә төрки телләр белгече В.В. Радлов язып алган дастан тексты. Материаллар информантлар турында мәгълүматлар, әлеге әсәрләр турында күзәтүләр һәм искәрмәләр белән тулыландырылган.

Илсөяр Закирова

Бараба иле

Бараба иле. XIX гасыр азагы – XX гасыр башларында хәзерге Новосибирск өлкәсенең Чаны районы Кошкүл авылы мәсҗедендә мәзин вазифаларын башкарган Әхмәтҗан Гыйззәтуллин тарафыннан язылган тарихи ядкяр. Текст Казан федераль университеты китапханәсенең сирәк китаплар һәм кулъязмалар фондында Т 3413 шифры белән теркәлгән кулъязмадан алынды.

Чыганакта кулъязманы тапкан һәм китапханәгә тапшырган тарихчы галим Миркасыйм Госманов кулы белән түбәндәге аңлатмалар бирелгән: «Кулъязма 1961 елгы Бараба якларына,

бараба телен күзәтү өчен, диалектологик экспедициягә барган чакта, Умы авылында Зәйнәб апа Назировадан алынды. Тикшерә торгач, кульязманың Чаны районы Кошкүл авылында яшәгән, 1860 тирәсендә туып, 1933 елда шунда вафат булган Әхмәдҗан мәзин Гыйззәтуллин тарафыннан төзелгән булуы ачыкланды. Мәгълүматларны Кошкүлдә көтүче булып торучы Насрулла Гыйззәтуллин – китап хуҗасының төпчек угылы бирде. Төрле әсәрләрне эченә алган җыентык. «Бараба иле» һәм «Туралы Тубыл халкы» дигән ике тарихи язмасы белән бик әһәмиятле истәлек. Кульязмалар җыю эшенә керешкән чакта табылган беренче истәлек. Миркасыйм Госманов. 1961–1963 ел. Шәһре Казан». Кульязманың алдагы битенә 3x10 см зурлыгында «Зәйнәб! Бу китапта «Бараба тарихы» бар. Син бу китапны югалтма!» дип язылган кәгазь кыстырылган.

Текст тулысынча беренче тапкыр басыла.

Бараба иле, 4000 җандан гыйбарәт улан бер кабиләдер. Мәкаре мәскәнләре шәркан Уб нәһере[1], гарбән[2] Иртыш, җанубән[3] Чаны вә Сартлан күле һәм Уткүл, шималән[4] Тара елгасы. Бараба дию исемләнмәкләрендә янә төрле сүз бар. Бәгъзеләре кауленчә[5], биләре күчкәндә «Сезләр бара торың, безләр дә исәнләремезне җыйнашдырыб булган соң, артыңыздан барыб җитәрмез» дип, соңра баралмый калыб, «Бараба» булыб калган, имеш, диләр.

Тәхминән[6] 1900 нче еллар булса кирәк, Тум биләмәсенә сөлүк[7] берлә китдекемдә әүвәл Аскәтимгә төшеб, андан ат илән кидеб, Тум иленә бардыкымда, Хәбиб муллага кунак булдым иде. Шул вакытда Бараба хакында сүз чыкыб, исемләнү хакында шул югарыдагы сүземезне әйткән идем. Шунда мәзкур мулла «Юк, алай

---

[1] Мәкаре мәскәнләре шәркан Уб нәһере – тора торган урыннары көнчыгыштан Уб елгасы буенда.

[2] Гарбән – көнбатыштан.

[3] Җанубән – көньяктан.

[4] Шималән – төньяктан.

[5] Кауленчә – әйтүләренчә.

[6] Тәхминән – якынча.

[7] Сөлүк – хезмәт, йомыш.

түгел. Сезнең ул әйтүләреңез хата», дип рәдд кылды[8]. Аның сөйләве буенча, мәшһүр Чыңгызхан вә әүладе вакытларында фетнә ташкыны, кан тулкыны булган. Хосусан, Үгедәй хан заманында шул вакыт фетнәләрдән / [25а бит] күб халык качыб боскан. Шул вакыт Төркестандан, Бохарадан күб халык бу якга күчеб акган. Шунда Фараб нәхияләрендән[9] дә бер гөруһ[10] таифә тибрәнеб, төн ягына елышканлар. Анлар әкренләб кидеб, әүвәл кара кыргыз эчендә берничә ел торганлар. Анда килешмәгәч, андан кидеб, Чаны, Сартлан күленә якын ултырганлар. Анда казак тынычсызлагач, Чаны эченә утрауларында ултырганлар.

Әүвәл вакыт Чаны күле кызыл кырчын кубак[11] турында булган. Шул вакыт казаклар һәман боларны барматы кылыб талаб, булаб торган. Анда алай да бәгъзе вакыт кырчын арасында качыб, яшеренеб ятыб, кинәттән һөҗүм, ук берлән тиздән атарга боларга да уңайлы булган сәбәбле, казаклар күб файдалана алмаган сәбәбле, бер коры елны ут салган. Шул утдан Чаны урыны йите ел кукыган[12], имеш. Шул Фараб диярындан улдыклары өчен «Бараба» аталган диде. Элекке исеме «Фараби», ягъни фараблык димеш улыр. Бохараи, мысри дигән кеби. Бараба, шул утдан качыб, Чаны күленең төн ягына чыгыб ултырганлар. Анда казак тынычсызлагач, андан кидеб, Тартха (?) сугымга да кереб ултырганлар. Сугым утрау шикелле, әйләнәсе су аллаб, уртасы коры йир, имеш. /

[25б бит] Соңра тора, казак анда барыб йидеб, Барабаны талаб, малын итбал (?) итеб[13], хатын-кызларын әсиренҗә алыб китделәрендән тәмам индекеб, Калмак ханлыгына интиҗа кылганлар[14]. Калмак кабул кылса да, Барабаны амән саклау тәдбирен

---

[8] Рәдд кылды – кире какты, килешмәде.
[9] Нәхияләрендән – якларыннан.
[10] Гөруһ – төркем.
[11] Кырчын кубак – таллык.
[12] Кукыган – төтенләгән.
[13] Итбал итеп – бетереп, үтереп.
[14] Интиҗа кылганнар – сыенганнар.

күреб, низамын иҗра кыла алмаган[15]. Казакны манигъ була[16] алмаган. Һәман ара-тора таланыб торганлар. Тубылда Күчем ханга да мөтәбәгать күрмешкәнә[17], аннан да файда күрә алмаганлар.

Болай кыйналыб торганларында ишеткәнләр: кайдадыр Ак падишаһ бар. Падишаһысы татар, бик гадәләтле вә шәфәгатьле, зыйәдә рәгыйть пәрвәр[18]. Шул вакыт җәмәгать ясаб, ике кеше сайлаб, аны эзләргә карар биргәнләр. Шул сайланган кешеләрнең берсенең исеме Ималдаш, икенчесенең исеме Малтабар булган. Шул ике кемсә, чаңкы илә кидеб, эзләб барыб, Мәскәүдән табканлар. Ул вакытда, чынлаб та, Борис Фёдырич татар вакытлы ханлык мәснәдендә[19] булган. Шул вакыт бу дәд нәстыйга гарс (?) кылыб, кабул кылынуын үтенгәнләр. Соң казаклардан шикаять кылыб, аларның золымлыкларындан амән саклавын сораган. Шул вакытда сораулары кабул улыныб, амән сакламакчы улган.

Бәгъзеләрнең әйтүе буенча, Борис ханлык мәснәденә ултыргач, бөтен Себергә, Амур нәһеренәчә татарларны үзенә бәйгатькә (буйсынырга сүз бирергә) дәгъвәт кылыб[20], илчеләр күндергән. / [26а бит] Анық дәгъвәте буенча Амурдан итәкләб төрле таифәдән 92 кеше барыб йитеб, инородцә исемен дә биргәнләр. Шул кешеләрнең арасында барабаларның да вәкилләре бергә булган. Хәйкән[21] сүз бар: ул вакытда урысдан яки башка халыкдан әсәр булмаганга «ыстарший житель земля хозяин фирна буд дафний качу ишши (?) инородцә» аталганлар. Казак фетнәсендән амән сакламак ясак төлке тиресе илән алум[22] алмак шарты илән гакед, гаһед кылышыб[23], эшләре тәмам булган. Шул шарт буенча, һәр ике өйгә бер солдат куелган. Себергә юл ачылыб йөрелә башла-

---

[15] Тәдбирен күреб, низамын иҗра кыла алмаган – чарасын күреп тәртибен җайга сала, тормышка ашыра алмаган.

[16] Манигъ була – туктата, тыя.

[17] Мөтәбәгать күрмешкәнә – буйсынганга.

[18] Зыйәдә рәгыйть пәрвәр – бик яхшы идарәче.

[19] Мәснәдендә – тәхетендә.

[20] Бәйгатькә дәгъвәт кылыб – буйсынырга сүз бирергә чакырып.

[21]Хәйкән – мөһим.

[22] Алум – он.

[23] Гакед, гаһед кылышыб – сүз бирешеп, килешү төзеп.

ган. Моңа узган урыс мәэмүрләре[24] олау йиктереб, бараба күбрәге сунарчы, сәййад[25] булганга күрә өйдә булмаганга, бала вә хатынларга җәберләб йикерә, сүкеб сугалар. Аның өстенә яшь хатынкызга да тияләр.

Ул вакытда халык авылсызгә алтмыш, йитмеш, йөз чакрымда бер ат эшенә олау алыб киткән. Җәмгыләб вакыт үткәрәләр икән. Әйтәек, Олыкүлдән Туңтурага, андан Булатавига, андан Машнинга, андан Убигә, андан Тәрнәгә, андан Уткүлгә, андан Чаныка йикәләр икән. Болай булганда бу олау боларга казак фетнәсендән дә агыр тоелган. Болар ахыр, моңа тәкать тота алмый, ике солдатларны үлтереб, / [26б бит] бары күтәрелә, калмак тарафына күчеб киткәнләр. Солдатларның котылыб качканлары Тарага качыб барыб, янаралга хәбәр биргәнләр. Янарал да гаскәр илә боларның артындан куыб йитеб, бустуй зәррә мотлак берлә ата башлаган. Боларның да бер батыр миргәнләре булыб, кулына ук, йагы алыб, бушка тәгәрмәченең кигәйләрен кырка аткан.

Янарал сугыш буларын белеб, мылтык атуны туктаб, солых тарафын тотыб, ничек булса да нәсыйхәт кылыб, «Һич берни булмаз», – дия ант идеб ышандырыб кире кайтарыб килтергән. Ләкин падша Борис Фёдыричкә булган вакыйганы бер тәкүл (?) йазыб йибәргән. Шул вакытда боларның башлыклары Маңкыдай чичән дидеке кеше булган. Бу кауль[26] Бориска ирешкәч, Маңкыдайны үзенә Мәскәүгә чакырган. Баргач, хосусына алдырыб, исемен сораганда, «Маңкыдай чичән диб әйтәләр» дигән. Борис: «Чичән ни дигән сүз» диб сорагач, «Белгүр, аңлагыр дигән сүз» дигән имеш. Аннан бер дә кауль кәгазен укыб, «Бу булган вакыйга чынмы?» дигән. Маңкыдай: «Чын, дөрест». Падишаһ: «Сез үзеңез килеб, сораб биреләсез дә, ник болай кыланасыз?» Маңкыдай чичән: «Без сезгә сез үземезнең татар, казакдан амән саклар, бәлкем, дию бирелгән идек. Сезнең безгә куелган солдатларыңыз / [27а бит] казакдан да яманрак булды» дию солдатларның фәна

[24] Мәэмүрләре – җирле идарәчеләре, чиновниклары.

[25] Сәййад – аучы.

[26] Кауль – сүз.

мөгамәләләрен[27] бәян кылгач, Борис Фёдырич: «Алай булганлар булса, собаке собачий смерть, алар өчен һич сүз юк. Инде мондин соң ничек булырга телисез» дигәндә, Маңкыдай: «Мин солдат бирмимен, олау йикмимен, юл төзәтү, күпер ясау эшен муйнымга элмимен», – дигән. Борис «Алай булгач, без ничек сезгә падишаһ, сез безгә рәгыять[28] булмакчы буласыз», – дигән. Маңкыдай: «Безнең рәгыятьлекемез сезгә шул: сез безгә йитәрлек безгә бирең арткан м(й)иргә керсан (?) йортларың», – дигән, имеш. Шуның бәйгате гакыд, гаһед кылышыб[29], һәман да казакдан саклакчы булыб, эшне бетергәнләр дә, Маңкыдайга бер ярым минутга панкә[30] ачкан. Алтын кабчыгына блиҗ[31] салыб, ни нәрсә, никкә саламыз дигәндә башындан тумагын[32] алыб тоткан. Бер-ике блиҗ сосыб салгач, тумак тулыб киткән. «Дагы ниеңкә саламыз?[33]» дигәндә, итәген тоткан, вакыт узыб киткән дә, салынмаган. Шул падша, тәбәссем кылыб [34]: «Ах, чичән, абарзил», – дигән. Бараба шул гаһед буенча камил ригая кылыныб[35], солдат бирми, юл ясамый, натуральный башнина [36]бирми, олау йикми мең тукыз йөз елгача яшәб килделәр.

Мәгәр мең сикез йөз елдан соң төлке йамакы куелыб, / [27б бит] красаслы җит бутут (?) булган. Аннан соң великий кенәз Владимир Александрич килеб үткәндә, аңа прошения биреб, шул вакытда ясак заманындан бирү кала килгән Барабинский убраваның утыз мең недоимкасын кичеб йибәргән иде. Барабаның хөкүмәт тарафындан иҗра кылынган[37] фәрманлары ул

[27] Фәна мөгамәләләрен – начар эшләрен.

[28] Рәгыять – буйсынган халык.

[29] Бәйгате гакыд, гаһед кылышыб – сүз бирешеп, килешү төзеп.

[30] Панкә – банк.

[31] Блиҗ – уч.

[32] Тумагын – баш киемен.

[33] Дагы ниеңкә салабыз – тагын кай җиреңә салабыз.

[34] Тәбәссем кылыб – елмаеп, көлеп.

[35] Гаһед буенча камил ригая кылыныб – килешү буенча тулысынча буйсынып.

[36] Башнина – пушнина – җәнлек тиресе.

[37] Иҗра кылынган – чыгарылган.

вакытда ясавыл йаукды аркылы нәшер кылына[38] булган. Аларның хезмәтләре гомерлек булган. Ике соңгы ясавыл Тиле (?) күлдә Исмәгыйль дигән кеше булган. Җуйдәмус дигән кеше йаукды булган. Андан соң Бараба йите аймак – барабача йите убрава кылыб, кантур ачыб, һәр убравага берәр старшина кенәз сайлаб, ике кандидат, бер писарь, бер сотник тәгаен кылынган. Шул тәртиб янә бер илле биш еллар чамасы торганлар.

Бараба убравасында тәхминән[39] 20 старшина булыб үткәргән иде. Аннан мең тукыз йөз унынчы еллар тирәсендә бараба авылларын урыс волосларына якын-якын таратыб разбит кылынды[40]. Мең тукызынчы йөздән соң барабаларның йирләре тушага[41] 21 тисятин калдырылыб, артыгы алынмага башлады. 1916 елында инородцә яшьләре оборонага кара йомыш хезмәтенә алынды. Шул вакыт безнең / [28а бит] Кошкүлдән 29 егет алыныб, рика (?, река, Рига) якынында хезмәт кылыб, 8 айдан соң барысы сәламәт кайдыб килделәр.

1917 ел март башы берлән падшамыз Николай Александрович апставка кылыб, олуг инкылаб булды. Русия төрле-төрле фиркаләргә бүленде: большевик, меньшевик. Араларында сур сугышлар булды. Кызыллар, аклар бартияләре булды. Кавказдан урыс хөкеме күтәрелде, Хивадан урыс гаскәре чыкды, Украин автономия алды.

Без кайтаек сүземезә – барабаларның әүвәл каю диндә булыб, каю заман, ни сәбәб илә Ислам илә мөшәррәф улдыкларының[42] мәгълуме юклыгына. Хәбиб мулла әйтүенә караганда, бараба әүвәл Фараб дийарындан[43] чыкганда да мөселманлар иде. Замананың үтүе, дәүранның дәүнәве[44] сәбәбле наданлык,

---

[38] Нәшер кылына – тарала.
[39] Тәхминән – якынча.
[40] Разбит кылынды – бүлгәләнде.
[41] Тушага – душага – бер кешегә.
[42] Мөшәррәф улдыкларының – хөрмәтләнүләренең.
[43] Дийарындан – илләреннән.
[44] Дәүранның дәүнәве – вакытның тиз узуы.

җәһаләткә[45] җәлеб кылыб, саташыб маташканлары улса да, һәман мөселманлар булган. Мөселманлык игътикадындан[46] аерылмаганлар. Бәнаә галәйһи[47] алар Русиядән килгән яки нәфи кылынган[48] бер кеше булса, «мулла» дип, аңа хөрмәт кылыб йөрткәнләр. Аның белер-белмәз әйткәненә бер дә каршылык кылмаганлар. Шуңачы Оренбургда Собрания мәхкәмәсе, мөфти интихаб ителгәч[49], шул вакытда мөселман бар дию мөселманларга брафиркә[50] булганда Тары ысбравник барабаны да мөселман дип күрсәткән. Андан соң мөселманларга имам лязем диб, ул ук убравалар – Бараба берлән Күләбә алардан акыл берлән ике имам булырга тиешле диб строго кушылгач, / [27б бит] Күләбә Озынкүлдән шәех Әхмәд мулланы, Бараба убравасындан Тамтау Бикбау мулланы бриговор берлән сайлаб, Собраниягә имтиханга йибәрелгәнләр. Алар иң әүвәл имтихан кылыб, рәсми рәвешдә указный имам улганлар. Тәхминән 1800 еллар тирәсендә, аннан соң 1830 еллар тирәсендә Уңар (Өңәр) карт хәзрәт собрания барыб, имтихан кылыб, указный имам улган.

Барабада иң әүвәл салынган мәсҗед Тәрмәдә – «шәфикуйский мәсҗед», имеш. Ул салынган тәхминән 1750 елларда. Аннан соң Күләбә мәсҗеде, андан соң Тамтау мәсҗеде, андан соң Уңар мәсҗеде. Күләбә бер йахути гасыр (?) Белекте авылы кадәр. Чаны илә Чадыга бардыгымда Чады мәсҗеде бик иске иде. «Каю заманда салынган?» – диб сорарга бер дә хәтергә килмәде. Уми авыл мәсҗеде дә күб авылның мәсҗедендән элек салынган булса кирәк.

Тамтауда безнең имам рәсми булган: Бикбау мулла, Фәхреддин мулла, Хөсәен мулла. Кошкүлдән Габделгазиз мулла, Юныс, Гайнеддин мулла, Гыймран. Тибес авылында Мөхәммәдрәхим мулла, Габдеррәшид, Хасыйм (Хадим) мулла, Габдеррахман мулла, Хәбибулла мулла, Хәсән мулла. Болар рәсми

[45] Җәһаләткә – наданлык караңгылыгына.

[46] Игътикадындан – диненнән, ышануыннан.

[47] Бәнаә галәйһи – шуңа күрә.

[48] Нәфи кылынган – сөрелгән, куылган.

[49] Интихаб ителгәч – сайлангач.

[50] Брафиркә – проверка – тикшерү.

рәвешдә. Тармаклыда Ибраһим хәзрәт, Гыймадеддин хәзрәт, Габделбакый мулла. Уми авылында Мәгъсүм ахунд, Мәхмүд мулла, Насрулла мулла. Белектедә Нәфигъ мулла, Бәшир мулла, Шәфигулла мулла.

1920 нче елда имамлардагы метрикаенча / [29а бит] коңырчакга[51] табынучылар Күңнекүлдә, Җабтарда, Күләбәдә, Тукәҗидә булгалаган, имеш...

Тандау (Тамтау) авылы мәсҗеде. Бөек Ватан сугышы елларыннан соң төшерелгән фото. Гасанова Сафия Магруповна архивыннан

[51] Коңырчакга – курчакка.

Нурмөхәммәд Ибраһимов сәяхәте

1953 елны Казакъстанның Павлодар областена килеп, казакъ агайлары илә аралаша башлагач, «сөягең ни, затың кем?» дигән сораклар[52] бирүчеләр күп булды. Нугай дисәң, кай йирнең нугае, диләр. Бараба йиренең дисәң, күпләре беләләр. Арасында белмәүче аксакаллары да булып, «Бараба кай йирдә, олусмы, күп ил, күп халыкмы» дигән сораулар да булгалады. Мин: «Бараба – Борынгы Каинский өязе дигән йир. Бараба йире. Бөтен Бараба йирендә 35 һәм кырыклап (кечкенә авыллар илә) мөселман авыллары. Барабалар булган. Йирләре яхшы, иген уңа, җуб үсә. Агач, урман күп. Матур түгәрәк күлләр, озын-озын, сузылып, бормаланып аккан елгалар, елгаларның ике ярына үскән кызыл агачлар, нәзек, зифа буйлы сары таллар, тирәкләр, шомыртлыклар», – дим.

Су буеның биек ярында зур-зур авыллар, калалар, шәһәрләр, утлап йөргән күпсанлы куйлар, сыерлар, сәхрәләрендә төрле чәчәкләр, гөлләр, күбәләкләр, җиләкләр, җимешләр. Яшел камышлы күлләрендә сары бакалар, симез үрдәкләр, моңлы аккошлар. Моңлы кичләрнең, ямьле иртәләрнең саф һавасын сулап, балык, үрдәк аулап йөрүче балыкчылар, үрдәкчеләр. Тара, Тартас, Ум дигән зур гына сулары бар, Арамсаз, Майсаз, Ураз Иҗә, Кама дигән кечкенә агым сулары бар.

Тара суы, Кыштуф районыннан үтеп, Тара шәһәрендә Иртышка кушыла, Ум суы, Куйбыш, Чаны, Татарка районнарыннан үтеп, Омский шәһәрендә Иртышка кушыла. Ак сакалга калай тәгъриф кылсак та, бу йиргә бараба халкы кай йирдән килеп урнашып калган дигән сөальне куймады. Хәзерге көндә шул илдән ераклашкан булсак та, асыл ватанымыз күңлемезгә якын вә сөекле улдыгыннан, бу елгы Бараба иленә сәфәремезнең мөкаддимәсендә күргәнемезне вә ишеткәнемезне кыскача язып үтәмез.

Кошкүл авылының Әхмәдҗан мөәзин язган кечкенә «Бараба тарихы» исемендәге язмада, барабалар Төркестандагы Фараб шәһәреннән күчеп килү сәбәпле, «бараба» дип аталып калганнар дип күрсәтелә. Мин: «Бу дөрес түгел, Төркестанда Фа-

[52] Сораклар – сораулар.

раб исемендә шәһәр юк», – дип занн кыла[53] идем. Әмма мәрхүм Каюм Насыйри хәзрәтләренең бер әсәрендә бу сүзләр күренде: «Фәйләсуф әл-ислам Әбү Наср әл-Фараби. Вафат 839нчы сәнәи һиҗриядә. Фарабиның чын исеме Мөхәммәд ибн Тархан иде, Төркестан вилаятендә Фараб атлы шәһәрдән иде, Исламның олуг хөкемәсендән иде. Хасыйле кәлам[54], хөкәмаи исламдан Фараби кебек кемсәнә дөньяга килмәде» димеш. Дәхи лагерьда йөргәнемдә, үзбәкләрнең бәгъзе бер сүзләре, бараба сүзләре берлә бердәй булганы ишетелде. Мәсәлән, татар әдәбиятында «дөге ярмасы» дип языла һәм әйтелә икән, бараба халкы «гөрүч» диләр. Үзбәк һәм «гөрүч» ди икән. Татар әдәбиятында «кырмыска» дип языла икән, барабалар «җөмәлди» диләр. Үзбәк һәм «җөмәлди» ди икән. Тагын башкалар. Мондый сүзләрне ишеткәч, чыннан да, Төркестан тарафыннан килделәр микән дигән уйлар килеп кала.

Бәгъзе бер бараба картлары Күчем хан үзе белән бергә алып китүгә әйткәч, «хәзергә каламыз, соңыннан барырмыз дип калганнар да бара алмаганнар, шуннан бараба аталып калганнар», – дип сөйлиләр. Әмма бу асылсыз булыр дип занн кылына. Әмма, тараби ихтималы, Татарка шәһәрендән Каргат стансасына кадәр булган йирләр Барабинский степь – «Бараба сахрасы» дип аталдыгыннан, шул сахрага әүвәл килеп урынлашулары сәбәпле, бараба дип аталулары кариб ихтималдыр[55].

Һәрбер җан иясендә табигый булган бер сизү, бер тойгы, хис кылу булу кирәк. Шул хис, шул тойгы аны туган иленә, үскән йиренә сөйрәгән һәм җитәкләгән фәһемләнә. Бер ат яки бер сыерны ерак бер йиргә сатып йибәргән вакытта, берничә айдан соң кайтып килүе булгалады. Димәк, бу гакылсыз хайван дип йөртелгән мәхлукларымыз да үз илен, үз ватанын хис кылу, аның кай тарафта икәнен белү, сизү хисе булмаса, аның йөрәгендә ватан мәхәббәте урынлашмаса, ул «кайда булса да бер тамак, кайда булса да бер камыт» дип йөргән булыр иде. Зур суларны, калын кара урманнарны, биек тауларны кичеп үтеп, иленә, иленең юлы-

---

[53] Занн кыла – уйлый.

[54] Хасыйле кәлам – нәтиҗә ясап әйткәндә.

[55] Кариб ихтималдыр – дөреслеккә якындыр.

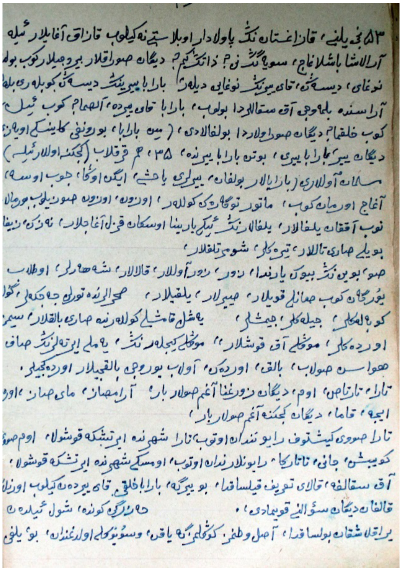

Нурмөхәммәд Ибраһимов сәяхәтнамәсенең беренче бите

на төшеп, кайтуларны белә алмас иде. Киң далаларны, калын кара урманнарны яңгыратып кешнәп, илен, авылын, юлдашларын эзләмәс иде. Димәк, әл-Вахид[56] тарафындан гата кылынган[57] җәзаи бер сизү хисе аны киң сахралар, калын урманнар, зур сулар аръягында калган туган иленә, үскән йиренә ихтыярсыз сөйри, җитәкли. Йөргән йирләрен, аунаган урыннарын сөюен-сагынуын исбат кылыр өчен, әүвәл ук шул урынга, шул йиргә, шул үзе күп йөргән болынга килеп кешни, исни, ауный.

Тәңре тарафыннан йир өстенең хәлифәсе ителеп халк кылынган[58] адәм баласында хисләр, тойгылар, файда-зарарны аңлаулар, төшенүләр туган-үскән илен, йирен сагынулар, дуслар, юлдашлар белән йөргән йирләрне, утырган урыннарны хәтерләүләр, искә төшерүләр бигрәк тә көчле, бигрәк тә куәтле, бигрәк тә моңлы, бигрәк тә зарлы. Арасында йөргәндә, бергә булганда, һичбер нәрсәнең кадерен, кыйммәтен аңламыйсың, белмисең. Байлык эчендә дөньяга килгән мал кадерен белми, юлы-мәсләге бер булган дуслар, юлдашлар арасында яшәүчеләр аның кадерен белми. Азат, хөр адәмнәр азатлык, хөрлекнең кадерен белми, туган илендә яшәүчеләр туган илнең йөрәккә ничек якын торганлыгын, нинди ямьлелеген, нинди яхшылыгын белми. Туган илнең ае-кояшы, кара төндә җемелдәгән йолдызлары,

[56] әл-Вахид – Бердәнбер, Аллаһы Тәгаләнең 99 эпитетларыннан берсе.

[57] Гата кылынган – бирелгән, бүләк ителгән.

[58] Халк кылынган – тудырылган, яратылган.

агарып аткан таңы, зәңгәр күге, җиләкле кыры, карагатлы талы, җәелеп яткан матур күле, сузылып яткан озын кара юлы... Аһ, бу күренешләр, бу манзаралар минем йөрәгемнән бер минут, тик бер генә минут китеп торсаларчы... Бу сихерле картиналар минем күзем алдында иләсләнмәсәләрче, минем зиһенемне, хыялымны ерак күкләргә, фәзаэ гайре мөтәнәһиягә[59] очырмасаларчы... Икенче бер галәмдә, күрмәгән бер дөньяда, серле сәмадә[60], тын яткан диңгезләрдә сәяхәт кылдырмасаларчы...

Бу күренешләр, бу манзаралар йөрәгемнән сызылып үтеп, башымда илне, үскән йирне тагын бер күрү дигән уй-фикер тудыру сәбәпле, быел июль аенда, югарыда сөйләп үтдегем Бараба иленә барып кайту нияте илә Железинко дигән (Урлытуб районының мәркәзе) каланың автобус вокзалына килдек. Автобуска ултырганда, яңа янып ялтырап чыккан кояшның җемелдәгән нурларын котлап, кечкенә былбыллар нәзек канатларын кагып сайрап ултырганда, безнең автобус әкрен кузгалып, тәгәрмәчләрен тәгәрәтә-йөгертә башлады. Очкан кош, искән җил, чапкан ат, аккан су безнең арттан җитә алмастай булып калды. Юллар матур, ямьле иде. Моңлы иде. Омскига таба сузылган иде. Озын юлның ике ягына үскән акация агачлары, киң даланы икегә ярып аккан Иртыш суы, Иртышның биек яры буенда утлап йөрүче, кырмыскадан күп булып күренгән куйлар көтүе, киң сахраны сары буяуга буяган көнбагыш чәчкәсе – болар бары да киң далалы Казакъстанның матурлыгын, ямьлелеген, моңлылыгын күрсәтеп торалар иде. Мин хәзерге көндә ватан икамәтем[61] булган Казакъстанның җәелеп яткан киң далаларыннан, тимерчыбыклар сузылган баганалы озын юлларыннан ыргылганда, шул матур манзаралы киң далалар, бормаланып сузылган такыр юллар миңа, минем йөрәгемә илһамнар салган кеби булды. Уй-хыялларымны кайдадыр ерак офыкларга алып киткән кебек булды. Минем күңелем шул даладан да киң, уем, хыялым шул юллардан да озын кеби хис ителәә иде.

[59] Фәзаэ гайре мөтәнәһиягә – иксез-чиксез галәмгә.

[60] Сәмадә – күктә.

[61] Икамәтем – торган, яшәгән җирем.

Шул озын юлларның, очсыз хыялларның йомгагын суза-суза Казакъстан хөдүден[62] үтеп, Сибкрай хөдүденә килеп кергәч, артта калган киң дала миңа күргәнемнән дә киң кеби булып күренеп калды. Ерак даланың ерак офыкында кечкенә ялкын кеби күзгә элбелдәп күренгән сәраб[63] (казакъча сагым) көннең кызулыгын, һаваның яхшылыгын, даланың моңлылыгын күрсәтеп тора иде.

Киң күкрәген ерак күкләргә киереп, мәгърүр булып җәелеп яткан матур далага баш иеп, түбәнчелек күрсәтеп хушбуллашып, ак яулыкларымызны болгап аерылып, Омскига килеп, яшел диварлы, матур көзгеләр белән бизәкләнгән бер вагонга кереп урын алдык. Тигез тимер юлының өстеннән поездның аккан су кеби, искән җил кеби, ыркытмай-сикертмәй сөзүк кенә йөгерүе, чабуы безне бик тиз Татарка, Барабинга килтереп тә куйды.

Бу Татарка – Барабин арасы – безнең йир, безнең сахра, безнең ватан. Бу тирәдәге авыллар – бар да безгә мәгълүм авыллар. Безнең якыннар, кардәш-туганнар, дус-юлдашлар – бар да бу авылларда, бу йирләрдә. Бу йирләрдәге, бу илләрдәге диңгезләр, бормаланып аккан елгалар, яшел камышлы түгәрәк күлләр – бар да, бар да безгә якыннар, безгә сөйкемлеләр. Тармаккүл, Тибес, Җаматау, Тамтау, Сартлан, Уйбу, Утлыкүл, Арыккүл, Сыербаткан, Ум, Тартас, Арамсаз, Тара – болар безнең күлләр, безнең елгалар, безнең сулар. Безнең илемезнең, безнең йиремезнең күрке, бизәге, зиннәте. Төнге чыклар, иртәнге томаннар, агылган болытлар... Аһ, болар, бу манзаралар, бу сихерле күренешләр йөрәкнең тулкыннары, хыял сандыгының ачкычлары, бөек сәмагә[64], чиксез бушлыкка, фәзаэ гайре мөтәнәһиягә[65] очуларның, менүләрнең баскычлары, канатлары, аккан су кеби йөгереп үткән яшьлекнең кире кайтмый торган уклары, туплары.

Гүзәлләр шаһы кояш ерак күкнең иң югарысына күтәрелеп, кызулыгын, шәфкатьле нурын йир өстенә аямаенча, кызганмаенча түккән, койган бер вакытта без, Барабинскийга килеп, ак

---

[62] Хөдүден – чикләрен.

[63] Сагым – мираж.

[64] Сәмагә – күккә.

[65] Фәзаэ гайре мөтәнәһиягә – иксез-чиксез галәмгә.

вокзалның таш җәелгән, матур гөлләр, чәчәкләр ултыртылган бер йиренә килеп төштек. Барабинда борынгы танышларымыздан Габдулла, Җарулла һәм Хәлимә апа да булмау сәбәпле, кереп чыгарга өй эзләмәдек.

Здвинский районына бара торган автобус китеп калу сәбәпле, вокзал янындагы кечкенә базарга чыгып, Бакчакүл авылыннан кеше карадык. Тамтау авылының йомырка, карагат сатып торучы ике хатын «хәзер без кайтамыз, тимер күпер янында безне көтеңез» дигән яхшы сүзне әйтсәләр дә, ахырында ялганчылар булып чыктылар.

Бакчакүл авылы ике урам икән. Авылның җанибендә һәм шәрык җанибәсендә[66] матур күлләре бар. Авылдан ярты километрлык йирдә карт зыярәт. Карт каен агачлары эчендә үлән үскән иске каберләр йир берлән тигезләнгән, ихатасы юк. Мәнси вә мәтрүк[67] булып яткан әрвахлар рухына Коръән багышладык, дога кылдык.

Авылда берничә кешеләрдә кунак булдык. Бу авылда белгән кешеләремез Әмин бабай илә Тәмимдар бабай гына булдыгыннан, болар илә бераз сөйләштек. Габдулла Солтанов тарафыннан мәрхүм Исмәгыйль Гаспринский исеменә аталган Гаспра авылын никадәр күреп китәргә иҗтиһад итсәм дә, көчле яңгырлар сәбәпле, алып баручы булмады. Шулай итеп 7 көн булып, Бакчакүл авылыннан аерылдык.

Июль аенда ак ефәкләр очкан ямьле бер көндә без Барабинскийдан борынгы Каинский исемендәге Куйбыш шәһәренә килдек. Таш түшәләгән, асфальтировать ителгән урам илә Максим Горький исемендәге школның яныннан, Волков магазины алдыннан үтеп, борынгы Ашкруев магазины алдына килеп, автобус тукталды. Автобустан төшеп карана башладым. Әнә шунда (хәтеремдә ялгыш калмаса) Шәмседдинов Хәсән алма белән сату итә иде. Әнә гимназия бинасы. Башкалар хакында уйлый-уйлый, Ум суы аша салынган зур күпердән үтеп квартирга – бер якынның

---

[66] Җанибендә һәм шәрык җанибәсендә – янында һәм көньяк тарафында.

[67] Мәнси вә мәтрүк – онытылган һәм ташландык.

өенә бардык. Биш вакытның берсен әда кылганның[68] соңында шәһәрнең борынгы иске зыярәтенә барып, ясин шәриф укыдык. Барлык әрвахларның рух шәрифләренә багышлаганның соңында, без белгән, безгә таныш булган кемнәр барлыгын уйлый башладым. Мәрхүм Төхфәтулла бабай һәм җәмәгате дә бу зыярәттә булыр дия, рух шәрифләренә махсус багышладык. Каргалы Садыйк хәзрәт, мәрхүм Габделгазиз Илмәтев һәм бу зыярәттә булырга кирәк дия, һәм рух шәрифенә багышладык. Һәм башкаларга.

Зыярәтнең әйләнәсенә бик якын һәртөрле биналар салынган. Зыярәт биналар уртасында кысылып калган. Тиз көндә бу мәрхүмнәрнең өстләренә дә биналар салу куркынычы барлыгы мине кайгыга салып, йөрәгемне сызландырды. Бу мәрхүмнәрнең сөякләре мәхшәр көне җитмәенчә үк кузгатылу хәвефе мине тынычсызландырды.

Аннан яңа зыярәткә бардык. Яңа зыярәт шәһәрнең кыйбла тарафында, Куйбыштан Барабинга киткән тимер юлның уң ягында, матур күл буенда, биек кырның уртасында яхшы йирдә икән. Әле ихатасы юк булу сәбәпле, мал таптау хәвефе бар. Бу йирдәге әрвахларга һәм дога багышланды. Бу шәһәрдә таныш-белеш күп булу сәбәпле, күп өйләрдә кунак булдык. Яркүл Камал аганы һәм монда күрдек. Бер баласының өенә чакырып, кунак кылды. Картайган, куәте сәмгыясен[69] югалткан икән.

Бервакыт Бараба сахрасы халкының мәркәзе булган Каинский шәһәреннән кичке кояш озын күләгәләрен сузып, якты көн белән хушбуллашуга[70] якынлаган вер вакытта, без дә шәһәр белән хушбуллашып, иске шәһәремезне артка калдырып, Ум авылына таба сузылган кара юлдан машинаның куян кеби чабуын, кош кеби очуын карап, Ум авылына җиткәнне белми дә калдык. Ум авылыннан стансага. Тибестә Зәйтүнәдә булып, аннан Кошкүлдә Заһидулла агада булып, аннан Тармаккүл, Белекте, Чуртанлы һәм Венгердан туган авылым Арамсазга.

---

[68] Биш вакытның берсен әда кыйлганның соңында – биш вакыт намазның берсен үтәгәннән соң.

[69] Кувәте сәмгыясен – ишетү сәләтен.

[70] Хушбуллашуга – хушлашу.

Арамсазның күгелдерем күк томаннарга бөркәнгән кеби күгәреп күренгән калын каен агачларына битемезне, йөземезне бордык. Карап күз тала, караган саен карыйсы килә. Якынлаган саен йөрәк сикерә, күңел ашыга... Август ае. Җилсез, яхшы көн. Яшел яфраклы агачлар, хуш исле чәчәкләр, күбәләкләр кунган гөлләр көннең кызулыгына әлсерәп, башларын түбән салып ултыралар. Әйтерсең Кара диңгез буйлары, Кавказ курортлары, Пятигорск, Кисловодск курортлары, Батум, Сухум яклары. Сары түшле тургайлар сайрыйлар, кемнедер мактыйлар, кемгәдер мәхәббәт әзһар итәләр[71]. Бал кортлары мәгъшукалары булган чәчәкләрнең битеннән сөяләр. Кызу көннең музыканты булган чикерткәләр мандолина чиертәләр, балалайка уйныйлар. Бу күренешләр кемнең күңелен кытыкламас, кемне хыялга чумдырмас, кемнәрнең бишекләрен, каберләрен хәтеренә салмас! Җитмәсә, җем-җем итеп, Арамсаз суы ялтырап ята. Әйтерсең Урта Америкадагы Антил диңгезе, ерак Испаниядәге Җәбәл әт-Тарик бугазы, Советлар Союзындагы Волга-Дон каналы, Кавказ илә Төрекмәнстандагы Хәзәр дәрьясы!

Урал тауларының шагыйранә күренешләрен хәтерләткән, еракта төтен кеби күгәреп күренгән, язгы тын төннәрдә Сак-Сок тавышларын үзендә яңгыраткан калын һәм озын каен агачлары янына килеп туктый калдык. Беремез беремезгә бер сүз әйтмичә, бер аптырау астында тын калдык.

Шул агачлар арасындагы туфрак өемтеләренә төшкән күзләрдән яшь тамчылары тәгәри башлады. Бу безнең авылның карт зыярәте иде. Авылның күп картларының вә бик күп яшьләренең ахрави мәкәне[72] иде. Безнең аталарның вә безнең бабаларның сөякләре бу туфрак өемтеләре астында... Боларның хәлләрен сорауга безнең телләремез бармады, күңелләремез күнмәде. Тик, тик колагымызга «Сез дә бер көн бу кара йир астына керәчәксез» дигән бер өн, зарлы тавыш ишетелгән кеби булып, фани хәятнең ахыры шул икәнен уйлап, рух шәрифләренә дога

[71] Мәхәббәт әзһар итәләр – мәхәббәт аңлаталар.
[72] Ахрави мәкәне – соңгы урыны.

әйтеп, Коръән укып, бормаланып аккан су буендагы авылга бардык.

Авыл тулкынланды... Карты, яше ачык йөз, йомшак сүз илә каршы алды. Бу авыл – минем туган авылым, үскән авылым, күп еллар яшәгән авылым! Рәхәтен күргән, михнәтен тарткан авылым! Суларында йөзгән, сахраларында йөргән авылым! Шул сәбәпле җаным-тәнем, бөтен вөҗүдем илә сөйгән авылым!

Берничә көн кунак булдык, хөрмәт күрдек. Әмма бу авыл борын илле йорт иде, хәзер унбишләп кенә йорт калган. Күп йирләргә, күп яхшы урыннарга кычыткан үскән... Фәкать аккан суы борынгыдай ук матур булып агып ята. Аның чылтырап агуы, яшел камышларны тирбәтеп йөгерүе нәзек хисле шагыйрьләрне истән аударыр, күзләренең яшьләрен тамдырыр иде.

Мин бу су буена килдем... Яшь бала вакытымда кармак салып утырган урыннарыма сәлам бирдем. Уйнап-йөгереп йөргән йирләремдәге эзләремне эзләдем. Нинди балыклар тотканымны, нинди үрдәкләр атканымны күз алдыма китердем, күңел сәхифәмнән кичердем. Аһ, яшь гомер! Нигә болай тиз үттең, дидем. Су аркылы салынган искереп беткән карт күпергә килеп карап тордым. Бу күпер аркылы кемнәр йөргәнне, кемнәр үткәнне, бу суда кемнәр йөзгәнне, кемнәр чумылганны хәтеремнән кичердем. Су челтер-челтер агып, шул челтерәгән тавышы миңа көмеш кыңгырау аркылы бик күп әкиятләр сөйләгән кеби булды. Мин тыңлап тордым, зиһенемә салып тордым. Серле бер урында, яшерен бер галәмдә кеби булып тордым. Су агып бара, кемнәр ниләр эшләгәнне сөйләп бара, әйтеп бара иде. Агып барган су өерелеп, әйләнеп, миңа якын килде дә: «Нигә килмисән, нигә күренмисән?» – дип үпкәләгән кеби булды. Гозеремне әйттем, гафуын үтендем. «Инде мин картайдым, хәлдән тайдым. Күзләрем күрүдән, аякларым йөрүдән тукталуга тели башлады. Бәлки, икенче мәртәбә синең яныңа килә дә алмам. Бәлки, бу соңгы килүем булыр. Бу сүземне, бу җырымны тыңла! Әгәр килә алмасам, яшь көнемдә керемне юган кеби, кыямәт көнендә гөнаһымны ю! Сабый көнемдә хөрмәт итә алмаган, кадереңне белә алмаган булсам – гафу ит!» дидем һәм озак, бик озак, озын уйга талдым да,

Челтер-челтер аккан агым суым,
Тирән уйлар салдың күңлемә,
Кара йиргә бер көн күмелермен, –
Син агарсың шулай мәңгегә.
Нигә шулай моңлы син агасың,
Бертуктаусыз кая барасың?
Үткән гомерләрне төшереп искә,
Йөрәгемә утны ягасың.
Сулар буйлап очкан акчарлактай,
Су төбендә йөзгән чабактай,
Сине буйлап очкан, йөзгән идем,
Яшь көннәрем үтмәс замандай.
Яшь көннәрем үтте инде, килмәс,
Аккан суың борылып килсә дә.
Синнән фирак[73] уты һичбер сүнмәс,
Йиде тәмугъ уты сүнсә дә.
Өелеп яткан сукмак өемтесе –
Баскан эзләремнең билгесе.
Аккан суым, сиңа килүемнең,
Бәлки, булыр бу иң соңгысы

дигән шигырьне челтерәп аккан суның моңлы агышы илә аглы йөрәктән ерак урманнарга яңгыратып озаттым да, «Хуш, хуш инде, аккан суым, хуш инде, әбелхәятем» дидем дә, яулыгым илә күземне басып борылдым. Артыма әйләнеп карамаска тырышып киттем. Әмма аккан суның челтерәп аккан саф вә моңлы тавышы минем колагымнан, минем зиһенемнән китмәде.

Ялларын матур итеп тараган парадный яшел тарантаска җигеп, безне автобус юлы өстендәге бер авылга китереп, соңгы хөрмәтләрен билфигыль[74] күрсәтеп кайтып киттеләр. Фәкать авылда намаз укучы бер адәм булмавы, зыярәтнең әйләнәсенең ихата кылынмавы минем йөрәгемә авыр җәрәхәт әләмен салды, авылның күрсәткән бөтен хөрмәтен вә барлык ихтирамын утка якты.

---

[73] Фирак – аерылу.

[74] Билфигыль – чыннан да.

Кичердекемез хәзерге дәвердә юл өстеннән куян кеби чапкан автобусларның берсе безне ерак Нарим краеннан, Васюган, Будин тайгаларыннан агып килә торган Кама елгасының сул як ярына утырган дүрт урамлы Шагыр авылына, кичке сәгать 6 да китереп куйды. Бу авыл – безгә таныш һәм якын авыл. Бу авылның җәнүбеннән калын каен агачлыгы уратып, шималь[75] тарафыннан җәнүбкә Кама елгасы әйләндереп алган. Мәрхүмнең өенә каршы Кама елгасы аркылы салган күпер, шул күпердән үтеп, бу авылның Өтерге дигән яланнарына китә торган озын юл бар. Юлның ике ягы – йомшак үлән үсә торган матур болынлык һәм вак таллык. Әнә шул матур болынлыкта үскән йомшак, яшел үләннәр, вак таллыклар арасында мәрхүм белән ямьле җәйнең ямьле бер көннәрендә утырган идек, йөргән идек. Сызылып аккан Кама суының киләчәкнең фаҗигале булуын сөйләвен тыңлаган идек. Бу авылга килгәч тә, беренче мәртәбәдә үк, күзем шул болынлыкка, шул таллыкка, шул урынга төшеп, йөрәгемнән канлы кылыч җәрәхәте кәһин бер сызлану сызылып, ярылып үтте.

Үткән көннәрнең кадерле сәгатьләрен, кыйммәтле минутларын, серле секундларын хәтергә төшергән бу болынлык, бу матур таллык, бу ефәктән йомшак үсемлек бу сәгатьтә минем йөрәгемә җуелмаслык эз салды, ерак калган үтмешләрнең ябык ишекләрен ачты, янмаска дип сүнгән хыял чырагын яндырды.

Ерак шәрыктан сары таң куе томаннар арасыннан саргаеп, моңлы булып сузылган бер минутта Кама суының биек ярына бина кылынган мәсҗеднең манарасыннан нәзек тавышлы мәзин «Аллаһу әкбәр, Аллаһу әкбәр» дип иртәнге тын моңлыкны ярып, илаһи бер тавыш, моңлы бер аваз илә азан кычкырып җибәрде. Бөтен мәхлукларның авыр һәм тәмле йокыга күмелгән бер минутындагы бу азан бормаланып аккан Кама суын буйлап, яр башындагы калын агачлыкка барып яңгырады. Барлык җан иясен тәмле йокыларыннан уятты. Мәзин шул саданы[76], шул яңгырашны тыңлап алды да, янә моңлы тавыш илә «Аллаһу әкбәр, Аллаһу

[75] Шималь – төньяк.

[76] Сада – аваз, тавыш.

әкбәр» дип сузып, моңлы иртәләрнең моңын, хисле йөрәкләрнең хисен кузгатты, хәсрәтле күңелләрнең күзләреннән яшь агызды.

Иртәнге намаз илаһи бер тынлык, илаһи бер моңлык илә үтәлгәннең соңында, мәрхүмнең үтенүе һәм теләве буенча шул тавышсыз, әкрен аккан су буендагы болынлыкта үскән вак таллыклар арасына барып утырып, иртәнге шифалы һаваны сулышымыз илә эчкә тарта-тарта көнчыгыштан җылтырлы алтын чаткыларын, бриллиант нурларын чәчеп, янып-көеп чыгып килә торган кояшка карап, авыр уйга талдык. Мәрхүм сүзгә башлады: «Бу иртәнге сәгать нинди моңлы, нинди серле сәгать! Йөрәкнең урыныннан кузгалып, фантазиянең белтерүе гайре мөмкин бер галәмдә сер иткән сәгатедер. Башка уй сыман, йөрәккә дәрт сыман, мәгълүматсыз калган, мәгърифәтсез калган, гайре милләттән гасырларча артта калган татар милләтенең киләчәге, истикъбалы[77] хакында ут йотып көрәшүчеләргә көч бирүче юк. Зарланучыларга, сызланучыларга күңел юатып дәрт бирердәй, рух кертердәй сүз юк, ярдәм юк. Галия шәкертләре зыяга наразыйлык[78] күрсәтеп чыгып яталар, мораббилары[79] булган байлар ярдәмнән ваз кичеп яталар. Буби мәдрәсәләре суд залында, мәгъюбләр[80] өстәлендә хөкем кылынып срок алып яталар». Вә башкалар хакында бер хәйли[81] сүзләрдән соң ул, ерак тарихларга кереп,

Нинди моңлы булып ята икән
Алтай тавы – түрк төяге.
Кай йирләрдә ятып чери икән
Бөек бабам – Түрк сөяге?

дигән шигырьне әйтте.

Алтай тавында ат уйнаткан, Алтай тавын яңгыратып гайрәт күрсәткән Ясүкәй батыр вә Чыңгыз хакында, Ясүкәйнең Чыңгыздан башка дүрт бала калдырып вафат итүен, Чыңгыз

[77] Истикъбалы – киләчәге, булачагы.
[78] Зыяга наразыйлык – яктылыкка ризасызлык, канәгатьсезлек.
[79] Мораббилары – ярдәмчеләре, саклаучылары.
[80] Мәгъюбләр – гаепләнүчеләр.
[81] Хәйли – байтак.

атасы үлгәндә 13 яшьтә калуын, Ясүкәй кул астында булган магул, татар, түрк кабиләләренең башлыклары үзләренең ханнары Ясүкәйне күмгәч тә, шул урында ук кечкенә Чыңгызга ант итмәячәкләрен белтерүләрен, тайдушт кабиләсенең башлыгы Торкутайның иптәшләренең берсе Чыңгызга: «Кай вакытта бик тирән коелар да корыйлар, ташлар да ярылалар. Инде без сиңа ни өчен баш иеп торырмыз?» – диюләрен, Чыңгызның анасы Олун әкә ошбу сүздән әсәрләнеп, Ясүкәй һәм Чыңгызның асыл кабиләсе бүрҗәгин кабиләсеннән гаскәр алып, кулына Ясүкәйнең тунын алып, атына менеп, баш тарткан кабиләләргә каршы сугышка чыкканын, гайрәтле анасы Олун әкәнең гайрәте сиясендә Чыңгызның йир селкеткән бер хан булып, Иртыш елгасыннан Хинган тауларына кадәр булган йирләрне, шәрыкта Мохит диңгезе вә Сары диңгез сахилләреннән[82] Алтай тауларының гарби[83] итәкләренә кадәр булган йирләрне, Чыңгыз ул вакыттагы дөньяның иң көчле, иң зур бер императоры булып, берүзе идарә итүен бик тәэсирле һәм бик моңлы итеп сөйләде. «Күрәсең, хәзер Романовлар нәселе кул астында изелеп, 300 ел тапталуымыз» диде дә, Казан хакында сүз башлады: «Гайрәтле бикәмез Сөенбикәнең ире Сафагәрәй хан вафат иткәндә, угылы Үтәмешгәрәй кечкенә булу сәбәпле, ханлык вазифасын анасы Сөенбикә үтәп, дошманнарына каршы гайрәт күрсәткәнен, 1550 ел 14 февраль кенәз Иван җөмлә гаскәре илә Казан крепосте алдына килеп, алтмыш мең гаскәр берьюлы крепостькә һөҗүм иткән куркынычлы бер вакытта, Казанның гайрәтле, гакыллы мәликәсе Сөенбикә крепость өстенә менеп, үзе командалар биреп торганын, 25 ел кадәр хан хатыны булып, соңыннан үзе ханым улган гакыллы Сөенбикәне кенәз Иванга тапшыруга Казан халкының гаһеде[84] буенча кенәз Серебряный алырга килеп, Сөенбикәгә алырга килгәнлеген белтергәндә, Сөенбикә: «Аллаһының тәкъдире шулайдыр инде», – дип, хушсыз булып йиргә егылганын, озатыр алдыннан Сөенбикә Хан мәсҗеденә ке-

[82] Сахилләреннән – ярларыннан.
[83] Гарби – көнбатыш.
[84] Гаһеде – килешүе.

реп намаз укыганын, Хан мәсҗеде янында Сафагәрәй хан (ире) каберенә барып, бик каты егълаганын һәм үзенең сөекле ире Сафагәрәйгә үзенең ничә еллар хан булып, җаны-тәне илә хезмәт иткән халыклары бу көн антларын бозып, үзенең дошманына әсир итеп бирүләреннән шикаять әйтүен һәм «Ач кабереңне, мин керәем! Бу кадәр газап вә хурлыкларны күрми, синең кеби кабердә ятаем! Ач кабереңне, кочагыңа керәем! Ал мине яныңа!» – дип, үзен кабер өстенә атканын, фәкать мәрхәмәтсез кабер ачылмаган да, ярылмаган да икәнлеген сөйләде.

Сөенбикә илә угылы Үтәмешгәрәйне падишаһларга махсус көймәгә утыртып, көймә кузгалып киткәндә, Сөенбикә, егълый-егълый, гаять әсәрле, гаять тә моңлы бәетләр укыганын һәм «Әй, Казан! Әй бәхетсез шәһре Казан! Син элек бал елгалары агыза идең. Инде кан елгалары агызачаксың!» – дип егълаганын, «Хуш, Казан! Хуш, Сафагәрәй!» – дип, соңгы кайнар яшен агызып кычкырганын, бөтен Казан халкының егълап калганын нинди каты күңелләрнең дә күзеннән яшьне ихтыярсыз тартып чыгарырдай бер зар, бер моң илә сөйләде. Бу сүзләрнең йөрәккә никадәр әсәр биргәнлеген, тарихи булган үтмешемезнең фаҗигале бу авыр картиналарын күз алдына ачып куйганлыгын, йөрәгемә нинди сызыклар сызганлыгын мин сезгә аңлата алмам.

1914 елда сөйләгән бу сүзләре, бу сүзләрне сөйләгәндә, киң маңлаендагы тарихи сызыкларның йөрәгенең ялкынын белтереп торулары, башыннан хисапсыз уйларның аккан су кеби агып торулары быел шул авылга бардыгымда, шул урынны күрдегемдә минем йөрәгем үзенең нормальлеген югалтты, үзендә бер тетрәү, бер калтырану сизде. Шул урын һаман да бар, шул су һаман да агып ята. Әмма, әмма ул юк! Фәкать зарланган зарлары, көйләгән моңнары, татар милләте өчен, татар милләтенең истикъбалы өчен ялкынлы йөрәгеннән кайнап чыккан утлы сүзләре минем йөрәгемдә калган, минем йөрәгемнән чыкмаслык һәм китмәслек урын алган. Үзен оныттырмаслык, мәңге җуелмый торган эз салган, әсәр калдырган.

Бу мәрхүм илә моннан соң да күп очраштык һәм күп хатлаштык. Очрашуда да, хатлашуда да бер ут, бер ялкын, бер моң, бер

зар – милләт, изелгән милләт, Романовлар аягы астында тапталган милләт, укудан, гыйлемнән, белемнән мәхрүм милләт дип, гомумтатар милләте өчен кайгыру. Яну-көю соңында үзенең яшәдеге, Бараба халкы хакында «аһ» итә, башыннан кичкән уйларны йөрәге сыйдыра алмаганлыктан гасабиланып, ачуланып китә дә, миңа: «Ил агарту эшендә, җәһаләт белән көрәшү юлында нигә йомшаклык кыласың? Әйләнәңдә – кара төн, надан халык. Күрмисеңме?! Яхшы ат, яхшы йорт нигә кирәк булды? Аллаһыдан вәхи-илһәм яхшы йортларга килмичә, мәгарәдә ятучы мескиннәргә, хаклыкны эзләүче, халыкны җәһаләт караңгылыгыннан коткарырга тырышучы, рәхәтен, тынычлыгын халык мәнфәгате өчен файда итүчеләргә килгәнлеген сез бик яхшы беләсез түгелме?!» – дип, миңа ачы хитаплар да кылып куя иде.

Ул мәрхүм Бараба халыкларының дини һәм дөньяви эшләрдә артта калуларын, бакчачылыкка да әһәмият бирмәүләрен, хәтта кыярны да урыстан сатып алуларын сөйләп, «мәдәни хәятне, мәдәни тормышны без кабул итмибезме, әллә мәдәният безне кабул итәргә теләмимe?» дигән сөальле сүзләр дә әйтеп куйганның соңында, бу шигырьне әйтте:

Безләр йокладык, йокы куймадык,
Киләчәгебезне бик аз уйладык.
Киләчәк килде, безне дә изде,
Без калдык түбән һәркемнән инде.
Шаһидләр – тагълар, бездә низагълар,
Безнең бу хәлгә тагъ һәм таш агълар.
Куллар һөнәрсез, беләкләр көчсез,
Дөнья хәленнән башлар хәбәрсез.
Төкләр агара, туфрак кабара,
Йөк һич кузгалмый, хәл бетә бара.

Бу шигырьләрне укыганда, мәрхүм бер өмидсезлек астында, «халкымызны агарту, илемезне мәдәниятләштерү безгә насыйп булмас, ахрысы, илемездә наданлык төннәре бетеп, гыйлем-белем таңнары агарып атканын, мәдәният гөлләренең чәчәкләрен без күрә алмабыз, җимешләрен без җыя алмабыз, ахрысы» дигән

кебек сизелә иде. Мәрхүмнең зары, моңы Габдулла Тукайның «Егылдык без ике-өч чакрым да бармый, егетләр, бездә көч юк, ахры, булмас» дигән бер өмидсез шигырен хәтерләтә иде. Бу сүзләрдән, бу шигырьләрдән һәм зарлардан соң мәрхүм хатларында милләт өчен кайгыру сүзләрен язмас булды. Гүяки өмид өзде, гүяки кул селтәде. Әмма милләт өчен зарын туктатып, фәкать соңгы язган һәрбер мәктүпләрендә әдәбиятымызда аз күрелгән гыйшык-мәхәббәткә даир табышмаклар, гыйшык-мәхәббәткә даир шигырьләр яза башлады. Бу табышмакларның чишелүен миннән сорап яза иде. Әмма мин никадәр боргалап карасам да, чын мәгънәсен аңлый алмыйм, асыл серенә ирешә алмыйм, тик йөрәгендә көчле бер мәхәббәт уты, гыйшык ялкыны барлыгын аңлатканын гына аңлыйм. Шул табышмакларның берсе генә булса да хәтеремдә калган булса, мин сезгә язган, аңлаткан булыр идем. Әмма, мәга тәәссеф[85], берсе дә хәтеремдә юк.

Йөрәгендә яшерен бер сүз барлыгын белтерә торган табышмаклы хатлар килгәләгәч, мин «сезнең мәктүпләрегез эчендә кинаяле табышмакларыгыздан сезнең йөрәгеңездә бер тулкын, яшерен бер гыйшык, серле бер мәхәббәт барлыгы аңлашыла. Ачык итеп языгыз, әллә сез чыннан да гашыйкмы? Нәрсәгә?» дип сорап язуыма ул шул сүзләрне яза: «Мин гашыйк, мин чын гашыйк! Мин әүвәл милләтемә хезмәткә гашыйк булдым. Милләтем өчен яндым, көйдем, әмма милләтем күземнең яшен күрмәде, йөрәгемне аңламады. Ә, ә хәзер мин нурлар шаһы кояшка гашыйк, җәйге моңлы кичәләрдә калын урман аръягыннан саргаеп чыккан тулган айга гашыйк. Күктәге фәрештәләргә, җәннәттәге хурларга гашыйк. Искән җилгә, аккан суга гашыйк, матур чәчәкләргә кунган зәңгәр күбәләкләргә гашыйк. Юк, юк, мин боларның берсенә дә гашыйк түгел! Мин милләтемә, милләтем өчен хезмәтемә гашыйк!» – дип яза. «Тик фәкать милләткә хезмәткә мәхәббәт бәндә бар, бәнчә монда ямь дә бар, ләззәт тә бардыр, тәм дә бар» дигән мәрхүм Габдулла Тукайның шигырен яза да, йөрәгендә куәт алган бер гыйшык хакында, аның кайдан

[85] Мәга тәәссеф – кызганыч ки.

вә ничек пәйда булуы хакында хыялый сүзләр язганның соңында «Гыйшык дигән нәрсә – бер сердер. Аның кәшфе[86] мөмкин түгел, аның хакыйкатен белгәне юк. Ләкин шуны белү кирәк: гыйшык – төтенсез уттыр, ачкычсыз йозактыр, дәвасыз сырхаудыр, кадәхсез[87] шәрабтыр, йөксез авырлыктыр, мәнзилсез[88] сәфәрдер. Бу утта мин, янып, мәнзилсез сәфәрдә бара ятармын» ди дә түбәндәге шигырен яза:

Гыйшык пәрванасы[89] очты,
Мәхәббәтнең утын төртте,
Аның гыйшкы бәне өтте,
Оныттым ике дөньямны.
Гашыйк гариб диванамын,
Хыялланып куанамын,
Шигырь сөйләп юанамын,
Ки мәҗнүн итте ул бәне.
Хуры түгел, пәри түгел,
Мәләиктән бере түгел,
Вәли инсан ирер бу, бел,
Будыр, бу – сәнгы Сөбхани[90].

Мәрхүм бу шигырендә үзенең мәгънәви мәгъшукасын шулкадәр мактый, хур кызы да түгел, пәри кызы да түгел, фәрештәләрдән дә түгел, әмма инсан ди дә, мондый бер матур сурәтне халәкъ кылган Аллаһы Тәгалә сәнгына хәйран калып, «Будыр, бу – сәнгы Сөбхани» дип, бер тәхәйер[91] эчендә шигырен бетерә. Ул моның белән калмый да һәм туктамый да. Күп вакыт үтми язган озын бер мәктүбендә «Айлы кич» сәрләүхәсе[92] астында язган шушы бер шигырен яза. Әмма күп мисраглары минем хәтеремнән чыккан. Хәтеремдә калганын гына язам. Бу озын иде:

---

[86] Кәшфе – серләре ачылуы.
[87] Кадәх – шәраб савыты.
[88] Мәнзилсез – өйсез, йортсыз.
[89] Пәрванасы – күбәләге.
[90] Сәнгы Сөбхани – Аллаһы Тәгаләнең бар иткәне.
[91] Тәхәйер – гаҗәпләнү.
[92] Сәрләүхәсе – исеме.

Айлы кич, якты чырайлы матур кич,
Ул кунып, ут якты минем җаныма.
Уйнады, көлде вә күп уй уйлады,
Ул борынып ятты хыял юрганына.
Йоклады ул күкрәге калкып, сөенеп,
Киң ишек ачты шагыйрь илһамына.
Ул матур керпекләре – гөл сөнбәле,
Сачрәтер ди шөгъләә нурания[93].
Аллага әйттем сәна[94] мин таң белән,
Ул мәләкнең сау, исән торганына,
Ул – мәләк ди, әллә кем илһам итә, –
Юк, ышанмыйм мин аның борһанына[95].
Юк, ул – инсан, безем дик җанлы тән,
Аптырыйм тик бездә аның торганына.

Мәрхүм бу шигырьләрендә мәгъшукасының уйнап көлүләре, күкрәге калкып сөенеп йоклаулары, талантлыгын, шигъри куәсен вөҗүдкә чыгаруга киң ишек ачканын белтерә. Ниндидер бер көч, ниндидер бер куәт шул мәгънәви мәгъшуканы шагыйрь йөрәгенә мәләк дип илһам итә. Әмма шагыйрь аңа ышанмый, ул – адәм ди, тик шундый матурлыкның йир өстендә, халык арасында торуына, йөрүенә аптырый.

Заман кичкән, көн үткән саен, аның йөрәгендә урын алган мәхәббәт көчәйгәнлеге аңлашыла. Ул соңгы «Кара күзгә» дигән шигыре илә моны исбат итә: шул йир өстендә булмаган мәгънәви мәгъшукасын соң дәрәҗәдә мактап, бер шигырь яза. Ул шигырен сезләрнең назар дикъкатеңезә куям:

Ак келәтеңезнең, ай, алдында,
Кара чәчең майлап тарадың.
Гашыйк булсын миңа дигән төсле,
Чәч астыннан көлеп карадың.
Кара күзем, чәчең ник тарадың?

---

93 Шөгъләә нурания - утлы ялкын, утлы күмер.

94 Сәна – мактау сүзләре.

95 Борһанына - дәлиленә.

Нигә борылып көлеп карадың?
Бер каравың берлә шул сәгатьтә
Моңлы күңлемә син ярадың.
Карауларыңны син бик балладың,
Бер карагач күзең алмадың,
Әй матур кыз, күзем, күңлем нуры,
Минем гашыйк күңлем алдадың.
Сөям, җаным, сөям, и, үзеңне,
Былбыл сайравындай сүзеңне,
Айдин якты, алмалы йөзеңне,
Сөям серле, кара күзеңне.
Сөям, җаным, сөям, бик сөямен,
Сөйгәнлектән янып көямен.
Илтифатсыз гына йөрүеңнән
Синең сөймәгәнең беләмен.
Сөймә, җаным, сөймә, зинһар сөймә,
Мин көйгәндәй янып син көймә.
Гашыйк булу, җаным, авыр икән,
Гыйшык зәһәрләрен син йимә.
Үсеп буйга, җаным, син җитәрсең,
Сөйгәнеңә кавышып китәрсең,
Чын күңелдән сөйгән мин гарибне,
Янар утка салып китәрсең.
Күзләремне салам мин күзеңә,
Куяр идем йөзем йөзеңә.
Музыкадан моңлы тавышың чыкса,
Былбыл сәҗдә итәр үзеңә.
Фәрештәләр тәсбихләрен онытыр,
Матур гына мазып син көлсәң,
Канатларын җәеп каршы торыр,
Юл өстенә чыгып син йөрсәң.
Кулларыңнан тотып, и, бер кыссам,
Билләреңнән кысып бер кочсам,
Басылыр иде йөрәкнең ялкыны,
Телләреңнән суырып бер үпсәм.

Кибә гөлләр сабыннан каерылып,
Китә кошлар илдән аерылып.
Фиракъ уты яга йөрәгемне,
Калам инде синнән аерылып.
Бу җырларны миңа илһам итте,
Шул иляһи матур кара күз,
Бу җырларны сиңа багышладым,
Кабул иткел, җаным, кара күз.

Бу шигырьләрне дикъкатькә алып тикшереп караңыз, шундый матур җөмләләрдән төзелеп, шагыйрьнең йөрәгендәге утын укучыларның йөрәгенә ташлый. Гүя ул мәгъшукасын – йир өстендә булмыйча, күңелендә генә булган сөеклесен келәт алдында очраткан. Аның чәч астыннан көлеп бер каравы, мәрхүм шагыйрьнең бөтен вөҗүден үзенә җәзб кылып[96], «алмалы йөзеңне, былбыл сайравындай сүзеңне, серле кара күзеңне сөямен» дип җырлата. Ул мәгъшукасын мактауда саранлык кылмый, «музыкадан моңлы тавышыңа былбыл сәҗдә итәр, матур гына мазып бер көлсәң фәрештәләр тәсбихләрен онытыр, юл өстенә чыгып бер йөрсәң, канатларын җәеп каршы торыр» дип, искиткеч матур җөмләләр илә мактый. Бу шигырьләрне берәм-берәм тотып тармаклау, бәһаләү озынга сузылачак булдыгыннан, кыскача шуны гына әйтәм: тын яткан тирән диңгезнең дулкыны кеби тын яткан йөрәк дәрьясын дулкынлаткан бу шигырьләрнең нәфасәте[97], тәэсирәте, моңлылыгы алдында мин тез чүгеп, мәрхүмгә соңгы ихтирамымны, соңгы хөрмәтемне гарз кылып[98], мондый талантлыкның, мондый куәте шигъриянең мәйданга чыкмавына сәбәпләр эзләп, әллә ул вакыттагы зәмин[99], яки илтизам итдеке ләвазим[100] мәнигъ булды[101] микән дип хәйран ка-

[96] Җәзб кылып – үзенә тартып.

[97] Нәфасәте – гүзәллеге, кыйммәте.

[98] Гарз кылып – белдереп.

[99] Зәмин – төп нигез.

[100] Илтизам итдеке ләвазим – үзенә тиеш дип тапкан, үз өстенә йөкләгән эшләр.

[101] Мәнигъ булды – тыелды.

лам. Һәрхәлдә, бәхетсез Бараба иленең бәхетсез улы, бәхетсез почмакның әсир былбылы булган бу мәрхүм укыды, язды, сөйләде, әмма сүзе Бараба халкының колагына кермәде яки Бараба халкының колагы кабул итмәде. Шулай итеп, матбугат галәменә дә чыкмады. Кызганыч хәлдә сүнде, югалды.

Бу мәрхүмнең «Тамтау сәгъләбе»[102] исемендә 72 мисраглы һөҗүви[103] бер шигыре бар иде. Кызганыч, бер мисрагы да хәтердә юк. Дәхидә бер авылның икенче авылдан 2 көн соңга калып рузага керүе, рузаны 28 тоткач айның күренүе, ике көн руза тулмыйча, авыл мулласына бәйләнүе, ике көннең калуы халыкка авыр тәэсир итүе хакында озын бер шигыре бар иде. Ике генә мисрагы хәтеремдә калган. Зураеп калган шәүвәл аен муллага күрсәтәләр. Мулла карый. Шагыйрь шулай яза:

Карт ай көмеш нугадай, харьковский дугадай,
.... хәзрәт бугадай, карый иде дидия.
Матур ай күктә йөзә, күңелгә серләр сыза,
Картларның бәгырен өзә, калган көннәр дидия...

Моннан соң ул мәрхүм илә күп вакыт бер-беремез илә очраша алмадык, хат та языша алмадык. «Тормышка» дип язган соңгы бер шигырен хәбесханәдә[104] язды. Ул шигыре бу:

Изәсең дә тормыш, и, изәсең,
Яшь йөрәккәемне кисәсең.
Ник янасың, йөрәк, ник кибәсең,
Әллә бер хәл барын сизәсең?
Яшь йөрәккә каһәр тырнагыңны
Нигә шунчак батырып саласың?
Каһәрлисең җанны, зәһәрлисең,
Әллә калган үчең аласың?
Яна йөрәк, ташый ут ялкыны,
Сүндерә алмас суның салкыны.
Ит кисәге йөрәк бер көн бетәр,
Җәһәннәмнән көчле ялкыны.

---

[102] Тамтау сәгъләбе – Тамтау төлкесе.

[103] Һөҗүви – сатирик.

[104] Хәбесханәдә – төрмәдә, тоткынлыкта.

Ашыкма син, мәлгунь явыз тормыш,
Морадыңа тизерәк җитәрсең,
Янып-көеп үлеп мин күмелсәм,
Каберем өстендә туй итәрсең.

дип җырлады, җылады, янды, көйде һәм, вакыйган, хәятенең соңгы хәлләре бу шигырендә сөйләгәнчә булды.

Быел, ягъни 1959 ел туган илгә сәфәремдә, шул мәрхүмнең авылына килеп, шул авылның карт каен агачлары эчендәге иске каберстаннан мәрхүмнең каберен эзләдем. Шунда кабере юклыгын белсәм дә, кабере бу авыл зыярәтендә түгеллеген аңласам да, һаман эзләдем, һаман эзләдем. Тик хәрарәт[105] эчендә кайнаган йөрәгемнең утын, ялкынын сүндерергә, хәрарәтен киметергә дип йөрдем, әмма, әмма иң дә көчләндереп, иң дә куәтләндереп кайттым... Тик сагынган йөрәк, юксынган йөрәк сагынудан, юксынудан кайнаган йөрәк, эзләде, эзләде... Әмма таба алмады.

Бараба җиренә күчкәндә

Биек кенә кырның, әй, башында
Борлыгадыр богдай орлыгы.
Карындаш тугандин, әй, аерылган,
Әй-һай гынай дөньяның хурлыгы.

Бараба ла җире, әй, мал җире,
Беснең Сембер җире – ут җире.
Ут җире дә булса китмәс идем,
Бары да бер Ходайның тәкъдире.

Ултырдым чананың, әй, төбенә,
Дилбегәй генәмне кулыма алып.
Өч мең чакрым җиргә бән барамын,
Әҗәл генәмне кулыма алып.

[105] Хәрарәт – ут-ялкын.

Өч бубаска[106] йектем, әй, китәргә,
Бараба иленә, әй, җитәргә.
Туганнарым әйтми, әй, китәргәй,
Белмәймен ук нихәл итәргәй.

Кулларыма алдым...

Кулларыма алдым кәгазь, каләм,
Мәҗбүр булдым язып карарга.
Язуларым матур булмаса да,
Батырчылык иттем язарга.
Языйм әле, дускай, языйм әле,
Мине искә алып көйләрсез.
Язулары – алларымда, үзе
Кайда икән диеп сөйләрсез.
Әҗәлләрем җитеп вафат булсам,
Шушы булсын минем сәламем.
Үзем үлсәм инде синең кулда,
Калсын иде язган каләмем.

Хәмдениса бәете

Риза-бәхилләрем юк
Гали дигән бәндәгә.
Кулларына мылтык алып,
Атып салды идәнгә.
    Мылтыгын кулына алгач,
    Җөрәгем дерелдәде.
    Адәм затыннан түгелдер –
    Кызын да җәлләмәде.
Идәндә яткан чагында
Акты минем каннарым,
Мине күреп бихуш булып
Җылады туганнарым.

---

[106] Бубаска – повозка – йөк.

Әниемнең, мине күреп,
Җөрәге яраланды,
Минем яннарыма килеп,
Хәлләремне сорады.
Әниемнең нурлы йөзен
Кайгы-хәсрәтләр баскан.
Сабыр ит инде, әнкәем,
Диваналыктан саклан.
Тәрәзәмнең төпләрендә
Чәчәк ата гөлкәем.
Гомерләрем кыска булган,
Сабыр ит, әнекәем.
Лимон сары, лимон сары,
Чын сарысы үземә.
Туганнарым, зинһар өчен,
Сүз әйтмәгез кызыма.
«Аллам, Аллам» дигәндә,
Телемә иман бәйләнсен.
Кыямәт көн күрешергә
Ходай насыйп әйләсен.
Мине озатып калдылар,
Хуш бул инде, диделәр,
Аллага шөкер, фәрештәләр
Каршы килеп алдылар.
Мин киттем сезне калдырып,
Мәңгелек җирләремә.
Ходай күрешергә язсын
Кыямәт көннәрендә.

Манара мөнәҗәте

Әй манара, ай-уракларың
Каршы иде кыйблага,
Ничә еллар зикер-тәсбих
Әйткән идең Аллага.

Әй манара, исемнәрең
Бигрәк матур кушканнар,
Таң алдыннан килгән булса,
Куркыр иде дошманнар.
Әй, манара, үзеңне кем
Кискәнен белә алмадың,
Бер Ходайдан әмер булып,
Нигә телгә килмәдең?
Әй манара, син утырдың
Мөэминнәргә билгегә,
Сине кисеп төшергәннәр
Хур булсыннар мәңгегә.
Әй манара, таң тугач та,
Азан тавышын көтәбез.
Азан тавышын ишетмәгәч,
Мәхрүм булып китәбез.
Манаракаем, мәсҗедкәем,
Сиңа сыгына мөэминнәр.
Азан да юк, намаз да юк –
Гафилләнде бит илләр!
Әй манара, синең аең
Кояш кебек ялтырый.
Әй манара, син ауганда,
Җөмлә мөэмин калтырый.
Манара әйтә, син ишет:
«Бу көн мине кисәләр!»
«Әй, манара, бәхил бул», – дип,
Кыйбла җилләр исәләр.
«Манараны кисәләр», – дип,
Күп халыклар йөриләр.
Җир йөзенә фәрештәләр
Саф-саф булып иңделәр.
Манара әйтә, кисәләр бит,
Авам, авам, тотыңыз!
Өметләрем, барчаңыз да

«Әл-Касрйинне» укыңыз.
Мәсҗедләрнең тәрәзәсе
Бар да җиргә коелды.
Фәрештәләр, канат җәеп,
Саф-саф булып җыелды.
Бүлем-бүлем баскычларын
Алып-алып куялар.
Бүлем саен фәрештәләр
Саф-саф булып куналар.
Әй манара, сине кискәч,
Барча кошлар таралды.
Әй манара, сине кискәч,
Зиһеннәрем таралды.
Манараны кисәләр дип,
Бала-чага тавышы.
Әй манара, син булмагач,
Бетте азан тавышы...
Манараны кисү белән,
Ай-кояш нуры бетте.
«Иннә иләйһи ражигун» дип,
Манара авып китте.
Җилләр бүген төньягыннан
Ямьсез булып исәләр.
Әй, мөэминнәр, бәхил булың!
Бүген мине кисәләр.
Мәсҗед әйтә, юк гөнаһым,
Сүтәбез дип киләсез.
Кыямәт көн минем турыда
Ничек җавап бирәсез?!

Таралып киттеме шәлләрем,
Табып булмый әйтер сүзләрем.
Күгәрчен әйтә, юк мәсҗедем,
Инде кайда гөрләрем.
Ничә еллар бер урында

Ялгыз утырды башым.
Биш вакыт намаз, тәрәвих
Иде бит минем эшем.
    Бар халыклар җыелканнар,
    Бар да мәсҗед сүтәләр.
    Мәсҗедтәге фәрештәләр
    Бар да тәкбир әйтәләр...
Мәсҗед әйтә, Ходай мине
Бу дөньяда зурлар ул.
Манара кисүчеләрне
Ахирәттә хурлар ул.
    Һавада болыт булмаса,
    Җилләр дә исмәс иде.
    Аллаһдан вакыт җитмәсә,
    Манара кисмәс иде.
Дога кылыйк, әй манара,
Бу көн актык көнемез.
Минем турдан үткән чакта,
Дога кылмый китмәңез.

История моего рода

История моего рода необычна и интересна. Мои далекие предки в XIX–XX вв. были людьми известными, и потому до нас дошли их имена. Свою родословную я могу проследить до 8 колена (до 1775 г.). Мои прадедушки были верующими и священнослужителями, распространяли исламскую религию в Сибири, среди барабинских татар.

Наш предок Сулейман-баба жил в ауле Чембилее Нижегородской области. Там он вырастил пятерых сыновей: Арихкула, Яуду (или Явдата), Субханкула, Хасана и Хусаина. Первым на сибирскую сторону ушел Арихкул, нес государственную службу в Иркутске, состоял в охране золотых приисков. Отслужив 25 лет, он остался в Сибири, переселился в барабинские степи, где коренным населением были татары.

После отечественной войны 1812 года в Сибирь отправился Ибрагим, внук Яуды. Ибрагим родился в Чембилее в 1796 году, окончил медресе в городе Касимове. В Сибири он отыскал дядю Арихкула. Полюбилась ему барабинская земля, и он перевез сюда своих родственников из Симбирской губернии.

Ибрагим Яхья улы Карюков стал со временем известным человеком в Барабинской степи. Его звали шейхом. Центральное духовное управление мусульман в Уфе назначило грамотного и деятельного Ибрагима хазратом огромной территории всей Барабинской степи и Тургайской долины, в которую входит ряд областей Казахстана. Для объезда этой территории требовался целый год. Он поселился в ауле Онар (сейчас деревня Тармакуль). Здесь хазрат открыл первую мечеть и медресе для детей татар. Должность миссионера была поначалу нелегкой, местные жители были язычниками и не сразу приняли ислам. Но постепенно он завоевал доверие людей, его уважали и боготворили. Власти, а также князья прислушивались к его мнению. По словам бабушки, он обладал даром ясновидения, лечил людей. Когда он умер, его чапан – верхнюю одежду хазрата – местные жители и паломники разрезали на кусочки и хранили как реликвию и оберег. Умер он в возрасте 85 лет и похоронен на кладбище аула Онар.

Надмогильный камень Ибрагим хазрата. Кладбище деревни Тармакуль

Мои прадеды, начиная от Яуды хазрата, были священнослужителями в ауле Кошкуль, где построили мечеть и

медресе. Отличались большим умом и невероятным трудолюбием. Были богатыми людьми, богатырями и долгожителями. А Салимжан дожил до 117 лет, в годы гражданской войны к нему с почтением относились и белые, и красные. От его имени произошла фамилия Салимзяновых. Он жил в ауле Кошкуль.

Прадедушка Гильман в 7 лет поехал учиться в д. Курупкаевка Барабинского района. Учился в медресе на муллу, знал арабский язык. После учебы тоже стал муллой в ауле Кошкуль. У Гильмана было 9 детей, шестеро из них умерли в детстве, троих он воспитал: бабушку, дядю Анаса и дядю Абдрахима. Умер в 96 лет.

Моя бабушка Абдушева (Салимзянова) Гайниамал Гильмановна родилась 12 мая 1928 года. Ее детство и юность пришлись на тяжелые годы войны. Когда началась война, бабушке было 13 лет. В сентябре 1943 года пришла повестка Мустафиной Ганифе и моей бабушке. В повестке было написано: взять продовольствие на двое суток и личные вещи. Куда везут и зачем, им сразу не сказали. Двое суток они задержались в Чанах; так как пассажирские поезда были заняты ранеными. Затем их вместе с другими подростками отправили в товарном поезде в Новосибирск. Оттуда отправили в Кривощеково в ФЗУ. Там накормили и отправили в баню. Затем их переодели в черные юбки и зеленые гимнастерки.

Полгода они учились работать на станках, после этого начали делать гильзы. Работа была тяжелая. Бабушка была невысокого роста, поэтому под ноги она ставила ящик. Затем ей ребята смастерили специальную скамейку. Качество гильз проверяли мастера. Но ребята старались не подводить их, и брака почти не было. Ведь все понимали, что это надо для фронта. У каждого из них кто-нибудь воевал.

В апреле 1944 года бабушка вернулась домой. И сразу начала работать в колхозе. Однажды приехал мастер, который с ними работал на заводе, и хотел ее снова забрать. Но в колхозе тоже были нужны рабочие руки, и бабушку не отпустили.

Сейчас бабушке 80 лет. У нее 7 детей, 13 внуков, 3 правнука. Кровная нить Салимзяновых продолжается. Составить родос-

ловное дерево мне помогли рассказы бабушки, мамы, сведения о нижегородских корнях собрала моя тётя Абсолямова Мунира Анасовна. Она побывала на родине предков Чембилее. Изучать родословную – дело очень интересное и полезное. Я многое узнала о своей семье, родне и горжусь своей родословной.

Из истории города Куйбышева (Каинска) и его округи. Татарская община

Наш город и район – многонациональный: русские, украинцы, белорусы, татары, поляки.

Татары занимают особое место: часть из них – коренные жители Барабинских степей, называли их бараба, часть – приезжие, из приволожных, а все сейчас называют татары, по вероисповеданию – мусульмане. Город наш назывался до 1935 г. Каинск. Каин – это татарское название березы. А сколько татарских названий сохранилось: река Омь и аул Омь, аул Бергуль, аул Шагиры, деревня Кульча, Иткуль, реки Тара, Ича, Тартас, озеро Чаны, Сартлан. Названий татарских очень много.

О сибирских барабинских татарах упоминается с XIII–XIV веков. А Казанские, Оренбургские татары появились вместе с русскими переселенцами. Земли в Сибири было много, в озерах рыбы, в лесах зверей. Селились кто где хотел, поближе к воде. Селились и отдельными деревнями и рядом с сибирскими татарами. От сибирских татар научились ловить рыбу, охотничать. А сибирские научились сеять хлеб, возделывать огороды, косить сено. Перенимали друг у друга обычаи, культуру. Пошли смешанные браки, язык, песни, пляски. Стала у всех одна вера – ислам. В трех деревнях были построены мечети.

В нашей Сибири все народы живут дружно, сообща трудятся на предприятиях, на полях. Называют себя сибиряками, вместе и в радости, и в горе. Вместе шли защищать Родину от врага. В числе 5 тыс. погибших в ВОВ более 120 татар. Их имена запечатлены на пилонах мемориала памятника. Многие оставшиеся в живых вернулись домой. Началась мирная жизнь. Кто начал работать, учиться. Никто не опозорил имя фронтовика.

1. Уздимов Нургали Ахмедович, защищал г. Москву, участник первого парада победителей. Умер 2/II – 2004;
2. Якупов Ахмад-Гали Хубаевич. Инвалид войны по ранению. В 1940г. был призван в армию, служил в Ленинграде, войну встретил там. В 1944г. был тяжело ранен (потерял ногу и часть черепа). Был демобилизован. Вырастил четырех детей. В свои 89 лет сохранил организационные способности. Его хорошо знают татары города и района, к его советам прислушиваются.
3. Писарева Сакиня Гильмитдиновна, участница войны с Японией. После войны работала мед. сестрой в инфекционном отделении. Была очень доброй, уважаемой, отзывчивой жительницей нашего города. 2 сына. Умерла 22/ II – 2004г.
4. Шафиков Мугалим Зарифович. Участник войны с Японией. Уважаемый, глубоко верующий мусульманин. Вырастил 5 сыновей. Сейчас воспитывает внуков.
5. Азиханов Сайфутдин Динмухамедович. Участник войны с Японией. Всю свою трудовую жизнь проработал шофером. Вырастил троих детей.
6. Аюпов Абрахман Каюмович. Воевал на ленинградском фронте. Умер 5/XII – 2002г.
7. Сунаров Сабир Назретинович. Был и репрессирован и на фронте воевал. Много наград. Был в числе передовых работников АЗЧ на доске Почета. Хороший отец, уважаемый сосед. Умер в 1974г.
8. Гизатулин Ахмет-Хабиб Зарифович. На фронте рядовой, наводчик, автоматчик. Награжден орденом Красной звезды. Награда нашла его в 1974г. Был большой слет комсомольцев и бывших первых комсомольцев г. Каинска. Это было 29 октября 1979 г. в ДК им. Куйбышева и 65-летнему А.-Х. Зарифовичу вручили заслуженную награду.
9. Большим почетом и уважением пользовались 2 брата фронтовика Гайфула и Гайеса Мухаметдинычи Гизатулины, прекрасные семьянины..

10. Все мы помним нашего муллу Губайдуллина Ахуньяна Рахматулловича, был добрейшим, порядочным и отзывчивым человеком. Перед войной умерла жена и семерых детей поместили в детский дом, ушел воевать. Воевал, был в плену. Вернулся с войны, собрал детей, создал семью. Находил добрые слова для людей, посещал больных, старых.
11. Нигматулин Ахмет Хисмович. Фронтовик, отец большого семейства, шоферил всю жизнь. Умер в 1993г.
12. Хамидулин Гиннилтум Найбулович. Воевал, ранен, остался без ноги. Вернулся, работал. Воспитал сына, мастера спорта. Умер в 1983г.
13. Вернулись два брата Вахрутдиновых, 2 брата Алямишных, 2 Темиргалиевых. Абдулла Хамидулович Туганаев был в плену, за что был осужден. Гали Чуханов не долго трудился после возвращения с войны, умер в 1956 г. В живых осталось в городе 3 фронтовика, умерли в городе Куйбышеве и похоронены на татарском кладбище.

В городе до ВОВ проживало 15 – 20 семей, из них местных татар 4 – 5 семей. Муллы и мечети в городе не было. Мужчина, знающий Коран и молитвы, обряды, читающий по-арабски, становился муллой.

Мои дедушка и бабушка приехали из Оренбургской губернии на строительство железной дороги. Сначала приехали в Новониколаевск, а потом в 1893 их направили в г. Куйбышев на постройку ветки Каинск – Барабинск, ехали на лошадях, с ними ехали моя прабабушка и шестеро детей. А всего было у них 12 детей. Жили они в своем доме по ул. Вокзальная. Это в районе Первомайского сквера, где 10 квартал, дом 13. Улица была односторонняя, смотрела на юг, впереди большая базарная площадь, там проходили знаменитые ярмарки, цирковые представления. В 1917 г. была построена ветка. Два сына дедушки работали на строительстве железной дороги. Оба участники русско-японской войны, были в окружении, блуждали по дебрям, но вернулись домой живые, но больные. Дед коновалил. Мама родилась в 1897г.

девятая. Работал дед и у Купчихи Шкроевой. Очень была она доброй, сердобольной, а когда в 1906г. открыла церковно-приходскую школу, то упрашивала дедушку отдать детей учиться, хоть бы парней. По воспоминаниям соседки Матвеевой дети были здоровые, красивые, но очень бедные. Вечно у них останавливались проезжие татары. Бабушка с дедушкой еще воспитывали брошенных голодных детей. Я помню двух сестер башкирок, одну цыганочку. В городе в начале XX века было 5–6 семей татар. Девушки выходили за приезжих солдат. В городе был купец Султанов, жила русская, лавочка была в полуподвальном помещении, рядом с домом Курниковых, напротив Соборной мечети. В 1918 году была страшная эпидемия тифа (сыпного и брюшного), умирало много городских, хоронили на кладбище, а приезжих и из округи сжигали в печах и ямах Кир. завода. За одну неделю схоронили Абдикашевы 4 мужчин: 3 сына, а дед был сбит лошадью, когда занимался похоронами. Умирали и взрослые, и дети. Остались в живых сын Карим, 3 дочери и кое-кто из малышей. Мама моя вышла замуж в 1922 г. за солдата. Отец – казанский татарин воевал против Колчака, оставлен был в городе для охраны. Мама родила: 5 дочерей и сына. В городе в то время было очень много евреев и поляков. Город называли еврейским. Но распрей не было, жили дружно. Я родилась в 1923 г. и помню татар с малолетства. Все праздники и посты, свадьбы справляли вместе. Это Вахрутдиновы, Хамитовы, Рахимовы, Хамзины, Абдикашевы, потом Бахрачевы, Хамидулины, Мухамедзяновы, Азаковы, Даутовы, Темиргалеевы. Особенно культурной была семья Мухометшиных, жили в четырех комнатах, приглашали нас детей в гости.

Много для татарской диаспоры сделали Хамзины, Азаковы, Темиргалеевы, Рахимовы. Они были грамотны и по-русски, и по-татарски, читали и писали по-арабски, знали Коран, молитвы, ритуалы. Собирали татар, молодежь, пели песни, читали стихи.

Азаков Гариф Сулейманович, его жена Зайнап апа, он умер в 1985г. Эта семья до сих пор в памяти не только татар, но и русских.

До самой смерти был как бы старостой. Жил в старом доме по Коммунистической улице напротив Кометы. К нему за советом, за помощью шли городские и из района, даже из Барабинского; самовар не сходил со стола. Следил и за состоянием татарского кладбища, сообщал о посте, праздниках. Первый день праздников собирал татар у себя, вел учет татар в городе, держал связь с муфтиатом Уфы. Очень был тактичен, не навязчив. Читал молитвы, учил татарским обрядам. Руководил похоронами. Под его руководством нарезали новое татарское кладбище вместе с Хамитовым, Якутовым, Бахрачевым. Но муллой себя не провозглашал.

В 1935 году в город и район приехало много казахов из северного Казахстана. Поселились они в основном по ул. Степной, Пугачева. Одна семья по ул. Некрасова сначала жила в землянке. Огородов не было, держали коров, овец, пасли скот, в одной семье был верблюд. Быстро подружились с татарами, соседями, жили дружно, честно. Постепенно казахи обжились, построили жилье, работали на производстве, дети учились в школе и неплохо. Много мужчин воевали, из них 9 погибло. В данное время проживают 3–4 семьи. Один казах Таубельдинов награжден орденом Трудового Красного Знамени. После войны переехало много татар из деревень, особенно из Убинского района, в городе требовались рабочие руки. Это – Гизатулины, Якуповы, Нигматулины. Много стало смешанных браков: татар и русских.

Приезжие татары строили себе добротное жилье. Мужчины многие работали шоферами, большая часть строилась в Мошнино. Семьи были и у старожилов, и у приезжих большие. О каждой семье можно писать книги.

1) Семья Хамитовых. Жили они до гражданской войны здесь. В семье было 3 то ли 9, то ли 10 детей. 3 раза он строился, т.к. семья разрасталась, и еще жили с ними старики. Во время войны сын и дочь воевали. Сам Хамитов был всю жизнь как староста татарской общины. Следил за состоянием сначала старого, а потом в 1955 нового кладбища, организовывал засыпку дороги, очищение рва. Купил металлический гараж для хранения инвентаря. Был очень добрым, общительным. На данное время живет в городе. Дочь Зайтунэ Сафина.

2) До войны жили семьи Хамзиных. У Карима было 4 детей. 2 сына и дочь. Воевали. Рашид погиб на фронте, Мурат и Муртида были на фронте как врачи. Последняя тоже врач, живет в Омске.

3) Большая семья была Темиргалеевых. Дочь и три сына были на фронте. Фаим погиб. Семья была очень дружная, грамотная и гостеприимная.

4) Бабушку Халиму Рахимову помнят хорошо татары, знала арабское письмо, все татарские ритуалы, обычаи и обучала молодежь, она – родная сестра Азакова.

5) Вахрутдиновых. Хамидулиных. Два брата Вахрутдиновых – Камалитдин и Имамишдин воевали. Жена Имамишдина Минсурур почти всю трудовую жизнь проработала на АЗЧ в литейном цехе. Ее ценили за добросовестный труд. Была часто на Доске почета.

6) Таубельдинов Маман Айтмагатаевич, 1929 г. (казах). Ветеран труда. В 1931г. семья из Павлодара приехала сюда. Работал во время войны в откормочном, потом на водоканале до пенсии слесарем. Стаж 45 лет. Награжден орденом трудового Красного Знамени, многократно победитель соцсоревнований, много грамот и других наград. Жена Нагима, 5 детей.

7) Юнусова Насиха Лизхаматьяровна. Родила шестерых детей. Мать – героиня. Награждена орденом Трудового Красного Знамени за добросовестный труд на птицеводе, ударник коммун труда. Бронзовая медаль от ВДЫХ. Ветеран тыла. Множество наград и поощрений. Осталась вдовой в 1975г. Вырастила детей одна. Старший сын Хисматулла был 2 раза на Чернобыле по ликвидации аварии. Ахмадулла служил на флоте. Одна дочь работала на швейной фабрике, другая на предприятии. Внуков 5, внучка одна. Остальные все работали. Дети и внуки не оставляют ее без внимания.

8) Вахитовы Насибулла Хамидуллович и Рагина Сабировна женаты уже 50 лет. Уезжали жить в Казань. Прожили там 37 лет и вернулись на родину. Уезжали молодыми, а вернулись уже в возрасте. В Казани Рагину за свой труд связистки наградили орденом

Трудового Красного Знамени. А Насибулла – ветеран тыла. Очень дружная, обаятельная пара.

9) Абдрахмановы Галима и Хамза. Галима Гарифовна 4 года работает учителем начальных классов в школе №6. Учитель высшей категории. Очень уважаема и в коллективе, и среди родителей. Талантлива, порядочна. Словом учитель от бога.

Хамза Бареевич скончался летом 2005 г. Мастер спорта окончил с/техникум. Служил в армии, увлекался спортом. Стал мастером спорта по лыжам. Был физруком в с/техникуме, а потом инструктором по лыжам в спортивной школе. Много наград и поощрений.

10) Азиханова Марзия Абударовна, 1938г. рождения. В наш город она попала грудным ребенком, отца репрессировали, мать с ребенком уехала в Сибирь. Жить было негде. Мать со старшей дочерью своими руками слепила землянку на степной улице, рядом жили казахи, а после войны так же «построились» на Достоевского. Очень тяжело было жить: голод, холод, далеко от школы. Марзия упорно училась, работала, вышла замуж, приобрела специальность. Почти вся трудовая жизнь прошла в управлении Сибирской дорогой. Построили свой дом. Муж шоферил. Воспитывала сына. Рано осталась вдовой, сын то же шофер. 2 внучки, внук и три правнука. Вела большую общественную работу, наград и поощрений много.

Прекрасно знает татарский язык, поет, читает стихи, знает и соблюдает татарские традиции. Член правления татарского культурного центра. Двери ее дома всегда открыты и для друзей, соседей.

Почетный донор, не теряет связь с любимым предприятием. В 2002 г. на фестивале в Новосибирске (татарское искусство) стала дипломантом, получила благодарственное письмо и ценный подарок за исполнение народных татарских песен.

11) Династия Якуповых. Асма-апу знают не только татары, но и соседи, жители города. Ей далеко за 80, но бодрая, гостеприимная, память хорошая. Асма-апа – это глава рода Якуповых. Муж ее Самигулла был муллой, его уважали и дома, и соседи, и на ра-

боте. Семья Якуповых была большая, вырастили 4-х дочерей и 3 (?) сыновей. Асма-апа – мать-героиня. 2 сына умерли. Камиль работал шофером. С женой Альфиёй вырастили дочь и 4-х сыновей. 20 сентября 2003 г. Камиля на общем собрании татарских общин единогласно избрали имамом. Асма-апа знает арабскую грамоту, читает Коран, знает много молитв, ритуалы. Научила этому внука Ильяса. Жена Галипа (ныне покойного) много лет работает директором магазина «Мелодия». Флюра Зиннуровна пользуется авторитетом. В магазине хороший сплоченный коллектив. Часто помогает материально клубам и другим мероприятиям. Дочке и сыну дала образование. Хорошая хозяйка. Любит готовить и угощать. Часто наведает и помогает свекрови.

12) Нигматулины Ахман Заки и Гатия-апа. Сам Нигматулин участник ВОВ. Умер в 1993г. Похоронен на татарском кладбище. Родом из Кочемки. После войны с семьей переехал в Куйбышев, работал шофером, один из лучших работников автохозяйства. Жена Гатия-апа работала и на ж/дороге и техничкой в МСЧ КХЗ. Медики и больные ее обожали. Трое детей, да еще совместно родили семерых, Гатия-апа – мать-героиня. Оба они были глубоковерующими. Воспитывали у детей доброту. Веровали. Трудолюбивые, один из сыновей до пенсии работал в Новосибирске в милиции (Талип). Шамиль окончив институт, работал много лет в хлебопечном предприятии директором. Дочь Асия сейчас директор СПТУ-88. Сын Муршид шоферит.

13) Многочисленным были 2 семьи Хамидулиных. В семье Найдулы было 2 сына, 5 (6?) дочерей. Сам глава воевал в I мировой войне. Имел тяжелое ранение. Работал частным извозом, а жена лечила пиявками. Сын их Гиниатула участвовал в ВОВ, потерял ногу. Работал в утильсырье. Воспитывал сына, мастера спорта Хамидулина Гафура, в честь которого (он умер в 1983г.) проводятся спортивные соревнования. Он был гордостью педколледжа.

14) Гизатулины Гайфула Мухаметдинович и Ркия-апа. Их дом на Кутузова № 62. Г.М. – участник ВОВ. Они жители Северного района, потом семья переехала в Куйбышев, до самой пенсии работал зав. складом кожсырья. Ркия-апа начала работать до войны.

Во время войны работала и рабочим, и бригадиром по заготовке сырья стратегического значения. Мать-героиня, 7 детей: 2 сына и 5 детей. Ркия-апа знала арабскую грамоту, читала и переводила. Обучила и двух дочерей. Была верующей, доброй, справедливой, гостеприимной. Гизатулин Г.М. умер в 1986г., Ркия-апа в 2003г. Детям они дали образование. Сама Ркия-апа писала стихи. Дочь Наиля, ныне покойная, была журналистом много лет в газете Трудовая жизнь. Статьи ее были правдивы, интересны. Писала хорошие стихи. Ее ценили работники редакции. Несмотря на изнурительную болезнь, была оптимистична, трудолюбива. Аклима прекрасно рисует. Галлия тоже талантливый художник-оформитель, умеет читать по-арабски. Нажия – прекрасная, с удивительным вкусом рукодельница, кулинар, читает по-арабски.

Смерть Ркии-апы лишило татарскую общину глубоко-верующей, выдержанной, здравомыслящей мусульманки.

15) Гизатулины Гайса Мухатинович и его жена Раиса-апа. Гайса Мухатинович – участник ВОВ, умер в 1996 г. Похоронен на татарском кладбище. Остался вдовцом, остались без матери 7 детей. Раиса-апа не побоялась, вышла за него замуж. Еще родила 2 детей. Семья была трудолюбивая, воспитанная.

16) Гизатулин Махмуд Зарифович. Приехал в город в 1956 г. Шоферил. В семье было 5 детей. Ныне живут здесь. Дочери Муслима, Холида и сын Хасин.

17) Семья Нигматулиных – Шафиковых. Это - четыре семьи в одной семье. Все они живут близко друг от друга. Во главе этой семьи Мугалим Зарифович Шафиков, участник ВОВ. У него умерла жена, остались 5 детей в школьном возрасте. А у Макзумы Нигматулиной умер муж. Тоже трое детей, три дочери. Вот соединили свои судьбы Макзума и Мугалим. Все дети уже обрели свои семьи, есть внуки. Наиля, Мойра и Галия имеют образование. Галия нынче (2005г.) окончила ФНГПУ по специальности психологом, что очень нужно по ее работе. Она работает в соцзащите. Сыну Салавату 10 лет, занимается в спортшколе, поет, читает стихи на татарском языке. У Наили сын Марат, учится в школе. У Майры старшая дочь окончила с отличием педуниверситет,

работает в Новосибирске, вторая с медалью закончила, учится в педуниверситете. Ведут все общее хозяйство, корову, кур. Гостеприимны. Хорошо знают татарский язык. А дед читает молитвы, учит этому и внуков. Ленивых в этом роду нет, честны, порядочны.

18) Аптрашитовы. Муж – Салих Абдулович. Жена – Раиса Галиакпаровна. Пятеро детей. 2 дочери и 3 сына. Глава семьи работает в энергомонтаже. Раиса временами работает на разных работах. Старший сын Альдар служил в Чечне. Работает охранником в Новосибирске. Салим учится в политехникуме. Саяр учится в 9 классе школы № 2. Оба спортсмены, активные участники в состязаниях и школы и труда. Зайжуня закончила медучилище. Работает медсестрой в больнице. Зухра закончила 11 классов. Учится и работает в Новосибирске. Это скромная, дружная семья. Дом не большой, средств маловато, но родители не стесняют детей. Девушки – активные участницы, татарские самодеятельницы, рукодельницы.

19) Семья Тимгановых. Глава семьи Темирбулат трагически погиб. Мама Танзиля работает почтальоном. Четверо детей: 3 сына и дочь. Живут в своем доме.

Темирбулат был очень талантливым: и рисовал, и конструировал, писал, учил иностранные языки, играл на гармошке. Участвовал в создании музея аул Бергуль. Написал книгу о г. Куйбышеве, сам фотографировал. Сделал макет мечети и другие поделки. Это был удивительный человек. Танзиля Исатуловна неунывающая женщина, везде успевает: и дома, и на работе, шьет, вяжет, варит, печет. Хорошо танцует, участвует во всех наших мероприятиях.

Дети хорошие. Старший сын 2 раза был в Чечне, второй тоже был, сын и дочь кончили ГПТУ-8. Как художники-оформители, оба талантливы. Дочь хорошо поет, у неё умелые руки.

20) Семья Абдрахмановых. Глава семьи Чагафар Хисатович. Хозяйка Каусар Халиуловна. Оба работают. Он – дежурный слесарь «Олимпа». Она – нянечка в садике «Звездочка». Очень дружная семья. Детей трое. Дочь Дина окончила школу № 9

с медалью, педуниверситет, факультет иностранных языков с отличием. Работает в Новосибирске. Сын Закир закончил школу с медалью, потом селькохозяйственную академию. Играл в духовом оркестре. Младший Зиннур учится в 11 классе (хорошо), учится в музыкальной школе (Кларнет), играет в духовом оркестре, поет. Одаренные дисциплинированные дети. Родни у Абдрахмановых много и в Сибири, и в Казахстане. Живут в двухкомнатной квартире, но гости все время. Каусар хорошо готовит, рукодельница, любить петь (хороший голос). Зиннур на фестивалях татарской самодеятельности в Новосибирске был лауреатом.

На каждое мероприятие приходили большие группы из училищ, школ, техникумов на встречи ветеранов войны и тыла. Каждому вручен подарок, а того кто не ходячий, отвезли домой. Не забыты были и матери-героини.

Очень хорошо прошел день Татарской кулинарии. Участвовало 14 женщин, приготовлено 24 разнообразных блюда. Сначала было 2 группы Кулинарного училища, а потом пришли дети-сироты (30 учащихся из интерната). Было им чаепитие. Участвовали и работники администрации и спонсоры.

На спортивное мероприятие пришли студенты-татары из физкультурного отделения педколледжа (30 уч.). Принесли фотографии, вырезки из газет. Все было красиво оформлено. Выступала о своем муже, мастере спорта Хамзе Абрахманове Галима Г., о мастере спорта Хамидулине Г.Г. Ирена Заикина.

Очень интересно провел встречу бывший работник газеты «Трудовая жизнь» Быков И.И. Подобрал большой материал для сборника стихов и воспоминаний о ныне покойном Наиме Гизатулине, читал стихи, звучала музыка. Об этой удивительной семье Гизатулиных мать тоже писала стихи на татарском языке. Хорошо стихи прочел свои Н. Вахитов, А.М. Азиханова пела и читала стихи Тукая, Джажиля.

26 октября было посвещено удивительному человеку (ныне покойному) Темирбулату Тимганову (тетрадь с записями его жена отдала в музей). Для студентов было откровением узнать о таком

талантливом краеведе, художнике, мастере на все руки, самостоятельно изучившим арабский, испанский.

31 октября было закрытие. Всем было жалко закрывать выставку и расставаться с музеем.

Всем участникам выставки вручены благодарственные письма. На выставке побывало очень много народу.

Численность татар в г. Каинске по переписям[107]:

1897г. Всего населения в городе 5884. Из них татар 29 человек:14 мужчин,15 женщин. Это 3-4 семьи. Семья Абдикашевых – семья моего деда – состояла из 15 человек, 12 детей.

К 1913г. Мусульман 35 человек. Мужчин – 27, женщин – 8. Всего населения 5882.

К 1959г. Всего населения 30 380 человек. Татар – 574 человек. Это 1,89% от всего населения.

До 1970г. Количество жителей в городе 40 116. Татар 719 человек. Это 1,79% от всего населения.

К 1979г. Население 47 011, татар 904 человека.

К 1989г. Более 50 тысяч татар 968. 1,93% к общему числу населения.

На данное время (2005) около 1000 человек. В деревнях:

Аул Омь ~ 635 человек;

Аул Бергуль ~ 650 человек;

Аул Шагири ~ 350 человек;

деревня Кульча ~ 50 человек.

Искәрмәләр

Нурмөхәммәд Ибраһимов сәяхәте. Бу сәяхәтнамә тумышы белән Новосибирск өлкәсе Арамсаз авылы кешесе Нурмөхәммәд Сибгатулла улы Ибраһимов (? – 1978) тарафыннан 1959 елда язылган. «Нурмөхәммәд Ибраһимов сәяхәте» дигән исем безнең тарафтан бирелде. Әлеге сәяхәтнамә һәм башка язмалар урын

[107] Демографические данные приведены из книги: Бурматов А.А. Демографическая история Каинска-Куйбышева и его округи. – Новосибирск, 1997. – 160 с.

алган кулъязма бүген Нурмөхәммәд Ибраһимовның кызы, Новосибирск өлкәсе Бараба районы Бакчагөл (Новокурупкаевка) авылында яшәүче Бибинур апа кулында саклана.

Бараба җиренә күчкәндә. Шигырь Новосибирск өлкәсенең Чаны районы Кошкүл авылы Мәдәният йортында сакланачы кулъязмадан күчереп алынды.

Кулларыма алдым... Шигырь Новосибирск өлкәсе Куйбышев районы Омаул (Осинцево) авылында гомер сөргән Хәмидә Габденнәфыйк кызы тарафыннан язылган кулъязмадан күчерелде. Гади дәфтәр битләренә язылган бу кулъязмада аерым бер догалар, Коръән сүрәләре, шигъри текстлар һәм 1987 елда туганнарына адресланган бер хат урын алган.

Хәмдениса бәете. Бәет Новосибирск өлкәсе Куйбышев районы Омаул (Осинцево) авылында гомер сөргән Хәмидә Габденнәфыйк кызы тарафыннан язылган кулъязмадан күчерелде.

Манара мөнәҗәте. Мөнәҗәтнең авторы – Новосибирск өлкәсе Арамсаз авылы кешесе Нурмөхәммәд Сибгатулла улы Ибраһимов. Текст Нурмөхәммәд Ибраһимовның кызы, Новосибирск өлкәсе Бараба районы Бакчакүл (Новокурупкаевка) авылында яшәүче Бибинур апа кулында сакланучы кулъязмадан күчерелде.

История моего рода. Автор текста – ученик Аулкошкульской основной общеобразовательной школы Чановского района Новосибирской области Ибрагимова Алия Рашидовна. Текст был записан 2008 году.

Из истории города Куйбышева (Каинска) и его округи. Воспоминания Дубровской (Зариповой) Галины Гарифовны о татарской общине города Куйбышева (Каинска). Текст любезно предоставлен директором МКУК «Музейный комплекс» города Куйбышева Новосибирской области Павловой Натальей Иннокентьевной.

Текстларны басмага Илһам Гомәров әзерләде

«АК КҮБЕК» дастаны

Илсөяр Закирова

Иҗат ителүе белән Алтын Урда чорына нисбәт ителгән «Ак Күбек» дастанының фәнгә өч варианты (тубыл, бараба, алтай) һәм хакас (абакан татарлары) вариантының өзеге билгеле. Алар барысы да академик В.В. Радловның «Образцы народной литературы тюркских племен» исемле ун-томлыгында дөнья күргән. Дастанда бәян ителгәнгә якын вакыйгалар атаклы гарәп сәяхәтчесе Ибне Халдун (1332–1406) китабында[1], Мисырда яшәгән Ән-Нувәйри (1279–1333) энциклопедиясендә дә бәян ителә.

Ак Күбек турындагы вакыйга Ән-Нувәйри энциклопедиясендә Алтын Урда дәверендә чынбарлыкта булган хәл, тарихи вакыйга буларак тасвирлана. Бу хезмәттә Ән-Нувәйри кыпчакларның унбер кабиләсен искә ала. Аларны Чыңгыз хан гаскәре яулап ала, әмма 616 елда монгол гаскәре киткәч, бу кабиләләр яңадан элеккечә тынычлап яши башлыйлар. Бу 626 елга кадәр шулай дәвам итә. Бервакыт дурут кабиләсеннән Көтән улы Мангуш ауга чыга. Анда токсоба кабиләсеннән Аккүбел белән очраша. Ике кабилә арасында күптән килгән дошманлык сәбәпле, Аккүбел Мангушны әсирлеккә ала һәм үтерә. Әтисе, Мангуштан хәбәр булмаганга борчылып, Ќамгарь (яки Ќалангар) дигән кешесен җибәрә. Ул кеше, кире кайтып, Мангушның үтерелүе хакында сөйли. Мангушның әтисе, гаскәр җыеп, Аккүбелгә каршы яу белән килә. Ике кабилә арасында бәрелештә Аккүбел яралана, сугышчылар тарала. Аккүбел абыйсы Ансарны (Унсарны) Чыңгызханның улы Душиханга ярдәм сорарга җибәрә. Абыйсы үзләренә дурут кабиләсе һөҗүм итүен сөйли, әгәр дә хәзер Душихан аларга яу белән килсә, дурутлардан башка беркем дә каршы тормаячагын әйтә. Душихан, гаскәре белән килеп, дурутларны тар-мар итә. Күпчелеген әсирлеккә ала[2].

---

[1] Тизенгаузен В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. т.I. СПб., 1884. С. 641.

[2] Шунда ук. С. 641.

Ән-Нувәйри 1279 елның апрелендә Мысырда туа. 1333 елда Каирда үлә. Гомеренең күпчелек өлешен фәнгә багышлый. 30 томлык энциклопедия төзи. Хезмәтнең тарихка багышланган өлешендә Алтын Урда һәм мәмлүкләр солтаннары тарихы буенча да мәгълүмат бирелә.[3] В.Тизенгаузен Ак Күбек турындагы хикәятнең Ибне Халдун хезмәтендә дә булуын әйтә. Мангуш анда Манкыш Китмир улы дип, Аккүбек – Акакибәк, Ансар – Аксар дип бирелгән. Дурутларның кыпчак, ә токсобаларның татар булуы аңлашыла.[4] Ибне Халдун галим, өлкән кади була, XIV–XV гасырда яши. Алтын Урда турында да мәгълүматлар тупланган тарихи хезмәтен 1406 елда яза.[5] Ән-Нувәйри энциклопедиясендә бәян ителгән вакыйгада кабиләара ызгышлар тасвирлана. Кыпчак кабиләләренең үзара дус-тату яшәмәве аларның монголлар тарафыннан җиңелүенә китерелүе күрсәтелә. Ибне Халдун хезмәтендә исә кыпчаклар белән татарлар арасындагы конфликт тасвирлана.

«Ак Күбек» дастанының В.В. Радлов тарафыннан бараба, тубыл татарларыннан һәм алтайлылардан язып алган вариантларының нигезендә шушы ук геройлар турында сүз бара. Әсәрнең һәр вариантында аның борынгылыгын күрсәтүче шигъри өлешләр күп сакланган. Аларның кайберләре бер варианттан икенчесенә кергән, икенчеләре исә һәр вариант өчен үзгәләр. Дастанның сюжетында традицион мотивлар барысы да диярлек очрый — геройның могҗизалы тууы, исем алуы, ат сайлавы, корал барлавы, дошманнар белән көрәше.

Дастанда ыру-ара ызгыш-талашларның яхшылыкка китермәве күрсәтелә, бердәмлек идеясе күтәрелә. Ән-Нувәйри һәм Ибне Халдун вариантларында төрле кабиләләрнең монгол тарафыннан яулап алынуының, тар-мар ителүенең сәбәбе итеп аларның үзара дошманлыгы күрсәтелә.

Әсәрдә халыкның гореф-гадәтләре, ышанулары белән бәйле күп кенә эпизодлар бар. Себер татарлары ислам динен XIV гасыр

[3] Тизенгаузен В. Сборник материалов. С.129.

[4] Шунда ук. С.541.

[5] Шунда ук. С.365.

ахырында кабул итәләр. Ә бараба татарларына ислам XVIII гасыр урталарында гына керә. Әсәрдә исламга кадәр чорны чагылдырган күренешләр, мәсәлән, җада (дьада), камчы белән дәвалау, терелтү мотивлары саклана.

Әсәрнең игътибарыгызга тәкъдим ителә торган варианты академик В.В. Радлов тарафыннан хәзерге вакытта Новосибирск өлкәсенең Каргат районына карый торган Тәрәнә авылында язып алынган. Әсәрнең теле, бараба татарларының сөйләм үзенчәлеген саклаган хәлдә, барлык укучыларга аңлаешлы итү максатыннан, беркадәр әдәби телгә яраклаштырылды. Шулай да гаҗәеп аһәңле бу сөйләшкә караган сүзләрне сүзлек белән биреп барырга омтылдык.

АК КӨБЕК
(бараба варианты)

Инәсенең карнында Ак Көбек йөрде, туар вакытына җитте. Җиңгәләре килде инәсенә, урнына инәен урнаштырдылар. Ак Көбек инәсеннән тумады, таң калдылар. Инәсенең карнында Ак Көбек сүләшеп торды: «Мин тумаймын бу юлыңнан, карынның бер ягыннан җыртып чыгармын!» – диде. Җиңгәләре әйтте:

Алтын бишеккә бер салып
Биләр идек Көбәйне,
Көмеш бишеккә бер салып
Биләр идек Көбәйне.

Инәсе әйтте баласына: «Балам, син Ходайның яраткан юлыннан чыкмасаң, минем ризалыгым юк». Ак Көбек аннан соң Ходай яраткан юл белән туды. Торды, атасының кылычын толымына бәйләде, ялангач күлгә аулап, балык тотарга китте. Бер үзәнгә барып төште, бер амыцка үзәннең янында балык тотарга ята. Ак Көбек аңа килде.

Кара әле, кара әле, таз-ай!
Сулар төбен күргән таз-ай!
Бер балык тоткан таз-ай!
Инәм инәмгә изүлек-ай!
Инәм инәмгә изүлек-ай!

Бер чабак сорады. Амыцка орышып җибәрде аны: «Фу, кит бу җирдән, сиңа бирергә һич нәрсә балыгым юк», – диде. Ак Көбек үзән белән йөреп китте, анда барды, тагы бер балык тотучы амыцкага җитте. Ул амыцканың янында бер цортанак ятадыр. Ак Көбек аңа килде, әйтте:

Кара әле, кара әле, таз-ай!
Сулар төбен күргән таз-ай!
Бер балык тоткан таз-ай!
Инәм инәмгә изүлек-ай!
Инәм инәмгә изүлек-ай!

Карт әйтте: «И балам, ал бу балыкны ялгыз булса да». Бала бу балыкны алды, капчыгына салды, кайтты кире. Көз вакыт иде, су тонган икән, бер сулыкка Ак Көбек карап күрде, кыдыс кыдысны куып йөри, чуртан чуртанны куып йөри, аны күрде Көбек. Аны күреп, Көбек әйтте: «Суда балык яу кубара», – диде: «Мин монда тудым, адәм булып мин дә яу күтәрим», – диде.

Аннан кайтып йөреп барса, үзәннән кырга чыккан җирдә, Көден хан алты аяклы аргамакка менеп саклап тора. Бая ялангач суга йөргән баланы күреп, Көден хан әйтте бу балага: «Атың кем?» – диде. Бу бала әйтте: «Ак Көбек кеше, синең атың кем?» – диде. Көден хан әйтте: «Атым минем Көден хан». Ак Көбек әйтте аңа:

Көден, көден дәшәрләр-ай,
Атта күрәмен көденне-ай,
Атта күрәмен көденне-ай.
Көденге диеп аталган-ай,
Син дә бер кеше булыпсың-ай.

Ак Көбек әйтте: «Минем атым Ак Көбек», анда Көден хан әйтеп ятты Ак Көбеккә:

Күбек, күбек (дип) дәшәрләр-ай
Күлдә күрәмен күбекне-ай,
Сөттә күрәмен күбекне-ай.
Күбек диеп аталган-ай,
Син дә бер кеше булыпсың-ай!

Ак Көбек атасының кылычын алды, алты аяклы аргамакның бер аягын кисеп алды, Көден хан нәмә белми өенә кайтып китте. Ак Көбек тә өенә кайтып барды, килде инәсенә. Инәсенә Көден хан аргамагының алты аягыннан кисеп алган бер аягын бирде, чуртанны да бирде. Инәсе аларны казанга салып кайнатты. Ашадылар, җыйдылар. Ак Көбек әйтте инәсенә: «Мин менәр ат бармы, инә?» – диде. Инәсе әйтте: «Син минем карнымда йөргән вакытта, бер бия җиленләде унике ай, ул бия инде колынлаган булмак», – диде. – «Аның туган колыны син менәр ат ул булыр». Ак Көбек йөгән бау алды, Ак Көбек үргә китте. Барды. Биядән Кызыл Ор туган. Кызыл Ор биянең биле өстеннән ашыра муйным салып, ар ягыннан имчәген авызына алып имеп тора.

Килде Ак Көбек, Кызыл Орны колактан тотты, йөгәнләде, өенә алып барды, кайтып өендә иярләде, тун-шайларын киде, бер шәһәргә чыкты. Анда алтмыш алты балта урлап алды; бер башка авылга барды, җитмеш җиде балта урлап алды.

Аннан чыгып килеп Кытай җиренә китте, кылыч суга торган оста кешене эзләп йөрде. Анда барып, бер Күцемец атлы остаНы тапты. Балталарны Күцемецнең алдына куйды.

Алтмыш алты балтаны сызгыртып,
Саф булатны калдыргыл!
Җитмеш җиде балтаны сызгыртып,
Саф булатны калдыргыл!
Күцемец оста булсаң,
Ул булаттан кылыч суккыл!

Күцемец оста бер көн, бер төн сукты, кылычны бетерде, Күцемец алты балтаны җуеп яшерде, кылычны алып китерде, Көбеккә бирде. Көбек кылычны кулына алып салмаклады.

Алтмыш алты балтаның ай
Алтысы кайда, Күцемец-ай?
Алтысын ялгап сукмасаң-ай
Башыңны кисәрмен, Күцемец-ай.

Җитмеш җиде балтаның-ай
Җидесе кайда, Күцемец-ай?

Җидесен ялгап сукмасаң-ай,
Башыңны кисәрмен, Күцемец-ай.

Күцемец кайтты, курыкты, алты балтаны кагып кушты, җиде балтаны янә кагып кушты, өч көн суккач, бетереп кылычны алып килде Көбеккә, кылычны кулына тоттырды. Ак Көбек кылычны башыннан тотып салмаклап әйләндерде, көнгә тотты, кояш туклап багып күренде. Ак Көбек бу кылыч(ны) яхшы дип сөенде. Күцемец Көбеккә әйтте: «Кылычны ярар дисәң, инде ял бирмәк кирәк». Ак Көбек торды, Күцемецне мактады:

Сугышына чыдамый,
Сум палгалар[6] уалды,
Басуына чыдамый,
Кап күрекләр ярылды,
Андый минем Күцемец-ай!
Мондый минем Күцемец-ай!

Торга[7] булсын бу җирдән-әй!
Камга[8] булсын бу җирдән-әй!
Ишегеңнән тәк[9] иңсен-әй!
Төнлегеңнән тәк төшсен-ай!
Атың-елкың бай булсын!
Баеп-череп үлерсең!

Бу мактаганнан башка ял бирмәде, кайтты аннан соң Ак Көбек өенә. Дәрья якасына барып, Ак Көбек бер таз тайга менде, бер киез такыяны[10] киде, бер киез тунын киде, малын багып ятты. Анда багып йөргән чагында Самыр Казан Алып Ак Көбеккә килде. Ул Ак Көбекнең карт бабасы иде. Самыр Казан әйтте: «Бу кемнең малын багып торасың, таз кол!» – диде. Ак Көбек әйтте Самыр Казанга: «Ак Көбекнең малын багып ятам», – диде. Самыр Казан алып әйтте: «Ак Көбек үзе кайда киткән?» Ак Көбек әйтте:

---

[6] Палга – чүкеч.
[7] Торга – ефәк тукыма төре.
[8] Камга – ефәк тукыма тере.
[9] Төк – байлык.
[10] Такыя – баш киеме.

«Ак Көбек ялангач бу күлгә кышлагалы[11] китте». Самыр Казан әйтте: «Кичәге көн туып, бүгенге көн минем белән бәхәсләште, минем диңгеземне ул поклап[12] яткан тора», – диде.

Самыр Казан дәрьяның уртасына барып суга утырды, дәрьядан башы гына чыгып калды. Ак Көбек шайларын[13] алды, яхшы туннарын киде, кылычын баглады, атка менде, көн җадалады[14].

Яхшы көндә бер әйтсәм-ай
Көн төшер, Ак Көбек-ай
Яман көндә бер әйтсәм-ай
Көн ярәшер, Ак Көбек-ай.

Бер җиде көн җадалады, җиде карыш боз туңдырды; җиде көн җадалагач, Кызыл Орына менде, кылычын кулына алды, дәрьяның уртасында утырган Самыр Казан алыпка барды, башын кисәргә килде. Самыр Казан аны өргән иде, тау башына ат белән чыгып китте. Янә Ак Көбек Самыр Казанга кире кайтып килде, үтермәкче касланды[15]. Самыр Казан тагы өреп тау башына чыгарды. Өченче кире тагы килде. Самыр Казан әйтте: «Ак Көбек, син алдар хәйләкәрсең, инде мине бу кылыч белән үтерә алмассың. Кире кайтып бар! Кырда кылычым ятыр. Син бу кылычымны ал! Ул минем башымны кисәр». Аннан барып кылычын алып Самыр Казанның башын кисеп китте. Самыр Казан Алып тубулады[16], җиде карыш боз туздырды, боздан Ак Көбекнең малы егылды, кырылды, Ак Көбек үзе тере калды.

Маңгуш алып, Көден ханның улы, үз җирендә төскә[17] чыккан иде, төсләп[18] йөрде, бер ак киекне үтерде. Анда йоклап яткач,

[11] Кышлагалы – кышларга.
[12] Поклау – пычрату.
[13] Шай – корал.
[14] Җадалау – магия ярдәмендә һава торышына тәэсир итү.
[15] Каслану – нәфрәтләнү, үчләнү.
[16] Тубулады – бәргәләнде, тыпырчынды (?)
[17] Төс – урман.
[18] Төсләп китү – ауга китү.

Маңгушның колы киекнең итен пешерер иде. Самыр Казанны үтергәндә боз шаулаганын уктулар[19].

Маңгушның колы әйтте:
Көзгедә бозлар гүләшер-ай,
Ул ни иде, Маңгушым-ай?
Язгыда бозлар шаулашыр-ай,
Ул ни иде, Маңгушым-ай?
Маңгуш уянып башын күтәреп әйтте:
Көзгедә бозлар гүләшер-ай,
Куяклар савыт[20] булмасмы әцәй[21]?
Язгыда бозлар шаулашыр-ай,
Кылычлар белән булмасмы әцәй?

Ак Көбек юыртып килә аларга, Кызыл Орына менеп, мылтыгын салып иңенә, саудагын[22] бәйләп, кылычын тагып, йыдасын[23] турылап сөңгесенең, һәрбер шай белән киләдер, Маңгушның колы Ак Көбекне күрде.

Уң ягында орайган-ай[24],
Су ягында сурайган-ай[25],
Ул ни үзе Көбекнең-ай?
Кызыл Орның пазыгы-ай[26]
Элекке пазыгы әбәс тур-ай [27],
Ак Көбекнең күзләре-ай
Элекке күзләр әбәс тур-ай.

Маңгуш торды, Ак Көбекнең килә ятканын күрде, Маңгуш әйтте:

---

[19] Укту – ишетү.

[20] Куяк савыт – көбә күлмәк. Биредә яу кораллары, көбәләр шавы күз алдында тотыла.

[21] Әцәй – икән.

[22] Саудак – ук савыты.

[23] Йыда – сөңге очы.

[24] Ораю – төз, туры тору.

[25] Сураю – кырын тору, кыегаю.

[26] Пазыгы – басуы, йөреше.

[27] Әбәс тур-ай – имәс, түгел.

Уң ягында турайган-ай
Йыдалар-мылтык булмас микән?
Сул ягында сурайган-ай
Уклар-саудак булмас микән?
Кызыл Орынны пазыгы-ай
Аркасына камчы тигәндер-ай.
Ак Көбекнең күзләренәй
Аракы буза чыккандыр-ай.

Ак Көбек юыртып җитеп киләдер. Маңгуш ягысын[28] керешен салдырырга баскан чакта, ул сынып китте. Ак Көбекнең алдына чыгып утырды. Ак Көбек чабып килде, Маңгушның колы ак киекнең пешкән ботын алып аткан иде, Ак Көбекне җиргә төшермәде, кулы белән тотты, ат өстендә ашады. Килде Маңгушның одауына[29] Көбек. «Аш җыешкан яулашмас, диде, дус булаек! Минем йортыма бараек!» – диде. Чакырып китте. Маңгушның колы өенә кайтты, Маңгуш үзе Ак Көбек белән барды; йортына алып барды, сыйлады арацан-корацан[30] белән, куйлар, үгезләр суеп ашатып ятты аны.

Маңгуш әйтте Ак Көбеккә: «Син миңа кушлугыңны[31] сылагыл[32]». Ак Көбек әйтте: «Юк, җизнә, кушлугымның бәясе кыйммәт».

Кактан[33] какка чабар кушлугым,
Казларның башын чабар кушлугым,
Күлдән күлгә чабар кушлугым,
Үрдәкләрнең башын чабар кушлыгым.

Маңгуш әйтте: «И Көбегем, бу кушлугыңның һөнәре яман икән». Көбек әйтте: «И Маңгуш, син бөркет кошыңны сылагыл миңа!» Маңгуш әйтте: «Юк, җизнә, бу бөркет кошымны сыламаймын, бу кошымның бәясе кыйммәт икән», – диде.

[28] Ягы – җәя.
[29] Одау – шалаш.
[30] Арацан-корацан – сөттән ясалган аракы.
[31] Кушлук – ау эте, кошлар аулаучы эт.
[32] Сылагыл – бир.
[33] Как – күл, сазлык эчендәге утраучык.

Цөдерер[34] яхшы цөдерер-ай,
Кырык бер марал цөдерер-ай,
Цөдерер белмәгән ул яман-ай,
Атыңнын башын цөдерер-ай,
Үзеңнең башын цөдерер-ай.

Көбек әйтте: «И Маңгуш, синең бөркет кошыңның һөнәре яман икән, миңа кошың кирәк түгел, калсын синдә». Аннан соң Маңгуш әйтте: «Кушлугың яман торыр, Кызыл Орыңны сылагыл миңа!» Көбек әйтте: «Кызыл Орымны сыламаймын, аның бәясе кыйммәт тора», – диде.

Кызыл Орым холыклы,
Койган камыш колаклы,
Тустагандай тояклы,
Сарымсактай азулы[35],
Бәясен җиткерсәң алырсың,
Бәясен син җиткермәсәң,
Кызыл Орым калыр үземә.

Аннан куйдылар, аш җыйдылар, арацан-корацан эчтеләр, исерек булдылар. Кичкә төн булды. Маңгуш исереп егылды, Ак Көбек әйтте үзе үзенә: «Бу Маңгушны үтерергә кирәк», – диде. Бау белән баулады. Маңгушны бәйләсә дә, бау өзелде. Бау өзелгәндә, алты яшьле үгезләрнең тиресеннән ясаган каеш арканнар белән бәйләде. Шул ук заманда бәйләгән каешы өзелеп китте, түзәлмәде. Каеш өзелгәнгә Ак Көбек тимердәй богау салды. Маңгуш кыймылдап бирсә, тимер дә сынып китә. Аннан Ак Көбек урамга чыкты бау эзләп. Урамның ул читендә бер ак сакаллы карт кеше килә иде. Амыцка килде Ак Көбекнең катына. Ак Көбек әйтте амыцкага: «Ирне бәйләргә нәрсәнең тиресе чыдам булыр?» – диде. Амыцка әйтте: «Ир бәйләргә ир тиресе яхшы булыр», – диде. Ак Көбек әйтте: «И амыцка, сүзең чын булса, ир тиресе яхшы булса, син тиреңне миңа бир! Ашыңны ашагансың, яшеңне яшәгәнсең». Ак Көбек амыцканың маңгаена чиертте,

[34] Цөдерер – ау кошының табышны тибеп алуы.
[35] Азулы – тешле (азу теш).

үтерде, артыннан телде тиресен, аягыннан телде тиресен, кулыннан телде тиресен. Картның сөяген уалады, пилгеп цыргады[36], тиресе калды. Алып калды бу картның тиресен, Маңгушның кулын кеше тиресе белән бәйләде. Ташлап китте Маңгушны. Кунып йоклап калды, кулы-аягы бәйләгән көйгә кунды. Иртән исерегe сәректе[37], уянды. Үзе бауда ятыр, аны күрде. Ак Көбекнең апасы бар иде, ул кыз Маңгушның янында утырды. Ул кыз күптән Маңгуш белән уйнаш иде, бу кызның аты Көн Сылу иде. Көн Сылу Маңгушны күреп әйтте:

Алтын аякка бал коеп-ай,
Исермәдең, Маңгышым-ай;
Көмеш аякка бал коеп-ай
Исермәдең, Маңгушым-ай.
Маңгуш әйтте кызга:
Алтын аякка бал коеп-ай
Атаңа кыя[38] аш чәчкел-ай!
Көмеш аякка бал коеп-ай
Иңәңә кыя аш түккел-ай!

Тулунуп[39] иелеп типте Маңгуш, җиленә Көн Сылуның бер күзе чыгыр булды. Инде Ак Көбек килде атын иярләп. Маңгушның акбүз атын иярләп китереп, ул үзенең атына аркан җигеп Маңгушны өйдән сөйрәтеп алып китте. Кабыргасына таш тигәндә ут чыкты. Ак Көбек әйтте:

Кабыргасыннан ут чыккан
Атасы күрсен бу кыен-ай[40]!
Күкрәкләреннән ут чыккан
Инәсе күрсен бу кыен-ай!

---

[36] Пилгеп цыргау – ыргыту, атып бәрү.
[37] Сәрегү – бетү.
[38] Кыя – гына (только).
[39] Тулуну – ачулану.
[40] Кыен.

Ак Көбек Маңгушны Күрләк[41] дигән җиргә алып барды, алып барганда, Ак Көбек әйтте: «Йә, Маңгуш, әҗәлең монда булсынмы?» Маңгуш җирдә ятып әйтте:

Күрләк дигән олы су-ай
Күр[42] адәмнең йорты иде-ләй,
Күрлөк[43] бичә бер алып-ай
Салып киткән[44] йорты иде-ләй.

Аннан тагын сөйрәтеп алып китте, аны алып киткәч Шарлак[45] дигән үзәнгә барды. Ак Көбек әйтте: «Йә, Маңгуш, монда әҗәлең булсынмы?» – диде. Маңгуш җирдә ятып әйтте аңа:

Шарлак тигән олы су-ай
Шәр[46] адәмнең йорты иде-ләй,
Шаргы[47] бичә бер алып-ай
Салып киткән йорты иде-ләй.

Аннан тагы аны сөйрәтеп алып китте, кабыргасына таш тигәндә ут чыга иде, күкрәгенә таш тигәндә очкын чыга иде. Ак Көбек, аны күреп, тагы әйтте:

Күкрәкләреннән ут чыккан-ай
Атасы күрсен: бу кыен-ай!
Кабыргасыннан ут чыккан-ай
Инәсе күрсен: бу кыен-ай!

Манар тау башына алып чыкты. Көбек әйтте: «Йә, Маңгуш, әҗәлең монда булсынмы?» – диде. Маңгуш әйтте: «Йә, булсын минем әҗәлем монда», – диде. «Инде мине үтер! Кылыч белән башымны кисәрсең! Ул, минем башымны үзеңнең башыңа тот! Миндәй алып булырсың», – диде. – «Йөрәгемне чокып алып йөрәгеңә тот!» – диде. Миндәй алып батыр булырсың», – диде, «Эчәгемне алып чорнал! Миндәй алып батыр булырсың». Ак

---

[41] Күрләк – гөрләп, чылтырап аккан.
[42] Күр – сукыр (?).
[43] Күрлөк – әшәке, яраксыз.
[44] Салып китү – ташлап китү.
[45] Шарлак – шарлап аккан.
[46] Шәр – бай, дәрәҗәле кеше, кенәз кебек титул.
[47] Шаргы – усал, әшәке.

Көбек Маңгышны башын кисеп үтерде, башын кисеп башына тотарга теләде. Бер җирдән бер ак сакаллы кеше килде, әйтте: «Ак Көбек, ни кылып торасың?» Ак Көбек әйтте: «Маңгушны үтердем, башын алып башыма тотарга телим», – диде. Ак сакаллы кеше әйтте: «И Ак Көбек, башыңа башын тотма! Бу башын сүри[48] тауга ташла!» Тау башына башын ташлады, таш җимерелеп төште. Ак сакаллы кеше әйтте: «Йөрәген алып оймат[49] күлгә ташла!» – диде. Йөрәген аңа ташлады, ул тирән күлнең суы кайнап бетте. Ак сакаллы кеше янә әйтте: «Эчәген алып, бу бай тирәкнең башына ташла!» – диде. Эчәген алып бай тирәкнең башына ташлады, бай тирәк башыннан көеп, тамыры белән көеп китте. Ул карт әйтте Ак Көбеккә: «Мин булмасам, син үләр идең».

Аннан кайтты Ак Көбек йортына. Көденнең халкы Маңгушны Ак Көбек Манар тау башында үтергәнен укты. Маңгушның атасына әйтергә кирәк. Йортында Маңгушның улы унике яшәр бала булды. Картлар аны өйрәттеләр: «Атаңны Ак Көбек Манар тау башында үтергән; аны карт атаңа – Көден ханга әйт!» – диделәр. Бала барды карт атасына өйрәткән сүзне әйтергә:

Маңгуш бием мартлап[50] тор-ай,
Манар тау башында йортлап тор-ай,
Сәлам бирсәм дә алар юк-ай,
Сакалдан капсам да угар[51] юк-ай.

Көден хан аны угуп алды. «Бу бала ни-ни сөйлидер?» – дип әйтте. Көден ханга халык әйтте: «Маңгушны Ак Көбек Манар тау башында үтереп киткән». Коден хан улының үлгәнен угуп кайгылы булды, сыктады. Инде җиде йөз чирү шайлап[52] Көден хан: «Ак Көбекне яуларга кирәк», – диде. Җиде йөз чирү белән шайланып чыкты. Ак Көбекнең йортына китте, яу белән. Төнлә бардылар, урта юлга җиттеләр. Анда Ак Көбек белде: «Көден хан җиде йөз

---

[48] Сүри – кыя.
[49] Оймат – тирән.
[50] Мартлау – йоклау.
[51] Угу – ишетү, сизү.
[52] Шайлау – кораллану.

чирү белән миңа яулашырга киләдер», – диде. «Алай булса, мин дә шайлап удура[53] чыгыйм!» – диде. Ак Көбек күп кеше алмады.

Талым Коцаның[54] таз улы,
Сүән төбе[55] Сүп Сүрү,
Казан төбе Кап Кара,
Солым – Ак Көбекнең агасы,

Биш кенә кеше удура чыкты. Ак Көбек агасына үр айгырын мендерергә алды. Киттеләр каршы. Анда, барганда әйридә[56] йөзгән алабуга балыклар канатларын судан чыгарып кыдырайтып[57] йөриләр. Кырда йөргән Солым балыкларның күрсәткән канатларын күрәдер, әйтте:

Кыдырайганга кыдырай,
Миңа ни өчен кыдыраясың?
Көдерәйгәнгә көдерәй,
Миңа нәрсә көдерәясең?

Көден ханга барды Ак Көбек кешеләр белән. Көден ханның халкы әйтте Көбекнең кешеләренә:

Талым Коцаның таз улы
Талган[58] сугарга килгәнме?
Сүөн төбе Сүп Сүрү
Сүөн басарга килгәнме?

Аннан Ак Көбек үзе Көден ханның халкына керде, аларны кылыч белән кырып бетерде. Ак Көбек белән Көден хан икесе очраштылар, найза[59] белән чәнчештеләр. Көден хан Ак Көбекне йыда[60] белән үтәли чәнечте. Ак Көбек әйтте:

Чәнчүең дә бар икән-ай,
Күтәрүең дә юк икән-ай.

---

[53] Удура, утура – каршы.

[54] Коца, куца – ата яки ананың бертуган энесе, дядя.

[55] Сүән – туганнан туган, двоюродный, сүән төбе – иң соңгы туган.

[56] Әйри – елга.

[57] Кыдырайту – башны чыгарып карау, бу очракта судан чыгарып, күрсәтеп йөрү.

[58] Талга – корбан.

[59] Найза – сөңге төр.

[60] Йыда – сөңге төр.

Көден хан Ак Көбекне йыда белән күтәрде, үз өстендә тотты. Йыданың очында әйтте Ак Көбек:

Күтәрүең да бар икән-ай,
Селтәвең дә юк икән-ай.

Көден хан йыдасын селтәгәч, Ак Көбек йыданың сабына каклыгып[61] елбышып[62] төшеп киләдер. Ул төшкәч кылычын сузды, Көден ханның башын кисеп ташлады. Көден хан әйтте: «Бүрегем йыгылды», – диде. Ак Көбек йыданы чыгарып ташлады. Кызыл Орына менде, өенә кайтты, Көден ханның кешеләре бер агач алды, муенның сөягенә тыгып куйдылар, ул агачка Көден ханның кискән башын пәкләделәр[63]. Көден хан тере булды, кайтты үз йортына. Көден ханның чирүенең тереләре кайтты, үлгәннәре калдылар.

Көбек ялгыз кайтты. Ак Көбек алтмыш алты яра белән чыкты, көн ярыгы[64] яраларга төшсә, топла[65] күренер иде, андай да булса үлмәде. Кызыл Ор аты җитмеш яра белән чыкты. Ак Көбек төрле яхшы һөнәрле кеше иде; яралы булганга, ядыганын[66] бер агачка элеп салды, чиртергә көче юк иде.

Каен агачлар ботагы-лай
Сыгылса да сынмас булгай лай,
Исән булсам да килермен-ай,
Төгәл[67] торсам да алырмын-ай.

Аннан китте, камчы сабы белән иярнең кашына таянып, түшенә таянып, чак кына кайтып барадыр; бер җирдә имән агачка килде, аның ботагына кыцагын[68] элеп куйды:

Имәннәр агач ботагы-лай
Иелсә дә сынмас булгай-лай,

---

[61] Каклыгу – ябышу.
[62] Елбышу – шуу.
[63] Пәкләү – ныгыту.
[64] Көн ярыгы – кояш нуры.
[65] Топла – үтәли.
[66] Ядыган – чиртеп уйный торган кыллы музыка коралы.
[67] Төгәл – исән-сау.
[68] Кыцак – скрипка.

Исән булсам да килгәймен-ай
Төгәл торсам да алгаймын-ай.

Аннан китте, барып-барып бер җиргә килде, бер уалган[69] арба анда ятыр, аның алдына килеп торды Ак Көбек.

Алтмыш алты кәгәйле[70]-ай
Бу арба нидән уалган-ай?
Җитмеш җиде кәгәйле-ай
Бу арба нидән уалган?
Алтмыш алты яралы-ай
Ак Көбек нидән үлмәгән-ай?
Җитмеш җиде яралы-ай
Кызыл Ор нидән үлмәгән-ай?

Аннан камчысын алды, сукты, арба йөреп китте. Ак Көбек юлы белән китте, барып утырса, бер җирдә бер аккош үлгән, аның канат-йоннары җирдә ята, Ак Көбек аны күреп әйтте:

Алтмыш алты кавырсынлы-ай
Бу аккош нидән үлгәндер-ай?
Җитмеш җиде кавырсынлы-ай
Бу аккош нидән үлгәндер-ай?
Алтмыш алты яралы-ай
Бу Ак Көбек нидән үлмәгән-ай?
Җитмеш җиде яралы-ай
Кызыл Ор нидән үлмәгән-ай?

Аккошның йонына камчы белән сукты, ул аккош очып китте. Аннан Ак Көбек йортына кайтып китте. Үзенең шәһәренең юлына төште, шәһәренә якынлашты; юл кырында бер күл бар иде, анда кызлар, хатыннар йегән[71] тартып яталар. Ак Көбек йыдасын алды, йыда белән ул хатыннарның, кызларның күлмәген, ыштанын ертып тартып алды; үзенең алтмыш алты ярасына, атының җитмеш җиде ярасына тутырды, җил тимәсен дип. Хатыннар, кызлар ялангач сыкташып калдылар. Ак Көбек юл белән акрын-

[69] Уалу – ватылу.
[70] Кәгәй – спица, киги.
[71] Йегән – камышның бер төре, аннан чыпта сукканнар.

лап юыртып барыр иде. Хатыннар, кызлар аны күрде, Ак Көбеккә әйттеләр:

Алтмыш алты яралы-ай
Акылын куймас Ак Көбек-ай;
Җитмеш җиде яралы-ай
Холыгын куймас Ак Көбек-ай,
Яхшы җирем капцуг-ай[72],
Яман җирем япцугу[73]-ай.
Анда салсаң Ак Көбек-ай,
Анда салсаң Ак Көбек-ай.

Ак Көбек укмады, ыштанын-күлмәген салмады, барып китте. Йортына барды, шәһәрнең читендә күп кеше гүр ясадылар. Ак Көбек ул кешеләргә килде. «Бу кемнең гүрен казып ятсыннар?» – диде. Ул кешеләр әйттеләр: «Ак Көбек яралы килә, аның гүрен казып ятабыз», – диделәр. Ак Көбек әйтте: «Инде мин үләменме? Бу җирдә ятармынмы?» Ак Көбек саудагын гүргә төшерде, әйтте: «Чынлап та үләр булсам, төбенә төш! Терелсәм, тола төш». Саудагын салгач, куягын[74] да салды, түбәндә ятты саудагы-куягы. Инде Ак Көбек аты белән гүргә керде, ятты, кешеләр аны күмделәр. Борын куркак агасы Солым яудан качып кайткан иде. Гүрнең янында торган Солым агасына Ак Көбек әйтте: «Көден хан йортында янә җиде йөз чирү җыеп, җиде йөз чирү белән тагын килер. Җиде йөз чирү белән Көден хан килгәндә, миңа тавыш бирерсең!» – диде. – «Анда мин торып чыгармын».

Инде күмеп ташладылар. Ак Көбек ике кунды, өч кунды күмгәч. Өч кунганда Ак Көбек гүрендә, Солым агасы аракы эчте, буза эчте, исерек булды. Солым агасы: «Ак Көбек үлгән булыр», – диде: «Үлгән кеше гүрдән чыгалмас», – диде, терелүенә ышанмады. «Үлгән кеше терелмәс кой», – диде. «Мин аңа барып, аны камчы белән сугаем!» – диде. Солым агасы бер атка менде, камчы алып гүргә китте, гүрнең катына барды. «Ак Көбек тор!» – диде. «Ни эшләп ятасың?» – диде. Гүренә камчы белән сукты. Һәр шай-

[72] Капцук – дошман.

[73] Япцук – яхшы.

[74] Куяк – көбә күлмәк.

ларын алып, атына менеп, гүрне ертып, Ак Көбек аты белән чыгып килде. Өч кабат чабып әйләнде чүлне, Көден ханның чирүен эзләп, һич кешене күрмәде. Кайтып килде Солым агасына. Ак Көбек әйтте: «Көден ханның явы кайда? Ни күренми?» – диде. Солым агасы әйтте: «Көден хан чирү белән килмәгән, мин, үлгән кеше терелмәс дип, сынамакка суктым иде», – диде. Ак Көбек әйтте: «Инде миннән соң үлгәннәр терелмәсен! Инде мин үләмен, минем яраларым сөгүлде[75], җиде кунарга толдырмадың[76]», – диде. Аннан гүренә аты белән кереп китте, үлеп калды.

[75] Сөгүлү – ачылу.

[76] Толдыру – тутыру.

Кузы Курпы мән Паян-Сылу

Хәмит Ярми

Ике кан пулган. Персе аның Ак кан, персе Кара кан пулган. Пыларның катынлары корсаклы пулганнар. Ак кан пылан Кара кан үсара сыргалаштылар: синең улың пулса, минең кысым пулса – коталашабыс тиләр, сүз куйдылар.

Көннәрдән бер көнне пы ике кан ахутага цыгып киттеләр. Ахутага киткәндә, пылар әйттеләр усләренең цәмагәтләренә: «Без осак калып, пала тапсагыз, пескә сөенцегә пер үвәсирне ебәрең», – типтеләр. Пылар ахутада бик осак йөрептеләр. Пылар кайтканцы, цәмәгәтләре пала таптылар. Пер увәсирне сөенцегә ебәрделәр. Үвәсир пы ике канга парып әйтте: «Цәмәгәтләрегес ир пала пелән кыс пала тапты, тип. Ну пылар сөенәләр, сөенешеп тиз кенә атка менеп цабалар. Аңа-моңа карамай цабып парганта Кара кан егыла атыннан. Атыннан егылып төшеп, Кара канның аягы сынды. Осак ятматы Кара кан, өйлде. Өйлгән суң, Кара канны күмтеләр. Кара кан кайтмый калды шул өйлгән ерендә.

Кара канның катыны, ятим калып, паласын көйтәреп парды Ак канга. Акканның курасына керде. Яй көне булган игән. Ак канның ялцылары эрегән сөт алып цыгып тәпшегә[1] коялар, канның эт балаларын туйдырыр өцен. Канның көцекләре тәпше янына килеп эрегән сөтне эцә башлатылар. Шул уакытта Кара канның катыны үсенең паласын ергә ебәргән игән. Кара канның паласы елышып парып әлеге тәпшедәге эрегән сөтне кулы пелән алып ашай башлайты, көцекләр пылән пергә.

Кара кан паласының этләр мән ашауын Ак канның катыны карап торыпты. «Әй, типте, пы караканның паласы эт пылән пергә ашай», – тигән, «Пы якшы кеше пулмас, моңа кызны бирмәү гәрәк», – типте. Аннан суң Ак канның катыны үсенең күргәннәрен Ак канга әйтепте: «Мин шантай-шантай кәл күрдем», – дип. «Кысыбызны эт палалары пылән бергә ашаган кешегә бирмәек, пы Кузы Көрпә монда калсын, пес башка

[1] Тәпше – агач савыт.

шәһәргә, башка ергә күцеп китәек, Кузы Көрпе монда калсын», – тип әйтепте Ак канның цәмәгәте. «Пы пала монда калсын, үссә берәр йиңә алыр үсенә», – типте.

Ак каннар пы ерләртән күцеп китепте, Кузы Көрпәләрне калдырып.

Кузы Курпы 7–8 яшьләргә етепте. Урамта яшь малайлар мән уйнап йөри пашлайты. Пы Кузы Көрпә яшьтән ук бик көцле, пәлван пулган игән тите. Малайлар мән уйнаган цакта, пы ике малайның кулын цыгарыпты, тагын пер малайның кулын-аягын цыгарыпты. Яман көцле игән пы Кузы Көрпә. Кешеләр пы Кузы Көрпәне орыша башлайтылар.

Көннәрдән пер көнне малайлар мән уйнап йөргәндә, пы Кузы Көрпә янә пер баланың кулын цыгарыпты. Пы бала елай-сыктай Кузы Көрпәне орыша-сүгә башлапты: «Син, типте, көцеңә таянып, көцең мән мактанып, юкка куатланып йөргәнце, үсеңне ташлап киткән катыныңны парып алыр итең», – типте.

Кузы Көрпә пы сүсне эшеткәц, күңелсесләнеп, елткәсен тәбән салып[2], өенә кайтып китепте. Юлда кайтып парганда «Минем катыным пулган микәнни» тәп уйлап кайтыпты пы.

Өенә кайтып парганта, Кузы Көрпәгә оцырапты, ти, пер корткаяк. Пы корткаяк, Кузы Көрпәнең елткәсен тәбән салып кайтып килүен күреп, моннан сорапты: «Ник пылай башыңны тәбән салып кайтып киләсең?» тәп. Кузы Көрпә моңа: «Мәнем катыным пултымени?», – типде.

Корткаяк әйтепте пы палага: «Сәнең катының Ак канның кысы Паян-сылу, – типте. Ак канның кысы Паян-сылу мән сәне сыргалаштырганнар әте, – типте. – Ак канның кысы Паян-сылуны (кайбер урында бабай «Баянсылу» дип тә әйтә. – *Х.Я.*) сәңа бирмәен кацырып алып кәтте, – типте (кайбер урында «типте», «тите» ди, ә кайбер урында «тете» дип тә җибәрә бабай. – *Х.Я.*) – Син мыны өеңә кайтып инәңнән сура, инәң сөйләр, сөйләмәсә син аны кәйләмән сөйләт, көцләп сөйләт, – тиде. Син өеңә кайт

[2] Елткәсен тәбән салып – җилкәсен түбән салып, кайгырып.

та «Инәм, син миңә кауыргыц[3] куырып бир, минем куырган кауыргыц ашагым киләте, – тиген. Инәң синә кауыргыцны куырып бирер. Куырылган эссе кауыргацны ул сәңа кугац[4] мән сосып пирер. Син әйт: «Инәм, син мәңа куыргацны кугац мән сосып бирмә, кулың пылән алып пир, тип әйт. Ул сәңа куырганңны кулымән сосып алып бирер. Куыргацны кулына алу мән син аның кулын кысып ошла, аннан суң «минем катыным пулдыма, ницек булды», – теп сора. Кулы пешкәнгә цытай алмай ул сәңа сүләп бирер», – тигән. Шулай тигән тә корткаяк атлап киткән.

Кузы Көрпә, өенә кайтып, инәсенә:

– Миңә кауыргац куырып пир, минең куыргац ашагым киләте, – типте. Инәсе куыргац куырып биреп, куыргацны кугац менән салып (кугацка салып. – *Х.Я.*) пирепте. Шуннан Кузы Көрпә әйтепте: «Инәм син мәңа куыргацны кугацка салып бирмә, кугацка салып бирсәң, мәнем юлым, кыйгац пулыр, син аны мәңа кулыңмын алып бир, – типте. Инәсе куыргацны кулына алу мән, Кузы Көрпә алың кулын кысып ошлапты. «Я, инәм, син миңа әйтеп, сөйләп бир, минем катыным кем пулацак ите, – типте.

Кузы Көрпә инәсенең кулын ебәрмәй пылца тотыпты, ошлапты. Кузы Көрпәнең инәсе алай порылыпты, пылай порылыпты, сөйләмәс итә дә кауырганң эссе пулгац кулы пеште, сөйләмәй пулмайты. Шаннан суң Кузы Курпәнең инәсе әйтеп пирте моңа пулган кәлләрне парсын та. Парсын та сөйләп пөтергәц, Кузы Кұрпә инәсенең кулын ебәрте, пушатты инте моның кулын. Инәсе әйтте:

– Я, палам, инде куйматың, сөйләп бир титең, менә мин сәңа пулганын сөйләп, әйтеп бирдем, тиде. Тик син инте, палам, алар янына парасы пулма, анта барсаң, алар сәне үлтереп куярлар, – тиде. – Алар сәне яратмадылар, – тиде, – атаң кан исән пулмагац, – тите. Инәсе янә әйтте Кузы Көрпәгә: Улым, тиде, аның юлы та бик авыр, асаплы юл пулыр ул, тиде. Аның юлынта алты ай туңмас тәрья бар, тие, ул тәрьяны уткәц цыцкан үтмәс орман пар, ти. Тәрьяга еткәц, тәрья алдында алты ай ятарсын, аны ницек

[3] Кауыргыц – куырылган арпа.

[4] Кугац – туздан тегеп ясалган, чүмеч кебек әйбер.

үтәрсең, – тиде. Аннан Кузының инәсе пыларның барын сарын пелән әйтеп пирде. (Сарынын оныттым, ди Хәсән бабай, исенә төшерә алмады. – *Х.Я.*).

Кузы Көрпә торып әйтте: «Мин, – тиде, – алты ай туңмаган тәрьяны алты көндә туңдырып кицәрмен, – тиде.

Инәсе янә сарынмән әйтте, Кузы Көрпәне ебәрмәскә теләп.

Кузы Көрпә: «Юлга цыгам, кысны эстәп китәм», – дигәч, инәсе янә әйтте сарын беләң. «Әнә атаңнан калган цыбырткы, аннан калган кылыц пар, юлга цыгар булсаң, аларны ал, – тиде. Ул цыбырткы мән барсаң, тәрья алдына еткәц сарын әйтеп шул цыбырткы мән суксаң, алты ел туңмаган тәрья алты көндә туңар, кылыц мән цыцкан утмәс цытырманны кисеп цыгарсың юл ясап. Аннан сауыскан үтмәс кара цүлгә чыгарсың, кара цулне уйтәрсең, кара цулне уйткц, Ак канның пәстугенә оцырарсың. Ул пәстук барырсың, улым, – тиде. – Ол пәстук сәңа юлын курсәтер кайдан парырга тиде.

Ну, пы Кузы Көрпә юлга кәзерләнә. Атасыннан калган цыбырткыны, кылыцны алды. Юлга цыгып сур тәрьяны, цыцкан үтмәс кара орманны ярып үтте. Барып, барып елгы пәстугенә барып етте. Елгы пәстугенә бара, керешә моның пылан исәнлек сорап. Елгы пәстуге кунак итә моны: өц ел колынламаган бер ту бияне суеп ашатты моңа, Кузы Көрпәгә.

Аннан пы пәстук әйтте:

– Менә пы юл пылап барырсың, сыер пәстугенә, – ди. А-а-а-на алыста тугел сыер пәстуге булыр, – ди, пес пер-перепестән алыс түгел, – ди.

Кузы Көрпә бара-бара сыер пәстугенә барып етте. Сәләм бирешеп исәнләштеләр, сөйләштеләр. Сыер пәстуге янә моңа өц ел пысауламаган пер сыерны суеп, Кузыны кунак итте. Аннан соң ул Кузыны куй пәстугенә ебәрде.

Кузы куй пәстуге янына барып етте, исәнләштеләр, сөйләштеләр. Ул, янә пер симес куй суеп, Кузы Көрпәне кунак итте, ашатты.

Кузы Көрпә моннан сураша: «Инте, ди, ницек итеп Паян-сылуны табарга, ди, Паян-сылу кайта булыр, ди, аны ницек итеп табарга, – тәте.

Пәстүк әйтте: «Пылай барсаң, сәне үтерерләр, тәте, сән мәнем киеменме ки, үс киемеңне мәңа калтыр тәде.

Аннан юлны өйрәтте: «Ә-әнә, тәте, куйларны елгага цаклы апарыр- сың, елгага еткәц куйларга:

Кицерел, куем, кицерел, куем,

Кицередмәсәң, тора кал, куем, – тәп әйтерсен тәте.

Кузы Көрпә куйларны елгага цаклы алып барып еткәц, ни тип сарын әйтергә онытып ебәрде. Шул арада Паян-сылу килеп цыгып: «Син көндә әйтеп йөргән сүсеңне онытасың. Кицерел, куем, кицерел, куем, кицерелмәсәң, тора кал, куем!», – тип кыцкырсаң, алар цыга бирәте, тәте. Кузы Көрпә куйларга: «Кицерел, куем, кицерел, куем! – тәп кыцкырды. Куйлар елганы кицеп цыгып китте.

Шаннан суң пәстүк аңа өйрәткән инте: – Менә минем ята торган испушкәм пулыр, тигән, шунда кереп ятарсың, тигән. Аннан әйткән: «Аш-суны Паян-Сылуның кысмәткәрләре пешереп куярлар, тигән, аны пәлән кумнатка парып ашарсың, цай эчәрсең», – тәгән.

Ярар, пы Кузы Көрпә кайтты Паян-Сылу янына. Аш кумнатларына керде. Цай эцкале утырган суң Паян-сылу мыны ошатты үсенең элекке егетенә. Утыралар. Кыс күңелсез, еңәләремән сыер саварга цыкматы, пәстүк янында осагырак калты пы. Еңәсе дә сирәк кеше пулган. «Нишләп осак цыкмый тордың?» – тип сорады Паян-Сылудан. «Әнә, ти, Паян-сылу әйтә, пы пәстүк порын күтәреп песнең цайны яратмайты, аның янынта осагырак пулдым», – тиде. Паян-Сылу пылан Кузы Көрпә шал еңкәләре цыгып киткән арада кәпләшеп алтылар.

Аннан киц пола. Пылар киц тә оцырашып сөйләштеләр, таныштылар.

Паян-сылу шал төнне осагырак йоклап кала, иртәмән сыер сауарга цыкмай калаты. Иртә пылан кинәт ижеген төбертәтә еңәсе сарын әйтеп:

Торсана, Паян-сылу,

Торсана, тышта коцкацаклар сайрашаты.

Паян-Сылу цавап бирде:

Ац пүреләргә ем булсын

Коцкацакларың, ти.

Ац пүреләргә ем булсын,

Куйларың, ти.

(Аннан тагы сарыннары пар иде, онытылган, ди бабай. – *Х.Я*).

Аннан соң еңәләре кәбәр итәләр Паян-Сылуның аталарына, инәләренә. Алар та пы эшне пеләтеләр, сизәтеләр. Инәләре Паян-Сылуга әйтәделәр: пы Кузы Көрпәдән матур егет әллә илтә юкмы, илгә цыксак, илгә цыксак антайны кырыкны табарбыз, – ти. (Инәсе сарын әйтә, мин оныттым, ди бабай.

Паян-сылу: «Миңа Кузы Көрпәдән пүтән кеше кәрәкмәйте», – тип әйтепте. Аннан соң пылар, Паян-Сылуны алдап:

– Ярар, Сине Кузы Көрпәгә бирәбез, тип әйтептеләр, алтаптыдар Паян-сылуны. Узара Кузы Көрпәне үлтергәле тип киңәш итептеләр. Пылар, усара кәпләшеп, арцан-курцанны әзерләп куептылар. Шаннан пер увәсирне Кузы Көрпәне кунакка цакыргалы ебәрептеләр. Паян-Сылу пыларның ни өцен цакыртканнарын пелеп әйтепте Кузы Көрпәгә:

– Парсаң, сакланып эц, вуп эцмә, исермә! – тип.

Беренце цакыруда Кузы Көрпә бармайты. Үвәсир кайтып әйтте: «Кузы Көрпә килмәйте» тип. Кан тагы кайта, ебәрте ике үвәсирне. Кузы Көрпә алар цакыруына та парматы. Үвәсирләр кайтып әйттеләр. Өценце рәт кан ебәрте өц үвәсирен. Өц үвәсир цакыра килгәц, Паян-Сылу: «Инте пар, тите, ебәрте Кузы Көрпәне. Юлга цыкканта әйтте Паян-сылу: «Пар, тиде, саклан, кән эцмә*, исермә»,– тиде.

Кузы Көрпә барты кунакка, әцеп исереп китте, арцан-корцан исертте мыны.

Канның караулцылары арасында Паян-сылуның тус кыслары пулаты. Алар кәбәр иттеләр Паян-сылуга: «Кузы Көрпәне алдатылар, изерттеләр», – тип.

Паян-Сылу аталарына килде, Кузы Көрпәне өйзенең пүлмәсенә алып цыгып китте. Паян-Сылу Кузы Көрпәгә әйтте: «Ник

эцтең, ник аларның сөйзен тыңладың?» – тип. Моңа Кузы Көрпә әйтте: «Иртән, ти, син мине озат, ти, мин кайтам өйз өемә», – тиде. Паян-сылу әйтте: «Мин синнән калмаем, мин синең мән китәм», – тиде. Кузы Көрпә: «Син кәзергә кал, мин сине алгалы яңатан килерем, – тиде, мин сине күцереп китәрмен», –тиде.

Иртән торып Кузы Көрпә атына атланып китә, Паян-Сылу мыны осатып калды.

Пер авылга парып етәте Кузы Көрпә. Шал ауылның цитендә пер күпер пулган игән. Кузы Көрпә күпергә килеп етү мән күпер астыннан пер кеше килеп цыкты. Пы кеше әйткән Кузы Көрпәгә: «Син миңа езнә юлы[5] пир», – тигән. Кузы Көрпә моңа езнә юлы пирмәгәц, кеше әйткән: «Әгәр син езнә юлы бирмәсәң, бер тумыгыңны ацып куй, мин шаңа атаем типте. Кузы Көрпә пы кешенең огы әллә ни ауыртмас тип уйлап: «Мә, типте, атып пак, типте, тумыгын ацып куепты. Әлеге кеше укмән атып мының тумыгын ярты. Кузы Көрпә баягы кешене камцысымән сугып екты, ярты: «Атам та ауырттырганы юк, инәм та ауырттырганы юк, син мине яралатың», – тиде, әлеге кешене тагы ярты камчысымен.

Инте китте Кузы Көрпә. Пара-пара моның аяк шешше. Паралматы, атыннан төште. Пер пайтирәк пар ите, Кузы Көрпә шал пайтирәк төбенә килеп ятты.

Кузы Көрпәдән кәбәр килмәгәц, Паян-Сылу мыңа кацкацакны ебәргәле пулты. Ебәрте кацкацакны: «Пелеп кил, теремә, үлеме Кузы Көр пә, шаны пелеп кил», – тип. Кацкацак китте. Кацкацак пик күп ерләр, пик күп цүлләр үтеп парып етте пайтирәк янына. Караты, Кузы Көрпә үләр тәрәцәгә йеткән. Кацкацак мыны пелеп, оцып кайтып китте.

Пы кацкацак оцып кәбәр алып кайтып йеткән вагытта, Баян-Сылуның инәсе аның пажын карап ята тигән. Паян-сылу инәсе алдында ятып йоклап китепте. Шал арада мының йоклап китүеннән пайталанып еңәсе кацкацакные тотып алып, аннан сорапты: «Үлеме, тереме?» – тип. Кацкацак мыңа пер сүс әйтмәйте. Шаннан йеңәсе пы кацкацакның йөнен йолгып алыпты, «әйт!» тип. Кацкацак пыларга сүс әйтмәде. Кәбәрен әйтмәгәц, кацкацак-

[5] Езнә юлы – җизни бүләге.

ны үтергәле пултышар, аны утка салтылар. Утка салгац кына кацкацак әйтте: «Кузы Күрпә палән цүлтә, пәлән-пәлән пайтирәкнең төбендә ятаты, аның кале петкән», – тип. Пы сүзне Паян-Сылу ишетерлек итеп кыцкырып әйтте, Паян-Сылуның колагына әйтте.

Паян-Сылу пы кәбәрне эшетеп бик кайгырды, пы өйтән ницек цы- гып китү юлын эстәй башлаты.

Инәсенә әйтте: «Мин кысларым пылан сәелгә цыгам» – тиде. Энце, якут, мәрцәннәрен алып, кырык кысны иярткеп цыгып китте. Юлта парганда Паян-сылу энце, мәрцәннәрне ергә цацып ебәрә, кыслар моңа алтанып, энце, мәрцәннәрне цүпләп калатылар. Паян-Сылу пылартан кацып китә. Пылар куып килеп етү пылан тагы энце, мәрцәннәр, якутларын цацып ебәрәте. Кыслар тагы аны еып калатылар. Паян-Сылу Кузы Көрпәне эстәп пара бирде. Пара-пара пы әлегецүлгә парып етте. Анда пайтирәкне тапты, – пайтирәк янында Кузы Көрпә үлеп ята тигән. Аннан Паян-Сылу әйтте: «Кайтсам, мине парыбер пүтән перәүгә бирерләр, мин кайтмаен, мин мынта үләен», тиде. Паян-Сылу: «Үлсәк, пергә үләек» тип пыцагын күкрәгенә катап, Кузы Көрпәне коцаклап өйлә.

Пылар икесе тә өйлгәннәр инте.

Паян-Сылуның пайтирәк янына китүен пер кыс пелгән. Пы кыс мының үлүен инәләренә кәбәр итте.

Моның артыннан киткәннәр куып, Ак кан үсе тә вәсирләр мән пергә куып килә, кысын эстәп. Куып килеп етсәләр, пылар икесе дә коцаклашып өйлгәннәр. Ак кан әйтте: «Пыларның икесен пергә күммәйпес, ти, персе елганың пы ягына, пөерсе менә пы ягына күмелсен», – ти.

Күмәләр – персен елганың пер ягына, ә персен рицканың икенце ягына.

Ну инте Ак канның кияүе пулган игән, әлеге Кузы Көрпәнең тумыгын атып ярган пер сәүтәгәр. Ул үлгән кайгырып. Ак кан әйткән: «Паян-Сылуның яраткан кияүе менә пы кеше ите, тигән, аны тигән, Паян-Сылуның янына күмегес», – тигән. Күмгәннәр.

Пылар күмелгәц, әлеге пайтирәк Кузы Көрпәнең дә, Паян-Сылуның та кәбере өстенә өйсеп цыккан. Сатуцының кәбере өстенә пер тал өйсеп цыккан. Паян-сылу мән Кузы Көрпә

нәсерләре өстенә өйсеп цыккан пайтирәкләр пер-персенә якын килеп, ишелеп өйскәннәр. Сәүтәгәр кәбере өстенә цыккан тал өйсенә-өйсеп, суцьннан тыршаеп корып калган.

Паян-Сылу мән Кузы Көрпә пер – пересен яратканнар, ә сатуцыны Паян-сылу яратмаган, аңа кысны көцләп пирмәк пулган Ак кан.

Бу дастанны 1940 елның 22–23 маенда Новосибирск өлкәсе, Каргат районы, Муса авылы Советы, Тәрәнә авылында (Яйләү авыл – *Җәйләү* сүзеннән, аларда бу тирәдә Кышлау авылы да бар. Димәк, җәй көннәрен Җәйләүдә, кыш көннәрен Кышлауда торганнар) Хәсән бабай Кәримовтан язып алдым. Ул 1863 елда туган, аңа хәзер 77 яшь.

Тәрәнә авылында хәзер колхоз бар, аның исеме «Ирек». Хәсән бабайны төп Себер кешесе дип әйтергә була. Аның этисе монда, Себердә үзе монда туган. Ә бабасы элекке Казан губернасының Тәтеш ягыннан килгән, имеш. «Безнең бабайлар, солдат бирмәс өчен бараба татарлары исеменә язылып, торыр өчен монда килгәннәр», – ди ул. Хәсән бабай үзе дә бараба кызына өйләнгән. Колхозда – 1930 елдан.

Бу дастанны яшьрәк чакта шушы авылда ишеткән булган. Ул аны бик җиңел сөйләде. Сүзгә оста карт. Бер язып чыктым, аннан яңадан сөйләтеп төзәтеп язып чыктым. Бабай сүзләрне нигездә бараба татарлары шивәсендә сөйли. Ләкин кайбер сүзләрне төрлечә әйтә, искечә грамоталы, ул үзе гарәп хәрефләре белән китаплар да укыган булса кирәк. Ләкин: «Мин грамотасыз», – ди.

Мин Хәсән бабайдан бараба татарлары шивәсендә булган кайбер сүзләрне язып алдым. / Бараба татарлары да «ц» белән сөйлиләр, аларда «ч» юк диярлек.

Шәбалә – кашык /түмән татарларында шабала/.

Цацнау – чүмеч /түмән – цүмец/.

Табак – тарелка /түмән – тәрилкә/.

Латка – чугун /түмән – цуйгун/.

Цыны – чынаяк /түмән – цынаяк/.

Тумөк – тубык /түмән – тубык/.

Кос – күмер /янган/ /түмән – кус/.

Сампар – самовар /түмән – самавар/.

Корас – әтәч /түмән – курас/.

Көркә – күркә /түмән – күркә/.

Кармакцай – сыерчык /түмән – бакцар/.

Мунцак – бусы /түмән – мун/й/цак/.

Пыцак – пычак /түмән – пыцак/.

Күнәк – чиләк /түмән – циләк/.

Кацау – өтерге /түмән – кацау/.

Колца – кыр суганы /түмән – юуа/.

Пыяс – суган /түмән – пыяс/.

Йомак – әкият /түмән – йомак/.

Моннан башка мин бараба татарларының үзара сөйләшкән вакытларында кулланыла торган шивәләрен язып алдым. Алар арасында шундый сүзләр һәм җөмләләр бар:

Ога калган всятакай /шулай да отып, аңлап алган.

Өйзеңнеңке нождаң өйзеңкә йеткән. /Үз нужаң үзеңә җиткән.

Ул нимәне пелсен /ул нәрсә белсен.

Нәцем карт пар итте, алар пулса пелер итте /Нәҗми карт бар иде, ул белер иде.

Картлар өйлеп пөткән /картлар үлеп беткән.

Кәрим тәган карт полган /Кәрим дигән карт булган.

Кызын какырып тәте /кызын качырып диде.

Пер цөлгә цыккан /бер чүлгә чыккан.

Өйлцәп цыккалы тәте /үлчәп чыгарга ди.

Одырылап цыга /каршы чыга.

Өйзенеке /үзенең.

Сарнаган /җырлаган, көйләгән.

Ницә сәгатьтә килгәле, минем сәгать юк. /Ничә сәгатьтә килергә, минем сәгать юк.

Мәгаләй /бияләй.

Нимәсе цыксын /нәрсәсе чыксын.

Бу сүзләр Хәсән бабайдан һәм башка иптәшләрдән язылды.

1940 ел, 22 май, Яйләү-Тәрәнә авылы.

1870 елларда шушы Тәрәнә авылында В.В. Радлов булып киткән. «Авылда күп кенә карт кешеләр бар», – дигәч, мин бу авылның иң карт кешеләрен җыйнап, Радлов турында сораштым. Чөнки мине Радловның нинди кеше булуы, бу ерак Себердәге татар авылларында аның ничек эшләп йөрүләре, халык иҗатын ничек һәм кемнәрдән язып алулары бик нык кызыксындыра. Минем уемча, Радлов, бу авылларда бик аз тукталып үтеп китүенә карамастан, халыкның тел үзенчәлеген бик яхшы тотып ала белгән һәм әкият-дастаннарны халыкның үз телендә, үз шивәсендә бик матур итеп язып алган. Аның (В.В.Радловның) әйтүенә караганда, дин әһелләре аның фольклор язып йөрүенә бик нык каршылык күрсәткәннәр, ләкин ул, шулай булуга карамастан, күп эш эшли алган.

Минем үтенүем буенча, җыелышка,чакырган җиргә, түбәндәге картлар килде:

Хәсән карт Кәримов – 77 яшь

Фазулла карт – 85 яшь

Габдулла карт – 90 яшь

Габбас карт – 92 яшь

Гыймран карт – 70яшь

Бу картлар белән бик озак сөйләшеп, гәпләшеп утырдым. Мин аларга Казан хәлләрен сөйләдем, ә үзем шушы ерак Себер җирләрендәге борынгы тормыш хәлләрен тыңлап, мәс килеп утырдым. Кайбер материалларын язып алдым. Картлардан бары 92 яшендәге Габбас карт кына В.В. Радлов килүен хәтерли. «Мин яшь идем. Безнең авылга озын гына, башына кара эшләпә кигән бер кеше килгән иде. Ул картларны чакырып сөйләшкәнен хәтерлим. Ни язгандыр, ни сорагандыр, анысы белән мин кызыксынмадым. Ул вакытта без бернәрсә белән кызыксынмадык. Аның янында бер яшь кеше дә бар иде сыман. Алар бездә берничә көн торып киттеләр», – ди. (В.В.Радловның архивын, көндәлекләрен табасы иде, анда сәяхәте турында бардыр дип уйлыйм.)

1940 ел, 22–23 май.
Тәрәнә авылы

Кыз озату җыры – «Яр-яр»

Һәнүз Мәхмүтов

Борынгы бараба татарларының «Яр-яр» җырын кыз озатканда җырлаганнар. Кыз белән яшь киленне толымнарына карап аера торган булганнар. Кызлар толымнарын бердән үрә, ә киленнеке икегә аерылып үреләә икән. Шуңа күрә чәчне икегә аерып үрү ритуалы кыз озаткандагы иң изге, иң җаваплы йолаларның берсе саналган.

Кияү булачак бисәсен алырга килгәч, кызның йеңгәләре, чыбылдык эчендә зур тарак белән кызның чәчен икегә аерып үрә-үрә, шушы «Яр-яр»ны – кызның туган йорт белән, ата-анасы, туганнары белән саубуллашу җырын сыктый-сыктый җырлый торган булганнар. Шушы җыр куплетларында кызның кайгысын, шатлыгын, әнисенә, әтисенә, йеңгәләренә, киявенә, кияү егетләренә – нүгәрләргә, әбисенә һәм бабасына, кайнешләренә һ.б.га әйтәсе сүзләрен, теләкләрен, курку һәм шикләнүләрен белдергәннәр.

Новосибирск өлкәсенең Кыштау, Венгеров, Куйбышев районнарына кергән Усманка, Альменево (Тарлар), Арамсаз (Улуцк), Шагыр һәм Яргүл авылларындагы төп барабадан килгән 60–70 яшьлек карчыклар әле үзләре яшь чакта кызларны «Яр-яр» җырлап озатуларын искә төшереп сөйлиләр. Ул җырның махсус көе бар. Куйбышев районының Шагыр авылында ул магнитофонга Мәргу әби Хәйдәровадан язып алынды. Җыр шактый озын булган булса кирәк. Ләкин аның кайбер кисәкләре онытылган. Мәргу әбидә җитмәгән кисәкләрен Кыштау районының Усманка авылында яшәүче Гөлсәгыйдә әби Абдулова (70 яшьтә), шул ук авылдан Асия әби Нәбиуллина (81 яшьтә), Венгеров районы Мангыт авылында торучы Гыйльмиямал әби Мөхәммәдьярова (56 яшьтә, пенсиядәге колхозчы), шушы ук райондагы Улуцк (Арамсаз) авылының Мәгъруф бабай Вахитов (62 яшь, Чаны районының Тармакүл авылыннан килгән) тулыландырдылар.

Мәргу әби Хәйдәровага 68 яшь. Яшь чагында колхозда эшләгән.

Яр-яр

Йеңгәләр җырлый:

Челтер-челтер камышка
Сыргам төште, яр-яр.
Сыналмаган чит җиргә
Сеңлем төште, яр-яр.

Ак чүпрәккә түгәле
Алтын микән, яр-яр.
Күк чүпрәккә түгәле
Көмеш микән, яр-яр.

Кыз әнкәсенә җырлый:

Дүрт поцмаклы өемдә
Урыным калды, яр-яр,
Дүрт колаклы казанда
Өлешем калды, яр-яр.

Тарак теше сынганда
Талгый торган әникәм,
Тарак сылу мин киттем,
Инде тынгыл, әникәм.

Үнә күзе сынганга
Тылгый торган әникәм,
Үнә сылу мин киттем,
Инде тынгыл, әникәм!

Цыбылтыгым эценә
Цыбын инәр, яр-яр.
Цыбыртак буйлы яшь егет
Йылып инәр, яр-яр.

Йеңгәләр кияүгә җырлый:

Цыбылтыгың цацагы
Биснә микән, яр-яр.
Пескә төшкән кияүләр
Мулла микән, яр-яр.

Кызны алып киткәндә, иптәш кызлары кияү егетләренә – нүкәрләргә җырлыйлар:

Алтын балдак киштәдә
Түгәрәкләнә бишкә дә.
Сеснең кебек нүгәрләр
Керми песнең төшкә дә.

Йеңгәләр кодаларга җырлый:
Кара сыер мөгезен
Каермагыз, яр-яр;
Яхшы атаның баласын
Аермагыз, яр-яр.

Әнкәсе кызына җырлый:

Килер-китер юлыңа
Киндер чәчтем, яр-яр;
Киндер китән булганчы
Килгел, бутам, яр-яр.

Басыр-барыр йереңә
Бодай цацтым, яр-яр;
Бодай башы пешкәнче
Кайтып килгел, ботам.

Усал йеңгәне яратмасалар, кияү ягыннан җырлыйлар:

Өебезнең түбәсе
Кысыл балчык, яр-яр.
Кысыгысның йеңгәсе –
Кысыл канчык, яр-яр.

Авторлар турында кыскача белешмә

Миңнуллин Ким Мөгаллим улы, филология фәннәре докторы, профессор, ТР Фәннәр академиясенең мөхбир әгъзасы, Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты директоры.

Бәдретдинова Алсу Әнис кызы, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикология һәм диалектология бүлеге кече фәнни хезмәткәре.

Гомәров Илһам Госман улы, филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының язма һәм музыкаль мирас үзәге мөдире.

Дмитриева Людмила Василий кызы, филология фәннәре кандидаты, диалектолог (1997 елда вафат).

Закирова Илсөяр Гамил кызы, филология фәннәре докторы, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының халык иҗаты бүлеге баш фәнни хезмәткәре.

*Йосыпов Фәрит Йосып улы *,* филология фәннәре докторы, профессор, ТР Мәдәният министрлыгының традицион мәдәниятне үстерү үзәгенең әйдәп баручы фәнни хезмәткәре.

Кадыйров Илгиз Шәфикъ улы, халык музыкасы белгече.

Кокоулин Владислав Геннадий улы,* тарих фәннәре докторы, Новосибирск дәүләт фәнни-тикшеренү университетының Россия тарихы кафедрасы профессоры, РФ Хәрби фәннәр Академиясе профессоры.

Мәхмүтов Һәнүз Котдус улы, әдәбият һәм сәнгатъ белгече (1996 елда вафат).

Нургаянова Наилә Хәбибулла кызы, педагогика фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының театр һә музыка бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре.

---

* Мәгълүматлар китапның беренче басмасы әзерләнгән вакытка бирелде.

Рахматуллина Әлфия Рафик кызы, Россия ислам тарихы буенча белгеч.

Рыжикова Татьяна Рәис кызы,* филология фәннәре кандидаты, Россия Фәннәр академиясенең Себер бүлекчәсе Себер халыклары телләре секторы өлкән фәнни хезмәткәре.

Тумашева Диләрә Гариф кызы, филология фәннәре докторы, профессор, Татарстан Фәннәр академиясе академигы (2006 елда вафат).

Уртегешев Николай Сергей улы,* филология фәннәре кандидаты, Россия Фәннәр академиясенең Себер бүлекчәсе Себер халыклары телләре секторы өлкән фәнни хезмәткәре.

Фаткуллина Роза Дамир кызы,* ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының тасвирый һәм декоратив-гамәли сәнгать бүлеге аспиранты.

Хисамов Олег Ришат улы, филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының фән эшләре буенча директор урынбасары.

Ярмөхәммәтов Хәмит Хөснетдин улы (Хәмит Ярми), филология фәннәре докторы, Тукай бүләге иясе (1981 елда вафат).

ЭЧТӘЛЕК=СОДЕРЖАНИЕ

КЕРЕШ=ВВЕДЕНИЕ
Ким Миңнуллин
6
БАРАБИНСКИЕ ТАТАРЫ: ИСТОРИЯ И ТОПОНИМИКА
Олег Хисамов
26
БАРАБИНСКИЕ ТАТАРЫ В КОНТЕКСТЕ
ЭТНОСОЦИАЛЬНЫХ ПРОЦЕССОВ В ЗАПАДНОЙ СИБИРИ
Фарит Юсупов
79
ОБСКИЕ ЧАТЫ
Олег Хисамов
153
НОВОСИБИРСК ӨЛКӘСЕ ТАТАРЛАРЫ
Олег Хисамов, Илсөяр Закирова
180
МУСУЛЬМАНСКИЕ ОБЩИНЫ НОВОСИБИРСКОЙ
ОБЛАСТИ: СТРАНИЦЫ ИСТОРИИ
Владислав Кокоулин, Альфия Рахматуллина
205
ГУБНО-ГУБНЫЕ СОГЛАСНЫЕ ЯЗЫКА ЧАТОВ И
БАРАБИНСКИХ ТАТАР: СОПОСТАВЛЕНИЕ
Николай Уртегешев, Татьяна Рыжикова
224
БАРАБА ҺӘМ ЧАТ ТАТАРЛАРЫНА БАРГАННАН СОҢ
(ТЕЛ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ ТУРЫНДА)
Алсу Бәдртдинова
241
ЯЗЫК БАРАБИНСКИХ ТАТАР: КРАТКИЙ ГРАММАТИЧЕСКИЙ
ОЧЕРК (МОРФОЛОГИЯ И СИНТАКСИС)
Людмила Дмитриева
263
ГРАММАТИКА ЯЗЫКА ЧАТСКИХ ТАТАР
(МОРФОЛОГИЯ, СЛОВООБРАЗОВАНИЕ И СИНТАКСИС)
Диляра Тумашева
280

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ И СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ БАРАБИНСКОГО ДИАЛЕКТА ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА
Олег Хисамов
293
НОВОСИБИРСК ТАТАРЛАРЫ ХАЛЫК ИҖАТЫ
Илсөяр Закирова, Алсу Бәдртдинова
301
ӘЙТҮКӘ БЕЛӘН БАТЫШ ТУРЫНДА КЫЙССА
Илсөяр Закирова
346
ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОЕ ИСКУССТВО ТАТАР НОВОСИБИРСКОЙ ОБЛАСТИ
Роза Фаткуллова
364
СЕБЕР ТАТАРЛАРЫ МУЗЫКАСЫ
Илгиз Кадыйров
396
ӘЙТҮКӘ
Илгиз Кадыйров
435
ЭТНОМУЗЫКАЛЬНЫЕ ТРАДИЦИИ ТАТАР 427
НОВОСИБИРСКОЙ ОБЛАСТИ 427
Неля Нургаянова
442
ЕРАК ЕЛЛАР КАЙТАВАЗЫ
484
Бараба иле
484
«Ак күбек» дастаны
Илсөяр Закирова
535
Кузы Курпы мән Паян-Сылу
Хәмит Ярми
553
Кыз озату җыры – «Яр-яр»
Һәнүз Мәхмүтов
564

Научно-популярное издание
Серия «Из сокровищницы научных экспедиций»

Национально-культурное наследие
ТАТАРЫ НОВОСИБИРСКОЙ ОБЛАСТИ
2-е издание

Фәнни-популяр басма
«Фәнни экспедицияләр хәзинәсеннән» сериясе

Милли-мәдәни мирасыбыз
НОВОСИБИРСК ӨЛКӘСЕ ТАТАРЛАРЫ
2 нче басма

Редакторлар: *А.А. Дәүләтова, Д.Р. Галиуллина*
Компьютерда биткә салучы *Д.Р. Галиуллина*

Китапта *О.Р. Хисамов, И.Г. Закирова, Р.Д. Фаткуллина, И.Г. Гомәров* фоторәсемнәре файдаланылды

Басарга кул куелды 20.01.2021
Форматы 60×84 $^{1}/_{16}$. Офсет кәгазе. Times New Roman гарнитурасы.
Офсет басма. Нәшер-хисап табагы 26. Шартлы басма табагы 33,2.
Тиражы 500 д. Заказ

Оригинал-макет
Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында эшләнде
420111, Казан, К. Маркс ур., 12

Для заметок